O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari va 2026-yil 10-apreldagi №384- son qarori bilan kimyo fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2026-9/4
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi

Xiva-2026

Bosh muharrir:
Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Bosh muharrir o‘rinbosari:
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.

Tahrir hayati:

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.	*Najmeddinov Axmad Raxmatovich, PhD, dots.*
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.	*Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, f.f.f.d., dots.*
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.	*Normuratov Oybek Ulug’berdiyevich, q.-x.f.d., dots.*
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.	*Omonov Mamatqobil Ismoilovich, b.f.d., dots.*
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.	*Pazilov Abduvayeit, b.f.d., prof.*
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.	*Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dots.*
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots,	*Ramatov Bakmat Zaripovich, q-x.f.n., dots.*
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dots.	*Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.*
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.	*Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.*
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.	*Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dots.*
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.	*Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.*
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.	*Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.*
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.	*Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD, dots.*
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.	*Salayev San’atbek Komilovich, i.f.d., prof.*
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.	*Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.*
Ismailov Is’haqjon Otabayevich, f.f.d., prof.	*Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.*
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.	*Safarov Alisher Karimdjanovich, b.f.d., dots.*
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.d., dots.	*Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.*
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.	*Sobitov O‘lmasboy Tojaxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.*
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.	*Sotipov Goyipnazar, q-x.f.d., prof.*
Kushmanov Jasur Baxodirovich, f.f.f.d., dots.	*Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.*
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.	*Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.*
Karabayev Ikramjan Turayevich, q-x.f.d., prof.	*Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.*
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc	*Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dots.*
Karimov Ravshanbek Allayarovich, q.-x.f.f.d., k.i.x.	*Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.*
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.	*Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.*
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dots.	*Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.*
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.	*O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.*
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.	*O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.*
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.	*Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.*
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.	*Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.*
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.	*Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.*
Masharipova Feruza Jumanazarovna, f.f.f.d.	*Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD*
Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.	*Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent*

Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№9/4 (142), Xorazm Ma’mun akademiyasi, 2026 y. – 260 b. – Bosma nashrning elektron varianti - https://www.mamun.uz/bulletin

ISSN 2091-573X
Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma’mun akademiyasi

© Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi, 2026

MUNDARIJA
FILOLOGIYA FANLARI

Abdullayeva U.T. Jahon adabiyotida hikoya janri genezisi: Herman Hesse ijodiyoti 6
Aktamova Z.F. Somatic conceptualization of fear in english and uzbek phraseological units 8
Annaqulova Sh.Sh. Tilshunoslikka oid manbalarda leksemalashuv terminining ifodalanishi 13
Asadova F.N. "Irim" kontseptining nemis va o'zbek tillarida linguistik -madaniy va linguistik-pragmatik xususiyatlari 15
Ashurova Z.A. O‘zbek tilshunosligida antroponimlar tadqiqi 18
Avliyoqulova L.B. Onkologik terminlarning shakllanish tarixi 20
Baxtiyorova M.B. Ingliz va o‘zbek badiiy diskursida antroponimik birliklarning emotiv-aksiologik funksiyalari 23
Bekmurodova S.Kh. Semantic aspects of the adaptation of railway terminology into the uzbek language 26
Bobojonov Sh. So‘z ma’nosining kengayishi va torayishi: semantik o‘zgarishlarning lug‘atshunoslikdagi talqini 33
Bobojonov Sh. So‘z ma’nolarining tarixiy taraqqiyoti, ma’no kengayishi va torayishi jarayonlari tahlili 35
Bobonazarova M.Yo. The semantic structure of the value component of the concept «education» in english and uzbek phraseological units 38
Djumabayeva J.Sh., Atadjanova M.I. Ingliz tilida o‘rin, holat va payt ravishlarining graduonimik qatorlarini tuzishdagi muhim jihatlar 41
Ergasheva B.U. Ingliz va o‘zbek tillarida transport vositalari nomlarining qiyosiy tahlili 46
Hafizov S.B. The formation of dual meanings in the process of semantic extension: metaphor, metonymy, and the mechanisms of lexical polysemy 49
Husanova Z.O'., Omonova M.K. Adabiy qahramon psixologiyasida g‘urur va ma’naviy inqiroz 52
Islomova L.F. Ingliz va o‘zbek badiiy matnlarida punktuatsion vositalarning emotsional-ekspressiv funksiyalari qiyosiy-lingvostilistik tahlil 55
Istamova S. Taqlid so‘zlarning tarjimashunoslikdagi o‘ziga xosliklari 58
Jumaniyazova D.X. Qo‘zi Davlat asarlaridagi frazeologik birikmalarning tarkibiy-semantik tahlili 60
Jumayeva K.T. Somatik leksemalarning umumlisoniy talqini masalasi 65
Jurayeva D.B., Jo‘rayev A.O. Zamonaviy nasrda psixologizm va badiiy yo‘nalishlar tahlili 70
Karimova F.I. “Yaldo kechasi” romanida tarixiy haqiqatning badiiy talqini 73
Karimova M.S. Omon Matjon ijodida milliy qadriyatlar talqini 75
Karimxodjaeva D. Ingliz va qoraqalpoq tillarida “adam” konseptining semantik-lingvokulturologik tarkibi 79
Khaydarova G. Expression of the character of nationality in phraseological units 81
Khodjayeva S.S., Bakirova Kh.B. Problems of translating english legal terminology into uzbek 84
Kurbanova J.U. Ijtimoiy tarmoqlar tilidagi anglitsizmlar: funksional-semantik tahlil 87
Kurbanova Sh.A. O‘zbek va ingliz ilmiy diskursida metadiskurs vositalarining struktur va pragmatik xususiyatlari 89
Madaminova I.Ya. Generative ai-assisted english academic writing by uzbek-speaking researchers: a corpus-based study of authorship, linguistic transfer, and academic integrity 92

Masharibova R.O. Muayyan kasb vakillari tilining xususiyatlari 94
Maxmudova F.N., Maxmudova Z.N. Allegorik ko‘chimning askiya san’atida qo‘llanilishi 98
Melikova G.T. O‘zbek tilida «oila tarbiyasi»ga oid terminlarning leksik-semantik xususiyatlari 100
Mehdiyeva N. Ozarbayjon tilshunosligida paremiologik birliklarning o‘rganilishi 103
Muzaffarova F.Yo. Xoliyor Safarovning “Ona vidosi” hikoyasidagi frazeologizmlar tahlili 106
Nabiyeva G.A. Zamonaviy nemis tilida to‘siqsizlik semantikasining sintaktik reprezentatsiyasi: konnektorlarning struktur-semantik funksiyalari 108
Nazimova H.K. Neyrolingvistik terminlarning o‘zbek tiliga o‘zlashishi 112
Nematov D.S. “Murodul orifin” asarining tuzilishi va tarkibi 116
Normurodova D. Farzikent toponimining lingvistik xususiyatlari 118
Nurbadalova B. Navoiy ijodida satiraning o‘rganilishi 121
Nurdinbayeva N.M. “Shum bola” qissasidagi bola obrazining o‘xshatishlar vositasida lingvistik reprezentatsiyasi 124
Nusratov J. Ijtimoiy tarmoq terminlarining nutqiy aktlarda pragmatik funksiyalashish qonuniyatlari 127
Primova M.M. Fransuz va o‘zbek tillarida inson xarakterini ifodalovchi komparativ frazeologik birliklarning lingvokognitiv xususiyatlari 129
Qodirova M.S. Omon Matjon ijodida dialektizm birliklari 132
Qodirova M.Yu. Antropotsentrik paradigma so‘z o‘yinlarini tadqiq etishning metodologik asosi sifatida 136
Qosimova Ya.M. Diplomatik terminlarning lingvistik xususiyatlari va ularning tarjimada ifodalanishi 140
Qurbonova D.F. Ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi qahramon obrazi nutqining lingvomadaniy xususiyatlari 143
Qurbonova K.A. Kognitiv tilshunoslikda “konseptual integratsiya” tushunchasi haqida 146
Radjabova D.A. Ingliz va o‘zbek tillarida mineralogik atamalarning morfologik-struktur xususiyatlari 148
Radjapova M.A. Onomastic realia-neologisms in english and uzbek media discourse 152
Raimova M.X. Bardoshlilik va chidamlilik: “resilience” tushunchasining ingliz va o‘zbek tillarida ifodalanishi hamda ikki xalq dunyoqarashining aks etishi 155
Rajabov I.V. Semantic-Pragmatic Features of Social Relationship Vocabulary in English and Uzbek and Its Translation Studies Aspect 158
Raximova S.T. Postmodernizmgacha va undan keyingi davrda intertekstuallik 160
Saidova Z.X., Soxibova X.Z. Ingliz va o‘zbek badiiy diskursida hikmatli so‘zlarning tarixiy-qiyosiy xususiyatlari 163
Safarova O.M. Farmatsevtik diskursning institutsional diskurs tizimidagi o‘rni va lingvistik xususiyatlari 166
Safarova X.S. Inson-sun’iy intellekt muloqoti tushunchasining ilmiy talqini 169
Shoyimova G. “Temir xotin” dramasida dehqon obrazi va uning badiiy-falsafiy talqini 172
Sobirova M.J. O‘zbek konchilik terminlarining yasalish usullari 175
Tukhtanova M. Xolid Husayniy romanlarida gunoh, tavba va kechirim konseptlarining lingvopoetik ifodasi 177

To'liboyeva S.D. Gavhar Ibodullayeva she'rlarida okkazinalizm va shevaga xos so'zlarning ishlatilishi 181
To'xtasinova Yo.B. Modal ma'noli so'zlarning xususiyatlari 184
Umarova I.A. "Tanovor" hikoyasida hujjatning protomatn sifatidagi poetik funksiyasi 186
Umurqulov Z.B. Erkin A'zam nasrida frazeologik mahorat va ijodiy yangilanish 189
Usmonov A.K. O'zbek hajviy matnlarida kommunikativ intensiya va uning pragmatik ifodasi 192
Usmonova G.M. Epik asarlarda pragmatik mazmunning badiiy ifodasi: "Beowulf" va "Alpomish" dostonlari qiyosida 195
Utambetova A.J. Hikoyalarda badiiy psixologizm 198
Utambetova A.J. Orziqul Ergash hikoyalarining poetik mahorati 201
Utemuratova X., Sayimbetov Sh. O'zbek va qoraqalpoq romanlarida obraz yaratish masalalari 207
Uzakova L. To'y leksikasining morfologik xususiyatlari 210
Xamdamov X.A. O'zbek va ingliz badiiy matnlarida ot-fe'l kollokatsiyalarining qiyosiy-korpus tahlili 212
Xolmanova N.A. Yetimlik motivining badiiy-estetik mohiyati: dikkens va to'xtaboyev asarlarida insonparvarlik g'oyalarining mushtarakligi 215
Xudaykulova Sh.S. Til ta'limida milliy qadriyat kodlarining madaniy transformatsiyasi va lingvistik dinamikasi 218
Yarqulova D.M. Ingliz va o'zbek tillari paremiologik birliklarida zamon semali birliklarning qo'llanilishi 224
Yaxyoyeva U.I. O'zbek paremiologik birliklarida nutqiy aktlarning kognitiv-pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlari 226
Yaxyoyeva U.I., Mirzayeva Yu.Yu. Paremalarning lingvomadaniy va nutqiy-pragmatik xususiyatlarini korpus lingvistikasi asosida tahlil qilish 229
Yulbarsov O.O. Boshlang'ich ta'limda grammatik tushunchalarni shakllantirishning lingvistik asoslari 232
Yorova S.K. Transformation of narratives in medical discourse, clinical and literary features 237
Асадова Ф.Н. Лингво-культурные и лингво-прагматически свойства концепта "суеверие" 239
Ачилдиева Н.Б. Лексикографическая репрезентация демографических терминов в русском и узбекском языках: принципы нормализации и межъязыкового соответствия 242
Бекбергенова А.У. Қорақалпоқ, қозоқ, ўзбек йўқловларининг поэтик хусусиятлари 245
Бозорова Н.Ж. Поэтика природы в «Записках охотника» И. С. Тургенева и романе «Отамдан қолган далалар»: сравнительно-типологический аспект 248
Рахимова З.М. Сравнительный анализ региональных слоганов Узбекистана и Германии 251
Рўзиева Д.С. Жаҳон адабиётида интеллектуал роман 254
Усманова Г.М. Понятие неологизма и его трактовки в истории языкознания 256

UO'K 821.112.2.09

JAHON ADABIYOTIDA HIKOYA JANRI GENEZISI: HERMAN HESSE IJODIYOTI

U.T.Abdullayeva, dots., Toshkent davlat agrar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada jahon adabiyotida hikoyaning kirib kelishi va shakllanish bosqichlari haqida so'z boradi. Shuningdek, unda janrning umumiy va xususiy jihatlari hamda Herman Hesse ijodiyotiga batafsil to'xtalib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *tasvir, hikoya, idrok, davr, obraz, antik, epos, lirizm.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются процесс возникновения и основные этапы становления жанра рассказа в мировой литературе. Особое внимание уделяется общим и специфическим особенностям данного жанра, а также подробно анализируется творчество Германа Гессе.*

Ключевые слова: *изображение, рассказ, восприятие, эпоха, образ, античность, эпос, лиризм.*

Abstract. *This article examines the emergence and major stages of the development of the short story genre in world literature. Particular attention is paid to the general and specific features of the genre, as well as to a detailed analysis of Hermann Hesse's literary works.*

Keywords: *representation, short story, perception, period, image, antiquity, epic, lyricism.*

Ma'lumki, fan taraqqiyoti nafaqat san'atni, balki boshqa yondosh sohalarning ham misli ko'rilmagan tarzda taraqqiy etishiga zamin hozirlaydi. Chunki globallashuv sharoiti o'zining imkon qadar izchil taraqqiyot strategiyasini adabiy aloqalarsiz, madaniyatlararo jipslashuvsiz yechib bo'lmay qoldi. Mana shu murakkab sharoitda adabiyot va san'at ham o'z taraqqiyot yo'lini bosib o'tishi shart bo'ladi. Axir, XXI asr kishisi ruhiyatida bir vaqtning o'zida "yangi odam", ***"z", "alfa", "beta", "geta"*** kabi avlod aralashmasi yashab qolishi tayin. Bir avlod o'zidan oldingilari bilan o'sish hamda o'zgarishga majburdir. 1800-1900-yilar G'arbu Sharq badiiyati negizida juda ko'plab afsonalarning yangilanishi ro'y berdi. Nemis adabiyoti haqida tasavvur uyg'onsa ko'z oldimizga Gyote, Fridrix Nitsshe, Hermann Hesse, Jeyms Kryus, Bertolt Brext va uning zamondoshlari keladi. Avlodlar yangilanadi, rivojlanadi, bir-biriga o'zaro ta'sir o'tkazadi. Tadqiqotimizda ana shu jihatlarga jiddiy to'xtalishni lozim ko'rdik. Bular quyidagicha mohiyatda aks etishi tayin.

Nemis adabiyoti va san'atiga bir nazar. Adabiy atamalarning (janr) tushunchasiga kelishi uchun juda ko'plab hodisalar ro'y berishi tayin. Biror xalqning adabiyoti haqida gap ketsa, o'z safdoshlari, izdoshlari, fikrdoshlari, nazariyotchi olimlari bo'ladi. Mana shu adabiyotda ular o'zlarining boy adabiy merosi bilan xalq mulki, balki boshqa millat hamda elatlar ruhida o'chmas iz qoldirishi tayin. O'zbek adabiyoti ham ana shunday ***silsilalar davri*****da taraqqiy etib, bir-birini to'ldirib, rivojlanib** o'zaro ta'sir qilib keldilar. Nemis xalqining ajralmas bir qismi u tomoni azim Yevropada sarguzashtlilik fonidagi badiiy solnomalar muayyan qoliplarni buzib o'z-o'zidan bino bo'lib qolgan emas! Axir, har qanday moddaning organik va noorganik xususiyatlari mavjud. Hikoya ham ana shunday ikki tipdagi bir butun yaxlit g'oyaga olib boruvchi turli yo'llarning ijodiy tafakkur hosilasi o'laroq ishlanmasidir. Biz tadqiqotimizda muayyan oraliqni tanlab olib, shular orasidagi mushtarak hamda alohidalik jihatlarga to'xtalib o'tishni lozim topdik.

1. Hikoya nima? degan savolga aniqlik kiritib olish muhim. "Birgina hikoyachilikni oladigan bo'lsak, uning ilk bor yuzaga kelishidagi manbalar – latifa, ertak va hikoyatlardan ajralib chiqishini, mustaqil janr sifatida vujudga kelishida namoyon etgan o'ziga xos xususiyatlarni, o'zbek adabiyotining nasriy janrlari sistemasida tutgan o'rni va ahamiyatini, milliy realistik hikoyachilik maktabining tug'ilishi, qaror topishi, taraqqiyot tendensiyalari, yetakchi adiblar ijodiyotining novatorlik alomatlarini, badiiy shakl va uslubiy izlanishlarini, san'atkorlar dunyoqarashi va ijodiy metodlar ta'sirida hikoyalarimiz obrazlar sistemasidagi g'oyaviy-badiiy xususiyatlaridagi shakli va ichki tuzilishidagi o'zgarishlarni, yangilanish unsurlarini o'rganish [1] ni taqozolaydi. Shu ma'noda, olimlarimiz haqli ravishda e'tirof etib o'tganidek, har qanday janr o'zining muhim ijtimoiy manbalari,

sabablariga ko‘ra taraqqiyot yo‘liga o‘tadi. Mana shu masalada har bir adabiyot aniq faktlar negizida o‘z taraqqiyot yo‘lini belgilab olaveradi.

Ta’kidlash lozimki, XX asrga qadar yaratilgan janrlarning sarguzashtililik xususiyatlari nafaqat nemis, ingliz, ispan, fransuz, italyan xalqi adabiyotlari negizida taraqqiy etib, yoki bo‘lmasa aralash holda zuhur etildi. Mavjud an’analar har bir janrning mustaqil modusini ham aniqlab olishda qo‘l keldi. Demak, nemis ma’rifatparvarlik adabiyotida – hikoyadan, qissaga, romanga o‘tib turish tamoyili, (drama, she’r) tadrijida ham bu narsalarga munosib tayyorgarlik ko‘rildi. Adabiyot xalqlar o‘rtasidagi ko‘prik hamdir. O‘zbek adabiyoti nemis klassik adabiyotida ham aniq janriy-kompozitsion taraqqiyotni belgilab ola oldi desak, mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz. Negaki, Isajon Sulton ham G‘arbu Sharq adabiyotidan katta ilhom tuygan milliy vorislarimizdandir. “Roman va novella ham shakl, ham ichki jihatdan bir-biriga o‘xshamagani uchun hech qachon bir xil paytda, bir xil sur’atda rivojlana olmagan. Ma’lum bir davrda ma’lum bir adabiyotda yo hikoyachilik, yo romanchilik taraqqiy qilgan. Hikoya biror bir qarama-qarshilik, nomutanosiblik, anglashmovchilik yoki ziddiyat asosida qurilishi lozim. Hikoya latifa singari o‘zining butun og‘irligini yakuniy qismga to‘plab boradi. Xuddi samolyotdan tashlangan snaryad misoli u yuqori tezlikda pastga qulab, kerakli nuqtaga o‘tkir uchi bilan sanchilishi kerak. “Short story” – “hikoya” ikki shartning kelishishi asosida vujudga kelgan atama: kichik hajm va yakundagi syujetli zarba. Novella o‘z shakllanish davrlarida AQSH xalq og‘zaki ijodidagi hikoyachilik bilan yaqin bog‘liqlikda bo‘lsa, eng yangi amerika adabiyotida bu bog‘liqlik yo‘qoladi. Chunki bu paytga kelib xalq ijodi ham ma’lum darajada milliy so‘z san’atidagi o‘rnini yo‘qotgan bo‘ladi”. Darhaqiqat, hikoyaning ilk ildizlari ham, yashash quvvati ham, shakllanish jarayoni ham oson kechgan emas.

Nemis ma’rifatparvarlik adabiyotining yorqin namoyandalari romantizm davriga to‘g‘ri keladi. Ma’rifat deganda, qashshoq va boqimanda xalqni emas, biror yo‘lga manzil izlab chiqqan hodisalar ham singib, aralashib ketadi. Biz ana shu muayyan hodisalarda juda ko‘p chalkashliklarni ajratib olishni ma’qul ko‘rmaymiz. Rus adabiyotshunos olimi G.P.Pospelov: “Hikoya qisqa vaqtda, sahnadagi kundalik maishiy hayotni tasvirlaydi, novellada esa yozuvchi qahramon hayotidagi hayratomuz namunalarni ko‘rsatadi”, degan qarashlarni ilgari suradi.

Hikoyaning kompozision qurilishi haqida olimlar quyidagi mulohazalarni ajratib ko‘rsatadilar: 1) roviyning xolis “kuzatuvchi” mavqeida turishi; 2) hikoya qilinayotgan voqeaning yuz berish vaqti bilan hikoya qilinish vaqtining bir-biriga mosligi; 3) “sahnaviylik” – o‘quvchi nazdida hayot sahnasida kechayotgan voqeani tomosha qilayotganlik illyuziyasining yuzaga keltirilishi; 4) syujetning shiddatli rivojlanishiyu kutilmagan burilishlarga egaligi bilan ajralib turadi. Haqiqatdan ham, yozuvchi yoki shoir masalaga diqqat bilan yondashar ekan, ana shu ko‘tarinkilik ruhida yashaydi. Chunki ijodkorning qalbidagi daryo tuyg‘ular muhim bir muammoning mohiyati sari yetaklaydi. Hikoya janri va hikoyatdagi formalar haqida so‘z borganda o‘zbek adabiyotida Rabg‘o‘ziy badiiy olami ko‘z o‘ngimizda gavdalanadi: “Syujetlarning safar yo‘llari va g‘aroyib kutilmagan ko‘rinsa ham, lekin ularning folklordan yozma adabiyotga, bir xalqning adabiyotidan boshqa bir milliy adabiyotga, bir qit’adan boshqa bir qit’aga, o‘tishda, butun jahonga yoyilishida o‘zining qat’iy tarixiy va madaniy qonunlari doimo mavjud. Rabg‘uziyning 70 dan ortiq hikoyat va qissalari, o‘zbek xalqining rivoyat va mif, ertaklaridan tashkil topgan asari ham bu oddiy bir to‘plam emas, XIV asrga xos romanbop ulkan janr - eposdir”. Binobarin, bu nazariy iqtibosga qo‘shimcha tarzda yana keltirish mumkinki, G‘arb adabiyotiga Sharq adabiyotining ta’siri ham benihoya katta ekanligi ayonlashadi. Chunki Herman Hessega qadar nemis adabiyotida ma’rifat va antik yunon madaniyati qorishig‘i istifoda etilgan. Ixcham hikoyalar negizida xalq hayotini tasvirlash masalasi ham kun tartibida bo‘lgan.

Nemis romantizmi. Germaniyada ham xuddi Fransiya, Angliya, Ispaniya, Italiya kabi taraqqiy etish, sanoat hamda fan-ta’lim, ishlab chiqarish kabi jarayonlarning jadallashuvi badiiy shakl (ong)da kechuvchi hodisalarni bir mahrajda ko‘rsatish an’anasi davom etdi. Demak, nemis romantiklari orasida shunday aqida ham yuradi. Fixtening: “O‘z-o‘zingni o‘rab turgan atrof-olamga emas, balki o‘zingga qarat”, – degan falsafiy qarashlarni ilgari surdi. Fridirix Shlegel badiiy adabiyotga ana shu mezondan turib yondashar ekan, “Odamlar yer yuzidagi boshqa mavjudotlardan qanchalik ustun

bo‘lsa, san’atkorlar odamlardan shunchalik ustundir” – deya yozadi. Shunday qilib yozuvchi va san’at arbobi o‘z xalqining adabiyotiga romantik kinoya tushunchasini olib kirdi.

Ernst Teodor Amadey Gofman ham romantik ruhdagi ertak, novella hamda hikoyalarida – inson qalbining o‘ta murakkab tuyg‘ularini, mehrni, muhabbatni ulug‘ladi. Bu tushunchalar keyinchalik Herman Hesse adabiyotida va uning zamondoshlari ijodida yanada mukammallashdi. Rus munaqqid V.G.Belinskiy ham Gofmanga qiziqish bildirib, nemis xalqining ulug‘ shoiri va mutafakkiri, san’at va san’at deb yonib yashagan ijodkordir deya katta baholarni berib o‘tgandi.

Nemis romantiklaridan yana biri Herman Hessedir. U juda noyob qobiliyat egasi bo‘lish bilan bir qatorda tuzumning kirdikorlarini fosh qilish adabiyotda juda katta burilishlarni yuzaga kelishiga sababchi bo‘lgan yozuvchilardan biridir.

U o‘z tarjimai holida shunday yozadi: *Qiziq, boshdan o‘tgan voqealar vaqt o‘tishi bilan odamning xayolidan ham ko‘tarilib ketarkan! Hatto minglab turfa kechinmalarga guvoh bo‘lgan butun boshli yillar ham asta-sekin unutilib ketishi mumkin ekan. Bolalarning maktab tomon borishayotganini ko‘rib turib, o‘zimning o‘quvchilik davrimni bir eslab qo‘yish xayolimga ham kelmaydi. Bordi-yu, gimnaziya talabalariga ko‘zim tushgudek bo‘lsa, o‘zimam bir vaqtlar shularga o‘xshagan talaba bo‘lganimni eslayolmayman ham. Mashinasozlarning o‘z ustaxonalariga yoki bo‘lmasam havoyi, beburd ishboshilarning o‘z idoralariga erinibgina kirib ketishayotganini ko‘rib turaman-u, o‘zimning ham bir zamonlar ana shunday yo‘llardan yurganim, egnimga havorang korjoma ilib, ishlaganim yoxud tirsaklari yaltirab ketgan kitel kiyib, kotiblik qilganimni paqqos unutib qo‘yaman.*

Xulosa shuki, munaqqid va yozuvchi Hermann Hesse haqda shunday yozadi: “Kitob orqali tasavvur qilingan dunyo bilan mavjud voqelik mos kelmasligi, bir-birini inkor etishi Gesse asarlari fabulasining asosiy xususiyatiga aylandi. Kitob orqali, musiqa orqali tasavvur qilingan dunyoni tarannum etish, odamzodni ana shu dunyo sari boshlash, uning og‘riq, musibat, zalolat to‘la qalbini ana shu dunyoning go‘zalligi, nafosati, orzu-xayollari bilan davolash Gesse ijodining maqsadiga, kredosiga aylandi.” Darhaqiqat, Hesselar oilasi juda ko‘p kitob o‘quvchi, ota-onalari esa Hindistonda shu qadar kasb bilan muntazam shug‘ullangani haqida ham ma’lumotlar uchraydi. Hesse tabiatida kitob orqali hayotni ko’rish mumkinligi chizib ko‘rsatilgan. Shuning barobarida go‘zallikning inqirozga yuz tutishi – ma’rifatparvarsizlik orqali kelishiga ishoralar asarlarining turli nuqtalarida namoyondir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Адабий тур ва жанрлар. –Т: “ФАН”. 1992. –Б.33
2. Досбаева Н. Новелланинг Америка адабиётидаги ўрни ҳақида// АнДУ илмий ахборотномаси. №3. 2016. –Б.76.
3. Поспелов Г.Н. Теория литературы. - М.: Учпедгиз, 1940. - С. 139
4. Скобелев В. П. Поэтика рассказа. – Воронеж: Воронежского Университета, 1982. – С. 51.
5. Қуронов Д. ва бошқа. Адабиётшунослик луғати. –Т: “Академнашр”. 2000
6. Жаҳон адабиёти. Дарслик. У.Ҳамдамов, А.Қосимов. –Т: “Янги аср авлоди”. 2025. –Б.167.
7. https://kh-davron.uz/yangiliklar/herman-hesse-ilk-srguzasht.html
8. Рус тилидан Раҳмат Бобожон таржимаси. Манба. www.ziyouz.com
9. Назар Эшонқул. Мендан “мен”гача. –Т: “Академнашр”. 2014. –Б.236.

UDC 81'373.7:811.111:512.133

SOMATIC CONCEPTUALIZATION OF FEAR IN ENGLISH AND UZBEK PHRASEOLOGICAL UNITS

Z.F.Aktamova, Assistant Teacher, Samarkand State Pedagogical Institute, Samarkand

Annotatsiya. *Maqolada ingliz va o‘zbek frazeologik birliklarida qo‘rquv konseptining tana a’zolari orqali ifodalanishi qiyosiy-kognitiv jihatdan tahlil qilinadi. Material 80 ta birlikdan (har bir tilda 40 tadan) iborat. Sifat tahlili, tavsifiy miqdoriy hisob va moslashtirilgan MIP/MIPVU mezonlari asosida qo‘rquvning yurak faoliyatining buzilishi, sovuqlik, titroq, jismoniy nazoratni yo‘qotish, tana sathidagi reaksiya hamda tashqi ko‘rinishning o‘zgarishi modellari aniqlandi. O‘xshashliklar umuminsoniy fiziologik tajriba bilan, farqlar esa har bir tilning frazeologik va lingvomadaniy xususiyatlari bilan izohlanadi.*

Kalit so'zlar: *qo'rquv konsepti, somatik frazeologizmlar, ingliz tili, o'zbek tili, konseptual metafora, metonimiya, qiyosiy tahlil.*

Аннотация. *В статье сопоставляется соматическая концептуализация страха в английских и узбекских фразеологических единицах. Материал включает 80 единиц (по 40 в каждом языке). Качественный анализ, описательные подсчёты и адаптированная процедура MIP/MIPVU выявили модели нарушения работы сердца, холода, дрожи, утраты физического контроля, поверхностной реакции тела и изменения внешности. Общие модели обусловлены телесным опытом, а различия отражают языковые и культурные предпочтения.*

Ключевые слова: *концепт страха, соматические фразеологизмы, английский язык, узбекский язык, метафора, метонимия, сопоставительный анализ.*

Abstract. *This article examines how fear is conceptualized through the body in English and Uzbek phraseological units. The material comprises 80 units (40 in each language) containing heart/yurak, blood/qon, knees/legs/tizza/oyoq, hair/soch, skin/body/et/badan, face/colour/yuz/rang and speech-organ components. A qualitative-dominant comparative method, supported by descriptive counts and an adapted MIP/MIPVU procedure, is used to identify metaphorical and metonymic motivation. Both languages represent fear through heart disturbance, coldness, trembling, loss of physical control, surface reaction and visual transformation. The shared patterns reflect embodied experience, whereas differences in the productivity of blood-, heart- and body-based images reveal language-specific phraseological preferences. The findings are relevant to cognitive semantics, translation and phraseology teaching.*

Keywords: *fear concept, somatic phraseological units, English, Uzbek, conceptual metaphor, metonymy, comparative analysis.*

Introduction. Fear is a basic negative emotion and a highly productive concept in human communication. It is named directly by fear, fright, terror and anxiety or by Uzbek qo'rquv, vahima, dahshat, hadik and xavotir, but it is also conveyed through conventional bodily images. Expressions such as one's blood ran cold, one's heart was in one's mouth, one's knees were knocking, yuragi orqasiga tortdi, qoni qochdi and eti jimirladi demonstrate that speakers understand an internal emotional state through observable physiological effects.

Cognitive linguistics treats emotion not only as a psychological state but also as a conceptual structure shaped by embodiment, culture and language. Because heartbeat, coldness, trembling, paleness and loss of speech accompany intense fear, the body becomes an accessible source domain. When a symptom stands for fear, the relation is metonymic; when fear is construed as coldness, movement, pressure or loss of control, metaphorical mapping is involved. In established idioms these mechanisms often interact rather than operate separately.

The article aims to identify and compare the principal somatic models of FEAR in English and Uzbek phraseology. It classifies units by body-part component, explains their cognitive motivation and determines full, partial, functional and culture-specific equivalence. The novelty lies in integrating somatic classification with metaphor-metonymy analysis in two genealogically and typologically different languages. The working hypothesis is that shared physiology produces recurrent cross-linguistic patterns, while conventional phraseological choices create differences in salience and translation.

Literature Review. Conceptual Metaphor Theory regards metaphor as a mechanism of thought rather than ornament (Lakoff & Johnson, 1980). Abstract experience is structured through concrete domains grounded in perception and bodily action. Kövecses (1990, 2000, 2010) shows that emotion concepts are organized by recurring metaphors and metonymies, including THE BODY IS A CONTAINER FOR EMOTIONS, EMOTIONAL INTENSITY IS HEAT and FEAR IS COLDNESS. Gibbs (1994, 2006) likewise emphasizes that figurative meaning is constrained by embodied experience rather than produced by arbitrary lexical association.

Metaphor and metonymy are especially interdependent in emotion language. Metaphor establishes a cross-domain correspondence, whereas metonymy connects elements within one experiential domain (Barcelona, 2000). Thus, trembling, paleness or an accelerated heartbeat may

stand for fear through the relation PHYSIOLOGICAL EFFECT FOR EMOTION. Once conventionalized, the same symptom may also support a broader metaphor such as FEAR IS LOSS OF CONTROL. This interaction explains why rigid classification of an idiom as exclusively metaphorical or exclusively metonymic may obscure its motivation.

Phraseological units preserve socially shared images and evaluations (Fernando, 1996; Moon, 1998). Somatic idioms are particularly revealing because body-part terms link physical experience with cultural symbolism. The heart may function as the centre of emotion; blood may evoke warmth, vitality or colour; knees and legs represent bodily stability; skin, hair and facial colour make the emotion visible. Wierzbicka (1999) cautions that apparently universal emotion patterns still require attention to language-specific meanings. A comparison of English and Uzbek can therefore reveal both embodied commonality and cultural selection.

English phraseology foregrounds blood becoming cold, knees knocking and hair standing on end. Uzbek frequently encodes sudden fear through the heart, the whole body and changes of colour: yuragi taka-puka bo'ldi, badaniga titroq kirdi, rangi oqarib ketdi. Earlier studies of cognitive semantics and Uzbek phraseology provide the general theoretical foundation (Safarov, 2006; Rahmatullayev, 1992), but a focused, balanced comparison of fear-related somatic units remains necessary.

Methodology. The study follows a qualitative-dominant comparative design supported by descriptive quantitative data. The dataset contains 80 somatic phraseological units: 40 English and 40 Uzbek expressions denoting fear, fright, panic, anxiety or intense shock. English items were selected from idiom and explanatory dictionaries, while Uzbek items were drawn from phraseological and explanatory dictionaries and checked against conventional literary or media usage. The balanced sample supports structural comparison but is not claimed to represent absolute corpus frequency.

Three inclusion criteria were applied: the unit contains an explicit body-part or bodily-state component; its conventional meaning denotes fear or a closely related state; and its figurative status is supported by lexicographic description or established use. Literal descriptions of a one-time bodily action, freely formed comparisons and items whose principal meaning was unrelated to fear were excluded. The units were then grouped under heart/yurak, blood/qon, knees or legs/tizza or oyoq, hair/soch, skin or body/et or badan, face or colour/yuz or rang, and mouth, tongue or voice/og'iz, til or ovoz.

The analysis proceeded in five stages. First, units were classified by somatic component. Second, the phraseological meaning was compared with the basic bodily meaning, following an adapted MIP/MIPVU logic (Pragglejaz Group, 2007; Steen et al., 2010). Third, metaphorical and metonymic motivation was identified. Fourth, units were assigned to recurrent conceptual models. Finally, English and Uzbek pairs were assessed as full somatic, full functional, partial, metonymic or culture-specific equivalents. Counts describe tendencies inside the selected sample only.

Table 1.

Distribution of the selected material

Somatic component	English n	Uzbek n	Representative English / Uzbek examples
Heart / yurak	12	13	heart sank / yuragi orqasiga tortdi
Blood / qon	8	6	blood ran cold / qoni sovib ketdi
Knees, legs / tizza, oyoq	6	5	knees were knocking / tizzalari qaltiradi
Hair / soch	4	3	hair stood on end / sochi tikka bo'ldi
Skin, body / et, badan	5	7	get goosebumps / eti jimirladi
Face, colour / yuz, rang	4	4	go pale / rangi oqarib ketdi
Speech organs / til, ovoz	1	2	speechless / tili kalimaga kelmadi
Total	40	40	80 units

Results. Table 1 shows that heart/yurak is the most productive component in both sub-samples. It accounts for 12 English and 13 Uzbek units, confirming the symbolic centrality of the heart in emotional experience. Blood is more prominent in English, where blood ran cold, make one's blood freeze and blood-curdling construe fear through a fall in temperature or threat to vitality. Uzbek qoni qochdi and qoni sovib ketdi activate comparable meanings, but fear is also frequently externalized through badan and et.

Loss of bodily stability forms another shared cluster. Knees were knocking and weak at the knees correspond functionally to tizzalari qaltiradi and oyoqlari bo'shashdi. These expressions are transparent because involuntary trembling and muscular weakness are observable effects of fear. Hair and skin reactions likewise produce close pairs: one's hair stood on end - sochi tikka bo'ldi; get goosebumps - eti jimirladi or badani junjikdi. Facial colour and speech complete the somatic scenario: to go pale with fear parallels rangi oqarib ketdi, while to be speechless with fear resembles tili kalimaga kelmay qoldi.

Table 2.

Dominant conceptual models

Conceptual model	Cognitive basis	English realization	Uzbek realization
FEAR IS HEART DISTURBANCE	change in the emotional centre	heart sank; heart in one's mouth	yuragi orqasiga tortdi; taka-puka bo'ldi
FEAR IS COLDNESS	loss of warmth/vitality	blood ran cold; blood froze	qoni qochdi; qoni sovidi
FEAR IS LOSS OF CONTROL	weakness and unstable movement	knees were knocking	tizzalari qaltiradi; oyoqlari bo'shashdi
FEAR IS SURFACE REACTION	hair/skin response	hair stood on end; goosebumps	sochi tikka bo'ldi; eti jimirladi
FEAR IS VISUAL/SPEECH CHANGE	visible colour or lost speech	go pale; speechless with fear	rangi oqardi; tili kalimaga kelmadi

The models in Table 2 form a connected embodied scenario rather than isolated categories. An external threat affects the inner centre (heart and blood), weakens bodily control (knees and legs), appears on the body surface (hair and skin), and becomes socially perceptible through colour, voice or silence. The same unit may involve metonymy and metaphor simultaneously. Paleness is an actual symptom that stands for fear, yet conventional loss of colour also presents emotion as a physical transformation. Similarly, a sinking heart maps emotion onto downward movement while retaining a metonymic link to cardiac sensation.

Table 3.

Main types of English-Uzbek equivalence

Type	Example	Interpretation
Full somatic	hair stood on end - sochi tikka bo'ldi	same component, image and fear meaning
Full functional	go pale with fear - rangi oqarib ketdi	different structure, same visible result
Partial	heart in one's mouth - yuragi orqasiga tortdi	shared heart component, different spatial image
Metonymic	knees were knocking - tizzalari qaltiradi	trembling symptom stands for fear
Culture-specific	blood-curdling - dahshatli/qo'rqinchli	somatic image is often neutralized in Uzbek translation

Full equivalence is most likely when both languages conventionalize the same readily observable reaction, as with raised hair, trembling knees and paleness. Partial equivalence occurs when the bodily component is shared but the image differs. English one's heart was in one's mouth depicts upward displacement, whereas Uzbek yuragi orqasiga tortdi suggests retraction or inward movement. Culture-specific asymmetry is clearest when an English blood image is translated by a non-somatic Uzbek adjective. Therefore, literal substitution is not always an adequate translation strategy.

Discussion. The findings support the embodiment thesis: fear is linguistically organized through recurrent bodily experience. Speakers do not merely label an internal state; they describe what fear does to the heart, blood, limbs, skin, face and speech. The dominance of heart/yurak reflects both physiological awareness and cultural symbolism. Yet the spatial construal of cardiac fear is language-specific: English commonly places the heart unusually high or depicts it as sinking, while Uzbek favors retraction, agitation or painful contraction.

Blood expressions illustrate both similarity and differential salience. In both languages fear may remove warmth, colour or vitality. English, however, lexicalizes this model in productive compounds and causative constructions such as blood-curdling and make one's blood freeze. Uzbek possesses close expressions with qon, but it often shifts the visible effect to rang or to the entire body. This

difference is not evidence of different physiology; it reflects which segment of the physiological event each phraseological tradition selects for conventional expression.

Trembling and weakness reveal the clearest cross-linguistic metonymic correspondence. Since an involuntary reaction is perceptible to the experiencer and observers, it readily stands for the emotion that causes it. Hair, skin and facial expressions similarly encode fear as a publicly readable state. These units support the metonymy PHYSIOLOGICAL EFFECT FOR FEAR, which frequently provides the experiential basis for metaphorical elaboration. The analysis therefore agrees with approaches that view metaphor-metonymy interaction as a continuum rather than a categorical opposition.

The contrast also has practical implications. Translators should first determine whether the target language has an idiom with the same somatic image. If not, a functionally equivalent idiom is preferable to a literal calque; descriptive translation is justified when preservation of the body image would sound unnatural. In language teaching, pairing heart sank with yuragi orqasiga tortdi can clarify shared semantic function and divergent imagery. Such comparison develops phraseological competence and reduces word-for-word transfer.

The study has limitations. The balanced dataset was compiled from lexicographic and attested conventional material rather than a single large comparable corpus. Consequently, the figures indicate the composition of the sample, not general language frequency. Contextual meanings, genre variation and diachronic change were not measured. Future research should test the models in corpora, compare spoken and written discourse, and examine how age, genre and translation direction affect the selection of somatic expressions.

Conclusion. English and Uzbek conceptualize FEAR through a coherent somatic system. The principal models are FEAR IS HEART DISTURBANCE, FEAR IS COLDNESS, FEAR IS LOSS OF PHYSICAL CONTROL, FEAR IS TREMBLING, FEAR IS SURFACE REACTION and FEAR IS VISUAL OR SPEECH TRANSFORMATION. Their recurrent physiological basis explains substantial cross-linguistic similarity. Heart, knees, hair, skin and facial-colour units often have full or functional equivalents.

At the same time, the languages distribute attention differently. English gives notable prominence to cold blood and unstable knees, whereas Uzbek strongly exploits yurak, badan/et and rang. Full equivalence depends on shared conventionalization, not on physiology alone; hence blood-curdling may require a non-somatic Uzbek equivalent. Somatic phraseological units should therefore be understood as cognitive and cultural structures, not merely as fixed lexical combinations. Their comparative study contributes to cognitive semantics, phraseology, translation and foreign-language education.

REFERENCES:

1. Barcelona, A. (Ed.). (2000). Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective. Berlin: Mouton de Gruyter.
2. Fernando, C. (1996). Idioms and Idiomaticity. Oxford: Oxford University Press.
3. Gibbs, R. W. (1994). The Poetics of Mind. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Gibbs, R. W. (2006). Embodiment and Cognitive Science. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Kövecses, Z. (1990). Emotion Concepts. New York: Springer.
6. Kövecses, Z. (2000). Metaphor and Emotion. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Kövecses, Z. (2010). Metaphor: A Practical Introduction (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
8. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.
9. Moon, R. (1998). Fixed Expressions and Idioms in English. Oxford: Clarendon Press.
10. Pragglejaz Group. (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. Metaphor and Symbol, 22(1), 1-39.
11. Steen, G. J., et al. (2010). A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU. Amsterdam: John Benjamins.
12. Wierzbicka, A. (1999). Emotions across Languages and Cultures. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Rahmatullayev, Sh. (1992). O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent: O‘qituvchi.
14. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. (2006-2008). 5 jild. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
15. Safarov, Sh. (2006). Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor.

UO'K 81'373.46

TILSHUNOSLIKKA OID MANBALARDA LEKSEMALASHUV TERMININING IFODALANISHI

Sh.Sh.Annaqulova, ilmiy xodim, O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Toshkent
ORCID: 0009-0004-7673-0226

Annotatsiya. *Maqolada mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning lingvistik adabiyotlarda leksemalashuv, leksikalizatsiya va lisoniylashuv hodisalariga oid yondashuvlari ko'rib chiqiladi hamda qiyosiy tahlil qilinadi. Mazkur terminlarning o'zaro munosabati va mazmun-mohiyati yuzasidan muallifning qarashlari va ilmiy xulosalari bayon etiladi. Lisoniylashuv o'z hajmi va qamrovi jihatidan unga sinonim sifatida qaralayotgan tushunchalarga nisbatan kengroq tushuncha va jarayon ekanligi asoslanadi. Leksemalashuv hodisasi yangi so'zlar, ya'ni neologizmlarning tilda asta-sekin mustahkamlanishi va keyinchalik asosiy lug'at fondiga qo'shilishi jarayoni misolida yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *leksemalashuv, leksikalizatsiya, sotsializatsiya, leksema, yangi so'z, nominatsiya.*

Аннотация. *В статье рассматриваются и сопоставительно анализируются подходы отечественных и зарубежных исследователей к явлениям лексемизации, лексикализации и языковой реализации, представленным в лингвистической литературе. Излагаются авторские взгляды и научные выводы относительно взаимосвязи, содержания и сущности данных терминов. Обосновывается положение о том, что языковая реализация по своему объёму и охвату представляет собой более широкое понятие и процесс по сравнению с понятиями, рассматриваемыми в качестве её синонимов. Явление лексемизации раскрывается на примере постепенного закрепления новых слов, то есть неологизмов, в языке и их последующего включения в основной лексический фонд.*

Ключевые слова: *лексемизация, лексикализация, социализация, лексема, новое слово, номинация.*

Abstract. *The article examines and comparatively analyzes the approaches of Uzbek and foreign researchers to the phenomena of lexemization, lexicalization, and linguistic realization as discussed in the linguistic literature. The author's views and scientific conclusions concerning the interrelationship, content, and essence of these terms are presented. It is substantiated that linguistic realization is a broader concept and process in terms of its scope and coverage than the notions regarded as its synonyms. The phenomenon of lexemization is illustrated through the process of the gradual establishment of new words, namely neologisms, in the language and their subsequent incorporation into the core lexical fund.*

Keywords: *lexemization, lexicalization, socialization, lexeme, new word, nomination.*

Kirish. Tilshunosligimizda leksikalizatsiya, leksemalashuv yoki leksemalashish, lisoniylashish atamalari bir ma'noda qo'llanadi. Asosan, adabiyotlarda so'z birikmalari orasidagi sintaktik bog'lanish yo'qolib, so'zga aylanish jarayoni shu terminlar bilan ifodalanadi. Masalan, A.Hojiyev quyidagicha yondashadi: "Sintaktik-leksik usul bilan so'z yasalishi deganda so'z birikmasining so'z (leksema)ga aylanishi tushuniladi. Til taraqqiyoti prosessida ma'lum tipdagi so'z birikmasi yagona leksik ma'no kasb etishi natijasida sintaktik birlikdan leksik birlikka aylanadi – qo'shma so'z yuzaga keladi. Masalan, *mingboshi, jo'xoripoya, tokqaychi* kabi qo'shma so'zlar shu yo'l bilan yuzaga kelgan qo'shma so'zlar deb qaraladi. So'z hosil bo'lishining bu usuli leksikalizatsiya usuli deb ham yuritiladi"[1:30].

Adabiyotlar tahlili. H.Ne'matov va R.Rasulovlar leksemalar hosil bo'lishining keng tarqalgan usullaridan biri sifatida keltirib, "tarixan so'z birikmalari (hatto gap) qoliplarining hosilasi bo'lgan so'z birikmalari (gap qismlari) orasidagi sintaktik aloqaning yo'qolishi va bu hosilalarning shakl hamda mazmun butunligi, tayyor, turg'un birliklarga aylanishi leksemalashish"ligini ta'kidlaydi[2:45]. *Boshog'riq, belbog', ishboshi, qo'lqop, ko'zoynak* kabi leksemalarni misol qilib keltiradi. Rus tili tilshunoslik terminlarining izohli lug'atlarida ham "leksikalizatsiya" atamasi yuqoridagilar kabi baholanadi.

Y.Tojiyevda ham ba'zi mulohazalarni uchratdik. Olim modal forma yasovchi affiks morfemalar haqida fikr yuritar ekan, *tiriklay – tiriklayin, so'ng – so'ngra, quv – quvla, chay – chayqa* kabilardan farqli *bur – bura, so'r – so'ra* misollarida farqlanish, maxsuslanish – leksikalizatsiya natijasida yangi so'z hosil bo'lganini qayd qiladi.

H.Ne'matov "So'z yasalish qolipi, yasalgan va yasama so'zlar xususida" nomli maqolasida[3] yasalgan so'zlarni (quruvchi, ishla, terimchi) lisoniylashgan so'zlar, ya'ni leksemalar sifatida beradi. Yasama so'zlarni esa nutq birligi deb e'tirof etadi.

B.Mengliyev ham yasama so'zlarning leksemalashuvi/lisoniylashuviga batafsil izoh berib ketadi[4:129-132]. Olim nutqiy yasama so'zning lisoniy sathga ko'tarilish bosqichini 1) ixtisoslashgan leksema (unda so'z yasash qolipi saqlangan, biroq ma'no tomonidan qolipdan uzilgan bo'ladi, masalan, *ishchi, yozuvchi* (kasb ma'nosida), *qo'shish, ayirish* (atamaviy ma'nosida)); 2) soddalashgan leksema (yasama so'zlarning shakl va ma'no jihatdan qolipdan uzilishi (*oldin, keyin, tashqari, yuqori; boshog'riq, belbog'*)); 3) tublashgan leksema (yasama so'zlarda o'zak va qo'shimcha orasidagi chegaraning yo'qolishi (*sin, tingla, to'q*)) ga ajratadi.

B.Xolmuhamedov o'zining nomzodlik dissertatsiyasida[5] yuqoridagi so'z birikmasi va sodda gaplarning leksemaga aylanish hodisasini leksemalashuv ekanligini tasdiqlagan holda bu jarayonni keng ma'noda tushunilishi deganda grammatik birliklarning ham leksemalashuvga tortilishini ta'kidlaydi.

Dunyo tilshunosligiga oid manbalarda ham leksikalizatsiyaning "so'zning til leksikasiga kirishi", "yangi elementlarning hosil bo'lishidan keyingi bir qator jarayonlarni o'z ichiga olishi" ekanligi haqidagi qarashlar mavjud[6].

Tadqiqot metodologiyasi. Ko'rinib turibdiki, yuqorida qayd etilgan terminlar faqatgina so'z birikmalari, sodda gaplarning lug'aviy birlikka aylanishini emas, "so'z+qo'shimcha"ning soddalashishi va tadqiqot obyektimiz bo'lgan neologizmlarning barqaror lisoniy birlikka aylanishgacha bo'lgan jarayonlarni qamrab oladi. Aslida leksemalashuv bosqichidagi har bir so'z neologizmdir. Ba'zilari sinxronik yuz bersa, ba'zilari diaxronik bosqichni o'taydi. Lisoniylashuv yuqorida ma'nodosh sifatida ko'rsatilgan tushunchalarga nisbatan biroz kengroq (jarayon), ya'ni leksik neologizmlarning leksemalashish bilan birga leksemaning yangi nutqiy hosila ma'nosining/semantik neologizmning lisonga tomon siljishi – sememalashuv va yangi nutqiy birikmalarning frazemalashuv jarayonini ham ifodalaydi.

Tahlillar va natijalar. Neologizmlar muayyan tilning adabiy qatlami birligiga aylanguncha bir qator bosqichlarni bosib o'tadi. Olimlar neologizm uchta asosiy bosqichdan o'tishini aytadilar: **ixtiro, sinov va barqarorlik[7]**. Dastlab, ixtiro qilingan so'zlar faqat maxsus doiradagi kishilar tomonidan taklif qilinadi, ya'ni har qanday realiya, predmet yoki hodisaning nominativ faoliyatida individ bevosita ishtirok etadi. Mazkur nominativ faoliyat tuzilmasida individning predmet yoki realiya haqidagi shaxsiy bilimining o'zaro bog'liqligi, ya'ni adresantning predmet va hodisaga oid individual semantik vazifasi mavjud bo'ladi. Demak, yangi so'zni yaratuvchi voqelikni individuallashtirishga intiladi. Keyinchalik, u kengroq doiradagi kishilar nutqida qo'llanishni boshlaydi hamda yangi so'z sotsializatsiya jarayonining bir nechta bosqichlaridan: til egalarining keng ommasi tomonidan so'z qabul qilinish jarayonidan o'tadi. Ammo jamiyatning barcha qatlamlaridagi kishilar tomonidan qabul qilinishi uchun u ma'qullangan, tasdiqlangan holda barqarorlashishi va lug'atlarda o'z o'rnini egallashi kerak. Bu esa til egalarining yangi so'zni adekvat qo'llash ko'nikmalarini egallashi, ya'ni til egalari tomonidan kommunikativ-pragmatik kompetensiyani egallash jarayoni orqali tilda yangi so'z qayd etilishi kuzatiladi. Demak, u barqarorlashib til mulkiga (lisoniy birlikka) aylanguncha leksemalashuv jarayonini boshdan kechiradi. Neologizmlarning leksemalashuv jarayoni qachon yakun topgani, ya'ni qachon neologik qatlamni tark etganini aniqlash juda mushkul. Bunday vaziyatlarda sohalar va shaxslar maydoni muhim. Bunda vaqt ahamiyatsiz. E.Y.Chibisova ham neologizmlarning hosil bo'lishi haqida an'anaviy ravishda voqelik obyektining "neologizatsiya zanjiri"ni individ → sotsializatsiya → leksemalashuv tarzida yuzaga kelishini ta'kidlaydi[8:123-132].

Leksikalizatsiya hodisasini tilshunoslikning qaysi bo'limida o'rganilishi haqida turlicha mulohazalar mavjud. Uning tor doiradagi o'rganilishi va ta'riflariga asoslanib, bir tomon grammatika yana bir tomon leksikologiya bo'limiga taalluqli deyishadi. Xolmuhammedov esa "…

leksemalashuvni grammatikaga mansub deb hisoblaganda bu jarayonning sodir bo‘lishida tildagi ikki yoki undan ortiq elementning grammatik aloqasi, leksikologiyaga aloqador deyilganda hosila ma’noning leksemaga tengligi nazarda tutiladi. Ammo ularning ikkalasi ham leksemalashuv hodisasining mohiyatini to‘la ochib bera olmaydi, negaki u tom ma’noda so‘z yasalishidir”[5] deya izohlaydi. Ammo leksikalizatsiyaga oid qarashlarni umumlashtirgan holda xulosa chiqarib, biz uning so‘z yasalishi emas, so‘z (leksema) hosil bo‘lish jarayoni ekanligini va leksikologiya bo‘limida o‘rganilishni maqsadga muvofiq ko‘ramiz. Leksema maqomini esa hammasi ham ololmaydi. “Yangi so‘z til tomonidan o‘zlashtirilmaguncha; leksikaning aktiv zapasi fondiga qo‘shilmaguncha… neologizm bo‘lib qolaveradi”[9:155] yoki tildan chiqib ketadi. “Bu kabi so‘zlarning me’yoriylik darajasini aniqlashda ham tilimizdagi me’yoriylik holatlarini belgilashning mavjud qoidalariga tayanib ish ko‘riladi. Basharti, bu birliklar neologizm yoki okkazionalizm sifatida e’tirof etildimi, demak ular hali tilimizning haqiqiy lug‘at birligiga aylanib ketmagan. Ularning adabiy tilimizda me’yor holatiga kelishi uchun ma’lum vaqt va xalqning iste’molda qo‘llay boshlashi bilan bog‘liq bo‘lgan e’tirofi lozim bo‘ladi”[10:68]. Jarayon **ong > nutq > lison** ketma-ketligida yuz beradi.

Tushuncha > [nominatsiya ≤ leksikalizatsiya/leksemalashuv] > leksema = til birligi

Nominatsiya jarayoni esa (1) so‘z birikmasining so‘zga aylanishi, (2) so‘zga so‘z va qo‘shimcha qo‘shilishi, (3) tarixiy va sheva so‘zlar asosida, (4) til ichki imkoniyatlaridan o‘zlashma tarkibli shaklan va mazmunan yangi so‘z yasalishi, (5) o‘zlashma so‘zlar vositasida amalga oshadi.

Xulosa. Umuman aytganda, lison bu – ong va tilning birlashuvi. Ba’zi so‘zlarning avval ongda tushunchasi hosil bo‘ladi va nomlash jarayoni o‘z til elementlari asosida yuz beradi. Ba’zi so‘zlar esa dastlab tilda namoyon bo‘ladi, keyin tushunchasi shakllanadi. Ular nomi bilan tilimizga o‘zlashadi. Qachonki, neologizmlar ong va tilda omuxtalasha olsa, leksemaga aylanadi. Ungacha esa leksemalashuv yoki lisoniylashuv yo‘lida bo‘ladi. Chunki ma’lum xalq tilining leksemalaridan iborat lug‘atlarda nafaqat jamiyat holati, balki millatning ongi va tafakkur holati ham aks ettirilishi muhim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 109 б.
2. Неъматов Ҳ. Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 b.
3. Неъматов Ҳ. Сўз ясалиш қолипи, ясалган ва ясама сўзлар хусусида// Ўзбек тили ва адабиёти.–2007,№ 1.
4. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2018. – 202 b.
5. Холмухамедов Б.Ф. Ўзбек тилида лексемалашув: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри... дисс. – Самарқанд, 2020. – 137 б.
6. https://de.wiktionary.org/wiki/Lexikalisierung; M.Hilpert. Lexicalization in morphology. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.622
7. Sayadi F. (2011, April). The Translation of Neologisms. *Translation Journal, 16*(2). https://translationjournal.net/journal/56neologisms.htm
8. Чибисова Е.Ю. Словообразовательные модели неологизмов в современном английском языке // Наука и современность. № 7(2). – Новосибирск, 2010. – С. 123–132.
9. Ўзбек тили лексикологияси. – 315 б.
10. Маматов А. Окказионал сўзлар ва тил нормаси // Ўзбек нутқи маданиятининг долзарб муаммолари: илмий тўплам. – Тошкент,1990. – Б. 68.

UO’K 808.3

"IRIM" KONTSEPTINING NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA LINGUISTIK -MADANIY VA LINGUISTIK-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

F.N.Asadova, oqituvchi, Goethe Institut Taschkent, Toshkent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada “irim” konseptining o‘zbek va nemis tillaridagi lingvomadaniy hamda lingvopragmatik xususiyatlari qiyosiy aspektda tadqiq etiladi. “Irim” tushunchasining ikki xalq lisoniy manzarasida ifodalanishi, uning milliy-madaniy, semantik va pragmatik xususiyatlari, shuningdek, xalqning an’anaviy dunyoqarashi, urf-odatlari va e’tiqodlari bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *irim, konsept, lingvomadaniyat, lingvopragmatika, o‘zbek tili, nemis tili, Aberglaube, Omen, Vorzeichen, milliy mentalitet, madaniy konnotatsiya, lisoniy dunyo manzarasi, qiyosiy tahlil.*

Аннотация. *В данной статье в сравнительном аспекте исследуются лингвокультурологические и лингвопрагматические особенности концепта «ирим» в узбекском и немецком языках. Анализируются способы репрезентации данного концепта в языковой картине мира двух народов, его национально-культурные, семантические и прагматические особенности, а также связь с традиционным мировоззрением, обычаями и верованиями.*

Ключевые слова: *ирим, концепт, лингвокультурология, лингвопрагматика, узбекский язык, немецкий язык, суеверие, Aberglaube, Omen, Vorzeichen, национальный менталитет, культурная коннотация, языковая картина мира, сравнительный анализ.*

Abstract. *This article comparatively examines the linguocultural and linguopragmatic features of the concept of irim (superstition, omen, or traditional belief) in the Uzbek and German languages. It analyzes the representation of this concept in the linguistic worldviews of the two cultures, focusing on its national-cultural, semantic, and pragmatic characteristics as well as its relationship with traditional worldviews, customs, and beliefs.*

Keywords: *irim, concept, linguoculture, linguopragmatics, Uzbek language, German language, superstition, Aberglaube, Omen, Vorzeichen, national mentality, cultural connotation, linguistic worldview, comparative analysis.*

Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat kommunikativ vosita sifatida emas, balki muayyan xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, qadriyatlari, urf-odatlari va madaniy xotirasini o‘zida mujassamlashtiruvchi murakkab semiotik tizim sifatida tadqiq etish ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylangan. Ayniqsa, lingvomadaniyatshunoslik va kognitiv tilshunoslik doirasida konseptlarning milliy-madaniy mazmunini o‘rganish turli xalqlarning olamni idrok etish va uni lisoniy vositalar orqali kategoriyalashtirish xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, xalqning qadimiy tasavvurlari, kundalik turmush tajribasi va an’anaviy e’tiqodlarini aks ettiruvchi “irim” konsepti alohida ilmiy ahamiyatga ega.

“Irim” insonning muayyan hodisa, harakat, predmet yoki belgini kelajakda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan voqea bilan sababiy yoki ramziy jihatdan bog‘lashiga asoslangan madaniy-kognitiv hodisadir. U xalqning uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan kollektiv tajribasi, mifologik tafakkuri, diniy tasavvurlari va maishiy kuzatuvlari bilan chambarchas bog‘langan. Shu sababli irimlar faqat folklor yoki etnografik hodisa emas, balki til birliklarining semantikasi, pragmatik funksiyasi va madaniy konnotatsiyalarida namoyon bo‘ladigan lingvistik fenomen sifatida ham tadqiq etilishi zarur. O‘zbek lingvomadaniyatida irimlar inson hayotining tug‘ilish, nikoh, oila, farzand tarbiyasi, safar, mehnat, mehmondorchilik, kasallik, tabiat hodisalari kabi ko‘plab sohalari bilan bog‘liq holda shakllangan. Masalan, ayrim predmetlar, hayvonlar, tana harakatlari, kunning muayyan vaqti yoki kundalik xatti-harakatlar yaxshilik yoki yomonlikning belgisi sifatida talqin qilinishi mumkin. Bunday qarashlar tilda *irim, irim-sirim, alomat, belgi, yaxshi alomat, yomon alomat* kabi birliklar, shuningdek, turg‘un ifodalar va xalqona nutq formulalari orqali verbal shaklga ega bo‘ladi.

Nemis lingvomadaniyatida ham shunga yaqin madaniy-kognitiv hodisalar mavjud bo‘lib, ular, avvalo, *Aberglaube, Omen, Vorzeichen, Glückszeichen, Unglückszeichen* kabi birliklar orqali ifodalanadi. Biroq o‘zbek tilidagi “irim” leksemasi bilan nemis tilidagi *Aberglaube* yoki *Omen* o‘rtasida to‘liq semantik ekvivalentlik mavjud deb qarash masalani soddalashtiradi. Masalan, *Aberglaube* ko‘proq “xurofiy ishonch, superstition” mazmunini anglatsa, *Omen* va *Vorzeichen* kelajakdagi voqeaning belgisi yoki alomati semantikasini kuchliroq ifodalaydi. O‘zbek tilidagi “irim” esa kontekstga qarab e’tiqod, alomat va muayyan ritual harakat kabi bir necha semantik komponentlarni birlashtirishi mumkin. Mazkur holat konseptning qiyosiy-semantik tadqiqini talab qiladi.

“Irim” konseptini lingvopragmatik jihatdan o‘rganish ham muhimdir. Chunki irimga oid til birliklari nutqda shunchaki muayyan tushunchani nomlash bilan cheklanmaydi. Ular adresatni biror harakatdan qaytarish, muayyan xatti-harakatga undash, ogohlantirish, maslahat berish, qo‘llab-quvvatlash yoki kelajakdagi voqeani ijobiy yoxud salbiy baholash kabi pragmatik vazifalarni

bajaradi. Masalan, “bunday qilma, yaxshi emas”, “bu yaxshi alomat”, “yo‘lga chiqayotgan odamning ortidan...” kabi konstruksiyalarda xalqona e’tiqod bilan bir qatorda taqiqlash, ogohlantirish va xulq-atvorni tartibga solish funksiyasi ham namoyon bo‘ladi. Nemis tilidagi irimlarga oid kommunikativ birliklarda ham *Das bringt Glück* (“Bu omad keltiradi”) yoki *Das bringt Unglück* (“Bu baxtsizlik keltiradi”) kabi pragmatik modellar uchraydi.

“Irim” konsepti xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini o‘zida aks ettiruvchi murakkab lingvomadaniy hodisadir. O‘zbek tilida *irim, irim-sirim, alomat, belgi* kabi birliklar orqali ushbu konseptning turli semantik qirralari namoyon bo‘ladi. Nemis tilida esa unga yaqin mazmun *Aberglaube, Omen, Vorzeichen* kabi leksik birliklar yordamida ifodalanadi. O‘zbek xalq madaniyatida irimlar ko‘pincha kundalik turmush, oila, nikoh, farzand, safar va mehmondorchilik bilan bog‘liq holda uchraydi. Nemis lingvomadaniyatida ham omad va omadsizlikni anglatuvchi turli an’anaviy belgilar mavjud. Masalan, nemis tilidagi *Das bringt Glück* birikmasi muayyan hodisaning omad keltirishiga ishonchni ifodalaydi. Lingvopragmatik jihatdan irimga oid birliklar ogohlantirish, taqiqlash, maslahat berish va muayyan harakatga undash vazifalarini bajaradi. Bunday birliklarning mazmuni faqat lug‘aviy ma’no bilan emas, balki ularning madaniy konnotatsiyasi orqali ham shakllanadi. O‘zbek va nemis tillaridagi irimlarni qiyoslash ikki xalqning lisoniy dunyo manzarasidagi umumiy va milliy-spetsifik xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi. Shu sababli “irim” konseptini lingvomadaniy va lingvopragmatik aspektda o‘rganish til, madaniyat va kommunikativ xulq-atvor o‘rtasidagi uzviy munosabatlarni yoritishda muhim ahamiyatga ega.

Qiyosiy nuqtai nazardan, o‘zbek va nemis xalqlarining irim bilan bog‘liq tasavvurlarida ayrim universal motivlarni uchratish mumkin. Omad va omadsizlik, yo‘l va safar, nikoh, tug‘ilish, o‘lim, hayvonlar, tabiat hodisalari, raqamlar, tushlar va kundalik buyumlarga ramziy ma’no yuklash ko‘plab madaniyatlarda kuzatiladi. Biroq ushbu belgilarni talqin qilish, ularga beriladigan aksiologik baho va ular asosida shakllanadigan nutqiy xatti-harakatlar milliy madaniyatga qarab farqlanadi. Bir madaniyatda ijobiy belgi hisoblangan hodisa boshqa madaniyatda neytral yoki salbiy baholanishi mumkin. Shu jihatdan tadqiqotning dolzarbligi “irim” konseptining o‘zbek va nemis tillaridagi verbalizatsiya vositalarini lingvomadaniy va lingvopragmatik yondashuvlar uyg‘unligida qiyosiy o‘rganish zarurati bilan belgilanadi. Bunday tahlil konseptning semantik maydonini aniqlash, uning yadro va periferik komponentlarini tavsiflash, milliy-madaniy konnotatsiyalarini ochib berish hamda real kommunikativ vaziyatlarda bajaradigan pragmatik funksiyalarini aniqlash imkonini beradi.

“Irim” konseptining o‘zbek va nemis tillaridagi lingvomadaniy va lingvopragmatik xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish ushbu hodisaning xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, an’anaviy dunyoqarashi va lisoniy ongida chuqur ildiz otgan murakkab konseptlardan biri ekanligini ko‘rsatadi. Irimlar insonning atrof-muhitdagi predmet, hodisa va xatti-harakatlarni muayyan ramziy ma’nolar bilan bog‘lashga bo‘lgan ehtiyojini aks ettirib, avloddan avlodga madaniy hamda lisoniy vositalar orqali uzatiladi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi “irim” tushunchasining semantik maydoni keng bo‘lib, u xurofiy e’tiqod, belgi-alomat, an’anaviy tasavvur va ayrim hollarda ritual xatti-harakat semalarini o‘zida birlashtiradi. Nemis tilida esa ushbu semantik mazmun bitta mutlaq ekvivalent orqali emas, balki *Aberglaube, Omen, Vorzeichen* va boshqa birliklar vositasida differensial tarzda ifodalanadi. Demak, “irim” konseptini tarjima va qiyosiy tahlilda kontekstga bog‘liq holda interpretatsiya qilish muhimdir.

Ikki lingvomadaniyatda irimlarning umumiy jihatlari inson hayotidagi muhim hodisalarni oldindan talqin qilish, omad va omadsizlikni belgilash, noma’lum kelajakni izohlash hamda xatti-harakatni tartibga solishga intilishda namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, muayyan predmet, hayvon, raqam, tabiat hodisasi yoki maishiy harakatga yuklanadigan ramziy ma’no har bir xalqning tarixiy tajribasi va madaniy stereotiplari bilan belgilanadi. Bu esa konseptning universal kognitiv asosga ega bo‘lishi bilan bir qatorda, uning lisoniy reprezentatsiyasi milliy xususiyat kasb etishini ko‘rsatadi. Lingvopragmatik nuqtai nazardan, irimga oid birliklar nutqda nominativ vazifadan tashqari ogohlantirish, taqiqlash, maslahat berish, undash, bashorat qilish, ijobiy yoki salbiy baholash va adresat xatti-harakatini tartibga solish funksiyalarini bajaradi. Shuning uchun “irim” konsepti til,

madaniyat va kommunikativ xulq-atvor o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni namoyon qiluvchi muhim lingvistik hodisa hisoblanadi.

Umuman, “irim” konseptini “lisoniy birlik → semantik mazmun → madaniy konnotatsiya → kommunikativ vaziyat → pragmatik funksiya” modeli asosida qiyosiy o‘rganish uning o‘zbek va nemis tillaridagi milliy-madaniy xususiyatlarini yanada to‘liq ochib berish imkonini beradi. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar qiyosiy tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik uchun nazariy ahamiyat kasb etishi bilan birga, tarjimashunoslik, madaniyatlararo kommunikatsiya hamda nemis va o‘zbek tillarini o‘qitish amaliyotida ham muhim natijalar berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. — New York; Oxford: Oxford University Press, 1997. — 317 p.

2. Dobrovol'skij D., Piirainen E. Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives. — Amsterdam: Elsevier, 2005. — 419 p.

3. Ashurova D.U., Galieva M.R. Cultural Linguistics. — Tashkent: VneshInvestProm, 2019. — 208 p.

UO'K 81'373.2

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA ANTROPONIMLAR TADQIQI

Z.A.Ashurova, magistrant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya*. Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida onomastikaning muhim sohasi bo‘lgan antroponimika yo‘nalishining tadqiqi, rivojlanish bosqichlari hamda uning nazariy-metodologik asoslari atroflicha tahlil qilinadi. Ishda XIX asr oxiridan to hozirgi davrgacha bo‘lgan davrda o‘zbek kishi nomlarini o‘rganish bo‘yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar, taniqli nomshunos olimlarning tadqiqotlari keltirib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: onomastika, antroponimika, E.Begmatov, antroponimik seriya, antroponimik indikator, alluziv antroponim, pragmalingvistika, lingvokulturoloji, transkripsiya.

Аннотация. *В данной статье подробно анализируются исследования, этапы развития и теоретико-методологические основы антропонимики как важной отрасли узбекского языкознания. В работе освещены научные изыскания по изучению узбекских личных имен с конца XIX века до настоящего времени, а также труды известных ученых-ономастов.*

Ключевые слова: *ономастика, антропонимика, Э.Бегматов, антропонимический индикатор, аллюзивный антропоним, прагмалингвистика, лингвокультурология, транскрипция.*

Abstract. *This article comprehensively analyzes the research, development stages, and theoretical-methodological foundations of anthroponymics as an essential branch of Uzbek linguistics. The study highlights scientific inquiries into Uzbek personal names from the late 19th century to the present, alongside the contributions of prominent onomastic scholars.*

Key words: *onomastics, anthroponymics, E. Begmatov, anthroponymic indicator, allusive anthroponym, pragmalinguistics, linguoculturology, transcription.*

Har bir xalqning kishi nomlari zamirida uning ko‘p asrlik tarixi, madaniyati, dunyoqarashi, e’tiqodi va lisoniy taraqqiyoti aks etadi. Yunoncha anthropos (inson) va onoma (ism) so‘zlarining birikuvidan tashkil topgan antroponimika sohasi onomastikaning muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Ism qo‘yish orqali jamiyatda boshqa shaxslardan ajralib turish bilan bir qatorda nomlarda ezgu tilak, orzu-umid, milliy,diniy, etnografik, geografik xususiyatlar ham ifoda etiladi. Shu sababli yer yuzining turli mintaqalarida xilma-xil antroponimik birliklarni uchratish mumkin. Jahon va turkiy tilshunosligida onomastika va antroponimika rivoji uchun olimlar tomonidan ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. O‘zbek tilshunosligida esa antroponimlarni tadqiq etish o‘tgan asrning 60-yillarida boshlangan. Unga qadar ilmiy jurnallarda ism qo‘yish masalasi haqida maqolalar e’lon qilingan [1, 15-b.]. O‘zbek tili mustaqillik maqomiga erishgach, nomshunoslik sohasiga, xususan, milliy va o‘zbekona ismlar, ularning imlosi, etimologiyasi hamda transkripsiyasi masalalariga e’tibor yanada kuchaydi. Bugungi kunda o‘zbek antroponimiyasini chog‘ishtirma, lingvokulturologik,

pragmalingvistik va sotsiolingvistik yo‘nalishlarda tadqiq etish sohaning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

O‘zbek nomshunosligi shakllanishi va rivojlanish nuqtayi nazaridan uch yirik bosqichga bo‘lib o‘rganiladi:

I. Ilk to‘plash va etnografik bosqich (XIX asr oxiri – XX asr boshlari):

Bu davrda Turkiston geografiya jamiyati a’zolari hamda sharqshunos va rus tilshunos olimlari E.T.Smirnov, V.F.Oshanin, A.N.Samoylovich, N.P.Ostroumov, N.S.Malitskiy o‘zbekcha kishi nomlari va laqablarini to‘plab, ularning ruscha transliteratsiyasi va etimologiyasini o‘rganganlar. Masalan, N.S.Malitskiy Toshkent shahri aholisining mahalliy ismlarini atroflicha tahlil qilgan [2, 376-b.].

II. Akademik va tizimli shakllanish bosqichi (XX asrning 60-80-yillari):

O‘zbek antroponimikasi maktabining asoschisi taniqli tilshunos olim E.A.Begmatov hisoblanadi. Olim 1965-yilda "O‘zbek tili antroponimikasi" nomli nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilib, o‘zbek kishi nomlarining tizimli-struktural, semantik va uslubiy xususiyatlarini ilmiy asoslab berdi. Begmatov tomonidan nashr etilgan "O‘zbek ismlari ma’nosi ", "Kishi nomlari imlosi", "O‘zbek ismlari imlosi", "Ism chiroyi", "O‘zbek ismlari" va boshqa monografik tadqiqotlari sohaning rivoji uchun poydevorga aylandi. Boshqa tilshunos olimlardan S.Ibrohimov, N.Mamatov, F.Kamolov, R.Jumaniyozov, Y.Pinxasov, T.Mirzayev, M.Rahmon ishlarida ism va laqablarning amaliy masalalari hamda imlosiga bag‘ishlangan izlanishlar olib borishgan. E.Qilichev, Y.Ibrohimov, B.Yo‘ldoshev, A.Pashayeva, M.Rashidova kabi olimlar o‘zbek tilidagi laqablarning to‘planishi, funksional-lisoniy xususiyatlari va uslubiy imkoniyatlarini o‘rganishgan. B.Qoriyev, Y.Ishoqov, T.Qoriyev, R.Vohidov mumtoz adabiyot va badiiy matnlardagi taxalluslarning qo‘llanish xususiyatlarini tadqiq etishgan. Sh.Yoqubov ("Navoiy asarlari onomastikasi") va B.Bafoev ("Navoiy asarlari leksikasi") Alisher Navoiy asarlaridagi kishi nomlarini statistik va tarixiy tahlil qilishgan. Y.Menajiyev, X.Azamatov ismlarning ma'nosi va amaliy etimologiyasiga bag‘ishlangan risola va maqolalar yozishgan. N.A.Baskakov, T.Jonuzoqov, R.Qo'ng'urov, J.Muxtorov, D.Abdurahmonov turkiy va o‘zbek nomshunosligi taraqqiyotiga hissa qo‘shgan olimlar hisoblanadi. Z.Do‘simov antroponimik indikatorlar tushunchasini ilk bor alohida tadqiq qilgan. Shuningdek, bu davrda S.Ibrohimov, D.Abdurahmonov, O‘.Nosirov, F.Abdullayev, M.Shamsiyeva, A.Ishayev, X.Doniyorov, G‘.Sattorov kabi olimlar ham o‘zbek nomshunosligining turli masalalariga bag‘ishlangan maqola va tadqiqotlarini e’lon qildilar. O‘zbek antroponimlarining variantdorligi haqida R.Xudoyberganov nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan [4, 7-9 b.]. S.Kenjayeva esa o‘zbek antroponimlarining semantik va sotsiolingvistik jihatlarini o‘z ilmiy ishida tahlil qilib bergan.

III. Zamonaviy va ixtisoslashgan tadqiqotlar bosqichi (XXI asr va hozirgi davr):

Bugungi kunda antroponimika sohasi tarixiy manbalar va badiiy matnlar asosida yanada kengroq o‘rganilmoqda. Badiiy asarlarda qo’llanilgan nomlarni hamda tarixiy bitiklardagi antroponimlarni tadqiq etuvchi ilmiy ishlar, maqolalar soni ancha ko’paydi. Jumladan: N.Husanov XV asr o‘zbek yozma yodgorliklari tilidagi antroponimlarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlarini doktorlik dissertatsiyasi darajasida tadqiq etdi. Olim mazkur ishida antroponimlarni uch guruhga bo‘lib, diniy antroponimlar, badiiy va real antroponimlarga ajratdi [3, 9-b.]. M.Tillayeva "Avesto" onomastikasi tizimini tarixiy-lisoniy yo‘nalishda o‘rganib, uning turkiy antroponimiya bilan aloqalarini ochib berdi. S.Rahimov esa Xorazm sohasi antroponimiyasi misolida mintaqaviy nomshunoslik masalalarini ilmiy muomalaga kiritdi. E.Qilichev, B.Yo‘ldoshev va B.Qoriyevlar o‘zbek antroponimik tizimida laqab, taxallus va badiiy asar antroponimiyasining uslubiy va poetik vazifalarini ko‘rib chiqdilar.

Tadqiqotlar uchun umumtilshunoslik hamda nomshunoslikning quyidagi usullari va metodologik prinsiplaridan foydalanildi:

1. Sinxron va diaxron tahlil: Antroponimlarning ma'lum bir davrdagi holatini sinxron hamda tarixiy tahririy shakllanishini o‘rganish.

2. Qiyosiy-tarixiy va etimologik usul: Ismlarning kelib chiqishi, asl o‘zaklari (turkiy, arabcha, forscha) va ma'no o‘zgarishlarini aniqlash.

3. Struktur va semantik metod: Ismlarning yasalish qoliplari, ularning mikrotarkibi hamda semantik tiplarini tasniflash.

Badiiy matnda alluziv antroponimlar ham bo‘lib, ular asarning estetik qiymatini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, antroponimlar badiiy matnlarda va jonli nutqda shunchaki nominativ vazifasidan tashqari, konnotativ va ekspressiv mazmun ham tashib keladi. Badiiy asarlarda ramziy belgi bo‘lib xizmat qiladigan va ma'lum voqea-hodisalarga ishora qiluvchi ismlar alluziv antroponimlar deyiladi. Masalan, "Mefistofel" obrazi yovuzlik va vasvasa ramzi bo‘lsa, "Farhod" obrazi matnda fidoyilik, mehnatkashlik va yuksak matonat timsoli sifatida qo‘llaniladi. Sharq mumtoz adabiyotida Qays (Majnun) vafodor va ma'lum g‘oya yo‘lida fido bo‘lgan oshiq shaxsiyati alluziyasi sifatida gavdalanadi.

A.V.Superanskaya va E.A.Begmatov ta’limotiga ko‘ra, kishi ismlari o‘zi biriktirilgan obyekt haqida uch xil xarakterdagi axborot beradi:

Lisoniy axborot: Ismning qaysi tilga mansubligi, grammatika va morfologik tuzilishi.

Nutqiy axborot: So‘zlovchining ism egasiga bo‘lgan munosabati, hurmati, erkalashi yoki muloqotdagi salbiy reaksiyasi.

Qomusiy (entsiklopedik) axborot: Ism egasining jinsi, yoshi, kelib chiqishi, oilaviy mavqeyi va ijtimoiy kelib chiqishi haqidagi ma'lumotlar.

Antroponimik tizimda kishi nomlari sinonimiya va variantdorlik hodisasini hosil qilishi mumkin. Masalan, bola tug‘ilganidan quvonish, oiladagi xursandchilik tufayli Quvondiq, Baxtiyor, Shodiyor, Xursand kabi ismlar lisoniy maqsadi bo‘yicha sinonimik qatlamni tashkil etadi. Og‘zaki nutq va shevalarda yoki ismlarni qisqartirish va talaffuz qilishda bir ismning turli variantlari yuzaga chiqishi mumkin. Masalan, Xudoyberdi-Xudoyiber; Muhammad-Mamat. Biroq atoqli otlarda turdosh otlarga xos polisemiya hodisasi uchramaydi, chunki ism ma'lum bir aniq obyektga biriktirilgan bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilshunosligida antroponimik izlanishlar uzoq va boy ilmiy an'anaga ega bo‘lib, u sovet davridagi o‘rganish bosqichidan zamonaviy nazariy, lingvokulturologik va pragmalingvistik tahlil darajasigacha rivojlandi. Ammo soha rivoji uchun hal qilinishi kerak bo‘lgan muammolar talaygina. Ernest Begmatov va boshqa tilshunos olimlarning antroponimlar bo‘yicha qilgan tadqiqotlarini davom ettirgan holda hali yechimini kutayotgan muammolarni o‘rganish va tadqiq etish biz kabi yosh tilshunoslar uchun zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Begmatov E.A. O‘zbek tili antroponimikasi. –Toshkent: Fan, 2013.– 264 b.

2. Davlatova U. Antroponim tushunchasining mazmuni va mohiyati // Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. – 2024. – J. 4, № 12. – B. 372–377

3. Husanov N. XV asr o‘zbek adabiy yodgorliklaridagi antroponimlarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari: Filol. fan. nom.... diss. avtoref. – Toshkent, 2000. 9-b.

4. Xudoyberganov R.Yu. O‘zbek antroponimiyasi tizimining variantdorligi: Filol. fan. nom.... diss. avtoref. – Toshkent, 2008. – 26 b.

5. Begmatov E., Ulug‘ov N. O‘zbek onomastik terminlarining izohli lug‘ati. – Namangan, 2006. – 60 b.

6. Kilichev B. Onomastika [Matn]: o‘quv qo‘llanma. – Buxoro, 2023. – 180 b.

7. Husanov N. XV asr o‘zbek yozma yodgorliklari tilidagi antroponimlarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari: Filol. fan. dokt.... diss. – Toshkent, 2000.

8. Madvaliyev A. Onomastika. – Toshkent: Sharq, 2018. – 3-7-b.

UO’K 81'373.46

ONKOLOGIK TERMINLARNING SHAKLLANISH TARIXI

L.B.Avliyoqulova, o‘qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Mazkur maqolada onkologik terminlarning shakllanish va rivojlanish tarixi, ularning tibbiyot fanida qo‘llanilish jarayoni hamda zamonaviy onkologik atamalarning lingvistik xususiyatlari yoritiladi. Onkologiya sohasiga oid terminlarning qadimgi davrlardan boshlab shakllanishi, yunon va lotin tillarining tibbiy terminologiya taraqqiyotidagi o‘rni, shuningdek, XIX–XX asrlarda tibbiyot va biologiya fanlarining jadal rivojlanishi natijasida yangi onkologik atamalarning paydo bo‘lishi tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy tibbiyotda xalqaro terminlarning*

o‘zbek tiliga kirib kelishi, ularning o‘zlashtirilishi va milliy tibbiy terminologiyada qo‘llanish xususiyatlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *onkologiya, onkologik terminlar, tibbiy terminologiya, etimologiya, onkolitik viroterapiya, suyuq biopsiya, neoantigen, karsinoma, melanoma, radioterapiya, yunon tili, lotin tili.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается история формирования и развития онкологических терминов, процесс их использования в медицинской науке и лингвистические особенности современных онкологических терминов. Анализируется формирование терминов, относящихся к области онкологии, с древних времен, роль греческого и латинского языков в развитии медицинской терминологии, а также появление новых онкологических терминов в результате стремительного развития медицинских и биологических наук в XIX-XX веках. Также рассматривается внедрение интернациональных терминов в узбекский язык в современной медицине, их ассимиляция и особенности их использования в национальной медицинской терминологии.*

Ключевые слова*: онкология, онкологические термины, медицинская терминология, этимология, онколитическая виротерапия, жидкостная биопсия, неоантиген, карцинома, меланома, лучевая терапия, греческий, латинский.*

Abstract. *This article examines the history of the formation and development of oncological terms, their use in medical science, and the linguistic characteristics of modern oncological terms. It analyzes the formation of oncological terms since ancient times, the role of Greek and Latin in the development of medical terminology, and the emergence of new oncological terms as a result of the rapid advancement of medical and biological sciences in the 19th and 20th centuries. It also examines the introduction of international terms into the Uzbek language in modern medicine, their assimilation, and the specifics of their use in national medical terminology.*

Key words: *oncology, oncological terms, medical terminology, etymology, oncolytic virotherapy, liquid biopsy, neoantigen, carcinoma, melanoma, radiation therapy, Greek, Latin.*

Tibbiy atamalarni o‘rganish shifokorlar va tibbiyot xodimlari uchun kasbiy faoliyatning ajralmas qismi bo‘lsa, tilshunoslar uchun mutaxassislar muloqotidagi o‘ziga xos til qatlamini, termin hosil bo‘lish qonuniyatlarini hamda xalqaro ilmiy integratsiyani tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki har bir termin ortida muayyan kasallikning kelib chiqishi, patologik jarayonning xarakteri va davolash usullarini aniq aks ettiruvchi lisoniy axborot yotadi, qolaversa, tibbiy leksikaning etimologik ildizlari, ayniqsa, qadimgi yunon va lotin tillariga borib taqaluvchi qatlamini bilish turli tillardagi ilmiy adabiyotlarni to‘g‘ri tushunish, professional muloqotda tushunmovchiliklarning oldini olish va atamalarni bir xil ma’noda qo‘llash imkonini beradi.

Etimologiya tilshunoslikning eng qiziqarli va mas’uliyatli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u so‘zlarning kelib chiqishi, qaysi tillardan o‘zlashgani, dastlabki davrlarda qanday ma’noni anglatgani hamda asrlar o‘tishi bilan tarixiy taraqqiyot jarayonida qanday semantik va fonetik o‘zgarishlarga uchraganini chuqur o‘rganuvchi maxsus bo‘lim hisoblanadi. Tibbiyot va, xususan, onkologiya sohasida ham etimologik tahlil juda muhim amaliy va nazariy o‘rin tutadi, chunki har bir ilmiy atamaning qaysi antik tildan ildiz otgani va qanday ilmiy-falsafiy asosga tayanganini aniq bilish uning asl mohiyatini chuqurroq anglash, shuningdek, professional muloqotda uni aslo xato qilmasdan to‘g‘ri qo‘llash imkonini beradi.

Ilm-fan bir joyda turmay, har kuni minglab laboratoriya kashfiyotlari va yangi texnologiyalar ustida bosh qotirar ekan, tibbiyot tili ham zamonaviy talablarga mos ravishda jadal yangilanib, onkologiya sohasiga o‘zining chuqur ma’nosi va ixchamligi bilan ajralib turadigan mutlaqo yangi atamalar kirib kelmoqda. Masalan, sog‘lom to‘qimalarga zarar yetkazmasdan, faqatgina o‘sma hujayralarini maxsus viruslar yordamida parchalash jarayonini bildiruvchi yunoncha “onkos” va “lysis” so‘zlaridan yasalgan “onkolitik viroterapiya” termini tibbiyotda viruslarning tozalovchi rolini ochib bersa, bemorning oddiy qon yoki suyuqlik namunalari orqali molekulyar darajada nozik tekshiruvlarni amalga oshirishni anglatuvchi “suyuq biopsiya” atamasi lotincha “liquidus” va yunoncha “bios” hamda “opsis” elementlarini o‘zida birlashtirib, zamonaviy diagnostikaning yangi semantik qatlamini yuzaga chiqaradi. Shuningdek, har bir saraton hujayrasining o‘zgarishlari

natijasida hosil bo‘ladigan o‘ziga xos oqsil nishonlarini bildiruvchi yunoncha “neos” va “antigen” asosidagi “neoantigen” termini immunoterapiyaning asosiy tushunchasiga aylangan bo‘lsa, tibbiy tasvirlardagi minglab yashirin raqamli piksellarni kompyuter dasturlari yordamida chuqur tahlil qilib, o‘smaning xavflilik darajasini oldindan aniqlaydigan “radiomiks” so‘zi fan tilining qanchalik ixcham va tezkorlashib borayotganini namoyon etadi [4.98]. Qolaversa, qadimgi yunon mifologiyasidagi turli qismlardan iborat afsonaviy maxluq nomidan kelib chiqqan “ximer” so‘ziga asoslangan va bemorning immun hujayralarini genetik jihatdan qayta dasturlab saratonga qarshi kurashishga o‘rgatadigan “chimeric” elementli davolash atamalari tilning tarixiy xotirasi hamda mifologik ildizlari bugungi yuqori texnologiyali onkologiyada ham qanchalik boy imkoniyatlarga ega ekanini yaqqol ko‘rsatib turibdi.

Tibbiy atamalarni shakllantirishda metaforik yondashuvlarning o‘rni katta bo‘lib, bunday lisoniy birliklar odatda tashqi qiyofa, shakliy o‘xshashlik yoki funksional analogiya asosida yuzaga keladi. Masalan, onkologiyadagi “karsinoma” atamasi o‘smaning qisqichbaqa oyoqlariga o‘xshash tarqalib ketuvchi tomirlariga qarab metaforik tarzda kelib chiqqani kabi, boshqa ko‘plab klinik tushunchalar ham shunday o‘xshashliklar asosida shakllanadi va bu holat terminning semantik jihatdan kengayishiga sabab bo‘ladi [5.69]. Garchi bunday metaforik atamalar xotirada saqlash va o‘zlashtirishni osonlashtirsa-da, ularni noto‘g‘ri talqin qilish xavfini ham yuzaga keltiradi. Shu boisdan tibbiy diskursda bunday so‘zlarni qo‘llashda qat’iy aniqlik va ehtiyotkorlik talab etiladi. Jahon miqyosida tan olingan xalqaro tasniflash tizimlari, xususan, Kasalliklarning xalqaro tasnifi (ICD) kabi standartlar barcha tibbiy atamalarning bir xil va aniq ma’noda ishlatilishini ta’minlaydi. Bu esa dunyoning turli burchaklarida faoliyat olib borayotgan mutaxassislar o‘rtasida o‘zaro samarali ilmiy hamda amaliy muloqotni yo‘lga qo‘yishga, shuningdek, tashxis qo‘yish jarayonidagi xatoliklarning oldini olishga xizmat qiladi.

O‘zbek onkologik terminologiyasida uchraydigan sinonimlik, tarjimadagi xatolar va polisemantiklik kabi murakkab muammolarni tubdan bartaraf etish hamda ilmiy-klinik muloqot samaradorligini oshirish uchun har tomonlama puxta va kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish taqozo etiladi. Avvalo, barcha zamonaviy xalqaro talablarga javob beradigan, ilmiy asoslangan yagona me’yoriy lug‘atlar va qo‘llanmalarni yaratish hamda nashr etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda malakali tilshunos olimlar, tajribali tarjimonlar va amaliyotchi onkolog-shifokorlar hamkorligini mustahkamlash talab qilinadi. Xorijiy adabiyotlarni tarjima qilish chog‘ida so‘zma-so‘z o‘girish va sun’iy kalkalash usullaridan voz kechib, milliy tilning ichki imkoniyatlari hamda muvofiqlik tamoyillariga qat’iy amal qilish lozim [1.25]. Har bir onkologik terminga aniq monosemik (bir ma’noli) chegara belgilash, ortiqcha dublet shakllarni tartibga solish va xalqaro tasnif tizimlari bilan uyg‘unlikni ta’minlash orqali milliy terminologik bazaning barqarorligiga erishish mumkin.

Onkologiya sohasida qo‘llaniladigan yangi va murakkab lisoniy birliklar o‘zining etimologik kelib chiqishi hamda struktur-semantik tuzilishiga ko‘ra bir nechta muhim guruhlarga bo‘linadi va ularning har biri ilmiy muloqotda o‘ziga xos vazifani bajaradi. Jumladan, immun tizimi orqali saraton hujayralariga qarshi kurashuvchi to‘qimalar patologiyasini anglatuvchi *limfoma* va terining pigment hosil qiluvchi hujayralaridan o‘suvchi *melanoma* kabi terminlar lotincha va qadimgi yunoncha o‘zaklar asosida yasalib, kasallikning qaysi tizimda va qanday to‘qimada yuzaga kelishini aniq ko‘rsatib beradi. Shuningdek, vaqt omilining ketma-ketligini bildiruvchi *metaxron*, o‘ta past harorat yordamida davolash usulini ifodalovchi *krioterapiya* hamda nurlanishga asoslangan *radioterapiya* kabi atamalar tibbiy amaliyotda fizik va vaqtinchalik omillarning patologik jarayondagi rolini lisoniy jihatdan aniq muhrlaydi. Bemorning azob-uqubatlarini yengillashtirishga qaratilgan *palliativ* yordam atamasi lotincha yumshatish ma’nosini berib, insonparvarlik va g‘amxo‘rlik semantik qatlamini yuzaga chiqarsa, yangi qon tomirlarining hosil bo‘lish jarayonini bildiruvchi *angiogenez* va hujayralarning dasturlashtirilgan o‘limini ifodalovchi *apoptoz* kabi terminlar saratonning organizmda tarqalish mexanizmlarini ochib beruvchi chuqur metaforik va ilmiy asoslangan tushunchalardir [3.71]. Qolaversa, zamonaviy texnologiyalar va raqamli tibbiyotning rivojlanishi natijasida paydo bo‘lgan *onkofiltr* kabi atamalar xalqaro elementlarning o‘zbek tilidagi terminologik tizimni boyitib, professional muloqotning tezkorligi va aniqligini ta’minlashda muhim xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, o‘zbek onkologik terminologiyasini har tomonlama takomillashtirish va ilmiy jihatdan qat’iy tartibga solish bugungi jadal rivojlanayotgan davrda tilshunoslik hamda amaliy tibbiyot oldida turgan eng kechiktirib bo‘lmaydigan va o‘ta mas’uliyatli vazifalardan biri hisoblanadi. Kundalik ilmiy-klinik muloqot jarayonida uchrayotgan turlicha sinonimik qatlamlar, o‘zaro raqobatlashuvchi dublet shakllar, tarjima chog‘idagi jiddiy nomuvofiqliklar va ortiqcha polisemantik holatlar sohaning rivojlanishiga o‘zining sezilarli darajada salbiy ta’sirini ko‘rsatib, zamonaviy talablarga javob beradigan yagona normativ bazani shakllantirish zaruriyatini yaqqol yuzaga chiqarmoqda.

Mazkur to‘siqlar va kamchiliklarni muvaffaqiyatli bartaraf etish uchun, eng avvalo, tajribali tilshunos olimlar va amaliyotchi onkolog-shifokorlarning jipslashgan hamkorligiga tayangan holda ilmiy asoslangan yagona me’yoriy lug‘atlarni yaratish, xalqaro tasnif hamda standart tizimlariga to‘laqonli tayanib ish tutish hamda xorijiy adabiyotlarni o‘girishda tarjima jarayoniga professional yondashgan holda milliy tilning ichki imkoniyatlaridan oqilona foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shu tariqa har bir onkologik atamaning mukammal barqarorligi, yuqori darajadagi semantik aniqligi hamda qat’iy bir ma’noliligi (monosemikligi) to‘la ta’minlanib, kelgusida olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar va amaliy tibbiy faoliyatning samaradorligi yanada yuqori bosqichga ko‘tariladi.

Xulosa qilib aytganda, onkologik terminlarning shakllanish tarixi tibbiyot, biologiya va tilshunoslik fanlarining o‘zaro uzviy rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Onkologik terminlarning katta qismi yunon va lotin tillaridan kelib chiqqan bo‘lib, ularning shakllanishida qadimgi tibbiy atamalar, kasalliklarning morfologik va klinik xususiyatlarini ifodalovchi tushunchalar muhim o‘rin egallagan. Zamonaviy diagnostika va davolash texnologiyalarining rivojlanishi bilan ushbu soha lug‘at tarkibi ham muntazam ravishda yangi terminlar bilan boyib bormoqda. Shu sababli onkologik terminlarning etimologiyasi, tarixiy shakllanishi va zamonaviy tibbiy terminologiyadagi o‘rnini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki tibbiyot ta’limi va amaliyoti uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining leksikologiyasi. – T.: Universitet, 2019.
2. Цисик А. З., Носачёва М. И. Медицинская терминология: учебное пособие. – Минск: Высшая школа, 2017.
3. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi asoslari. – T.: Fan va texnologiya, 2020.
4. Rustamova S. Sh. va boshqalar. Tibbiy terminlar lug‘ati va uning lingvistik tahlili. – T.: Akademnashr, 2022.
5. Boliyev M. N., Umarov X. T. Lotin tili va tibbiy terminologiya asoslari. – T.: Meditsina, 2021.

UO’K 811.111'373.23

INGLIZ VA O‘ZBEK BADIIY DISKURSIDA ANTROPONIMIK BIRLIKLARNING EMOTIV-AKSIOLOGIK FUNKSIYALARI

M.B.Baxtiyorova, PhD, dots., Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti, Qarshi
https://orcid.org/0009-0005-8551-6683

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek badiiy diskursida antroponimik birliklarning emotiv-aksiologik funksiyalari qiyosiy jihatdan tadqiq etiladi. Charlotte Brontë, Oscar Wilde, Thomas Hardy, Oybek, Abdulla Qahhor va O‘tkir Hoshimov asarlaridagi personaj nomlari kontekstual, pragmatik va aksiologik tahlil asosida o‘rganildi. Natijalar antroponimning emotiv-aksiologik qiymati ismning etimologik mazmunidan emas, balki narrator pozitsiyasi, personajning xulqi, syujetdagi faoliyati va boshqa obrazlarning unga munosabati orqali shakllanishini ko‘rsatdi. Ingliz va o‘zbek badiiy diskurslarida baholash va emotsional munosabatni ifodalashning umumiy pragmatik tamoyillari mavjud bo‘lsa-da, ularning nominativ va lingvomadaniy ifoda vositalari o‘ziga xos xususiyatlarga ega.*

Kalit so‘zlar: *antroponim, badiiy diskurs, emotivlik, aksiologiya, baholash, nominativ variant, pragmatika, personaj, konnotatsiya, lingvomadaniyat.*

Аннотация: *В статье в сравнительном аспекте исследуются эмотивно-аксиологические функции антропонимических единиц в английском и узбекском художественном дискурсе. Имена персонажей в произведениях Шарлотты Бронте, Оскара Уайльда, Томаса Харди, Айбека, Абдуллы Каххара и Уткира Хашимова анализируются с*

применением контекстуального, прагматического и аксиологического подходов. Результаты исследования показывают, что эмотивно-аксиологическая ценность антропонима формируется не за счёт этимологического значения самого имени, а посредством позиции нарратора, поведения персонажа, его действий в развитии сюжета и отношения к нему других персонажей. Несмотря на наличие общих прагматических принципов выражения оценки и эмоционального отношения в английском и узбекском художественном дискурсе, номинативные и лингвокультурные средства реализации этих функций обладают специфическими особенностями.

Ключевые слова: *антропоним, художественный дискурс, эмотивность, аксиология, оценка, номинативный вариант, прагматика, персонаж, коннотация, лингвокультура.*

Abstract: *This article comparatively examines the emotive and axiological functions of anthroponymic units in English and Uzbek literary discourse. Character names in the works of Charlotte Brontë, Oscar Wilde, Thomas Hardy, Oybek, Abdulla Qahhor, and O'tkir Hoshimov are analysed through contextual, pragmatic, and axiological approaches. The results show that the emotive-axiological value of an anthroponym is formed not by the etymological meaning of the name itself, but through the narrator's perspective, the character's behaviour and actions within the plot, and the attitudes of other characters. Although English and Uzbek literary discourse share general pragmatic principles in expressing evaluation and emotional attitude, the nominative and linguocultural means through which these functions are realized display distinctive features.*

Keywords: *anthroponym, literary discourse, emotivity, axiology, evaluation, naming variation, pragmatics, character, connotation, linguoculture.*

Kirish: Badiiy diskursda antroponim personajni individuallashtirish va uning matndagi referensial uzluksizligini ta'minlash bilan birga, xarakterologik, emotiv va aksiologik funksiyalarni ham bajaradi. Personaj nomining baholovchi mazmuni ko'pincha uning lug'aviy yoki etimologik ma'nosidan emas, balki qahramonning syujetdagi xatti-harakati, nutqiy xulqi, boshqa personajlar bilan munosabati hamda narratorning tasvir strategiyasi orqali shakllanadi. Shu bois badiiy antroponimni tahlil qilishda nomning formal tuzilishidan ko'ra, uning konkret diskursdagi semantik-pragmatik faolligi muhim hisoblanadi.

Adabiy onomastikada atoqli otlarning referensial, xarakterologik, ijtimoiy, ekspressiv va stilistik funksiyalari ajratiladi. Bu nuqtayi nazardan antroponimning emotiv-aksiologik qiymatini ismning etimologik motivatsiyasi bilan aynanlashtirish metodologik jihatdan to'g'ri emas. Masalan, Oybekning Qutlug' qon romanidagi Yo'lchi obrazi ism semantikasi orqali emas, uning mehnatga munosabati, ijtimoiy adolatsizlikka qarshi pozitsiyasi va shaxsiy qadr-qimmatini saqlashi orqali ijobiy baholanadi. Oscar Wildening The Picture of Dorian Gray romanida esa Dorian Gray nomining aksiologik mazmuni personajning tashqi go'zalligi va ma'naviy tanazzuli o'rtasidagi ziddiyat asosida yuzaga keladi. Demak, badiiy nomning baholovchi funksiyasi nomning o'zida doimiy kodlangan xususiyat emas, balki diskurs jarayonida shakllanuvchi hodisadir.

Emotivlik va aksiologik baho o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ular bir xil tushuncha emas. Personaj o'quvchida hamdardlik, achinish yoki qiziqish uyg'otishi mumkin, biroq uning xatti-harakatlari axloqiy jihatdan salbiy baholanishi ehtimol. Shuningdek, estetik jozibadorlik ham axloqiy ma'qullashni anglatmaydi. Shu sababli personaj nomining emotiv va aksiologik qatlamlarini o'zaro aloqador, ammo mustaqil tahlil birliklari sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Badiiy diskursda ism, familiya, titul, laqab va ijtimoiy maqom bildiruvchi nominativ shakllar ham baholovchi munosabatni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilidagi Mr, Mrs, Miss, Lady hamda o'zbek tilidagi aka, opa, domla, hoji, boy, oqsoqol kabi birliklar personajlar o'rtasidagi ijtimoiy masofa, hurmat, yaqinlik yoki ierarxiyani ko'rsatadi. Shundan kelib chiqib, ingliz va o'zbek badiiy diskursida antroponimlarning emotiv-aksiologik funksiyalarini qiyosiy o'rganish ularning milliy-madaniy va pragmatik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot materiallari va metodlari: Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek badiiy diskursida faol qo'llangan antroponimik birliklar tanlandi. Material tanlashda personaj nomlarining shunchaki nominativ birlik sifatida mavjudligi emas, balki ularning badiiy matnda muayyan

semantik, pragmatik va aksiologik yukni namoyon etishi asosiy mezon qilib olindi. Ingliz adabiyoti materialini Charlotte Brontëning Jane Eyre, Oscar Wildening The Picture of Dorian Gray va Thomas Hardyning Tess of the d’Urbervilles romanlari, o‘zbek adabiyoti materialini esa Oybekning Qutlug‘ qon, Abdulla Qahhorning Sarob hamda O‘tkir Hoshimovning Ikki eshik orasi asarlari tashkil etdi. Ushbu asarlarning tanlanishi ularda personaj nomlari individual identifikatsiya vositasi bo‘lish bilan birga, qahramonning ijtimoiy mavqei, psixologik holati, axloqiy pozitsiyasi va boshqa personajlar bilan munosabatini yoritishda faol diskursiv birlik sifatida namoyon bo‘lishi bilan izohlanadi.

Tadqiqot jarayonida kontekstual, semantik-stilistik, pragmatik, aksiologik va qiyosiy-tahliliy metodlar kompleks holda qo‘llandi. Kontekstual tahlil yordamida antroponimning alohida gap yoki epizod doirasidagi emas, balki kengroq narrativ struktura ichidagi funksiyasi belgilandi. Bunda personaj nomining qaysi vaziyatda, kim tomonidan, qanday baholovchi munosabat asosida qo‘llanayotgani hamda bu nominatsiyaning syujet rivoji davomida qanday semantik o‘zgarishga uchrashi hisobga olindi. Semantik-stilistik tahlil esa ism, familiya, titul, laqab va ijtimoiy maqom bildiruvchi nominativ komponentlarning konnotativ imkoniyatlari, uslubiy yuklamasi va badiiy xarakter yaratishdagi rolini aniqlashga xizmat qildi.

Pragmatik tahlilda personaj nomining kommunikativ vazifasi markaziy o‘ringa qo‘yildi. Xususan, antroponimik birlikning murojaat, masofa saqlash, yaqinlik bildirish, hurmat, rasmiylik, ijtimoiy ustunlik yoki baholash vositasi sifatidagi funksiyalari tahlil qilindi. Aksiologik tahlil orqali esa personajga berilgan ijobiy, salbiy yoki ambivalent bahoning manbai aniqlashtirildi. Bunda narrator pozitsiyasi, boshqa qahramonlarning munosabati, personajning nutqiy va amaliy xatti-harakati hamda voqealar yakunida yuzaga kelgan baholovchi natija o‘zaro farqlangan holda ko‘rib chiqildi. Bu usul personajlararo subyektiv hukmni muallifning yakuniy aksiologik pozitsiyasi bilan aynanlashtirib yuborishning oldini oldi.

Qiyosiy-tahliliy metod ingliz va o‘zbek badiiy diskursida antroponimlarning funksional xususiyatlarini o‘zaro solishtirish imkonini berdi. Taqqoslashda nominativ shakllarning tashqi strukturasi emas, balki ularning bajaradigan kommunikativ, emotiv va aksiologik vazifalari asosiy mezon sifatida olindi. Shu tariqa tadqiqotda antroponimning etimologik yoki lug‘aviy ma’nosidan ko‘ra, uning konkret badiiy diskursda qanday semantik-pragmatik va baholovchi funksiyani bajarishi ustuvor tahlil tamoyili sifatida belgilandi.

Natijalar: Tahlil badiiy antroponimning aksiologik qiymati ismning etimologik yoki lug‘aviy ma’nosidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri kelib chiqmasligini ko‘rsatdi. Baholovchi mazmun personajning narrativ rivoji, ijtimoiy pozitsiyasi, nutqiy va amaliy xulqi bilan shakllanadi. Masalan, Yo‘lchining ijobiy tavsifi uning nomi bilan emas, mehnatga munosabati va ijtimoiy adolatsizlikka qarshi pozitsiyasi bilan bog‘liq; Mirzakarimboydagi boy komponenti esa ijtimoiy maqomni bildiradi, ammo salbiy axloqiy bahoni o‘z-o‘zidan yuzaga keltirmaydi.Jane Eyre obrazi shaxsiy qadr-qimmat va axloqiy mustaqillik orqali ijobiy, Edward Rochester esa ziddiyatli qarorlari sabab ambivalent baholanadi. Dorian Gray misolida tashqi estetik joziba bilan axloqiy tanazzul qarama-qarshi aksiologik qatlamlarni yuzaga keltiradi. Tess Durbeyfield obrazi esa emotiv hamdardlik bilan axloqiy baho bir xil kategoriya emasligini ko‘rsatadi.O‘zbek materialida Gulnorning emotiv qabul qilinishi uning ism semantikasidan ko‘ra ijtimoiy sharoiti va fojiaviy taqdiri bilan belgilanadi. Saidiy, Munisxon, Robiya va Orif oqsoqol kabi obrazlar tahlili esa antroponimning psixologik, ijtimoiy va baholovchi axborotni birlashtiruvchi referensial tayanch vazifasini bajarishini ko‘rsatadi.

Qiyosiy tahlil va muhokama: Ingliz va o‘zbek badiiy diskursida nominativ variantlar personajlararo masofa, hurmat va ijtimoiy maqomni ifodalashda muhim pragmatik vosita hisoblanadi. Ingliz diskursida Mr, Lady kabi titul va familiya shakllari, o‘zbek diskursida esa boy, oqsoqol, aka, opa, domla, hoji singari komponentlar faol qo‘llanadi. Biroq ushbu birliklarning o‘zi ijobiy yoki salbiy aksiologik bahoni belgilamaydi; baho konkret narrativ kontekstda yuzaga keladi.

Qiyosiy natijalar har ikki adabiy tizimda antroponimlarning umumiy pragmatik funksiyalari mavjudligini ko‘rsatdi. Farq ularning lingvomadaniy ifoda vositalarida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun qiyosiy tahlilda formal nom shakllarini qarama-qarshi qo‘yishdan ko‘ra, bir xil kommunikativ va aksiologik funksiyaning ikki madaniyatda qanday realizatsiya qilinishini aniqlash muhimdir.

Xulosa: Badiiy antroponimning emotiv-aksiologik qiymati nomning o‘zida tayyor holda

mavjud bo‘lgan semantik belgi emas. U narrator bahosi, personajning xatti-harakati, syujetdagi rivoji, boshqa personajlar bilan munosabati va nominativ shakllarning pragmatik qo‘llanishi asosida shakllanadi. Antroponim referensial jihatdan barqaror qolsa-da, unga bog‘langan baholovchi mazmun syujet davomida o‘zgarishi va murakkablashishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Begmatov E. A. O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – 264 b.
2. Begmatov E. A. O‘zbek ismlari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. – 608 b.
3. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – 136 b.
4. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015. – 44 b.
5. Husanov N. A. XV asr o‘zbek adabiy yodgorliklaridagi antroponimlarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari. – Toshkent, 2000.
6. Allerton D. J. The Linguistic and Sociolinguistic Status of Proper Names: What Are They, and Who Do They Belong To? // Journal of Pragmatics. – 1987. – Vol. 11. – No. 1. – P. 61–92.
7. Dvořáková Ž. Notes on Functions of Proper Names in Literature // Onoma. – 2018. – Vol. 53. – P. 33–48. – DOI: 10.34158/ONOMA.53/2018/3.
8. Martin J. R., White P. R. R. The Language of Evaluation: Appraisal in English. – Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 278 p.
9. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
10. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1988. – 192 с.

UDC 811.512.133'1

SEMANTIC ASPECTS OF THE ADAPTATION OF RAILWAY TERMINOLOGY INTO THE UZBEK LANGUAGE

S.Kh.Bekmurodova, Independent Researcher, Karshi State University, Karshi
ORCID: 0009-0003-6426-7337

Annotatsiya. *Maqolada temir yo‘l terminologiyasining o‘zbek tilida semantik jihatdan moslashish mexanizmlari tadqiq etilgan. Tadqiqot rasmiy temir yo‘l kommunikatsiyasi, texnik matnlar va lug‘atlardan to‘plangan 180 ta termin namunasiga asoslangan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek temir yo‘l terminologiyasi ikkita asosiy yo‘nalish orqali shakllanadi: xalqaro shakllarning bevosita o‘zlashtirilishi (vagon, lokomotiv, rels, stansiya, depo) va kalkalash, torayttirish, kengaytirish, metaforik ko‘chirish hamda funksional ixtisoslashuv orqali ichki semantik qayta qurilish (temir yo‘l, yuk tashish, yo‘lovchi tashish, harakat xavfsizligi). Terminologik barqarorlik uchun o‘zbek, rus va ingliz tillarida tizimli standartlashtirish tavsiya etiladi.*

Kalit so‘zlar: *temir yo‘l terminologiyasi, semantik moslashtirish, o‘zbek tili, o‘zlashtirma, kalka, semantik torayttirish, texnik leksika, dublet ekvivalentlik, standartlashtirish.*

Аннотация. *В статье рассматриваются семантические механизмы адаптации железнодорожной терминологии в узбекском языке. Исследование основано на выборке из 180 терминов, собранных из официальной железнодорожной коммуникации, технических текстов и словарей. Результаты показывают, что узбекская железнодорожная терминология развивается по двум направлениям: прямое заимствование международных форм (вагон, локомотив, рельс, станция, депо) и внутренняя семантическая перестройка через калькирование, сужение, расширение и функциональную специализацию (temir yo‘l, yuk tashish, yo‘lovchi tashish, harakat xavfsizligi). Рекомендуется системная двух- и трёхязычная стандартизация терминологии.*

Ключевые слова: *железнодорожная терминология, семантическая адаптация, узбекский язык, заимствование, калька, семантическое сужение, техническая лексика, стандартизация.*

Abstract. *Railway terminology constitutes a substantial layer of technical vocabulary because it names infrastructure, rolling stock, train movement, signalling, safety, passenger service, and freight operations. This paper examines the semantic mechanisms through which foreign railway terms, drawn mainly from Russian, international technical usage, and increasingly English, are adapted into the Uzbek language. The study is based on a 180-term sample collected from official*

railway communication, technical texts, dictionaries, and transport-related publications. Descriptive, comparative-semantic, componential, classificatory, and contextual methods are applied to identify adaptation patterns. The analysis shows that Uzbek railway terminology develops through two complementary channels: direct borrowing of internationally stabilized forms such as vagon, lokomotiv, rels, stansiya, depo and internal semantic restructuring through calquing, narrowing, extension, metaphorical transfer, and functional specialization, as in temir yo'l, yuk tashish, yo'lovchi tashish, bosh yo'l, and harakat xavfsizligi. The paper also integrates recent Uzbek research by Bekmurodova and Bekmurodov/Bekmuradov on structural formation, Russian influence, split equivalence, translation in technical texts, and terminology standardization. The findings suggest that semantic transparency, contextual equivalence, and terminological stability are central to the development of railway terminology in Uzbek. Systematic bilingual and trilingual standardization is recommended for translation, technical education, documentation, and safety-critical communication.

Key words: *railway terminology; semantic adaptation; Uzbek language; borrowing; calque; semantic narrowing; technical vocabulary; split equivalence; standardization.*

1. Introduction. Railway terminology forms an integral part of the technical and professional vocabulary used in transport, logistics, engineering, passenger service, freight handling, and official safety documentation. In Uzbekistan, railway communication routinely employs specialized vocabulary connected with poyezd, vagon, lokomotiv, rels, bekat, stansiya, yuk tashish, yo'lovchi tashish, and temir yo'l infratuzilmasi; such terminology represents a system of concepts that allows specialists, translators, administrators, and passengers to understand technical objects, operational processes, and safety requirements. The relevance of this topic is connected with the development of Uzbek as a language of science, technology, transport, and international cooperation: Russian remains historically important because a large part of Central Asian railway vocabulary was formed during the Russian Imperial and Soviet periods, while English has become more visible in global logistics, digital transport technologies, and technical documentation. Uzbek, at the same time, has its own internal lexical resources that can make technical concepts transparent for local users.

From a semantic point of view, adaptation does not only mean the phonetic or graphic adoption of a foreign form; it also involves changes in meaning, the narrowing of general words into technical meanings, the extension of familiar words to new professional concepts, and the stabilization of multi-word units. For example, yo'l in general Uzbek may mean road, way, or path, but in the compound temir yo'l it acquires a specialized railway meaning. Recent Uzbek research has created a useful basis for this study: Bekmurodova has examined structural characteristics of railway terminology formation, similarity factors between English and Uzbek railway terms, translation features in technical texts, and the linguistic influence of Russian on Uzbek railway terminology (Bekmurodova, 2024a, 2024b, 2024c, 2025), while Bekmurodova and Bekmurodov/Bekmuradov have discussed standardization benefits and split equivalence across English and Uzbek railway terms (Bekmurodova & Bekmurodov, 2025; Bekmurodova & Bekmuradov, 2025). Although railway terms are widely used in Uzbek, the semantic mechanisms by which foreign terminology is adapted have not been sufficiently systematized, which may create inconsistency in translation, technical education, and documentation – a gap that is especially important given the safety-critical nature of railway communication.

1.1. Aim, Objectives, and Hypothesis. The aim of the study is to analyze the semantic adaptation of railway terminology into the Uzbek language. The objectives are: to identify the principal sources of railway terminology in Uzbek; to classify railway terms according to types of semantic adaptation; to examine semantic narrowing, extension, metaphorical transfer, and functional specialization; to analyze the roles of Russian, English, and native Uzbek resources in term formation; to show how split equivalence affects English-Uzbek railway translation; and to propose practical principles for standardizing Uzbek railway terminology.

Hypothesis. Railway terminology in Uzbek is adapted chiefly through direct borrowing, semantic calquing, narrowing of meaning, and functional specialization, while native Uzbek words provide meaning-transparent equivalents for many international railway concepts.

2. Literature review and theoretical background.

2.1. Terminology Theory and Uzbek Railway Research.

A term is a word or phrase that expresses a defined concept within a professional field, with a clearer conceptual boundary and a more stable meaning than general vocabulary; a railway term such as lokomotiv cannot be fully understood without its relation to poyezd, vagon, tortish kuchi, and depo. Uzbek terminology studies describe term formation as a process using both internal resources (semantic shift, derivation, compounding) and external resources (borrowings, internationalisms); Dadaboyev's work treats semantic development and word-formation as key mechanisms in specialized-vocabulary formation [7]. Bekmurodova's comparative work on the structural characteristics of English and Uzbek railway terminology shows that railway terms are formed through simple terms, derived terms, compound forms, phraseological combinations, and borrowed units [6]; the English term high-speed train, for instance, is not borrowed as one word but is semantically explained as yuqori tezlikdagi poyezd. Her study on similarity factors between Uzbek and English railway terminology demonstrates that different languages may share common technical concepts even when using different lexical forms, as in railway network – temir yo'l tarmog'i [3], and her work on translating railway terms in technical texts emphasizes technical accuracy, contextual equivalence, and the importance of specialized dictionaries [4].

2.2. Russian Influence, Split Equivalence, and Standardization.

The Russian layer is one of the most visible components of Uzbek railway terminology: terms such as vagon, rels, stansiya, depo, platforma, and strelka are widely used because they entered professional communication through long-term institutional and technical contact [5]. These borrowed terms are usually semantically stable, naming concrete railway objects, but stability does not always mean transparency – for non-specialists, borrowed terms may be less transparent than native calques, which explains why Uzbek railway terminology contains both layers. Split equivalence occurs when one source-language term corresponds to two or more possible target-language terms depending on context [2]: station may be translated as stansiya, bekat, or vokzal depending on whether the context refers to a technical railway point, a passenger stop, or a station building, while route may correspond to yo'nalish or marshrut. This shows that semantic adaptation is not a one-to-one process; translators must identify the concept, the communicative context, and the degree of professional specialization. Terminological standardization is therefore not only an administrative task but also a semantic requirement: Bekmurodova and Bekmurodov [2] argue that standardizing global railway terminology in Uzbekistan can improve professional communication and safety-related documentation, and this paper adopts the view that standardization must balance international recognizability with Uzbek semantic transparency.

3. Materials and methods.

3.1. Research Design and Corpus.

The study uses a qualitative descriptive research design based on comparative-semantic analysis. The material consists of a 180-term sample of railway vocabulary collected from official railway communication, transport-related publications, technical texts, specialized dictionaries, and regulatory or instructional contexts; Russian and English equivalents were identified where relevant, and each Uzbek term was analyzed in relation to meaning, structure, source language, and communicative function. The sample was not designed to represent all railway vocabulary in Uzbek but was constructed to include the main semantic types needed for analysis – infrastructure terms, rolling-stock terms, operational terms, passenger-service terms, freight terms, and safety-related terms – making it possible to compare stable technical object names with terms that show translation variation or semantic competition.

3.2. Methods of Analysis.

Table 1.

Methods of analysis applied to the railway-terminology corpus.

Method	Purpose in the study
Descriptive method	To describe the form and meaning of Uzbek railway terms.
Comparative method	To compare Uzbek terms with Russian and English equivalents.
Semantic analysis	To identify meaning changes during adaptation.
Componential analysis	To decompose meaning into distinctive semantic components.
Classification method	To group terms by adaptation type.
Contextual analysis	To examine how terms are used in authentic technical and public texts.

3.3. Classification Criteria.

Each term was classified according to the dominant semantic adaptation mechanism. Six categories were used: direct borrowing, semantic calque, semantic narrowing, semantic extension, metaphorical transfer, and functional specialization. Some terms could be interpreted through more than one mechanism, but for classification purposes the primary mechanism was selected according to meaning and usage.

Table 2.

Classification criteria for semantic adaptation types.

Adaptation type	Definition	Example
Direct borrowing	A foreign or international form enters Uzbek with its specialized meaning.	vagon, lokomotiv, rels
Semantic calque	The concept is translated through Uzbek lexical elements.	temir yo‘l, yuk tashish
Semantic narrowing	A general word receives a specialized railway meaning.	yo‘l, harakat, bekat
Semantic extension	An existing word broadens to include a railway concept.	tarmoq, aloqa, boshqaruv
Metaphorical transfer	A meaning is created through similarity of form or function.	strelka, bosh yo‘l
Functional specialization	A word combination becomes fixed for a professional railway function.	harakat xavfsizligi

4. RESULTS.

4.1. General Distribution of Adaptation Types

The analysis shows that the 180 terms are distributed unevenly across the six adaptation types. Direct borrowing and semantic calque together form slightly more than half of the sample. This result supports the idea that Uzbek railway terminology develops through both international terminological influence and native semantic restructuring.

Table 3.

Distribution of semantic adaptation types in the 180-term sample

Adaptation type	Number of terms	Percentage of sample
Direct borrowing	50	27.8%
Semantic calque	45	25.0%
Semantic narrowing	29	16.1%
Semantic extension	20	11.1%
Metaphorical transfer	14	7.8%
Functional specialization	22	12.2%

4.2. Direct Borrowings

Direct borrowings entered Uzbek largely from Russian and international technical vocabulary. They are most frequent in the naming of concrete objects, infrastructure elements, and rolling-stock units. Their semantic stability is connected with professional tradition and the absence of short, equally precise native equivalents.

Table 4.

Selected direct borrowings in Uzbek railway terminology

Term	Probable source	Meaning in Uzbek railway use
vagon	Russian / international	railway carriage or freight wagon
lokomotiv	International	traction unit pulling train cars
rels	Russian / international	steel rail of the track
stansiya	Russian / international	railway station or technical stopping point
depo	French via Russian	maintenance and storage facility
platforma	Russian / international	boarding area or technical platform

The Russian influence discussed by Bekmurodova [5] is especially visible here; these terms are now part of professional Uzbek railway language, so direct borrowing is not a weakness but a sign of terminological continuity and international compatibility.

4.3. Semantic Calques and Native Restructuring. Semantic calques translate a foreign concept through Uzbek lexical resources. They are especially important because they make technical meanings more transparent for Uzbek speakers. Calques are common in passenger communication, freight terminology, infrastructure description, and newer technical concepts.

Table 5.

Semantic calques and explanatory equivalents

Foreign concept	Uzbek equivalent	Adaptation type
railway	temir yo‘l	semantic calque
freight transportation	yuk tashish	semantic calque
passenger transportation	yo‘lovchi tashish	semantic calque
high-speed train	yuqori tezlikdagi poyezd	explanatory calque
railway network	temir yo‘l tarmog‘i	semantic calque
traffic safety / movement safety	harakat xavfsizligi	functional calque

The term temir yo‘l is a clear example of semantic calquing, expressing railway through native elements, as do yuk tashish and yo‘lovchi tashish; these forms are transparent and suitable for public discourse and official communication, confirming the role of Uzbek internal resources emphasized in terminology theory [7],[6].

4.4. Semantic Narrowing, Extension, and Functional Specialization. Semantic narrowing occurs when a general Uzbek word acquires a more specialized meaning in railway discourse: yo‘l normally means road, path, or way, but in railway terminology it may denote the railway track, line, or system, while harakat generally means movement but can refer to train movement or regulated traffic, and bekat generally means a stopping place but may denote a passenger stop. Semantic extension operates in the opposite direction – an existing word broadens to include a specialized railway concept, as when tarmoq (branch/network) comes to denote the railway network in temir yo‘l tarmog‘i, or aloqa (communication) comes to mean railway communication systems. Functional specialization fixes a word combination for a particular railway function: harakat xavfsizligi is not simply safety of movement in a general sense but functions as a technical expression for railway traffic safety, just as yuk tashish and yo‘lovchi tashish are fixed units for freight and passenger transportation.

Table 6.

Narrowing, extension, and functional specialization

Mechanism	Example	General meaning	Specialized railway meaning
Narrowing	yo‘l	road; way; path	railway track, line, or system
Narrowing	harakat	movement	train traffic or regulated movement
Narrowing	bekat	stopping place	passenger stop
Extension	tarmoq	branch; network	railway network
Extension	aloqa	communication	railway communication system
Specialization	harakat xavfsizligi	movement safety	railway traffic safety

4.5. Metaphorical Transfer

Metaphorical transfer is less frequent than borrowing and calquing, but it is semantically important because it shows how technical meanings can be built through visual or functional similarity. The term strelka, literally arrow in Russian, denotes a track switch because the object directs the train from one track to another. Bosh yo‘l, literally main road, functions as the main railway line. Yo‘l tanasi, literally body of the road, can refer to the roadbed or track bed in technical descriptions.

Table 7.

Metaphorical transfer in Uzbek railway terminology.

Term	Literal meaning	Railway meaning
strelka	Arrow	track switch
bosh yo‘l	main road	main railway line
yo‘l tanasi	body of the road	railway roadbed / track bed
tarmoq	branch / network	railway system or network

4.6. Source-Language Contribution, Split Equivalence, and Stability

The source-language distribution shows a functional division: Russian and international forms dominate direct borrowing and metaphorical transfer, while native Uzbek resources dominate semantic calques, narrowing, extension, and functional specialization, and English influence is strongest in newer concepts and explanatory translations – supporting the view that Uzbek railway terminology is a hybrid system, internationally connected but semantically adapted through Uzbek. One of the most important semantic issues in railway translation is split equivalence: as Bekmurodova and Bekmuradov indicate, an English term may require more than one Uzbek equivalent depending on context, so the technical concept and communicative situation must guide the translator's choice, not dictionary form alone[1].

Table 8.

Split equivalence and synonymic competition in railway terminology

Source term / concept	Possible Uzbek equivalents	Semantic distinction
Station	stansiya; bekat; vokzal	technical railway point; passenger stop; station building
Route	yo'nalish; marshrut	official direction or route; borrowed/common planning term
Ticket	chipta; bilet	standard Uzbek form; borrowed/common form
Track	yo'l; rels; iz	line/path; rail element; trace/track depending on context
Service	xizmat; servis; xizmat ko'rsatish	official service; borrowed service term; act of service provision

The pairs chipta/bilet and yo'nalish/marshrut show how a native equivalent and a borrowed form may compete; the set bekat/stansiya/vokzal is more complex because the terms are not fully identical, and treating them as synonyms may create semantic inaccuracy. Terminological stability also differs by domain: rolling-stock and infrastructure terms are relatively stable because they name concrete objects, passenger-service and operational terms show more variation because they are used by both specialists and the general public, and safety-related terms should be standardized most carefully because they are connected with instruction, regulation, and risk prevention.

5. Discussion.

5.1. Main Semantic Patterns and Language Influence.

The findings confirm the hypothesis that Uzbek railway terminology is adapted through both external and internal mechanisms: external borrowing supplies stable names for technical objects, while internal restructuring supplies transparent, context-sensitive equivalents. The strongest pattern is the interaction between borrowing and calquing – borrowing preserves international recognizability, calquing increases understandability, so lokomotiv and vagon work well as international terms while temir yo'l, yuk tashish, and yo'lovchi tashish work well because their meanings are immediately clear to Uzbek speakers.

Russian influence is historically deeper and more visible in concrete object names, supporting Bekmurodova's analysis of Russian linguistic influence on Uzbek railway terminology [5]; many Russian-mediated terms are now normal elements of Uzbek technical vocabulary and unlikely to disappear from professional usage. English influence is newer, connected with international projects, logistics, and digital interfaces, and often enters Uzbek through explanatory translation rather than direct borrowing – hence high-speed train becomes yuqori tezlikdagi poyezd. English-Uzbek similarity factors described by Bekmurodova are therefore often conceptual rather than purely lexical[3].

5.2. Semantic Transparency, Professional Precision, and Standardization

Semantic transparency helps public communication and education, since users understand a concept more easily when a term is built from familiar Uzbek elements. Professional precision, however, sometimes requires retaining borrowed terms, as a fully native replacement may be less efficient if specialists do not recognize it. Terminology planning should therefore not rest on a simple native-versus-borrowed opposition but should ask whether a term is accurate, understandable, stable, and appropriate for its context – a point central to technical translation, where Bekmurodova's work stresses context-sensitive equivalence and specialized dictionaries [4].

Based on these findings and the standardization arguments of Bekmurodova and Bekmurodov [2], the following principles are proposed: prefer transparent Uzbek equivalents when clear and already established; retain international borrowings naming concrete objects and stable among specialists; define the semantic boundaries of competing terms such as bekat, stansiya, and vokzal rather than treating them as synonyms; use context-based equivalence for English-Uzbek translation where split equivalence is present; and develop authoritative bilingual/trilingual glossaries and unified terminology for manuals, education, announcements, and safety instructions. These principles can reduce ambiguity and align national terminology with international communication without losing Uzbek semantic clarity.

5.3. Limitations and Further Research

This study is limited by the size and composition of the 180-term sample; the results show important semantic mechanisms but should not be read as the final frequency distribution of all railway terminology in Uzbek. Further research should expand the corpus using authentic operational documents, passenger announcements, and digital railway interfaces, and may test proposed terms with translators, specialists, and passengers to determine which forms are most understandable and stable.

6. Conclusion. The semantic adaptation of railway terminology into Uzbek combines borrowing, calquing, semantic narrowing, semantic extension, metaphorical transfer, and functional specialization. Direct borrowings such as vagon, lokomotiv, rels, stansiya, depo, and platforma preserve their technical meanings and reflect the Russian and international layers of Uzbek railway vocabulary, while calqued and restructured terms such as temir yo‘l, yuk tashish, yo‘lovchi tashish, temir yo‘l tarmog‘i, and harakat xavfsizligi demonstrate the productive role of native Uzbek semantic resources. Railway terminology in Uzbek is thus shaped by two complementary forces: international technical influence, with Russian remaining strong in traditional object names and English increasingly visible in newer concepts, and national linguistic adaptation, which provides clarity through transparent calques and specialized word combinations.

Standardization is necessary because railway communication is connected with safety, infrastructure, passenger movement, freight documentation, and technical education, but it should not simply replace all borrowed words with native forms. It should define terms carefully, respect established professional usage, and choose Uzbek equivalents where they improve clarity. Further development of bilingual and trilingual railway glossaries will support accurate translation, professional communication, and the modernization of Uzbek railway terminology.

REFERENCES:

1. Bekmurodova, S., & Bekmurodov, J. (2025). Benefits of standardizing global railway terminology in Uzbekistan’s railway system. Nordic_Press, 8(0008). https://doi.org/10.5281/zenodo.15166668

2. Bekmurodova, S., & Bekmuradov, J. (2025). Split equivalence across languages: The case of English-Uzbek railway terminology. Journal of Advanced Linguistic Studies, 12(2), 1095-1110.

3. Bekmurodova, S. H. qizi. (2024a). O‘zbek va ingliz tillari temiryo‘l terminologiyasining o‘xshashlik omillari. O‘zMU Xabarlari / Acta NUUz, 1(1.6), 297-299. https://doi.org/10.69617/nuuz.v1i1.6.3723

4. Bekmurodova, S. H. qizi. (2024b). Texnik matnlarda temir yo‘l atamalarini ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishning o‘ziga xos xususiyatlari. Scientific Reports of Bukhara State University, 8(113), 46-51.

5. Bekmurodova, S. H. qizi. (2024c). Tracing the tracks: The linguistic influence of Russian on Uzbek railway terminology. Journal of Advanced Linguistic Studies, 11(2), 11-26.

6. Bekmurodova, S. H. qizi. (2025). Structural characteristics of railway terminology formation: A comparative study of English and Uzbek. Conferencea, 5(1), 229-243.

7. Dadaboyev, H. (n.d.). O‘zbek terminologiyasi. Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.

8. Cabré, M. T. (1999). Terminology: Theory, methods and applications. John Benjamins.

9. ISO. (2022). ISO 704:2022 Terminology work – Principles and methods. International Organization for Standardization.

10. Sager, J. C. (1990). A practical course in terminology processing. John Benjamins.

11. Uzbekistan Railways. (n.d.). Institutional and public communications. Joint Stock Company O‘zbekiston temir yo‘llari. https://railway.uz

UO’K 81'37

SO‘Z MA’NOSINING KENGAYISHI VA TORAYISHI: SEMANTIK O‘ZGARISHLARNING LUG‘ATSHUNOSLIKDAGI TALQINI

Sh.Bobojonov, dots., Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. *Mazkur maqolada so‘z ma’nosining kengayishi va torayishi semantik taraqqiyotning muhim ko‘rinishlari sifatida tahlil qilinadi. Tilning lug‘at tarkibida yuz beradigan mazkur o‘zgarishlarning nazariy asoslari, yuzaga kelish omillari hamda zamonaviy leksikografiyadagi talqini yoritiladi. Tadqiqotda semantik transformatsiyalarning o‘zbek tili leksik tizimiga ta’siri, yangi kommunikativ ehtiyojlar bilan bog‘liqligi va elektron lug‘atchilik rivojidagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *semantika, leksik ma’no, semantik o‘zgarish, ma’no kengayishi, ma’no torayishi, leksikografiya, lug‘atshunoslik, korpus lingvistikasi.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются процессы расширения и сужения значения слова как важнейшие проявления семантического развития. Освещаются теоретические основы данных изменений, факторы их возникновения, а также их интерпретация в современной лексикографии. В исследовании научно обосновывается влияние семантических трансформаций на лексическую систему узбекского языка, их связь с новыми коммуникативными потребностями и значение для развития электронной лексикографии. Особое внимание уделяется роли семантических изменений в обогащении и модернизации словарного состава языка.*

Ключевые слова: *семантика, лексическое значение, семантическое изменение, расширение значения, сужение значения, лексикография, лексикология, корпусная лингвистика.*

Abstract. *This article examines semantic broadening and semantic narrowing as important manifestations of semantic development. It highlights the theoretical foundations, underlying factors, and modern lexicographic interpretations of these changes occurring within the lexical system of a language. The study scientifically substantiates the impact of semantic transformations on the lexical structure of the Uzbek language, their connection with emerging communicative needs, and their significance in the development of electronic lexicography. Special attention is paid to the role of semantic change in the enrichment and modernization of the vocabulary system.*

Key words: *semantics, lexical meaning, semantic change, semantic broadening, semantic narrowing, lexicography, lexicology, corpus linguistics.*

Til jamiyatning madaniy, siyosiy va ijtimoiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab tizimdir. Jamiyatdagi har qanday yangilanish tilning leksik qatlamida ham aks etadi. Bunday o‘zgarishlar natijasida ayrim so‘zlarning ma’nosi kengayadi, ayrimlarining ma’nosi esa torayadi. Tilshunoslikda ushbu hodisalar semantik o‘zgarishlar deb yuritiladi va ular leksik tizimning rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Bugungi globallashuv va raqamli kommunikatsiya sharoitida semantik o‘zgarishlar avvalgiga nisbatan tezroq kechmoqda. Yangi texnologiyalar, internet muhiti va sun’iy intellekt bilan bog‘liq tushunchalar mavjud leksemalarning yangi ma’nolar kasb etishiga sabab bo‘lmoqda. Shu jihatdan ma’no kengayishi va torayishini zamonaviy lug‘atshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganish dolzarb ilmiy masala hisoblanadi. Semantik o‘zgarishlar masalasi jahon tilshunosligida uzoq tarixga ega. XIX asrda M. Bréal semasiologiya nazariyasiga asos solib, so‘z ma’nolarining tarixiy rivojlanishini o‘rganishga e’tibor qaratgan. H. Paul esa semantik taraqqiyotning psixologik omillarini izohlashga harakat qilgan.

Keyingi davrlarda S. Ullmann, D. Crystal, D. Geeraerts, E. Traugott kabi olimlar semantik o‘zgarishlarning nazariy asoslarini yanada rivojlantirdilar. Ularning tadqiqotlarida metafora, metonimiya, ixtisoslashuv va umumlashuv kabi jarayonlar semantik taraqqiyotning asosiy mexanizmlari sifatida baholanadi.

O‘zbek tilshunosligida A. Hojiyev, A. Nurmonov, B. Mengliyev, Sh. Rahmatullayev va boshqa olimlar leksik ma’no hamda semantik taraqqiyot masalalarini o‘rganishga katta hissa qo‘shganlar.

Biroq raqamli kommunikatsiya va elektron lug‘atchilik sharoitida semantik kengayish va torayishning yangi ko‘rinishlarini tadqiq etish zarurati saqlanib qolmoqda. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, komponent tahlili, semantik maydon tahlili hamda kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. O‘zbek tilining izohli lug‘ati, elektron lug‘atlar, internet matnlari va zamonaviy publitsistik manbalar tadqiqot materiali sifatida tanlandi. Tahlil jarayonida leksemalarning tarixiy va zamonaviy qo‘llanish holatlari qiyoslandi, ma’no o‘zgarishlariga sabab bo‘lgan lingvistik va ekstralingvistik omillar aniqlandi.

So‘z ma’nosining kengayishi til taraqqiyotining eng faol jarayonlaridan biridir. Bu hodisa natijasida so‘z dastlab ifodalagan tushunchadan kengroq mazmundagi obyektlar yoki hodisalarni anglatadigan bo‘ladi. Semantik kengayish odatda jamiyat taraqqiyoti, ilm-fan rivoji, metaforik ko‘chishlar va kommunikativ ehtiyojlarning ortishi bilan bog‘liq ravishda yuzaga keladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “tarmoq” leksemasi tarixan daraxt shoxlarining tarqalgan qismini anglatgan. Hozirgi davrda esa internet tarmog‘i, savdo tarmog‘i, bank tarmog‘i, elektr tarmog‘i kabi ko‘plab yangi tushunchalarni ifodalamoqda. Bu holat leksemaning semantik hajmi sezilarli darajada kengayganligini ko‘rsatadi. Xuddi shuningdek, “sahifa” leksemasi dastlab kitob varag‘i ma’nosini bildirgan bo‘lsa, bugungi kunda veb-sahifa, profil sahifasi, elektron sahifa kabi yangi ma’nolarni ham ifodalaydi. Bunday o‘zgarishlar tilning yangi kommunikativ ehtiyojlarga moslashuvini namoyon etadi. Semantik kengayish natijasida so‘zlarning funksional imkoniyatlari ortadi. Bu esa tilning iqtisodiylik tamoyilini ta’minlaydi. Ya’ni yangi tushunchalarni ifodalash uchun har safar yangi so‘z yaratish zarurati kamayadi va mavjud leksemalar yangi ma’nolarni o‘zlashtiradi.

Semantik torayish leksemaning ma’no doirasi qisqarib, ma’lum bir tushunchani ifodalash bilan chegaralanishi natijasida yuzaga keladi. Ushbu hodisa ko‘pincha terminologik tizimlarning rivojlanishi va kasbiy ixtisoslashuv bilan bog‘liq holda shakllanadi. Masalan, “domla” leksemasi tarixiy manbalarda bilimli inson, ustoz ma’nolarida qo‘llangan bo‘lsa, bugungi kunda asosan oliy ta’lim muassasasi o‘qituvchisi yoki diniy ta’lim beruvchi shaxsga nisbatan ishlatiladi. Natijada leksemaning semantik hajmi toraygan. Shuningdek, “mashina” so‘zi dastlab turli mexanik qurilmalarni anglatsa, kundalik nutqda ko‘proq avtomobil ma’nosida qo‘llanmoqda. Bu ham ma’no torayishining yaqqol ko‘rinishidir. Semantik torayish ilmiy va rasmiy uslublarda aniqlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Natijada terminologik tizimlar mukammallashadi va kommunikativ noaniqlik kamayadi. Lug‘atshunoslik semantik o‘zgarishlarni qayd etuvchi va tavsiflovchi muhim fan sohasidir. Zamonaviy leksikografiyada so‘z ma’nolarining tarixiy taraqqiyoti, yangi semantik qatlamlarning shakllanishi va eskirgan ma’nolarning iste’moldan chiqishi muntazam ravishda kuzatib boriladi. Elektron lug‘atlar va korpus lingvistikasi imkoniyatlari semantik o‘zgarishlarni yanada aniqroq qayd etishga xizmat qilmoqda. Korpus materiallari asosida leksemalarning qo‘llanish chastotasi, yangi kontekstlari va semantik bog‘lanishlari aniqlanadi.

Tilning lug‘at boyligi doimiy harakatdagi tizim hisoblanadi. Jamiyatning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti, fan va texnologiyalar rivoji, inson tafakkuridagi yangilanishlar leksik birliklarning semantik tuzilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli so‘z ma’nosi o‘zgarmas hodisa emas, balki tarixiy rivojlanish davomida yangilanib, boyib va qayta shakllanib boradigan murakkab lingvistik kategoriyadir. Semantik taraqqiyotning eng muhim ko‘rinishlaridan biri ma’no kengayishi va ma’no torayishi jarayonlari hisoblanadi.

Zamonaviy lug‘atshunoslikda semantik o‘zgarishlar til tizimining moslashuvchanlik mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Har qanday yangi voqelik, texnologik yangilik yoki ijtimoiy hodisa til tomonidan mavjud nominativ vositalar orqali ifodalanadi. Natijada ayrim so‘zlar yangi tushunchalarni qamrab oladi, boshqalari esa o‘z qo‘llanish doirasini ma’lum bir sohaga cheklaydi. Bu hodisa lug‘at tarkibining tabiiy evolyutsiyasi sifatida qaraladi. Ma’no kengayishi jarayonida so‘zning semantik hajmi ortadi va u dastlab ifodalamagan yangi predmet, hodisa yoki tushunchalarni ham anglatishga xizmat qila boshlaydi. Kognitiv semantika vakillarining fikricha, bunday o‘zgarish insonning analogik tafakkuri va assotsiativ bog‘lanishlari natijasida yuzaga keladi. Masalan, zamonaviy kommunikativ makonda “platforma” so‘zi avval transport vositasiga chiqish joyini bildirgan bo‘lsa, bugungi kunda u ta’lim muhiti, elektron xizmatlar tizimi, siyosiy dastur yoki raqamli

ekotizim ma’nolarini ham ifodalamoqda. So‘zning semantik chegaralari kengaygani sari uning kommunikativ imkoniyatlari ham ortadi.

Leksikografik amaliyotda ma’no kengayishining aks ettirilishi muhim metodologik masala hisoblanadi. Zamonaviy izohli lug‘atlar yangi ma’nolarni qayd etishda ularning qo‘llanish chastotasi, uslubiy xususiyatlari va korpus materiallaridagi faolligiga tayanadi. Shu sababli lug‘atlarda bir so‘zning tarixiy va zamonaviy ma’nolari o‘rtasidagi semantik bog‘lanishlarni ko‘rsatish alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida katta hajmdagi matnlar tahlil qilinib, yangi ma’no qatlamlari avtomatik ravishda aniqlanmoqda. Bu esa lug‘atshunoslik rivojida yangi bosqichni boshlab berdi. Tahlillar natijasida semantik kengayish zamonaviy o‘zbek tilida eng faol jarayonlardan biri ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, internet, media va axborot texnologiyalari bilan bog‘liq leksemalarda ma’no kengayishi yuqori darajada kuzatilmoqda. Shuningdek, terminologik tizimlarning rivojlanishi ayrim leksemalarda ma’no torayishiga sabab bo‘layotgani aniqlandi. Korpus materiallari semantik o‘zgarishlarning real nutq amaliyotida muntazam ravishda davom etayotganligini ko‘rsatdi. So‘z ma’nosining kengayishi va torayishi til taraqqiyotining muhim qonuniyatlaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonlar lug‘at tarkibining boyishi, yangi tushunchalarning nomlanishi va kommunikativ ehtiyojlarning qondirilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy o‘zbek tilida kuzatilayotgan semantik transformatsiyalar jamiyat taraqqiyoti, globallashuv va raqamli texnologiyalar rivoji bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli semantik o‘zgarishlarni korpus lingvistikasi, kognitiv semantika va zamonaviy leksikografiya nuqtai nazaridan tadqiq etish kelgusidagi ilmiy izlanishlarning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF–158-son Farmoni “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
4. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2018.
5. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
7. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford, 2023.
8. Geeraerts D. Theories of Lexical Semantics. – Oxford University Press, 2022.
9. Murphy M.L. Lexical Meaning. – Cambridge University Press, 2021.
10. Traugott E., Dasher R. Regularity in Semantic Change. – Cambridge University Press, 2021.

UO’K 81'37

SO‘Z MA’NOLARINING TARIXIY TARAQQIYOTI, MA’NO KENGAYISHI VA TORAYISHI JARAYONLARI TAHLILI

Sh.Bobojonov, dots., Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. *Mazkur maqolada so‘z ma’nolarining tarixiy taraqqiyoti, ma’no kengayishi va ma’no torayishi jarayonlari semantik taraqqiyotning muhim ko‘rinishlari sifatida tahlil qilinadi. Til taraqqiyoti davomida leksik birliklar ma’nosida yuz beradigan o‘zgarishlarning lingvistik va ekstralingvistik omillari yoritiladi. Shuningdek, semantik transformatsiyalarning o‘zbek tili lug‘at tarkibi rivojiga ta’siri, zamonaviy leksikografiyadagi talqini hamda korpus lingvistikasi asosida o‘rganilish istiqbollari ilmiy jihatdan asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *semantika, leksik ma’no, semantik taraqqiyot, ma’no kengayishi, ma’no torayishi, semasiologiya, leksikografiya, korpus lingvistikasi.*

Аннотация. *В данной статье анализируются историческое развитие значений слов, а также процессы расширения и сужения значения как важнейшие проявления семантической эволюции. Рассматриваются лингвистические и экстралингвистические факторы, обусловливающие изменения в значениях лексических единиц в ходе развития языка. Кроме того, научно обосновывается влияние семантических трансформаций на развитие словарного состава узбекского языка, их интерпретация в современной лексикографии, а также перспективы изучения на основе методов корпусной лингвистики. Особое внимание*

уделяется динамике лексического значения и его роли в обогащении языка и развитии семантических инноваций.

Ключевые слова: *семантика, лексическое значение, семантическое развитие, расширение значения, сужение значения, семасиология, лексикография, корпусная лингвистика.*

Abstract. *This article analyzes the historical development of word meanings, as well as the processes of semantic broadening and semantic narrowing, as important manifestations of semantic evolution. It examines the linguistic and extralinguistic factors that cause changes in the meanings of lexical units throughout the development of a language. The study also substantiates the impact of semantic transformations on the development of the Uzbek lexical system, their interpretation in modern lexicography, and the prospects for their investigation through corpus linguistics. Particular attention is given to the dynamic nature of lexical meaning and its role in language enrichment and semantic innovation.*

Key words: *semantics, lexical meaning, semantic development, semantic broadening, semantic narrowing, semasiology, lexicography, corpus linguistics.*

Til insoniyat tafakkurining mahsuli sifatida doimiy ravishda rivojlanib boruvchi murakkab tizimdir. Jamiyat taraqqiyoti, ilm-fan yutuqlari, madaniy aloqalar va kommunikativ ehtiyojlarning ortishi natijasida tilning lug‘at tarkibida ham uzluksiz o‘zgarishlar yuz beradi. Ushbu o‘zgarishlar nafaqat yangi so‘zlarning paydo bo‘lishida, balki mavjud leksemalar ma’nolarining rivojlanishida ham namoyon bo‘ladi. So‘z ma’nolarining tarixiy taraqqiyoti tilshunoslikning eng muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Chunki har bir leksema ma’lum tarixiy davrda shakllanib, jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda yangi ma’nolar kasb etadi yoki aksincha, ayrim ma’nolarini yo‘qotadi. Natijada ma’no kengayishi, torayishi, metaforik va metonimik ko‘chishlar, terminologik ixtisoslashuv kabi jarayonlar yuzaga keladi. Bugungi globallashuv va raqamli kommunikatsiya sharoitida semantik taraqqiyot jarayonlari yanada jadallashib bormoqda. Shu sababli so‘z ma’nolarining tarixiy rivojlanishini zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida o‘rganish dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

Semantik taraqqiyot masalalari jahon tilshunosligida XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tizimli ravishda o‘rganila boshlagan. Fransuz olimi M. Bréal semasiologiya faniga asos solib, so‘z ma’nolarining tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etgan. Nemis tilshunosi H. Paul esa semantik o‘zgarishlarni inson tafakkuri va psixologiyasi bilan bog‘liq holda izohlashga harakat qilgan. XX asrda S. Ullmann, J. Lyons, D. Crystal, D. Geeraerts, E. Traugott kabi olimlar semantik o‘zgarishlarning nazariy asoslarini rivojlantirib, ma’no kengayishi va torayishining universal qonuniyatlarini aniqlashga e’tibor qaratdilar. O‘zbek tilshunosligida esa A. Hojiyev, A. Nurmonov, B. Mengliyev, Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov va boshqa olimlarning ilmiy ishlari leksik ma’no va semantik taraqqiyot masalalarini tadqiq etishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, semantik, komponent tahlili va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. O‘zbek tilining izohli lug‘ati, tarixiy yozma manbalar, zamonaviy matbuot materiallari hamda elektron korpus ma’lumotlari tadqiqot materiali sifatida tanlandi.

Leksemalarning tarixiy va zamonaviy qo‘llanish holatlari qiyoslanib, ularning semantik tarkibidagi o‘zgarishlar tahlil qilindi. Shuningdek, semantik taraqqiyotga ta’sir etuvchi ijtimoiy, madaniy va texnologik omillar aniqlashtirildi. Til tarixida hech bir so‘z o‘z ma’nosini mutlaqo o‘zgarmagan holda saqlab qolmaydi. Har bir leksema jamiyat rivojlanishi bilan bog‘liq ravishda ma’lum semantik transformatsiyalarga uchraydi. Bu jarayon semantik taraqqiyot deb ataladi. Semantik taraqqiyot natijasida so‘z ma’nosi kengayishi, torayishi, yaxshilanishi, yomonlashishi yoki mutlaqo yangi ma’no kasb etishi mumkin. Ushbu jarayonlar tilning ichki qonuniyatlari hamda tashqi ijtimoiy omillar ta’sirida yuzaga keladi. Masalan, qadimgi turkiy tilda “bitik” leksemasi yozuv, yozma yodgorlik ma’nosini anglatgan bo‘lsa, zamonaviy o‘zbek tilida ushbu birlik faol iste’moldan chiqib, tarixiy qatlam tarkibida saqlanib qolgan. Aksincha, “tarmoq”, “platforma”, “profil”, “kanal” kabi leksemalar yangi texnologik voqelik ta’sirida yangi semantik qirralarni hosil qilgan. Tarixiy taraqqiyot jarayonida ayrim ma’nolar eskiradi, ayrimlari esa yangi kommunikativ ehtiyojlar

natijasida shakllanadi. Bu esa tilning dinamik tabiatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ma’no kengayishi semantik taraqqiyotning eng faol shakllaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda leksema dastlab ifodalagan tushunchadan ko‘ra kengroq mazmundagi obyekt va hodisalarni ifodalay boshlaydi.

Masalan, “ko‘z” leksemasi dastlab inson va hayvonlarning ko‘rish a’zosini bildirgan bo‘lsa, keyinchalik “buloq ko‘zi”, “igna ko‘zi”, “uzuk ko‘zi”, “deraza ko‘zi” kabi ma’nolarni ham ifodalay boshlagan. Xuddi shuningdek, “ildiz” so‘zi o‘simlikning yer osti qismi ma’nosidan tashqari tilshunoslik, matematika va informatika sohalarida ham faol qo‘llanmoqda. Bu holat ma’no kengayishining ilmiy tafakkur taraqqiyoti bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Bugungi raqamli davrda ma’no kengayishi yanada jadallashmoqda. “Bulut”, “profil”, “sahifa”, “kanal”, “platforma” kabi leksemalar internet va axborot texnologiyalari ta’sirida yangi semantik qatlamlarni hosil qilmoqda.

Semantik kengayish tilning iqtisodiylik tamoyiliga xizmat qiladi. Chunki mavjud leksemalar yangi tushunchalarni ifodalash vazifasini ham bajarib, ortiqcha so‘z yasash ehtiyojini kamaytiradi. Ma’no torayishi leksemaning qo‘llanish doirasi qisqarib, ma’lum bir tushunchani ifodalash bilan chegaralanishi natijasida yuzaga keladi. Bu hodisa ko‘pincha terminologik tizimlarning rivojlanishi va ijtimoiy ixtisoslashuv bilan bog‘liq. Masalan, “domla” so‘zi tarixan bilimli inson ma’nosida qo‘llangan bo‘lsa, hozirda asosan oliy ta’lim muassasasi o‘qituvchisi yoki diniy ta’lim beruvchi shaxsga nisbatan ishlatiladi. “Mashina” leksemasi ham dastlab barcha mexanik qurilmalarni anglatsa, kundalik nutqda ko‘proq avtomobil ma’nosida qo‘llanmoqda. Natijada so‘zning semantik hajmi toraygan. Ma’no torayishi natijasida kommunikativ aniqlik ortadi, terminologik tizimlar takomillashadi va tushunchalar chegarasi yanada ravshanlashadi. Lug‘atshunoslik semantik o‘zgarishlarni qayd etish va tizimlashtirish bilan shug‘ullanuvchi muhim fan sohasi hisoblanadi. Zamonaviy leksikografiyada leksemalarning tarixiy taraqqiyoti, yangi ma’nolarining shakllanishi va eskirgan ma’nolarining iste’moldan chiqishi muntazam ravishda kuzatib boriladi.

Elektron lug‘atlar va korpus lingvistikasi texnologiyalari semantik o‘zgarishlarni aniqlash imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda. Korpus ma’lumotlari yordamida leksemalarning turli davrlardagi qo‘llanish chastotasi va semantik rivojlanish yo‘nalishlari aniqlanmoqda. Sun’iy intellekt asosidagi lingvistik modellar esa katta hajmdagi matnlarni tahlil qilib, yangi ma’no qatlamlarini avtomatik ravishda aniqlash imkonini bermoqda. Bu holat zamonaviy lug‘atshunoslik rivojida yangi bosqichni boshlab berdi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy o‘zbek tilida ma’no kengayishi jarayoni ma’no torayishiga nisbatan faolroq kechmoqda. Buning asosiy sababi axborot texnologiyalari va internet kommunikatsiyasining jadal rivojlanishi bilan bog‘liqdir. Shuningdek, terminologik tizimlarning takomillashuvi ayrim leksemalarda ma’no torayishiga olib kelmoqda.

Til doimiy ravishda rivojlanib boruvchi ijtimoiy hodisa bo‘lib, uning leksik tarkibi jamiyat taraqqiyoti, madaniy o‘zgarishlar, ilm-fan yutuqlari hamda kommunikativ ehtiyojlar ta’sirida muntazam yangilanadi. Ushbu yangilanishlar faqat yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi bilan emas, balki mavjud so‘zlarning ma’noviy tarkibida yuz beradigan o‘zgarishlar orqali ham amalga oshadi. Semantik taraqqiyot natijasida so‘zlarning ma’nosi kengayishi, torayishi, ko‘chishi yoki butunlay yangi mazmun kasb etishi mumkin.

Tarixiy semantika nuqtayi nazaridan qaralganda, har bir so‘z ma’lum bir davrda jamiyat ehtiyojiga mos ravishda shakllanadi va keyingi bosqichlarda yangi ma’noviy xususiyatlarni o‘zlashtiradi. So‘z ma’nolarining tarixiy rivojlanishi tilning ichki qonuniyatlari bilan bir qatorda ekstralingvistik omillar, ya’ni siyosiy, iqtisodiy, madaniy va texnologik jarayonlar bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa, raqamli kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi natijasida ko‘plab so‘zlar o‘zining an’anaviy ma’nosidan tashqari yangi semantik funksiyalarni ham bajara boshladi. Ma’no kengayishi (generallashuv) semantik taraqqiyotning eng faol ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda so‘zning dastlabki ma’nosi saqlangan holda, uning qo‘llanish doirasi kengayadi. Masalan, qadimgi turkiy manbalarda uchraydigan *yozmoq* fe’li dastlab faqat belgilarni qog‘ozga tushirish ma’nosida qo‘llangan bo‘lsa, zamonaviy o‘zbek tilida u elektron xabar yuborish, dastur kodini yaratish, ma’lumotlarni kiritish kabi yangi ma’nolarni ham ifodalaydi. Bunda texnologik taraqqiyot semantik kengayishning asosiy omiliga aylanadi. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt, internet va virtual kommunikatsiya bilan bog‘liq tushunchalar ham ko‘plab so‘zlarning ma’no hajmini kengaytirmoqda. Masalan, *tarmoq* so‘zi avval baliq ovlash yoki to‘qimachilik bilan

bog‘liq predmetni anglatsa, bugungi kunda internet tizimi, ijtimoiy platformalar va axborot almashish muhitini ham ifodalaydi. Shuningdek, *sahifa*, *kanal*, *profil*, *oyna* kabi birliklar ham yangi kommunikativ makonda kengaygan ma’nolarni hosil qilgan.

Korpus ma’lumotlari yangi semantik qatlamlarning shakllanishi tilning rivojlanish sur’atlari bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatmoqda. So‘z ma’nolarining tarixiy taraqqiyoti til rivojlanishining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Ma’no kengayishi va ma’no torayishi semantik o‘zgarishlarning eng faol ko‘rinishlari bo‘lib, ular tilning kommunikativ imkoniyatlarini boyitadi hamda yangi tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Zamonaviy o‘zbek tilida kuzatilayotgan semantik transformatsiyalar jamiyat taraqqiyoti, globallashuv va raqamli texnologiyalar rivoji bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli semantik o‘zgarishlarni korpus lingvistikasi va zamonaviy leksikografiya asosida tadqiq etish kelgusidagi ilmiy izlanishlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston – 2030 strategiyasi. – Toshkent, 2023.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
3. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2018.
4. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
6. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford, 2023.
7. Geeraerts D. Theories of Lexical Semantics. – Oxford University Press, 2022.
8. Traugott E., Dasher R. Regularity in Semantic Change. – Cambridge University Press, 2021.
9. Murphy M. Lexical Meaning. – Cambridge University Press, 2021.
10. Jackson H. Lexicography: An Introduction. – Routledge, 2022.

UDC 81'373.7:811.111:512.133

THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE VALUE COMPONENT OF THE CONCEPT «EDUCATION» IN ENGLISH AND UZBEK PHRASEOLOGICAL UNITS

M.Yo.Bobonazarova, teacher, Shahrisabz State Pedagogical Institute, Shahrisabz

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi frazeologik birliklarda verbalizatsiyalangan TA’LIM konseptining qadriyat (aksiologik) komponenti semantik tuzilishi tadqiq etiladi. Tadqiqot korpusi nufuzli leksikografik manbalardan uzluksiz tanlash usuli asosida saralangan 136 ta frazeologik birlikni (72 ta inglizcha va 64 ta o‘zbekcha birlik) qamrab oladi. Komponent tahlil natijasida qadriyat komponentini tashkil etuvchi beshta semantik guruh aniqlandi: ta’lim ijtimoiy qadriyat sifatida, ta’lim shaxsiy kamolot sifatida, ta’lim burch sifatida, ta’lim tarbiya sifatida hamda ta’limning yetishmasligi tanqislik sifatida.*

Kalit so‘zlar: *ta’lim konsepti, qadriyat komponenti, semantik tuzilish, frazeologik birlik, komponent tahlil, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, o‘zbek tili.*

Аннотация. *В статье рассматривается семантическая структура ценностного (аксиологического) компонента концепта ОБРАЗОВАНИЕ, вербализованного в английских и узбекских фразеологических единицах. Корпус исследования включает 136 единиц (72 английские и 64 узбекские), отобранных методом сплошной выборки из авторитетных лексикографических источников. В результате компонентного анализа были выявлены пять семантических групп, составляющих ценностный компонент: образование как социальная ценность, образование как личностное совершенствование, образование как обязанность, образование как воспитание и отсутствие образования как дефицит.*

Ключевые слова: *концепт ОБРАЗОВАНИЕ, ценностный компонент, семантическая структура, фразеологическая единица, компонентный анализ, сопоставительная лингвистика, английский язык, узбекский язык.*

Abstract: *The article deals with the semantic structure of the value (axiological) component of the concept EDUCATION as it is verbalized in English and Uzbek phraseological units. The corpus comprises 136 units (72 English and 64 Uzbek) selected by continuous sampling from authoritative lexicographic sources. Component analysis has revealed five semantic groups constituting the value*

component: education as a social value, education as personal perfection, education as a duty, education as upbringing, and lack of education as a deficit.

Keywords: *concept EDUCATION, value component, semantic structure, phraseological unit, component analysis, comparative linguistics, English, Uzbek.*

Introduction. The concept EDUCATION occupies a central place in the value system of any linguistic culture, since it is through education that cultural memory, social norms and practical skills are transmitted between generations. In the linguoculturological tradition, a concept is described as a three-component formation comprising the notional, the figurative and the value components [1, p. 115]. Of these, the value component is the least formalized: it fixes the totality of evaluations which the linguistic community attaches to the corresponding fragment of reality. The semantic structure of this component — its internal grouping and hierarchy — is precisely what determines the place of education in the axiological picture of the world.

Materials and Methods. The corpus of the study comprises 136 phraseological units: 72 English units selected from A.V. Kunin's «English-Russian Phraseological Dictionary» [7] and «The Oxford Dictionary of English Proverbs» [8], and 64 Uzbek units selected from Sh. Rahmatullaev's «O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati» [9] and the collection «O‘zbek xalq maqollari» by T. Mirzayev and B. Sarimsoqov [10]. The selection criteria were: (a) the presence in the unit's semantics of a reference to education, schooling, upbringing or their absence; (b) explicit or implicit evaluative marking.

The theoretical framework includes the conceptology of V.I. Karasik [1], the linguoculturology of V.A. Maslova [2] and N.F. Alefirenko [3], and the theory of phraseological meaning of V.N. Teliya [4]. The methods of component analysis, definitional analysis, semantic classification, the method of continuous sampling and quantitative analysis were applied. Each unit was attributed to a semantic group on the basis of the dominant evaluative feature explicated by its dictionary definition.

Results. The component analysis of the corpus revealed five semantic groups that jointly constitute the value component of the concept EDUCATION. The quantitative distribution of the groups in the two languages is presented in Table 1 and Figure 1.

The dominant group in both languages is «education as a social value» (25.0% and 31.3%): education is evaluated as a public good that elevates the whole community — En.: knowledge is power; a nation’s wealth is its learned men; Uz.: ilm — el qutlug‘i «knowledge is the happiness of the people»; bilimli el — qudratli el «an educated people is a powerful people». The second group, «education as personal perfection» (20.8% and 21.9%), represents education as the path to individual excellence: En.: a man of letters; a walking encyclopedia; Uz.: ilm — kamolot kaliti «knowledge is the key to perfection».

Table 1.

Semantic structure of the value component of the concept EDUCATION in English and Uzbek phraseological units

Semantic group	English (n=72)	Uzbek (n=64)	Representative examples
Education as a social value	18 (25.0%)	20 (31.3%)	En.: knowledge is power; Uz.: ilm — el qutlug‘i
Education as personal perfection	15 (20.8%)	14 (21.9%)	En.: a man of letters; Uz.: ilm — kamolot kaliti
Education as a duty	12 (16.7%)	13 (20.3%)	En.: live and learn; Uz.: ilm o‘qish — farz
Education as upbringing	14 (19.4%)	12 (18.8%)	En.: spare the rod and spoil the child; Uz.: tarbiya — bilimning onasi
Lack of education as a deficit	13 (18.1%)	5 (7.8%)	En.: a little learning is a dangerous thing; Uz.: ilmsizlik — zulmat

The group «education as a duty» (16.7% and 20.3%) fixes education as an obligation: En.: live and learn; it is never too late to learn; Uz.: ilm o‘qish — farz «the acquisition of knowledge is a sacred duty»; o‘qish — har bir musulmonning burchi «learning is the duty of every Muslim». The Uzbek corpus shows a higher share of this group, which reflects the religious-normative grounding of education in the Uzbek culture. The group «education as upbringing» (19.4% and 18.8%) combines

the cognitive and the moral aspects: En.: spare the rod and spoil the child; like teacher, like pupil; Uz.: tarbiya — bilimning onasi «upbringing is the mother of knowledge».

The most revealing contrast is observed in the group «lack of education as a deficit» (18.1% in English versus 7.8% in Uzbek). The English corpus contains a developed inventory of units stigmatizing ignorance and half-knowledge: a little learning is a dangerous thing; to be in the dark; ignorance is the mother of impudence; better untaught than ill-taught. The Uzbek corpus expresses the same evaluation more laconically: ilmsizlik — zulmat «ignorance is darkness»; ilmsiz — ko'r «the uneducated is blind». This asymmetry testifies to the predominantly laudatory-normative tonality of Uzbek phraseology and the cautionary-ironic tonality of the English one.

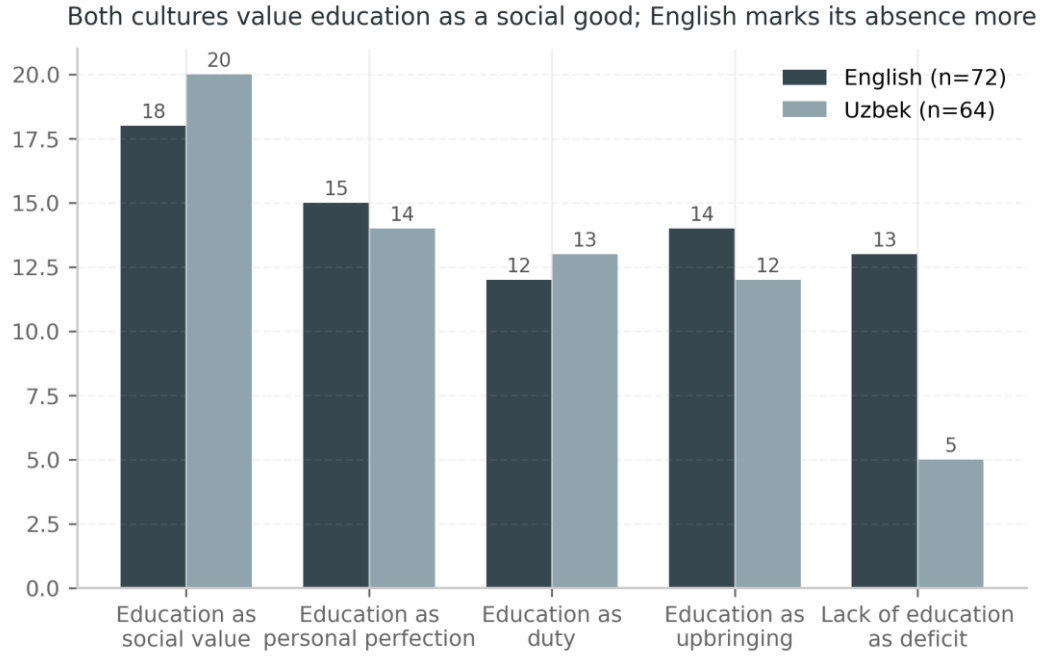

Figure 1. Semantic structure of the value component of the concept EDUCATION in the English and Uzbek corpora

Discussion. The established five-group structure demonstrates that the value component of the concept EDUCATION is not a homogeneous evaluative charge but an internally organized system covering the social, personal, normative, pedagogical and negative aspects of education. The universality of the five groups for both languages confirms that the axiological architecture of the concept is rooted in the universal functions of education in human society. The quantitative differences, in their turn, mark the national-cultural accents: the Uzbek model strengthens the normative pole (education as a duty), the English model strengthens the cautionary pole (the deficit of education).

These observations correlate with the conclusions of N.F. Alefirenko on the stratification of the value-semantic space of a language into universal and ethnic-specific layers [3, p. 77] and with the data of O.I. Oparina, who established that the phraseological representation of knowledge fixes the degrees and ways of possessing it [11, p. 145]. Our results extend these observations to the macroconcept EDUCATION and show that its value component systematically includes the negative marking of the corresponding deficit, which functions as an axiological «mirror» reinforcing the positive evaluation of education itself.

Conclusion. The value component of the concept EDUCATION in English and Uzbek phraseological units possesses a five-group semantic structure: education as a social value, as personal perfection, as a duty, as upbringing, and the lack of education as a deficit. The absolute positive evaluation of education is universal for both linguistic cultures; the national specificity is expressed in the axiological accents — the normative strengthening of the duty group in Uzbek and the cautionary strengthening of the deficit group in English. The proposed model may be used as a parametric basis for the comparative description of other cultural concepts, in phraseography and in

the culture-oriented teaching of English and Uzbek. Further research should verify the model on the material of contemporary discourse.

REFERENCES:

1. Mieder W. Proverbs: A Handbook. — Westport; London: Greenwood Press, 2004. — 328 p.
2. Mirzayev T., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari [Uzbek folk proverbs]. — Toshkent: Fan, 1990. — 480 p. (In Uzbek)
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati [Explanatory phraseological dictionary of the Uzbek language]. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2022. — 832 p. (In Uzbek)
4. The Oxford Dictionary of English Proverbs / ed. by F.P. Wilson. 3rd ed. — Oxford: Clarendon Press, 1970. — 930 p.
5. Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. — New York; Oxford: Oxford University Press, 1992. — 487 p.

UO‘K: 81.115

INGLIZ TILIDA O‘RIN, HOLAT VA PAYT RAVISHLARINING GRADUONIMIK QATORLARINI TUZISHDAGI MUHIM JIHATLAR

J.Sh.Djumabayeva, f.f.d., prof., O‘zbekiston Milliy universiteti, Toshkent
M.I.Atadjanova, o’qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz tilidagi o‘rin, holat va payt ravishlarining graduonimik qator hosil qila olish xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida graduonimiya nazariyasi yuzasidan mavjud ilmiy qarashlar umumlashtirilib, ravishlarning semantik darajalanish imkoniyatlari korpus materiallari asosida tavsiflangan. O‘rin, holat va payt ravishlari orasida kuzatiladigan semantik intensivlik va bosqichlilik munosabatlari aniqlanib, ularning graduonimik qatorlarini hosil qilishdagi o‘ziga xosliklar yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *graduonimiya, ravish, o‘rin ravishi, payt ravishi, semantik maydon, gradatsiya.*

Аннотация. *В данной статье анализируются особенности образования градуонимических рядов наречиями места, образа действия и времени в английском языке. В ходе исследования обобщены существующие научные взгляды на теорию градуонимии, а также на материале корпусных данных описаны возможности семантической градации наречий. Выявлены отношения семантической интенсивности и постепенности, наблюдаемые между наречиями места, образа действия и времени, и раскрыты особенности их участия в образовании градуонимических рядов.*

Ключевые слова: *градуонимия, наречие, наречие места, наречие времени, семантическое поле, градация.*

Abstract. *This article analyzes the ability of English place, manner, and time adverbs to form graduonymic series. In the course of the study, existing scholarly perspectives on the theory of graduonymy are summarized, and the possibilities of semantic gradation among adverbs are described on the basis of corpus data. Relations of semantic intensity and gradualness observed among place, manner, and time adverbs are identified, and their distinctive features in forming graduonymic series are elucidated.*

Key words: *graduonymy, adverb, adverb of place, adverb of time, semantic field, gradation.*

Kirish. Til birliklari orasidagi semantik munosabatlar til tizimining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Shunday munosabatlardan biri graduonimiya bo‘lib, u ma’no intensivligining ortib yoki kamayib borishini ifodalaydigan birliklar o‘rtasidagi munosabatni anglatadi. Odatda graduonimiya sifatlar (*cold – cool – warm – hot*) yoki fe’llar (*whisper – speak – shout*) misolida izohlanadi. Sifatlarda asosan bo‘yoqdorlikning oshishi, miqdorning oshishi yoki kamayib borishiga nisbatan graduonimik qator hosil qiluvchi leksemalar ishtirok etsa, fe’llarda ish-harakatning sekindan tezlashishga ko‘ra, otlarda esa predmetning hajmiga, ishlatilish ko‘lamiga yoki yosh, mansab, martabaning oshishi yoki kamayishiga ko‘ra darajalanish qatorlarini tuzish mumkin. Ravishlar graduonimiyasi borasida ingliz va o‘zbek tillarida leksik hamda stilistik graduonimiyani tadqiq etgan tilshunos J.Djumabayeva quyidagicha xulosaga keladi – “Ingliz tilidagi ravishlar graduonimiyasi quyidagi xususiyatlar bilan xarakterlanadi: o‘rin ravishlarida predmetning obyektdan uzoqlashishiga

ko‘ra graduonimik qatorini tuzish mumkin; payt ravishlarida ham graduonimiya mavjud; holat ravishlari graduonimik qatori sifatlar graduonimiyasiga o‘xshashdir. Daraja ravishlarining turlari hisoblangan intensifikatorlar va kichraytiruvchilar ham graduonimik qatorga ega bo‘la oladi. Qo‘shiluvchi/ayiruvchi ravishlar, munosabat ravishlari hamda bog‘lovchi ravishlarda esa graduonimik qatorlar hosil qilinmaydi.” (J.Djumabayeva, 2017, 131-bet). Shularga asoslanib, ravishlar graduonimik qatorlarini hosil qilishda e’tiborga olish lozim bo‘lgan jihatlarga bir qancha misollar asosida o‘z xulosalarimizni ham bildirib o‘tamiz.

Ingliz olimlari aynan o‘zbek tilida o‘rganilgan graduonimiya hodisasini tilga olishmagan bo‘lsa-da, shunga o‘xshash atama va terminlarni qo‘llaganlarining guvohi bo‘lamiz. Demak, L. Lyonsning fikricha, leksik birliklar orasidagi semantik munosabatlar faqat antonimiya yoki sinonimiya bilan cheklanmaydi, balki gradatsion munosabatlar ham leksik tizimning muhim qismi hisoblanadi (Lyons, 1977) degan fikri bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: komponent tahlil, semantik tahlil, graduonimik modellashtirish, qiyosiy tahlil, BNC (British National Corpus) hamda Cambridge Dictionarydan olingan ravishlarni tavsiflash. Ravishlarning graduonimik qatorlarini tuzishda o‘rin, holat, payt ravishlarining semantik intensivligi, masofa, davomiylik hamda harakat tezligi mezon qilib olindi.

Darajalanish nazariyasining ilmiy asoslari. O‘zbek tilshunosligida graduonimiya masalasi birinchi marta O. Bozorov tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, tilshunos olim tilshunoslikda ilk marta lisoniy darajalanishning lingvistik qonuniyat ekanligini dalillab, darajalanish mexanizmi va hodisasining tabiiy-ontologik, falsafiy, mantiqiy, gnoseologik-metodologik mohiyatini ochib berdi va uning muqobili sifatida graduonimiya terminini ilmiy muomalaga kiritdi (O.Bozorov, monografiyasi).

Tilshunos Sh.Orifjonova lug’aviy darajalanish mavzusida tadqiqot olib borgan bo‘lsa, antonimik va sinonimik munosabatlarni emas balki tur-jins munosabatlarini ya’ni gipero-giponimik munosabatlarni o‘rganish ham boshqa semantik kategoriyalarning o‘zaro uyg’unligi va farqliligini isbotlashga yordam berishini R.Safarovaning izlanishlarida (R.Safarova, avtoreferat), keyinchalik esa ushbu munosabatlarning graduonimiyaga aloqadorligi, o‘zaro kesishadigan nuqtalarining mavjudligi xususida prof. J.Djumabayeva monografik tarzda o‘rganib, chizmalar orqali ko‘rsatib bergan (J.Djumabayeva, monografiya).

Nafaqat o‘zbek olimlari, balki dunyo olimlari ham darajalanish xususida fikr bildirishganligini qayd etgan holda, ularning o‘zbek tilshunosligida ilk bor ilmiy muomalaga kiritilgan “graduonomiya” termini bilan emas, “gradable lexical units”, “градуальность”, “градуирование”, “градационная шкала” kabilar bilan nomlaganliklarini kuzatishimiz mumkin (J.Layonz, S.Kolesnikova).

Yuqoridagi ishlarga tayangan holda ravishlarda graduonimik qatorlar tuzishning o‘ziga xosliklarini ko‘rib chiqamiz. Ingliz tilida ravishlarni o‘rganib chiqar ekanmiz ularning ro‘yxati keltirilgan “Adverbs Vocabulary Word List” (https://www.enchantedlearning.com/wordlist/adverbs.shtml) ga ko‘ra ravishlarning umumiy soni 462 tani tashkil etgan bo‘lsa, ulardan 32 tasi o‘rin ravishlari, 426 tasi holat ravishlari va 56 ta payt ravishlari mavjudligi aniqlandi.

O‘rin ravishlarining graduonimik qatorlarini tuzishda so‘zlovching o‘rniga nisbatan obyektning uzoqlashishiga ko‘ra darajalash mumkinligi J.Djumabayevaning ishlarida qayd etilgan edi. Shunga ko‘ra o‘rin ravishlari masofa yoki joylashuv darajasiga ko‘ra graduonimik qator hosil qiladi. Buni biz makoniy masofaning ortib borishiga ko‘ra graduonimik qatori tuzish mezoni deb nomladik

here → nearby → there → far away

Aynan bu kabi graduonimik qator nafaqat tarjima uchun muhim balki vizual tarzda o‘quvchilarga o‘rin ravishlarini tushuntirishda ham qulay bo‘lishini isbotlash mumkin. Uni sun’iy intellekt yordamida quyidagi rasmda ko‘rish mumkin, uni o‘quvchilarga vizual material sifatida ishlatilishi yanada ravishlarni darajalanishiga ko‘ra ishlatilish ko‘lamini to‘g’ri tushunishiga yordam beradi.

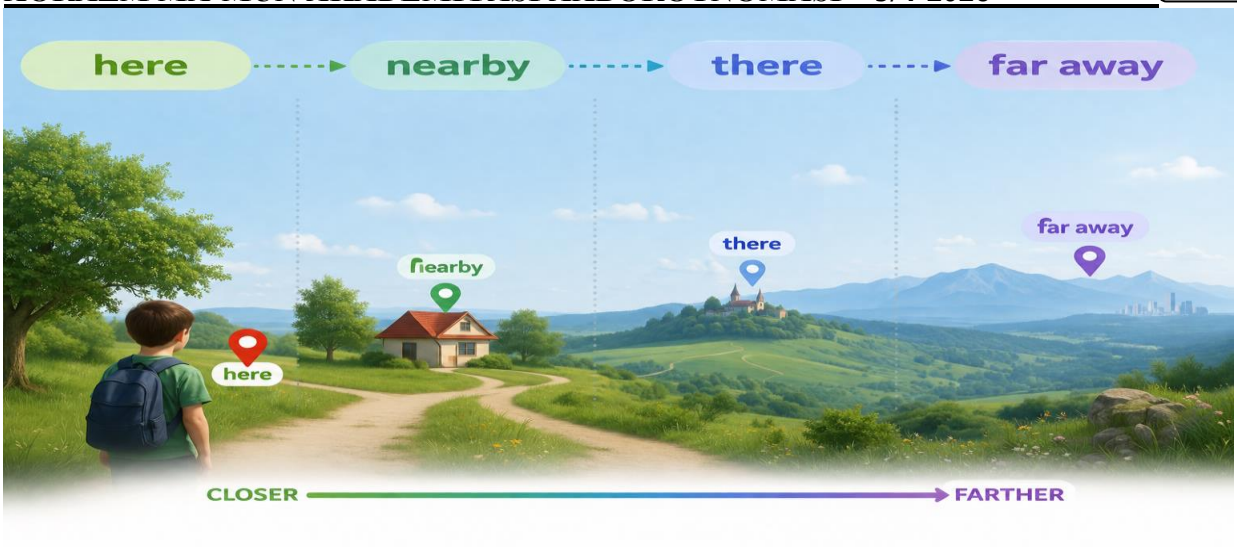

1-rasm. Obyektning so‘zlovchidan uzoqlashishiga ko‘ra graduonimik qator tasviri.

inside → indoors → outside → beyond – Bu yerda harakat markazdan tashqariga qarab kuchayib borish bo‘yicha darajalangan.

Hududiy yaqinlikdan uzoqlikka – locally → regionally → nationally → internationally – bundagi asosiy mezon qamrab olinayotgan hududning kengayishidir.

Holat ravishlarining graduonimik qatorlari. Holat ravishlari harakatning bajarilish usuli yoki intensivligi asosida darajalanadi.

slowly → steadily → quickly → rapidly – harakat tezligining kuchayishiga ko‘ra.

Shuningdek ovoz, tovushning kuchayishiga ko‘ra graduonimik qatorni quyidagicha berish mumkin – quietly → calmly → loudly → noisily;

Harakatning qat'iyligi va tavakkal darajasining oshib borishiga ko‘ra graduonimik qator – carefully → confidently → boldly → recklessly; bu qator esa bajarilish yoki ifodalanish aniqligining ortishiga ko‘ra – loosely → approximately → precisely → exactly;

Payt ravishlarida graduonimiya asosan vaqt oralig’i, kechikish, davomiylik, takrorlanish chastotasi kabi mezonlar orqali yuzaga keladi. Payt ravishlarini o‘rganib chiqish jarayonida shunga amin bo‘ldikki, boshqa ravish turlariga nisbatan payt ravishlari siklik xarakterga ega bo‘lib, shunday payt ravishlari ham borki ular mikrograduonimik va makrograduonimik qatorlarni ham hosil qila olishadi. Masalan, mikrograduonimik qator sifatida quyidagini keltirish mumkin: never→rarely→often→always, buning kengaytirilgan makrograduonimik qatori esa quyidagicha – never → seldom → rarely → infrequently → occasionally → sometimes → often → frequently → regularly → repeatedly → routinely → habitually → invariably → constantly → continually → continuously → incessantly → perpetually → always – ushbu qator 19 ta a’zodan iborat. Quirk va Greenbaum (1985) ushbu ravishlarni ‘frequency scale’ sifatida tavsiflaydi.

Bu graduonimik qatorni ham vizuallashtiradigan bo‘lsak ularni sodir bo‘lish foiziga ko‘ra guruhlashtirib, so‘ngra ularni vaqt shkalasi qo‘yishni to‘g’ri deb topdik:

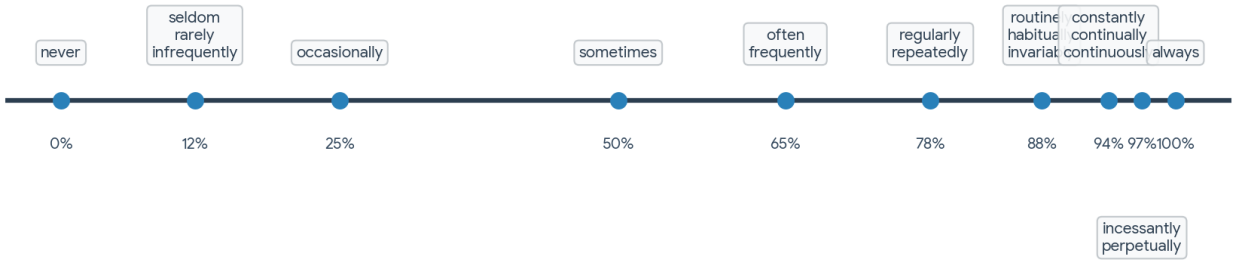

Ushbu shkalani qanday o‘qib tushunish lozim? Quyida unga izohlarni berib o‘tamiz:

0% – Absolut nol – ish harakat sodir bo‘lmagan ya’ni hech qachon (never);

10-25% - Kam sodir bo‘luvchi – ish harakat istisno yoki juda kamdan kam holatlarda sodir bo‘ladi (seldom, occasionally);

50% – “Oltin me’yor” – teng yarim holatlarda “ha”, yarmida “yo’q” ya’ni sodir bo‘lish ehtimoli bor (sometimes);

70-80% – Yuqori takroriylik – ish harakat aniq tizimga ega yoki tez-tez takrorlanib turadi (often, regularly);

90% – Deyarli doimiy – ish harakat qoidaga aylanib, odat yoki har kun deyarli takrorlanuvchi bo‘lsa (routinely, habitually).

95-100% – Uzluksizlikdan doimiylikka qadar – ish harakat (continuously, incessantly kabi so‘zlar) uzluksiz ravishda juda ko‘p takrorlanish darajasi yuqori bo‘lib doimiylikka (always) o‘tishidir

Payt ravishlarida graduonimiya vaqtning yaqinligi yoki davomiyligiga ham asoslanadi, masalan now → soon → later → eventually. Ingliz tilshunosi J. Leech (1981) vaqt ravishlari vaqt oralig‘ining uzluksizligini ifodalashini qayd etadi.

Davomiylik nuqtai nazaridan briefly → temporarily → continually → permanently – darajalanish qatori holat yoki harakatning davom etish muddatiga ko‘ra hosil qilingan

Natijalar. Tadqiqot natijalari ingliz tilidagi o‘rin, holat va payt ravishlarining graduonimik qator hosil qilish imkoniyati ularning umumiy “ravish” turkumiga mansubligi bilan emas, balki muayyan semantik belgi bo‘yicha bosqichma-bosqich darajalanish xususiyati bilan belgilanishini ko‘rsatdi. Shu nuqtayi nazardan ravishlarning graduonimik qatorlarini tuzishda, avvalo, qator uchun yagona darajalanish mezonini belgilash muhim ekanligi aniqlandi.

Binobarin, o‘rin ravishlari tahlili shuni ko‘rsatdiki, ularda graduonimiya asosan makoniy masofa, obyektning so‘zlovchiga nisbatan joylashuvi, vertikal balandlik hamda qamrab olinayotgan hududning kengayishi kabi belgilar asosida yuzaga keladi. Masalan, here → nearby → there → far away qatorida makoniy masofaning bosqichma-bosqich ortishi kuzatiladi. Bu qatorda here so‘zlovchiga yaqin makonni, nearby yaqin atrofni, there nisbatan uzoq makonni, far away esa ancha uzoq masofani ifodalaydi. Demak, mazkur qatorning graduonimik asosini makoniy yaqinlikdan uzoqlikka qarab harakatlanuvchi semantik shkala tashkil etadi.

Shuningdek, inside → outside → beyond qatorida makonning ichki nuqtasidan tashqi makonga va undan tashqariga siljish kuzatiladi. Biroq mazkur qatorni tahlil qilishda uni “masofa” emas, balki fazoviy chegaraning bosqichma-bosqich kengayishi mezoni asosida izohlash maqsadga muvofiq. Locally → regionally → nationally → internationally qatorida esa graduonimiya obyekt yoki voqeaning qamrov hududi kengayib borishi bilan belgilanadi. Bu holat o‘rin ravishlarida graduonimiya faqat fizik masofaga emas, balki makoniy qamrov darajasiga ham asoslanishi mumkinligini ko‘rsatdi.

Holat ravishlarida graduonimiya, asosan, harakatning bajarilish usuli, tezligi, intensivligi, kuchliligi, ehtiyotkorligi yoki aniqlik darajasiga bog‘liq ekanligi aniqlandi. Xususan, slowly → quickly → rapidly qatorida harakat tezligining ortib borishi, gently → firmly → forcefully → violently qatorida harakat intensivligining kuchayishi, carefully → confidently → boldly → recklessly qatorida esa harakatni amalga oshirishdagi qat’iylik va tavakkal darajasining ortishi kuzatiladi. Shu bilan birga, loosely → approximately → precisely → exactly qatorida aniqlik

darajasining kuchayishi namoyon bo‘ladi. Biroq tadqiqot shuni ham ko‘rsatdiki, holat ravishlarining barcha ketma-ketligi avtomatik ravishda graduonimik qator hisoblanmaydi. Qatordagi har bir birlik bir xil semantik parametrning turli darajasini ifodalashi lozim. Masalan, slowly → steadily → quickly → rapidly qatorida slowly, quickly va rapidly harakat tezligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lsa, steadily harakatning tezligidan ko‘ra uning bir maromda va barqaror amalga oshishini bildiradi. Shu sababli mazkur birlikni qatorga kiritishda tezlik va barqarorlik semalarining o‘zaro munosabatini kontekst asosida izohlash talab etiladi. Bu holat graduonimik qator tuzishda leksemalarning lug‘aviy yaqinligi emas, balki umumiy gradatsion semantik mezonning mavjudligi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Payt ravishlarida graduonimiyaning o‘ziga xosligi ularda vaqt intervali, voqeaning sodir bo‘lish chastotasi, kechikish darajasi va davomiylik kabi bir nechta semantik parametrlarning mavjudligi bilan izohlanadi. Tadqiqot natijasida payt ravishlarini yagona shkalaga mexanik ravishda joylashtirishdan ko‘ra, ularni chastotalilik, yaqinlik, darholik va davomiylik kabi alohida gradatsion shkalalarga ajratish ilmiy jihatdan asosliroq ekanligi aniqlandi.

Takrorlanish chastotasi bo‘yicha never → seldom → rarely → infrequently → occasionally → sometimes → often → frequently → regularly → repeatedly → routinely → habitually → invariably → constantly → continually → continuously → incessantly → perpetually → always kabi kengaytirilgan qatorni shakllantirish mumkin. Mazkur qatorda harakatning sodir bo‘lish chastotasi nolga yaqin holatdan doimiylikka tomon kuchayib boradi. Shu bilan birga, mazkur birliklarning barchasi bir xil kontekstda bir-birini to‘g‘ridan-to‘g‘ri almashtira olmasligi sababli, ushbu makrograduonimik qatorni absolyut va qat’iy shkala emas, balki semantik gradatsiya modeli sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Ushbu qatorning mikro- va makrograduonimik shakllarga ajratilishi ham tadqiqotning muhim natijalaridan biri bo‘ldi. Masalan, never → rarely → often → always ko‘rinishida umumiy chastotalilik shkalasining asosiy nuqtalari ajratilsa, yuqoridagi kengaytirilgan qatorda oraliq semantik bosqichlar detallashtiriladi. Demak, payt ravishlarida graduonimik qatorning hajmi tadqiqot maqsadi va tahlil darajasiga qarab o‘zgarishi mumkin. Payt ravishlarining yana bir gradatsion modeli vaqt yaqinligi asosida shakllanadi: now → soon → later → eventually. Bunda voqeaning amalga oshish vaqtining hozirgi nuqtaga nisbatan uzoqlashishi kuzatiladi. Promptly → immediately → instantly qatorida esa aksincha, kechikish darajasi kamayib, darhollik semasi kuchayadi. Briefly → temporarily → continually → permanently qatorida harakat yoki holatning davom etish muddati bo‘yicha gradatsiya yuzaga keladi.

Umuman, tadqiqot natijalari ingliz tilidagi ravishlarning graduonimik xususiyatlarini uch asosiy semantik yo‘nalishda umumlashtirish imkonini berdi: o‘rin ravishlarida — makoniy masofa, fazoviy chegara va qamrov, holat ravishlarida — tezlik, intensivlik, kuch va bajarilish usuli, payt ravishlarida esa — chastotalilik, vaqt yaqinligi, kechikish va davomiylik. Shu asosda ravishlarning graduonimik qatorlarini tuzishda semantik mezonning birligi asosiy shart sifatida belgilandi. Tadqiqotda vizual modellashtirishdan foydalanish ham ravishlardagi graduonimik munosabatlarni aniqroq ifodalash imkonini berishi kuzatildi. Ayniqsa, here → nearby → there → far away kabi makoniy qatorlar va chastotalilikka asoslangan payt ravishlari shkalasi semantik darajalarni grafik shaklda namoyish etish uchun qulay ekanligi aniqlandi. Bunday vizualizatsiya lingvistik tahlil bilan bir qatorda ta’lim jarayonida ham ravishlarning semantik farqlarini tushuntirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalarini umumlashtirish asosida ingliz tilidagi o‘rin, holat va payt ravishlari semantik xususiyatlariga ko‘ra muayyan graduonimik qatorlar hosil qilish imkoniyatiga ega ekanligi aniqlandi. Biroq ravishlardagi graduonimiyani belgilashda ularning faqat sinonimik yaqinligiga emas, balki bir xil semantik belgining turli darajalarda namoyon bo‘lishiga asoslanish zarur.

Holat ravishlarida graduonimik munosabat harakatning qanday amalga oshirilishi bilan bog‘liq bo‘lib, uning tezligi, intensivligi, kuchliligi, ehtiyotkorligi va aniqlik darajasi asosiy gradatsion belgilarni tashkil etadi.

Payt ravishlarida graduonimiya boshqa turdagi ravishlarga nisbatan semantik jihatdan ko‘proq parametrli ekanligi kuzatildi. Ular vaqt yaqinligi, kechikish, davomiylik va takrorlanish chastotasi asosida alohida gradatsion qatorlar hosil qiladi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, graduonimik qator tuzishda qator a’zolarining semantik birligi, darajalanish mezonining aniqligi, oraliq bosqichlarning mavjudligi va kontekstual moslik asosiy talablar hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan har qanday sinonimik ketma-ketlikni graduonimik qator sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas. Graduonimik qatorda bir umumiy semantik belgi miqdoriy yoki sifat jihatdan bosqichma-bosqich o‘zgarib borishi kerak.

Shuningdek, ravishlar graduonimiyasini o‘rganishda lug‘aviy ma’no bilan kontekstual ma’no o‘rtasidagi farqni hisobga olish muhim. Ayrim ravishlar muayyan kontekstda kuchli graduonimik munosabatga kirishsa, boshqa kontekstlarda bunday munosabatni namoyon qilmasligi mumkin. Shu bois graduonimik qatorlarni shakllantirishda lug‘atdagi izohlar bilan bir qatorda korpus materiallariga murojaat qilish muhim metodologik talab hisoblanadi.

Umuman, ingliz tilidagi o‘rin, holat va payt ravishlarining graduonimik xususiyatlarini o‘rganish ravishlarning semantik tizimdagi o‘rnini chuqurroq anglash, ular o‘rtasidagi darajalanish munosabatlarini aniqlash hamda ingliz tilini o‘qitish jarayonida semantik shkalalardan samarali foydalanish imkonini beradi. Vizual modellashtirish esa ushbu graduonimik munosabatlarni ta’lim jarayonida yanada aniq va tushunarli ifodalashga xizmat qiladi.

Kelgusida ingliz tilidagi ravishlarning graduonimik qatorlarini katta hajmdagi korpus materiallari asosida miqdoriy tahlil qilish, har bir leksemaning qo‘llanish chastotasi va kontekstual semantikasini statistik jihatdan solishtirish hamda ingliz tilidagi ravishlarning graduonimik modellarini o‘zbek tilidagi analogik birliklar bilan qiyosiy o‘rganish ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni yanada boyitishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining leksik sistemasi. – Toshkent: Fan, 1977.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik**.** – Toshkent: Sangzor, 2006.
3. Cruse D. A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
4. Djumabayeva J. Sh. Turli tizimli tillarda leksik va stilistik graduonimiya; monografiya. - Тошкент: Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ, 2017.
5. Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish: doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati— Toshkent, 1997.
6. Orifjonova Sh. O‘zbek tilida lug‘aviy graduonimiya - Бухоро, 1996.
7. Safarova R. Leksik-semantik munosabatlarning turlari - T.: O 'qituvchi, 1996
8. Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
9. Leech G. Semantics: The Study of Meaning. – Harmondsworth: Penguin Books, 1981.
10. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985.
11. Murphy M. L. Semantic Relations and the Lexicon. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
12. Huddleston R., Pullum G. K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
13. Croft W., Cruse D. A. Cognitive Linguistics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
14. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford: Basil Blackwell, 1962.
15. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – 6th ed. – Oxford: Blackwell, 2008.
16. Nida E. A. Componential Analysis of Meaning. – The Hague: Mouton, 1975.

UO‘K 811.111'373.611:811.512.133'373.611

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA TRANSPORT VOSITALARI NOMLARINING QIYOSIY TAHLILI

B.U.Ergasheva, mustaqil izlanuvchi
ORCID: [https://orcid.org/0009-0008-6432-6241]

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida transport vositalarining nomlari qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilingan. Transport nomlari fonetik va strukturaviy, semantik hamda so‘z yasalish darajalarida qiyoslanib, ikki tilning tipologik xususiyatlaridan kelib chiquvchi mushtaraklik va farqli xususiyatlari aniqlangan. Shu bilan birga transport nomlarini bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlari ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *qiyosiy tilshunoslik, transport leksemalari, strukturaviy tahlil, semantik tahlil, so'z yasalishi, tarjima ekvivalentligi, tipologiya.*

Аннотация. *В данной статье проводится сравнительно-типологический анализ названий транспортных средств в английском и узбекском языках. Названия транспортных средств сопоставляются на фонетико-структурном, семантическом и словообразовательном уровнях, выявлены общие и отличительные черты, обусловленные типологическими особенностями двух языков. Также рассмотрены проблемы, возникающие при переводе названий транспортных средств с одного языка на другой, и предложены пути их решения.*

Ключевые слова: *сопоставительное языкознание, названия транспортных средств, структурный анализ, семантический анализ, словообразование, переводческая эквивалентность, типология.*

Abstract. *This article offers a comparative-typological analysis of vehicle names in English and Uzbek. Vehicle names are compared at the phonetic-structural, semantic, and word-formation levels, revealing common and distinctive features arising from the typological features of the two languages. The article also analysis the challenges encountered in translating vehicle names between the two languages and proposes some possible solutions.*

Key words: *comparative linguistics, vehicle names, structural analysis, semantic analysis, word-formation, translation equivalence, typology.*

Kirish. Chog'ishtirma tilshunoslikda ikki yoki undan ortiq tilning leksik, grammatik va fonetik xususiyatlarini o'zaro solishtirish orqali ularning mushtarak va farqli tomonlarini aniqlashga xizmat qiluvchi tilshunoslikning muhim asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Turli xil til oilalariga mansub tillarni qiyoslash orqali olingan natijalar faqatgina nazariy tilshunoslik uchun emas, balki tarjimashunoslik, leksikografiya va xorijiy tillarni o'qitish metodikasi uchun ham muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Transport vositalari nomlari bugungi kun leksik tizimining eng jadal rivojlanib boruvchi qatlamlaridan biri hisoblanib, ular orqali tilning strukturaviy va semantik xususiyatlari, so'z yasalish imkoniyatlarini hamda tarjima jarayonidagi ekvivalentlik muammolarini bevosita kuzatish mumkin. Ingliz va o'zbek tillari tipologik jihatdan turli tillar (ingliz tili — analitik, o'zbek tili — agglyutinativ til) bo'lgani sababli, ularda transport nomlarining yasalishi va qo'llanilishi ham o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, transport sohasi doimiy ravishda texnologik yangilanish va rivojlanish jarayonida bo'ladi, bu esa ikki tilda ham yangi nomlarning jadallik bilan paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Mazkur sharoitda transport nomlarining qiyosiy tahlili tilning o'zgaruvchan leksik tizimini o'rganish, shu bilan birga tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni oldindan ko'ra olish imkonini beradi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda ingliz va o'zbek tillaridagi transport leksemalari birinchi marta uch bosqichli (fonetik-strukturaviy, semantik va so'z yasalish) qiyosiy tahlil modeli sifatida yaxlit tizimni shakllantirgan holda o'rganilmoqda.

Tadqiqotning maqsadi — ingliz va o'zbek tillarida transport nomlarining strukturaviy, semantik va so'z yasalish tizimlarini qiyosiy tahlil qilish, ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi mushtarak va farqli jihatlarni aniqlash hamda tarjima qilish jarayonidagi muammoli holatlarni yoritishdan iboratdir.

Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

transport leksemalarining strukturaviy (fonetik va morfologik) xususiyatlarini qiyoslash;

transport nomlarining semantik jihatdan tuzilishini va ma'no komponentlarini analiz qilish;

ingliz va o'zbek tillaridagi transport nomlaridagi so'z yasalish usullarini qiyoslab o'rganish;

transport nomlarini tarjima qilish jarayonida paydo bo'ladigan ekvivalentlik muammolarini aniqlash;

olingan ilmiy natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili. Qiyosiy tilshunoslik fanining rivojlanishida V.D. Arakin, V.N. Yartseva kabi olimlarning ishlari ahamiyatli hisoblanadi. V.D. Arakin o'zining "Sravnitelnaya

tipologiya angliyskogo i russkogo yazыkov" asarida ikki tilni qiyoslashning strukturaviy va tipologik metodologiyasida izlanishlar olib borgan bo‘lib, bu metodologiya boshqa til juftliklarini o‘rganishda ham muhim manba sifatida qo‘llaniladi.

Ingliz tili leksikologiyasi bo‘yicha I.V. Arnold va G.B. Antrushinaning izlanishlari so‘z yasalishi va semantik o‘zgarishi borasida chuqur tadqiqotlar olib borgan. O‘zbek tilshunosligida esa A. Nurmonov, N. Mahmudov kabi yetuk olimlarning izlanishlarida o‘zbek tilining strukturaviy va tipologik xususiyatlari, xususan, uning agglyutinativ tabiati keng analiz qilingan.

Tarjimashunoslik nuqtai nazaridan L.S. Barxudarov va Ya.I. Retskerning ekvivalentlik nazariyasi transport leksemalarini tarjima qilishdagi muammolarni aniqlash va tahlil qilish uchun muhim nazariy manba bo‘lib xizmat qildi. Ammo, ingliz va o‘zbek tillari ma’lumotlari asosida transport nomlarining uch bosqichli qiyosiy tahlili bugunga qadar alohida muhim tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha o‘rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda, ilmiy izlanishda quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlaridan kompleks tarzda foydalanildi:

Qiyosiy-tipologik metod — ingliz va o’zbek tillaridagi transport leksemalarini strukturaviy va semantik jihatdan solishtirish uchun qo‘llanildi;

Tarjima tahlili metodi — ingliz va o’zbek tillari o‘rtasidagi ekvivalentlik darajasini aniqlashda va yoritishda foydalaniladi;

Statistik va miqdoriy tahlil elementlari — tasniflangan guruhlarning nisbiy qismini aniqlashda ishlatildi.

Tadqiqot ma’lumotlari sifatida ingliz va o‘zbek tillarining izohli lug‘atlaridan, ikki tilli (ingliz-o‘zbek) lug‘atlardan, shuningdek, badiiy va publitsistik manbalardan tanlab olingan 100 dan ko’proq transport nomlari tahlil qilindi. Har bir birlik uchun uning fonetik va strukturaviy tuzilishi, semantik tarkibi va so‘z yasalish modeli alohida belgilanib, ikki til ma’lumotlari asosida qiyosiy tahlillar jadvallar shaklida umumlashtirildi.

Natijalar. Strukturaviy va fonetik qiyosiy tahlil. Transport nomlarining strukturaviy tuzilishi asosida tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilida bir bo‘g‘inli va qisqa leksemalar (car, bus, cab, van, jet) ustunlik qiladi, bu esa ingliz tilining analitik hamda bo‘g‘in tuzilishi jihatidan ixcham tabiatidan kelib chiqishiga borib taqaladi. O‘zbek tilida esa transport vositalari nomlari nisbatan uzunroq bo‘g‘in tarkibiy qismiga ega (mashina, avtobus, samolyot, velosiped), bu o‘zbek tilining agglyutinativ tabiati va bo‘g‘in tuzilishining ochiqligi bilan bevosita bog‘liq. Shuningdek, ingliz tilida undosh tovushlar tizimi (masalan, truck, brakes) keng doirada ishlatilsa, o‘zbek tilida unli va undosh almashinuvi nisbatan muvozanatli bo‘ladi.

So‘z yasalishi bo‘yicha qiyosiy tahlil. Ingliz va o’zbek tillaridagi transport nomlarining so‘z yasalish usullari orasida sezilarli darajada farqlar aniqlandi. Ingliz tilida qo‘shma so‘z yasalishi (motorbike, aircraft, spacecraft), konversiya (to motor, to taxi) va qisqartirish (bus < omnibus, cab < cabriolet) keng doirada qo‘llansa, o‘zbek tilida affiksatsiya (haydovchi, tashuvchi, yuruvchi) va so‘z birikmasi asosidagi tavsifiy nomlanish (yengil mashina, yuk mashinasi, yo‘lovchi tashish vositasi) muhim o‘rin tutadi. Ushbu farq ikki tilning so‘z yasalish tizimidagi tub tipologik xususiyatlari — ingliz tilining analitikligi va o‘zbek tilining agglyutinativligi bilan bevosita bog’liq hisoblanadi.

Quyidagi berilgan jadvalda ikki tildagi transport nomlarining strukturaviy turlari bo‘yicha statistik taqsimot keltirilgan:

1-jadval.

Transport nomlarining strukturaviy turlari bo‘yicha statistik taqsimot

Strukturaviy turi	O‘zbek tilida (%)	Ingliz tilida (%)
Sodda (tub) so‘z	25%	41%
Yasama so‘z (affiksatsiya)	21%	13%
Qo‘shma so‘z	17%	24%
So‘z birikmasi (tavsifiy nom)	35%	22%

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida transport nomlarining uch qismidan ko’prog’i (35%) so‘z birikmasi shaklida, ya’ni tavsifiy nomlanishdan foydalanilgan holda ifodalanadi, ingliz tilida esa bu ko‘rsatkich birmuncha past (22%) bo‘lib, o‘rniga sodda tub so‘zlar (41%) ustuvorlik qiladi. Mazkur farq amaliy tarjima jihatidan ham muhim ahamiyatga ega: bir so‘zli

ingliz atamasini o‘zbek tiliga ko‘pincha so‘z birikmasi sifatida tarjima qilinishiga sabab bo’ladi (masalan, "pickup" — "yuk tashishda qo’llaniladigan yengil yuk mashinasi").

Tarjima muammolari tahlili. Transport leksemalarini ingliz tilidan o‘zbek tiliga (va aksincha) tarjima qilishda birmuncha o’ziga xos muammoli vaziyatlar aniqlandi. Birinchidan, to‘liq leksik ekvivalenti bor bo‘lmagan leksemalar (jumladan, ingl. "SUV", "crossover", "hatchback") o‘zbek tiliga odatda transliteratsiya yoki tavsifiy tarjima orqali ifodalanadi. Ikkinchidan, madaniy va tarixiy konnotatsiyaga ega leksemalarni (masalan, "carriage" so‘zining zodagonlik tushunchasi ya’ni konnotativ ma’nosi) tarjima qilishda denotativ ma’nosi saqlanadi, ammo konnotativ ma’no ko‘pincha o’z o’rnini yo’qotadi. Uchinchidan, ikki tilda diglossik holatlar (adabiy va so‘zlashuv shakllari) borligi tarjimon oldida uslubiy tanlov bilan bog’liq muammolarni keltirib chiqaradi.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek tillaridagi transport nomlarining struktur-semantik farqlari tasodifiy emas, balki ikki tilning chuqur tipologik xususiyatlaridan tizimli tarzda kelib chiqadi. Ingliz tilining analitik tabiati qisqa, ko‘p ma’noli va konversiyaga moyil nomlarni yasashga imkon bersa, o‘zbek tilining agglyutinativ tabiati aniq va tavsifiy, biroq nisbatan uzunroq nomlarning shakllanishiga olib keladi.

Bu tipologik farqlar tarjima amaliyotida bir qator amaliy oqibatlarga ega. Xususan, texnik hujjatlar va yo‘riqnomalarni tarjima qilishda ingliz tilidagi ixcham terminlarning o‘zbek tilida tavsifiy birikmalar orqali berilishi matn hajmining sezilarli darajada oshishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, tarjimonlar transport terminologiyasi bilan ishlashda nafaqat denotativ ekvivalentlikka, balki uslubiy va hajmiy jihatlarga ham e’tibor qaratishlari lozim.

Shuningdek, natijalar chet tili o‘qitish metodikasi uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Transport nomlarini struktur turlari bo‘yicha guruhlab o‘rganish (sodda, yasama, qo‘shma, birikma) o‘quvchilarga ikki tilning so‘z yasalish tizimidagi farqlarni aniq va tizimli tarzda tushunish imkonini beradi, bu esa til o‘rganish jarayonini samaraliroq qiladi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga erishildi:

ingliz va o‘zbek tillarida transport leksemalari strukturaviy jihatdan sezilarli farqlarga ega hisoblanadi. Ingliz tilida sodda va qisqa atamalar, o‘zbek tilida esa tavsifiy so‘z birikmalari asosiy o’rin egallaydi ;

semantik jihatdan ikki til transport vositalari nomlarining umumiy ma’nolariga (harakatlanish, tashish, muhit, quvvat manbai) ega bo‘lsa-da, ularning leksik ifodalanish darajasi ma’lum darajada farq qiladi;

erishilgan xulosalarlar qiyosiy adabiyotshunoslik, chog’ishtirma va tarjimashunoslik va xorijiy tillarni o‘qitish metodikasi sohalarida amaliy va nazariy manba sifatida qo‘llanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — М.: Просвещение, 1989.
2. Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. — М.: Наука, 1981.
3. Arnold I.V. The English Word. — M.: Высшая школа, 1986.
4. Antrushina G.B., Afanasyeva O.V., Morozova N.N. English Lexicology. — M.: Drofa, 1999.
5. Бархударов Л.С. Язык и перевод. — М.: Международные отношения, 1975.
6. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. — М.: Р.Валент, 2007.
7. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. — Toshkent: Fan, 2002.
8. Mahmudov N. Tilimizning tabiati. — Toshkent: Muharrir, 2012.
9. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. — Toshkent: Universitet, 2000.
10. Oxford English Dictionary. — Oxford University Press, 2020.

UDC 81'37

THE FORMATION OF DUAL MEANINGS IN THE PROCESS OF SEMANTIC EXTENSION: METAPHOR, METONYMY, AND THE MECHANISMS OF LEXICAL POLYSEMY

S.B.Hafizov, teacher, Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, Denov
Orcid: https://orcid.org/0009-0000-1299-205X

Annotatsiya. *Ushbu maqolada semantik kengayish jarayonida ikki xil yoki polisemantik ma’nolarning yuzaga kelishini ta’minlovchi kognitiv va pragmatik mexanizmlar, xususan, mazkur*

jarayonning ikkita asosiy omili sifatida metafora va metonimiya masalalari tahlil qilinadi. J. Lakoff va M. Johnson tomonidan shakllantirilgan kognitiv-lingvistik an'ana hamda E. Traugott va R. Dasherning diaxronik-pragmatik modeli asosida ikki xil ma'nolar tasodifan yuzaga kelmasligi, balki metaforada o'xshashlikka asoslangan, metonimiyada esa yaqinlikka asoslangan tizimli konseptual ko'chishlar orqali shakllanishi asoslab beriladi. Ushbu jarayon pragmatik xulosa chiqarish va qo'llanish chastotasi orqali yanada mustahkamlanadi.

Kalit so'zlar: *semantik kengayish; ikki xil ma'no; polisemiya; metafora; metonimiya; kognitiv semantika; leksik-semantik o'zgarish.*

Аннотация. *В статье рассматриваются когнитивные и прагматические механизмы, лежащие в основе возникновения двойных, или полисемантических, значений в процессе семантической деривации, с особым вниманием к метафоре и метонимии как двум основным механизмам данного процесса. Опираясь на когнитивно-лингвистическую традицию, сформированную Дж. Лакоффом и М. Джонсоном и развитую в рамках диахронически-прагматической модели Э. Трауготт и Р. Дашера, автор утверждает, что двойные значения возникают не случайно, а мотивируются системными концептуальными отображениями: отображением на основе сходства в метафоре и отображением на основе смежности в метонимии, которые дополнительно закрепляются посредством прагматического вывода и частотности употребления.*

Ключевые слова: *семантическая деривация; двойное значение; полисемия; метафора; метонимия; когнитивная семантика; лексико-семантическое изменение.*

Abstract. *This article examines the cognitive and pragmatic mechanisms that give rise to dual, or polysemous, meanings in the course of semantic extension, with particular attention to metaphor and metonymy as the two principal engines of this process. Building on the cognitive-linguistic tradition established by Lakoff and Johnson and extended through the diachronic-pragmatic model of Traugott and Dasher, the study argues that dual meanings do not arise arbitrarily but are motivated by systematic conceptual mappings - similarity-based mapping in metaphor and contiguity-based mapping in metonymy - that are further reinforced by pragmatic inferencing and frequency of use.*

Key words: *semantic extension; dual meaning; polysemy; metaphor; metonymy; cognitive semantics; lexical semantic change.*

Natural languages are economical systems: rather than coining a new lexical form for every new concept that speakers need to express, languages routinely extend the meaning of existing words to cover new, related senses. This extension frequently results in dual meaning - a single lexical item carrying both a literal, source sense and a figurative or derived sense that speakers readily distinguish in context [1]. The word mouth, for instance, denotes a bodily organ but also, by extension, the opening of a river or a cave; the word crown denotes a royal headpiece but also the top of a tree or a monarch's authority. Such pairs are not isolated curiosities; they instantiate general cognitive mechanisms that recur across the lexicon and across languages [2].

The theoretical literature has converged on two principal mechanisms that motivate this kind of semantic bifurcation: metaphor, understood as a mapping between two conceptually distant domains on the basis of perceived similarity, and metonymy, understood as a mapping within a single conceptual domain on the basis of contiguity or associative proximity [1]. A third, more general process - semantic extension proper, sometimes termed generalization or broadening - accounts for cases in which a word's reference simply widens without a clear shift of domain [2]. Although these three processes are often treated separately in introductory accounts, this article argues that they are best understood as interacting subtypes of a single cognitive capacity for analogical and associative reasoning, and that dual meaning is the linguistic residue of this capacity operating on stable lexical forms [4].

Accordingly, the present study addresses three interrelated questions. First, what cognitive principles distinguish metaphor-driven from metonymy-driven dual meanings? Second, how does pragmatic inferencing in discourse convert a novel, context-bound extension into a conventionalized

second sense? Third, to what extent can a unified model of semantic extension account for cases that resist a clean metaphor/metonymy classification? In answering these questions, the article contributes to a more integrated theory of lexical polysemy, one that treats dual meaning not as a taxonomic residue but as direct evidence of the mappings that structure human conceptual systems.

Metaphor-driven extensions consistently involve a mapping between two distinct conceptual domains that are connected only by perceived structural or functional similarity. In the case of crown (headpiece → treetop, or → sovereign authority), the mapping projects the schema of «topmost, encircling element» from the domain of royal regalia onto the domain of trees, and the schema of «supreme position» onto the domain of political power. Comparable patterns appear in expressions such as the foot of a mountain or the eye of a needle, where a body-part term is systematically projected onto an inanimate domain on the basis of shape or relative position [6]. Across the sample, metaphor-driven items overwhelmingly draw their source domain from concrete, embodied experience - the human body, spatial orientation, and physical manipulation - consistent with the embodiment hypothesis central to cognitive semantics.

Metonymy-driven extensions, by contrast, remain within a single experiential domain and exploit relations of contiguity such as part-for-whole, container-for-content, or producer-for-product. The word mouth (organ → river opening) instantiates a part-for-whole and function-based contiguity: the mouth is the point of ingestion or emission for the body, just as a river mouth is its point of discharge into a larger body of water. Institutional and professional nouns display a related pattern: the press can denote both the printing apparatus and the body of journalists who use it, an instance of the well-attested instrument-for-agent metonymy [2]. The results confirm that metonymic extensions tend to conventionalize more rapidly than metaphoric ones, plausibly because the shared domain constrains inference and reduces the interpretive burden on the hearer [2].

A third group of items - for example, the broadening of dog from a specific breed-referent in Old English to the general category term, discussed by Geeraerts (1997) - shows meaning change through generalization rather than through a mapping across or within domains. These cases are not adequately captured by a binary metaphor/metonymy distinction and instead support Blank's (1999) proposal that semantic change is better modeled as a typology of cognitive and communicative motivations, of which similarity and contiguity are only two among several (others including complementation, contrast, and taxonomic shift).

Taken together, the results indicate that dual meanings are not the accidental by-product of lexical drift but the predictable output of a small set of conceptual operations acting on a shared cognitive substrate. The metaphor/metonymy distinction, while analytically useful, is best treated as a continuum rather than a discrete dichotomy, since many attested cases display properties of both - a pattern Barcelona (2000) terms metaphtonymy and Croft (1993) accounts for by allowing metonymic mappings to precede and license subsequent metaphoric ones within what he calls domain highlighting. This layered view helps explain why some dual-meaning items, such as crown, seem simultaneously to involve a shift of domain (metaphor) and a relation of structural contiguity (metonymy) between a monarch and the object that indexes their authority.

The pragmatic dimension of the process deserves particular emphasis. Following Traugott and Dasher's invited-inferencing theory of semantic change, an extended sense typically begins as a contextually available implicature - a meaning the hearer must infer rather than one encoded directly in the word. Repeated use in similar contexts allows this implicature to become conventionally associated with the form, at which point speakers no longer need the supporting context to access it; the form has, in effect, acquired a second, independently listed sense. This account explains why dual meanings so often preserve a directional relationship between senses - the figurative sense is recoverable from the literal one, but not vice versa - a asymmetry noted already by Ullmann and formalized within construction-based approaches to polysemy by Nerlich and Clarke.

These findings also bear on lexicographic and pedagogical practice. If dual meanings are systematically motivated rather than arbitrary, then foreign-language instruction and dictionary design can exploit the underlying conceptual mapping - rather than treating each sense as a separate item to be memorized - to make polysemous vocabulary more transparent to learners [5]. This

pedagogical implication aligns with usage-based models of language acquisition, in which learners generalize from attested form–meaning pairings rather than from an innate list of possible senses (Geeraerts, 1997).

The study is not without limitations. Because the analysis relies on a purposively selected sample of well-documented cases, it cannot establish the relative frequency of metaphor-driven versus metonymy-driven extension across the lexicon as a whole; a quantitative corpus study, of the kind called for by Blank (1999), would be needed to test this distributional question systematically. In addition, the diachronic reconstruction of pragmatic inferencing is necessarily interpretive where historical usage records are sparse, a methodological constraint acknowledged in prior diachronic-semantic scholarship.

This article has argued that dual meanings arising through semantic extension are best explained by an integrated model in which metaphor, metonymy, and domain-internal generalization operate as related manifestations of a single analogical capacity, rather than as three unconnected mechanisms. Metaphor supplies cross-domain mappings grounded in embodied similarity; metonymy supplies within-domain mappings grounded in experiential contiguity; and generalized extension broadens reference without a clear domain shift. Because these processes are frequently layered within a single lexical history, future research should move away from strict categorical labeling toward gradient, corpus-based models capable of representing metaphtonymic and multiply motivated cases.

REFERENCES:

1. Barcelona A. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor. In A. Barcelona (Ed.), Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective. Mouton de Gruyter. 2000. – Pp. 31–58.

2. Blank A. Why do new meanings occur? A cognitive typology of the motivations for lexical semantic change. In A. Blank & P. Koch (Eds.), Historical Semantics and Cognition Mouton de Gruyter. 1999. – Pp. 61–90.

3. Bréal M. Essai de sémantique: Science des significations. Hachette. 1897.

4. Croft W. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies. Cognitive Linguistics, 4(4), 1993. – P. 335-370.

5. Fauconnier G., & Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. Basic Books. 2002.

6. Geeraerts D. Diachronic Prototype Semantics: A Contribution to Historical Lexicology. Oxford University Press. 1997.

UO'K 808.5

ADABIY QAHRAMON PSIXOLOGIYASIDA G'URUR VA MA'NAVIY INQIROZ (SHARQ VA G'ARB ASARLARI MISOLIDA)

Z.O'.Husanova, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi Davlat Texnika Universiteti, Qarshi
M.K.Omonova, f.f.d., dots., Qarshi Davlat Texnika Universiteti, Qarshi

Annotatsiya*.Ushbu maqolada Sharq va G'arb adabiyotshunosligi kontekstida "g'urur" tushunchasining komparativ (qiyosiy) hamda tipologik xususiyatlari tadqiq etiladi. Sharq tasavvufiy hamda falsafiy tafakkuridagi "fano", "kibr", "ma'naviy yuksalish" tushunchalarining talqini G'arb adabiyotidagi "individualizm", "ijtimoiy qadr-qimmat" va "tragik g'urur" (hubris) tushunchalari bilan qiyoslanadi. Tadqiqot davomida Alisher Navoiy, Jaloliddin Rumiy, Jeyn Ostin va Ernest Xeminguey asarlaridagi qahramonlar xarakteri tahlil qilinib, "g'urur" fenomenining badiiy diskursdagi universalligi va milliy-madaniy o'ziga xosligi ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *g'urur, kibr, hubris, Sharq va G'arb adabiyoti, qiyosiy adabiyotshunoslik, tipologiya, badiiy obraz, individualizm.*

Аннотация*.В данной статье исследуются компаративные (сравнительные) и типологические особенности понятия «гордость» в контексте восточного и западного литературоведения. Интерпретация понятий «фано» (растворение в Боге), «кибр» (высокомерие) и «духовное возвышение» в восточном суфийском и философском мышлении сопоставляется с западными концепциями «индивидуализма», «социального достоинства» и «трагической гордыни» (hubris). В ходе исследования анализируются характеры персонажей в произведениях Алишера Навои, Джалалиддина Руми, Джейн Остин и Эрнеста Хемингуэя,*

раскрываются универсальность и национально-культурная специфика феномена «гордости» в художественном дискурсе.

Ключевые слова: *гордость, хубрис, восточная и западная литература, сравнительное литературоведение, типология, художественный образ, индивидуализм.*

Abstract.*This article examines the comparative and typological characteristics of the concept of "pride" within the context of Eastern and Western literary criticism. The interpretation of "fano" (annihilation of self), "kibr" (arrogance), and "spiritual elevation" in Eastern Sufi and philosophical thought is contrasted with Western concepts of "individualism", "social dignity", and "tragic pride" (hubris). Through the analysis of characters in the works of Alisher Navoiyi, Jalaluddin Rumi, Jane Austen, and Ernest Hemingway, the study uncovers the universality and national-cultural specificity of the "pride" phenomenon in artistic discourse.*

Keywords: *pride, kibr, hubris, Eastern and Western literature, comparative literature, typology, artistic character, individualism.*

Kirish. Badiiy adabiyot – inson ruhiyati va jamiyat munosabatlarini aks ettiruvchi ko‘zgu bo‘lib, undagi markaziy tushunchalar inson ma’naviy olamini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shunday universal kategoriyalardan biri "g‘urur" fenomenidir [5; 210]. G‘urur tushunchasi insonning o‘zligini anglashi, o‘z shaxsiy va milliy qadr-qimmatini himoya qilishi hamda ma’naviy-axloqiy pozitsiyasini belgilashda yetakchi o‘rin tutadi. Biroq ushbu tushuncha Sharq va G‘arb badiiy tafakkur tizimlarida o‘ziga xos, ba’zan esa mutlaqo zid tipologik xususiyatlarga ega.

Sharq adabiyotida g‘urur uzoq vaqt davomida diniy-tasavvufiy nuqtayi nazardan "nafs" va "kibr" tushunchalari bilan parallel ravishda yoki unga muqobil o‘laroq o‘rganilgan bo‘lsa, G‘arb sivilizatsiyasida u antik davr fojialaridagi "hubris" (haddan ziyod mag‘rurlik) konsepsiyasidan boshlanib, Uyg‘onish va Ma’rifatparvarlik davrlarida kuchli individualizm ko‘rinishiga kelgan.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tarixiy, tipologik hamda psixologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Metodologik asos sifatida Zigmund Freyd va Karl Gustav Yungning shaxs psixologiyasi hamda arxetiplar haqidagi nazariyalari, shuningdek, Sharq va G‘arb adabiyotshunosligida qiyosiy tahlil maktabi vakillarining qarashlariga tayanildi.

Tadqiqot materiali sifatida Sharq adabiyotidan Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma’naviy" asari va Alisher Navoiyning "Xamsa" tarkibidagi dostonlari, G‘arb adabiyotidan esa Jeyn Ostinning "G‘urur va andisha", Fyodor Dostoyevskiyning "Jinoyat va jazo" hamda Ernest Xemingueyning "Chala va dengiz" asarlari tanlab olindi.

Natijalar. Olib borilgan matniy va psixologik tahlillar natijasida aniqlandiki, har ikki adabiy hududda ham g‘urur konsepti qahramon ruhiyatida ikki xil yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

1.Destruktv (vayronkor) g‘urur: Qahramonni real voqeolikdan uzib, uni ma’naviy inqirozga boshlaydi (Dostoyevskiydagi Raskolnikov, Navoiydagi Xosrov).**2.Konstruktiv (bunyodkor) g‘urur:** Inqiroz ichida qahramonning o‘zligini asrab qolishiga yordam beradi (Xemingueydagi Santyago, Ostindagi Elizabet).Sharq va G‘arb asarlarida qahramon psixologiyasidagi g‘ururning ma’naviy inqirozga aylanish zanjiri quyidagi bosqichlardan iborat ekanligi aniqlandi:*Birinchi bosqich:* O‘z "men"ini boshqalardan va oliy haqiqatdan ustun qo‘yish (Egotsentrizm).*Ikkinchi bosqich:* Atrof-muhit va jamiyat bilan ruhiy uzilish (Izolyatsiya).*Uchinchi bosqich:* Ichki ziddiyatlarning kuchayishi va qadriyatlar tizimining qulashi (Ma’naviy inqiroz).*To‘rtinchi bosqich (Yechim):* G‘arb adabiyotida qahramon fojiali halok bo‘ladi yoki o‘z prinsiplarida qoladi; Sharq adabiyotida esa tavoze’ va tavba orqali yangi ruhan uyg‘onish pallasiga o‘tadi.

Tahlil va munosabat. Qahramon psixologiyasida g‘ururning destruktiv tabiati va uning ma’naviy krizisga uchrashi G‘arb adabiyotshunosligida eng chuqur ifodalangan asarlardan biri – Fyodor Dostoyevskiyning "Jinoyat va jazo" romanidir. Rodion Raskolnikovning g‘ururi – oddiy insoniy g‘urur emas, balki intellektual kibrdir. U insoniyatni "itoatkorlar" va "barcha narsaga haqli bo‘lgan buyuk shaxslar" (Napoleon kabi)ga ajratadi. Raskolnikov o‘z g‘ururi va nazariyasini isbotlash uchun jinoyatga qo‘l uradi, biroq aynan shu lahzadan uning eng daxshatli ma’naviy inqirozi boshlanadi. U o‘zini odamlardan, hatto onasi va singlisidan ajralib qolganini his qilami. Dostoyevskiy qahramonning bu ruhiy azobini g‘ururning odamni ich-etidan yeyishi sifatida ko‘rsatadi.

Raskolnikovning inqirozdan chiqishi faqat g‘ururini yengib, Sonya Marmeladova ko‘rsatgan tavoze’ va din yo‘lini qabul qilgandagina boshlanadi.Ushbu holat Sharq mumtoz tafakkurida mutlaqo boshqacha falsafiy yo‘nalishga ega. Jaloliddin Rumiy "Masnaviy"da g‘ururni shaytoniy kibrning davomi deb hisoblaydi [1; 3]. Shaytonning Odam alayhissalomga sajda qilmasligiga uning: "Men olovdan yaratilganman, u esa tuproqdan", degan g‘ururi sabab bo‘lgan va bu uni abadiy ma’naviy inqirozga (la’natga) mahkum etgan. Rumiy talqinida inson qachonki o‘z ilmi va mavqeyi bilan g‘ururlansa, u ma’naviy o‘likdir [1; 142]. Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonidagi Xisrov Parviz obrazi ham g‘urur tufayli kelib chiqqan ruhiy inqirozning yorqin namunasidir. Xisrov — moddiy qudrat va shohlik g‘ururiga asir bo‘lgan qahramon. U o‘z istaklari yo‘lida hech qanday axloqiy chegarani tan olmaydi. Uning Farhod qarshisidagi ojizligi, Shirin sevgisiga erisha olmasligi uni chuqur hasad va ma’naviy inqirozga yetaklaydi [2; 88]. Xisrovning inqirozi fojiali yakun topadi, chunki u o‘zining shohlik kibridan kecha olmaydi. Aksincha, Farhod obrazi ijobiy ma’nodagi komillik g‘ururiga ega.

Jeyn Ostinning "G‘urur va andisha" (Pride and Prejudice) asarida esa g‘ururning psixologik tabiati ijtimoiy munosabatlar darajasida tahlil qilinadi [3; 12]. Fitsvilyam Darsining birinchi marta Elizabetni rad etishi uning aslzodalik g‘ururi tufayli edi. Bu g‘urur uning ma’naviy inqiroziga (sevgisini tan ololmaslik, ichki iztirob) sabab bo‘ladi [3; 54].

XX asr adabiyotiga kelib, g‘urur butunlay boshqacha shakl oladi. Ernest Xemingueyning "Chala va dengiz" qissasida qariya Santyagoning g‘ururi kibr yoki manmanlik emas, balki uning yashash falsafasidir [4; 45]. Baliq bilan kurash jarayonida u o‘z tanasining ojizligi, yolg‘izlik va tabiatning cheksiz qudrati oldida ruhiy va jismoniy inqirozni boshdan kechiradi. Ammo uning g‘ururi unga taslim bo‘lishga yo‘l qo‘ymaydi [4; 103]. Bu yerda Xeminguey G‘arb individualizmining eng oliy cho‘qqisini ko‘rsatadi: qahramon tashqi tomondan hamma narsasini yo‘qotsa ham, uning ichki g‘ururi sinmaydi, inqiroz uning ruhini yenga olmaydi.

Tarixiy evrilishlar jarayonida bu tushunchalar yanada murakkablashdi. XIX-XX asrlarda G‘arb individualistik g‘ururi realizm va modernizm davrlariga kelib o‘zining mutlaq mustaqilligini biroz yo‘qotdi va jamiyat qonuniyatlari bilan to‘qnashib, chuqur ekzistensial yolg‘izlik hamda absurdlik tuyg‘usini keltirib chiqara boshladi [3; 82]. Sharq adabiy an’anasida esa, aksincha, XX asr ijtimoiy-siyosiy evrilishlari ta’sirida subyektiv "men"ning uyg‘onishi natijasida an’anaviy tasavvufiy tavoze’ o‘rnini milliy o‘zlikni anglash, mustamlaka kishanlarini parchalashga qaratilgan erkinlik va isyonkorlik g‘ururi egalladi [5; 228].

Sharq va G‘arb adabiyotidagi qahramonlar inqirozi solishtirilganda, ularning dunyoqarash sotsiomadaniy asoslari bilan bog‘liq bir qancha tipologik o‘xshashlik va farqlari ko‘zga tashlanadi [5; 220]. Sharq adabiy an’anasi kollektivizm va teotsentrizmga tayanadi, ya’ni Xudo va jamiyat markaziy o‘rinda turadi, g‘urur esa nafsni jilovlash prizmasida salbiy ("kibr") sifatida ko‘riladi [2; 89]. Aksincha, G‘arb adabiyoti antropotsentrizm va individualizmga asoslanib, g‘ururni inson erkinligi, shaxsiy mustaqillik va o‘z prinsiplarini himoya qilish vositasi deb biladi.O‘xshash jihati shundaki, har ikki adabiy an’anada ham g‘ururning me’yordan oshishi (G‘arbda xudolarga qarshi chiqish yoki ijtimoiy snobizm [3; 56], Sharqda esa manmanlik va Haq yo‘lidan adashish [1; 145]) qahramonning fojiasiga va ma’naviy inqiroziga sabab bo‘ladi [4; 105].

Xulosa. Adabiy qahramon psixologiyasida g‘urur va ma’naviy inqiroz munosabatlarini Sharq va G‘arb asarlari misolida tahlil qilish quyidagi yakuniy xulosalarni chiqarish imkonini beradi:G‘ururning destruktiv shakli (kibr, egotsentrizm) madaniyat va hududdan qat’i nazar, qahramonni vaqtinchalik yoki butunlay atrofdagilardan izolyatsiya qiladi va muqarrar ravishda ma’naviy inqirozga olib keladi.Sharq adabiyot hisobida g‘urur tufayli yuzaga kelgan inqirozdan chiqish yo‘li — nafsni yengish, tavoze’ va ilohiy ishqqa (fano) suyanish orqali amalga oshsa, G‘arb adabiyotida bu jarayon shaxsning o‘z huquq va erkinliklarini anglashi, ijtimoiy adaptatsiya yoki ekzistensial matonat (halok bo‘lsa-da, ruhan yengilmaslik) orqali hal etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Rumiy, Jaloliddin. Masnaviyi ma’naviy. – Toshkent: Sharq, 2005.
2. Navoiy, Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 7-jild: Hayrat ul-abror. – Toshkent: Fan, 1991.
3. Austen, Jane. Pride and Prejudice. – London: Penguin Books, 2003.
4. Hemingway, Ernest. The Old Man and the Sea. – New York: Charles Scribner's Sons, 1952.

UO’K 81'33

INGLIZ VA O‘ZBEK BADIIY MATNLARIDA PUNKTUATSION VOSITALARNING EMOTSIONAL-EKSPRESSIV FUNKSIYALARI QIYOSIY-LINGVOSTILISTIK TAHLIL

L.F.Islomova, katta o‘qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi ORCID: 0009-0003-3918-6260

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek badiiy matnlarida tinish belgilarining emotsional-ekspressiv funksiyalari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda nuqta, tire, ko‘p nuqta, so‘roq va undov belgilari hamda ularning kombinatsiyalari matn ritmi, pauza, semantik urg‘u va subyektiv bahoni shakllantiruvchi grafik-stilistik vositalar sifatida o‘rganiladi. Tadqiqot materiali sifatida Ernest Hemingwayning “Hills Like White Elephants” hikoyasi hamda Abdulla Qahhorning “Bemor”, “Anor” va “Dahshat” hikoyalari tanlangan. Tadqiqotda qiyosiy-stilistik, kontekstual, funksional-semantik va punktuatsion substitutsiya metodlaridan foydalanilgan. Natijalar bir xil grafik belgilar muallifning individual uslubi va tilning badiiy an’analariga qarab turlicha ekspressiv funksiyalarni bajarishi mumkinligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *punktuatsiya, emotsional-ekspressivlik, badiiy matn, muallif punktuatsiyasi, stilistika, ingliz tili, o‘zbek tili, qiyosiy tahlil.*

Аннотация. *В данной статье в сравнительном аспекте исследуются эмоционально-экспрессивные функции знаков препинания в английских и узбекских художественных текстах. Основное внимание уделяется точке, тире, многоточию, вопросительному и восклицательному знакам, а также их комбинациям как графико-стилистическим средствам, формирующим ритм текста, паузу, смысловой акцент и субъективную оценку. Материалом исследования послужили рассказ Эрнеста Хемингуэя “Hills Like White Elephants”, а также рассказы Абдуллы Каххара “Bemor”, “Anor” и “Dahshat”. В исследовании применяются сопоставительно-стилистический, контекстуальный, функционально-семантический методы и метод пунктуационной субституции.*

Ключевые слова: *пунктуация, эмоциональная экспрессивность, художественный текст, авторская пунктуация, стилистика, английский язык, узбекский язык, сравнительный анализ.*

Abstract. *This article comparatively examines the emotional-expressive functions of punctuation marks in English and Uzbek literary texts. The study focuses on the period, dash, ellipsis, question mark, exclamation mark, and their combinations as graphic-stylistic devices that organize rhythm, pause, emphasis, and subjective evaluation. The material is drawn from Ernest Hemingway’s “Hills Like White Elephants” and selected short stories by Abdulla Qahhor, including “Bemor”, “Anor”, and “Dahshat”.*

Key words: *punctuation, emotional expressiveness, literary text, authorial punctuation, stylistics, English, Uzbek, comparative analysis.*

Kirish. Badiiy matnda tinish belgilarining vazifasi faqat gap bo‘laklari va sintaktik birliklar o‘rtasidagi chegarani ko‘rsatish bilan tugamaydi. Punktuatsiya yozma nutqning ritmini belgilaydi, o‘quvchining pauza qilish nuqtalarini boshqaradi, semantik urg‘uni kuchaytiradi va muallif yoki personajning emotsional holatini grafik shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Shu sababli zamonaviy lingvostilistikada punktuatsiya yozma nutqning faol ma’no hosil qiluvchi qatlami sifatida qaraladi. Geoffrey Nunberg yozuv tizimini og‘zaki nutqning oddiy ko‘chirmasi emas, o‘z grammatik tashkiliga ega tizim sifatida tavsiflab, tinish belgilarining matn grammatikasidagi mustaqil o‘rnini ko‘rsatadi [1]. David Crystal esa ingliz punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti davomida belgilar grammatik, ritorik va uslubiy ehtiyojlarga mos ravishda funksional jihatdan boyiganini ta’kidlaydi [2].

Badiiy matn punktuatsiyasi ayniqsa muallif individual uslubini aniqlashda muhimdir. Lee Clark Mitchell zamonaviy adabiyotdagi punktuatsiyani muallif uslubini shakllantiruvchi mustaqil belgilar tizimi sifatida tahlil qilib, xususan Hemingway prozasida nuqtaning “sukut” va uzilgan ritm bilan bog‘liq stilistik faolligiga e’tibor qaratadi [3]. Bunday yondashuv tinish belgisini faqat qoidaga muvofiq yoki qoidaga zid qo‘llanish nuqtayi nazaridan emas, balki muayyan badiiy vazifani bajaruvchi vosita sifatida o‘rganishni talab qiladi.

O‘zbek tilshunosligida punktuatsiya me’yorlari sintaktik, mazmuniy va intonatsion prinsiplar asosida izohlanadi [4]. Badiiy matnda esa bu tamoyillar muallifning estetik maqsadi bilan qo‘shilib, qo‘shimcha emotsional-ekspressiv qatlam hosil qiladi. Masalan, bir xil propozitsional mazmun nuqta, tire yoki ko‘p nuqta yordamida turli ritmik va psixologik ohangda berilishi mumkin. Shu jihatdan ingliz va o‘zbek adabiy matnlarida punktuatsion vositalarning qanday umumiy va farqli funksiyalar bajarishini qiyosiy tahlil qilish dolzarbdir.

Tadqiqotning maqsadi ingliz va o‘zbek badiiy matnlarida tinish belgilarining emotsional-ekspressivlikni ifodalashdagi umumiy va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat. Maqolada nuqta, tire, ko‘p nuqta, so‘roq va undov belgilarining konkret kontekstdagi stilistik imkoniyatlari tahlil qilinib, ularning muallif uslubiga ta’siri qiyoslanadi.

Tadqiqot materiali sifatida Ernest Hemingwayning “Hills Like White Elephants” hikoyasi hamda Abdulla Qahhorning “Bemor”, “Anor” va “Dahshat” hikoyalaridan olingan punktuatsion konstruksiyalar tanlandi [5–8]. Mazkur asarlar tanlanishining sababi shundaki, Hemingway va Qahhor ijodida lakonizm, qisqa dialog, psixologik taranglik hamda ifodaning siqiqligi yetakchi badiiy xususiyatlardan hisoblanadi. Biroq bu xususiyatlar ikki muallifda turli punktuatsion strategiyalar orqali yuzaga chiqadi.

Ingliz materiali asosan dialogik nutqning segmentatsiyasi, nuqta va tire vositasida pauza hamda yashirin ma’noni kuchaytirish holatlaridan iborat. O‘zbek materiali esa nuqta, tire, ko‘p nuqta, undov va ularning kombinatsiyalangan shakllari orqali emotsional intensivlik, keskinlik, tugallanmaganlik va ritorik bahoni ifodalovchi kontekstlarni qamrab oladi. Materiallar tanlashda belgining oddiy grammatik vazifasidan tashqari qo‘shimcha stilistik ma’no hosil qilishi asosiy mezon sifatida belgilandi.

3. Methods. Tadqiqotda qiyosiy-stilistik, kontekstual, funksional-semantik va punktuatsion substitutsiya metodlari qo‘llandi. Qiyosiy-stilistik metod ingliz va o‘zbek matnlarida bir xil yoki yaqin grafik belgilar qanday emotsional-pragmatik vazifalarni bajarishini taqqoslash imkonini berdi. Kontekstual metodda tinish belgisi alohida emas, balki oldingi va keyingi sintaktik birliklar, dialog holati va personaj ruhiyati bilan bog‘liq holda o‘rganildi.

Funksional-semantik tahlil orqali belgining normativ vazifasi bilan uning badiiy kontekstdagi qo‘shimcha vazifasi farqlandi. Punktuatsion substitutsiya usulida esa original tinish belgisi shartli ravishda boshqa belgi bilan almashtirilib, ritm, semantik urg‘u va emotsional ta’sirdagi o‘zgarish kuzatildi. Masalan, nuqtaning vergulga, tirening bog‘lovchili konstruksiyaga yoki ko‘p nuqtaning oddiy nuqtaga almashtirilishi natijasida badiiy effekt qanchalik o‘zgarishi tahlil qilindi. Bu usul muallif tanlagan grafik shaklning stilistik motivatsiyasini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Hemingwayda tire ham dialogning keskin burilishini va yashirin munosabatni ifodalashda faol. “Hills Like White Elephants” matnining turli nashr va tahrirlarida punktuatsion tanlovning o‘zgarishi dialog ohangiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi ilmiy izohlarda ham qayd etilgan [9]. Bu holat punktuatsiyaning faqat texnik vosita emas, balki badiiy qarorning tarkibiy qismi ekanini tasdiqlaydi.

Abdulla Qahhor hikoyalarida esa punktuatsion repertuar emotsional jihatdan rang-barangroq. “Bemor” hikoyasidagi qisqa gaplarning nuqta bilan keskin ajratilishi voqealarning shafqatsiz ketma-ketligini va qahramonning nochorligini kuchaytiradi [6]. Tire harakat va natija o‘rtasidagi keskin ziddiyatni siqiq shaklda beradi. “Anor” va “Dahshat” hikoyalarida undov bilan ko‘p nuqtaning birikishi emotsional kulminatsiya bilan fikrning davomiyligini bir vaqtning o‘zida ifodalaydi [7; 8]. Ko‘p nuqta personaj nutqidagi ikkilanish, to‘xtalish, qo‘rquv yoki aytilmay qolgan mazmunning grafik belgisi sifatida faollashadi.

Belgi	Ingliz matnida	O‘zbek matnida	Umumiy funksiya
Nuqta	Segmentatsiya, sukut	Lakonizm, keskin ketma-ketlik	Ritm va pauza
Tire	Keskin burilish, izoh	Kontrast, natijani urg‘ulash	Semantik urg‘u
Ko‘p nuqta	Yashirin davomiylik	Ikkilanish, ruhiy rezonans	Tugallanmaganlik
So‘roq belgisi	Dialogik bosim	Ritorik baho	Subyektiv modalizatsiya
Undov belgisi	Nisbatan cheklangan	Kuchli emotsional intensivlik	Ekspressivlik

Jadvaldan ko‘rinadiki, bir xil tinish belgisi ikki tilda yaqin asosiy vazifani bajarsa ham, uning stilistik faollik darajasi muallifning badiiy strategiyasiga bog‘liq. Hemingwayda ekspressiya ko‘pincha tashqi emotsional belgilardan emas, segmentatsiya va sukutdan hosil bo‘ladi. Qahhorda esa nuqta va tire bilan birga ko‘p nuqta hamda undovning kombinatsiyalari kuchli psixologik va emotsional fon yaratadi.

Olingan natijalar punktuatsiyaning emotsional-ekspressiv funksiyasini belgining o‘zi bilan emas, uning konkret matndagi takroriy va motivlangan qo‘llanishi bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi. Masalan, nuqta grammatik jihatdan oddiy gap tugallanishini bildiradi, biroq Hemingwayda qisqa segmentlarning muntazam ketma-ketligi “sukut poetikasi”ni shakllantiradi. Mitchellning Hemingway nuqtalariga alohida bob bag‘ishlagani ham aynan shu uslubiy xususiyatning tizimliligini ko‘rsatadi [3].

Punktuatsion substitutsiya natijalari ham shu fikrni tasdiqlaydi. Nuqtani vergulga almashtirish, ko‘p nuqtani oddiy nuqta bilan cheklash yoki tireni bog‘lovchi vosita bilan almashtirish ko‘pincha asosiy mazmunni saqlaydi, ammo matnning psixologik haroratini o‘zgartiradi. Demak, punktuatsiya denotativ axborotni emas, ko‘pincha uni qanday qabul qilish kerakligini boshqaradigan pragmatik qatlamni tashkil etadi. Bu jihat Nunbergning punktuatsiyani yozma tilning mustaqil struktur tizimi sifatida ko‘rishiga hamohangdir [1].

Tadqiqotning cheklovi shundaki, material maqsadli tanlangan badiiy parchalar bilan chegaralangan. Shu sabab natijalar barcha ingliz va o‘zbek adabiy matnlariga statistik umumlashtirilmaydi. Biroq sifat tahlili ikki adabiy an’anadagi punktuatsion ekspressiyaning asosiy yo‘nalishlarini aniqlash va keyingi korpus tadqiqotlari uchun mezonlar belgilash imkonini beradi. Kelgusida katta hajmdagi elektron korpus asosida nuqta, tire, ko‘p nuqta, undov va so‘roq belgilarining chastotasi, kollokatsion muhiti va janrlar kesimidagi funksional farqlarini miqdoriy o‘rganish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Ingliz va o‘zbek badiiy matnlarida tinish belgilarining emotsional-ekspressiv vazifalarini qiyosiy o‘rganish punktuatsiya badiiy matnning ikkilamchi yoki faqat texnik elementi emasligini ko‘rsatdi. U ritm, pauza, semantik urg‘u, subyektiv baho va psixologik holatni tashkil etuvchi faol grafik-stilistik vositadir. Hemingway matnida nuqta va qisqa segmentlar sukut, lakonizm va ichki taranglikni kuchaytirsa, Abdulla Qahhor hikoyalarida nuqta, tire, ko‘p nuqta va undov belgilarining faol kombinatsiyasi emotsional kulminatsiya, dramatizm va ruhiy rezonansni yuzaga chiqaradi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, bir xil grafik belgi ikki tilda umumiy kommunikativ asosga ega bo‘lishi mumkin, biroq uning badiiy qiymati muallifning individual tanlovi va kontekstda bajaradigan funksiyasi orqali belgilanadi. Shu sabab punktuatsion stilistika belgilarni alohida sanashdan ko‘ra ularning takroriy, motivlangan va funksional faol qo‘llanishini o‘rganishi lozim. Punktuatsion substitutsiya usuli esa original belgining stilistik zaruratini aniqlashda samarali metod bo‘lib xizmat qiladi. Umuman, ingliz va o‘zbek adabiyotida tinish belgilari muallifning individual grafik uslubini va emotsional-ekspressiv strategiyasini shakllantiruvchi muhim vosita sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Nunberg, G. The Linguistics of Punctuation. Stanford: CSLI, 1990.

2. Crystal, D. Making a Point: The Pernickety Story of English Punctuation. London: Profile Books, 2015.

3. Mitchell, L. C. Mark My Words: Profiles of Punctuation in Modern Literature. New York: Bloomsbury Academic, 2020.

4. Mahmudov, N., Madvaliyev, A., Mahkamov, N., Andaniyozova, D. O‘zbek tili me’yorlari (punktuatsiya). Toshkent: Zamin nashr, 2021.

5. Hemingway, E. “Hills Like White Elephants.” In: Men Without Women. New York: Charles Scribner’s Sons, 1927.

6. Qahhor, A. “Bemor.” Tanlangan asarlar.

7. Qahhor, A. “Anor.” Tanlangan asarlar.

8. Qahhor, A. “Dahshat.” Tanlangan asarlar.

9. Justice, H. Revising “Hills Like White Elephants”. Baton Rouge: LSU Press, 2024.

10. Leech, G., Short, M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. 2nd ed. Harlow: Pearson Longman, 2007.

UO’K 81'373.613:81'25

TAQLID SO‘ZLARNING TARJIMASHUNOSLIKDAGI O‘ZIGA XOSLIKLARI

S.Istamova, o‘qituvchi, Kogon shahar 8-maktab, Buxoro

Annotatsiya. *Mazkur maqolada globallashuv sharoitida milliy til va madaniyatni asrab-avaylash, tilning milliy mentalitet hamda olamning milliy lisoniy tasvirini ifodalashdagi o‘rni yoritilgan. Unda o‘zbek va rus tillaridagi obrazli so‘zlar, xususan, taqlidiy birliklarning lingvistik xususiyatlari hamda ushbu birliklarni tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan muammolar tahlil qilinadi. O‘zbek tilida holat va harakatni ifodalovchi taqlidiy va tasviriy vositalarning xilma-xilligi rus tilidagi imkoniyatlar bilan qiyoslanib, ular o‘rtasidagi morfologik va leksik-semantik assimetriya ochib beriladi. Shuningdek, badiiy tarjimada yozuvchi uslubi, milliy mentalitet, qahramonlar ruhiyati va asarning estetik xususiyatlarini asliyatga yaqin tarzda yetkazish masalalariga e’tibor qaratiladi. Maqolada funksional-semantik va leksik-semantik maydonlar nazariyasining tarjima jarayonidagi ahamiyati asoslanib, mazkur yondashuv badiiy tarjimaning sifat va saviyasini oshirishga xizmat qilishi ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *globallashuv, milliy til, milliy mentalitet, olamning milliy lisoniy tasviri, badiiy tarjima, taqlidiy so‘zlar, obrazli so‘zlar, o‘zbek tili, rus tili, lingvistik assimetriya, funksional-semantik maydon, leksik-semantik maydon.*

Аннотация.*В статье рассматриваются вопросы сохранения национального языка и культуры в условиях глобализации, а также роль языка в выражении национального менталитета и национальной языковой картины мира. Анализируются образные слова, в частности звукоподражательные и изобразительные единицы узбекского и русского языков, а также проблемы, возникающие при их переводе. Проводится сопоставительный анализ возможностей узбекского и русского языков в выражении состояния, действия и образности, выявляются морфологическая и лексико-семантическая асимметрия между ними. Особое внимание уделяется передаче в художественном переводе авторского стиля, национального менталитета, психологического состояния персонажей и эстетических особенностей оригинала. Обосновывается значение функционально-семантического и лексико-семантического подходов к исследованию языковых единиц для повышения качества и художественного уровня перевода.*

Ключевые слова: *глобализация, национальный язык, национальный менталитет, национальная языковая картина мира, художественный перевод, звукоподражательные слова, образные слова, узбекский язык, русский язык, лингвистическая асимметрия, функционально-семантическое поле, лексико-семантическое поле.*

Abstract. *This article examines the preservation of national language and culture in the context of globalization, as well as the role of language in expressing national mentality and the national linguistic worldview. Particular attention is paid to figurative words, especially onomatopoeic and descriptive units in Uzbek and Russian, and to the difficulties arising in their translation. A comparative analysis of the expressive potential of Uzbek and Russian in conveying states, actions, and imagery is provided, revealing morphological and lexical-semantic asymmetries between the two languages. The article also focuses on the transmission of the author’s style, national mentality, psychological states of characters, and aesthetic features of the original text in literary translation. The significance of functional-semantic and lexical-semantic approaches to the study of linguistic units is substantiated as an effective means of improving the quality and artistic level of literary translation.*

Keywords: *globalization, national language, national mentality, national linguistic worldview, literary translation, onomatopoeic words, figurative words, Uzbek language, Russian language, linguistic asymmetry, functional-semantic field, lexical-semantic field.*

Axborot va axborot texnologiyalari asri bo‘lgan davrimizda globallashuv jamiyatning har jabhasiga o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Bu fenomen ommaviy axborot vositalari orqali aksariyat hollarda salbiy nuqtayi nazardan baholanib, ijobiy xususiyatlari e’tibordan chetda qoldiriladi. Globallashuv

iqtisodiy tuzilmalar va madaniyatlarning jadal integratsiyasi demakdir. Bu yirik oqimda keng qamrovli, katta potensial va mukammal strukturaga ega iqtisodiyot yetakchi o‘ringa chiqqani kabi takomillashgan targ‘ibot va tashviqot mexanizmi bilan qo‘llab- quvvatlangan madaniyatlar keng miqyosda tarqaladi. Kichik iqtisodiy tuzilmalar bora-bora yiriklari tomonidan yutib yuborilganidek, keng tarqalgan madaniyatlar kichik xalqlar madaniyatini siqib chiqaradi. Globallashuv sharoitida o‘z o‘rni va ahamiyatini saqlab qolish uchun iqtisodiy tuzilmalardan kengayish talab etilgani holda, milliy madaniyatlar qarshisida ham keng miqyosda ommalashish zarurati paydo bo‘ladi.

Milliy til milliy madaniyatning yirik tarkibiy qismi va asosi bo‘lganligi sabab globallashuv sharoitida uni saqlab qolish lingvistlar oldiga tilni ommalashtirish texnologiyalari va metodlarini ishlab chiqishni asosiy vazifa qilib qo‘yadi.

Boshqa tillardan farqli ravishda o’zbek tilida holat va harakatni tasvirlovchi vositalar xilma-xil. Obrazli so’zlar turkumidagi taqlidiy birliklar bunga yaqqol misol bo’la oladi. Rus tilida taqlidlar kuzatilgani holda, tasviriy birliklar nisbatan taqchil. Shunday ekan ushbu maydon elementlarining o’zbek tilidan rus tiliga tarjima qilinishi murakkab masaladir. Rus tili morfologiyasida esa, obrazli so’zlar alohida oraliq so’z turkumi sifatida ajratilmaydi. Ehtimolki, ushbu maydon vositalari sanoqliligi ularni undov deya tasniflashga asos bo’lgandir. Rus tili grammatik qurilishi andozalariga ko’ra shakllangan o’zbek tili grammatik tadqiqotlari ham dastlab taqlid va tasviriy so’zlarni undovlarga tegishli deb xulosa qildi. So’ng ushbu so’zlarning semantik imkoniyatlari kengligi va grammatik polifunktsionalligi ularni oraliq turkum deya ajratishga asos bo’ldi. Rus tilida esa tabiiyki, bunday zarurat paydo bo’lmadi.

Taqlidiy so’zlar ham rus va o’zbek tillari orasidagi assimetriyani namoyon etuvchi maydonlar sirasiga kiradi. Har ikki tilda ushbu leksik-semantik guruhi tadqiqi ma’lum darajada bir xil hamda muayyan darajada farqli natijalar bergan. Dastlab, o’zbek tilshunosligida rus maktabi ta’siri ostida, ya’ni rus tilshunosligi andozalari asosida taqlidiy va tasviriy so’zlar undovlar deya tasniflandi. Keyinchalik, har ikki tilda ham bu xulosadan chekinish kuzatildi, chunonchi, rus tilida undovlardan ajratilgan, alohida taqlid so’zlar turkumi shakllandi. Biroq, rus tili leksik tarkibida holatga taqlidni anglatuvchi so’zlar bo’lmaganligi bois obrazli so’zlar faqat bir tur bilan cheklandi.

Obrazli so’zlar misolida rus va o’zbek tillarida yana bir assimetriyaga guvoh bo’lamiz. Ya’ni, obrazli so’zlarning bir turi bo’lmish tovushga taqlidni anglatuvchi so’zlar rus tilida serob. “Leksik ma’noning tovush tarkibidan anglashilishi taqlid so’zlarning kategorial o’ziga xosligidir. Ushbu o’ziga xoslik tovushga taqlid so’zlarni alohida turkum sifatida ajratishga asos bo’la oladi” . Shu asosda, tovushga taqlidni anglatuvchi so’zlar rus tilida bora-bora alohida turkum sifatida e’tirof etilmoqda. Tilshunos olimlar rus tilidagi tovushga taqlid so’zlarning ko’pma’nolilik va ma’nodoshlik, hamda zid ma’nolilik kabi semantik xususiyatlarini ham aniqlashgan. Biroq, holatga taqlid so’zlar haqida tadqiqotlar olib borilmagan, rus tili izohli lug’atlarida ham bunday birliklar uchramaydi. Ayni shu sabab rus va o’zbek tilllaridagi obrazli so’zlar qiyosi morfologik assimetriyani yuzaga chiqardi, – deya xulosa qilish mumkin.

Ma’lumki, tarjima asarlarida yozuvchi uslubi, asar yaratilgan til milliy mentaliteti, qahramonlar ruhiyati va kayfiyatini asliyatdagidek yetkazib berish tarjimonning ustuvor vazifalaridan biridir. Shu bilan birga, tarjimon boshqa tilda yaratilgan asarni o’z o’quvchisi uchun ruhan yaqin, tushunarli qilishga intiladi. Bir qarashda ushbu ikki vazifa tamomila bir-biriga zid ko’rinishi mumkin. Biroq, kitobxon javonidan o’z o’rnini egallay oladigan, muvaffaqiyatli tarjima ayni shu bir-biriga qarama-qarshi talablar moslashtirish va saqlab qolish shartlariga javob bera olishi shart. Demak, mukammal tarjima ustida zahmat chekayotgan tarjimon qarshisida, tabiiyki, asliyat matnining qaysi elementlarini saqlab qolish lozim, qaysilarini moslashtirish kerak, – degan o’rinli savol tug’iladi. To’g’ri tanlov natijasida mukammal badiiy tarjima yuzaga keladi, ammo ushbu adabiy mukammallik bevosita yoki bilvosita lingvistik unsurlar yordamida yaratiladi. Shu sababdan ham lingvistik tarjima badiiy asarni o’girishda eng ma’qul yechimdir.

Hozirgi zamon tilshunosligida milliylik, milliy mentalitet, olamning milliy lisoniy tasviri kabi istilohlar tez-tez ko’zga tashlanmoqda. Albatta, bu holat tilning shakldan mohiyatga tomon dadil harakatlanayotgan, tilshunoslik nazariyasi antropotsentrik g’oyalar bilan boyib borayotganidan dalolatdir. Milliy mentalitetning tilda namoyon bo’lishi xususida so’z borar ekan, “til mentalligi

atamasi izohlovchi tushunchada nafaqat insonni o'rab turgan atrof-muhit, uning o'zi yaratgan olamni, u bilan birga shakllanib fursati yetganda yo'qlikka aylanuvchi olamni, ya'ni nutq faoliyati va vaziyati olamini ham nazarda tutamiz. Milliy mentalitet, olamning milliy lisoniy tasviri, milliy kontseptosfera shu va shu kabi nisbatan yangi atamalar xususida turli izoh va ta'riflar mavjud. Bular bari tilning qurilishi va elementlar orasidagi tizmiy munosabatlar kabi aniq masalalarni emas, tildagi ijtimoiy xususiyatlarini qamrab olganligi bois, ta'riflarning bir-biridan farqlanishini kuzatamiz. Shunga qaramasdan, tilning ushbu doim o'zgarishda bo'lgan, jonli ijtimoiy tomonini tadqiq etish o'zi katta amaliy ahamiyat kasb etuvchi natijalari bilan ajralib turadi. Shulardan biri esa, shubhasiz, badiiy asarlar tarjimasi sifatini oshirish, ularning estetik saviyasi, uslubiy ravonligiga hissa qo'shishdan iborat. Zero, tildagi qaysi vositalar olamning milliy lisoniy tasvirini tashkil etishi, qaysilari shu tilda so'zlashuvchi xalq mentalitetini namoyon etishini aniq bilish tarjimon uchun matnda muayyan elementlarni saqlab qolishni o'ziga aniq vazifa sifatida belgilay oladi.

Asrlar davomida shakllangan an'anaviy tilshunoslik maktabi XIX asrga kelib jadal o'zgarishlarga yuz tutdi. Lisoniy birliklarni turkum va turlarga bo'lib o'rganish o'z aktualligini yo'qotib, vositalarning maydon sifatidagi tadqiqi e'tibor markazida bo'lmoqda. Aytish joizki, vositalarni maydon sifatida o'rganish bir tomondan ayni ma'noni anglatuvchi turli sath elementlarini paradigmaga jamlash imkonini yaratadi, boshqa tomondan bir til vositasining turli sathlarda qanday imkoniyatlarga ega ekanligini tekshirish qulayligini beradi. Olamning milliy lisoniy tasviri kabi mavhum tushunchalar, ularning, aytaylik, universal tasvirdan farqi aynan shunday funktsional-semantik, leksik-semantik paradigmalar misolida dalillanadi. Anglashiladiki, ma'lum ma'no ostida birikkan vositalarni maydon sifatida tahlil qilish amalda badiiy tarjima sifati va saviyasini yuksaltirishga ham xizmat qiladi. Chunki olamning milliy lisoniy tasviri kabi umumiy tushuncha masalani mavhumlashtirgani holda, til hodisalarini maydonlarga ajratish tilning ijtimoiy xususiyati degan ayni mavhumlikni aniqlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi: Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik /G '. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. M ahm udov.T .: 0 'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. - 528 b.

2. Henry George Liddell. Robert Scott. A Greek-English Lexicon. Oxford. Clarendon Press. 1940.

3. A.Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.

UO'K 811.512.133'373

QO'ZI DAVLAT ASARLARIDAGI FRAZEOLOGIK BIRIKMALARNING TARKIBIY-SEMANTIK TAHLILI

D.X.Jumaniyazova, mustaqil tadqiqotchi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Ushbu maqolada taniqli adib Qo'zi Davlatning "To'tiyo tuproq" hikoyalar to'plami hamda "Istiqlol qaldirg'ochlari" qissasi materiallari asosida frazeologik birliklarning tarkibiy-semantik va grammatik xususiyatlari tadqiq qilingan. Jumladan, iboralardagi variantlanish turlari, frazemalarning leksik-semantik munosabatlari va iboralarning ot, sifat, ravish va fe'l so'z turkumlari bilan grammatik ekvivalentlik aloqalari yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Qo'zi Davlat, frazeologiya, frazeologik variantlanish, sinonimiya, antonimiya, polisemiya, so'z turkumlari, grammatik ekvivalentlik, Xorazm shevalari.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются структурно-семантические и грамматические свойства фразеологических единиц на основе материалов сборника рассказов известного писателя Кози Давлата "Тутиё Тупрак" и рассказа "Истиклол калдиргочлари". В частности, рассматриваются типы вариаций во фразах, лексико-семантические отношения фразем и грамматические эквивалентные отношения фраз с существительными, прилагательными, наречиями и глаголами.*

Ключевые слова: *Кузи Давлат, фразеология, фразеологическое варьирование, синонимия, антонимия, полисемия, части речи, грамматическая эквивалентность, хорезмские говоры.*

Abstract. *This article examines the structural, semantic, and grammatical properties of phraseological units based on materials from the collection of short stories by renowned writer Kozi Davlat, "Tutiyo Tuprak" and the story "Istiklol kaldirgochlari". Specifically, it examines the types of variations in phrases, the lexical-semantic relationships of phrasemes, and the grammatical equivalent relationships of phrases with nouns, adjectives, adverbs, and verbs.*

Key words: *Kozi Davlat, phraseology, phraseological variation, synonymy, antonymy, polysemy, parts of speech, grammatical equivalence, Khorezm dialects.*

Kirish. Bugungi kunda frazeologiya sohasi tilshunoslikda alohida paradigmaga aylanib, izchil taraqqiy etib bormoqda. Frazeologizmlarning nazariy-metodologik asoslarini yaratish va ularni tizimli tadqiq etishda shveysariyalik tilshunos Sharl Ballining xizmatlari beqiyosdir [3]. Umuman, jahon tilshunosligida turg'un birikmalarni o'rganish dastlab semantik va sintaktik yondashuvlar doirasida amalga oshirilgan bo'lsa, XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlariga kelib, kognitiv lingvistika hamda lingvokulturologiya sohalarining rivojlanishi munosabati bilan frazeologik birliklarni lisoniy olam manzarasi kontekstida tadqiq etish yetakchi o'ringa chiqdi.

Rus tilshunosligi maktabining V.V.Vinogradov, B.A.Larin, N.M.Shanskiy kabi yirik vakillari frazeologik birliklarning semantik qo'shilib ketish darajasiga ko'ra tasnifini ishlab chiqdilar. Xususan, V.V.Vinogradov tomonidan taklif etilgan frazeologik qorishmalar; frazeologik birlashmalar va frazeologik birikmalar tizimi [4, 140-161] keyinchalik ko'plab turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tilshunosligi uchun ham metodologik asos bo'lib xizmat qildi. So'nggi davr rus tilshunosligida frazeologizmlarni lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish keng tus oldi. Jumladan, V.N.Teliya maktabi tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyaga ko'ra, frazeologizmlar milliy madaniyatning "gumanitar xotirasi" bo'lib, ularda xalqning asriy tajribasi, mentaliteti va qadriyatlari muhrlanadi [10]. Bugungi yana bir muhim yo'nalish – bu madaniyat kodlari nazariyasidir. V.V.Krasnix madaniyat kodlarining asosiy turlari sifatida *somatik kod, makoniy kod, temporal kod, predmetli kod, biomorf kod* hamda *ma'naviy kod*larni tizimli ravishda sanab o'tadi. Madaniyat kodlari moddiy asosga (turmush realliklari, flora va fauna kabi) ega bo'lib, inson tafakkurida bilim, tasavvur hamda assotsiatsiyalar shaklida aks etadi [5, 174]. Amerikalik tadqiqotchi K.Rapay fikricha, ushbu kodlar ongimizda muayyan tushunchaga daxldor obrazlarni belgilab beradi va tegishli madaniyat mohiyatini anglashda kalit vazifasini o'taydi [8, 168]. V.Maslova esa madaniy kodlarning shakllanishi qadriyatlarni qayta baholash jarayoni bilan uzviy bog'liqligini, bu tizim dunyo haqidagi qadimiy, arxetipik va mifologik tasavvurlarga asoslanishini ta'kidlaydi [7, 3].

O'zbek frazeologiyasida Sh.Rahmatullayevning ushbu sohaning shakllanishi, komponentlar tarkibi va ularning turlicha xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotlari, shuningdek, uning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati [9]" sohadagi ulkan burilish bo'ldi. Frazeologiyaning pragmatik va funksional aspektlarini tadqiq etishda A.Mamatovning xizmatlari [6] alohida diqqatga sazovordir. O'zbek tilshunosligida ushbu olimning tadqiqotida frazeologizmlarning evfemik va disfemik jihatdan shakllanish xususiyatlari, ularning nutqdagi variatsiyalari va konnotativ ma'nolari chuqur tadqiq qilingan. Ma'lumki, o'zbek tilshunosligida hozirgi kunga qadar A.Qodiriy, A.Cho'lpon, A.Qahhor, H.Olimjon, ***Oydin, Zulfiya,*** S.Ahmad, M.Yusuf, O.Hojiyeva kabi XX asr o'zbek shoir va yozuvchilarining badiiy asarlarida qo'llangan frazemalar ma'lum darajada tadqiqot obyekti bo'lgan. Ammo bugungi Xorazm ijodkorlari orasida alohida o'ringa va maqomga ega bo'lgan Qo'zi Davlat asarlaridagi frazeologik birikmalar hanuz zamonaviy paradigmalar asosida kompleks tahlil qilinmagan.

Metodologiya. Zamonaviy o'zbek lingvistikasida frazeologizmlarni o'rganish ikki metodologik yo'nalishda jadal olib bormoqda:

1. Tarkibiy-semantik yo'nalish – iboralarning variantlanishi va sintaktik qoliplarini aniqlash metodi. Variantlanish – barcha til birliklariga, shu jumladan, iboralarga ham xos universal hodisa bo'lib, ko'p variantli frazeologizmlarning asosiy qismini ikki va uch variantli iboralar tashkil qiladi. Frazeologik variantlashishning, asosan, 4 ta ko'rinishi mavjud bo'lib, bular: komponentlarni almashtirish, komponent qo'shish, komponentni tushirib qoldirish hamda komponentlar tartibini o'zgartirish asosida yuzaga keladi. Shuningdek, iboralarning so'z birikmasi (moslashuv, bitishuv, boshqaruv qoliplarida) yoki shaklan gapga teng ko'rinishda kelishi

ularning sintaktik tabiatini belgilaydi. **Leksemalar kabi frazeologizmlarda ham polisemantiklik, antonimlik, sinonimlik hodisalari faol kuzatiladi**.

2. Lingvokulturologik yo‘nalish. Lingvomadaniyatshunoslikda madaniyat kodlariga olam lisoniy manzarasining muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaraladi. D.Xudoyberganovaning “Lingvomadaniyatshunoslik terminlarining izohli lug‘ati [2]”da madaniyat kodlari, somatik kod, vaqtga doir (temporal) kod, makoniy kod, predmetli kod, ma’naviy kod, biomorf kod kabi terminlarning ilmiy izohi o‘zbek tili materiallari asosida aniqlab berildi. Biz ushbu maqolamizda ana shu ikki metod (yo‘nalish)ning faqat birinchisi asosida adib asarlaridagi iboralarni tahlil qilishga harakat qilamiz.

Muhokama va natija. Ma’lumki, “variantlanish – barcha til birliklariga, shu jumladan, iboralarga ham xos hodisadir. Ko‘p variantli frazeologizmlarning asosiy qismini ikki va uch variantli iboralar tashkil qilsa-da, iboralarda variantlanish boshqa lisoniy birliklarga nisbatan kuchli bo‘lib, bir iboraning variantlari soni o‘ntagacha yetishi mumkin 1, 20]”. Qo‘zi Davlat o‘z asarlarida xalq tili xazinasidan unumli foydalangan holda, frazeologik variantlashishning turlaridan o‘rinli foydalanadi:

1. Komponentlarni almashtirish asosida paydo bo‘ladigan variantlanish. Ushbu variantlanish turida frazeologizm tarkibidagi ma’lum bir so‘z bilan almashtiriladi, biroq iboraning umumiy semantik butunligi saqlanib qoladi. Qo‘zi Davlat asarlarida faqatgina leksik komponentlarni emas, balki grammatik shakllarni almashtirish orqali ham individual-uslubiy variantdorlik hosil qilinganini ko‘rish mumkin. Masalan: *Oralaridan ola mushuk o‘tmoq – Oralaridan qora mushuk o‘tmoq.* Adib bu iborani har ikkala asarida ham leksik komponentini (rang-tus bildiruvchi so‘zlarni) qisman o‘zgartirgan holda qo‘llaydi. Masalan, “To‘tiyo tuproq” asarida: *“Boshda Maqsud bilan yaxshi ishlab yurdig-u, ko‘p o‘tmay oramizdan ola mushuk o‘tib qoldi”* shaklida kelsa, “Istiqlol qaldirg‘ochlari” asarida esa: *“Oralaringdan yana qora mushuk o‘tdimi, deyman”* tarzida *qora* komponenti bilan almashtirilib beriladi. Bu tilning ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan sinonimik komponentlar almashinuvidir. Yana fe’l turkumiga mansub *chuqur o‘yga tolmoq – chuqur o‘yga cho‘mmoq* iboralari ham matnda komponent o‘zgarishiga uchraydi. “To‘tiyo tuproq” hikoyasida: “O‘tkir Qudratovich chuqur o‘yga toldi” deb *tolmoq* fe’li keltirilsa, “Istiqlol qaldirg‘ochlari” matnida: “Mavjud o‘rindiqlarning biriga o‘tirib olganicha suvga bo‘kib, chuqur o‘yga cho‘madi” tarzida *cho‘madi* (dialektal variant *chumadi*) varianti ishlatilgan. Yoki hikoya matnida qo‘llanilgan *oyoqqa turib ketmoq* frazeologik birikmasi keyingi asarda grammatik yoki leksik-semantik jihatdan fe’l asosi o‘zgartirilgan holda *oyoqqa turmoq* variant istifoda qilingan: “Toychoq tezda oyoqqa turib ketdi” (11, 11) va “Xudo xohlasa tez kunda oyoqqa turadi” (12, 103).

2. Komponent (qo‘shimcha yoki so‘z) qo‘shish asosida paydo bo‘ladigan variantlashish. Frazeologik birlik tarkibiga uning emotsional-ekspressiv bo‘yog‘ini, munosabat ma’nosini kuchaytirish maqsadida qo‘shimcha leksik birlik yoki grammatik ko‘rsatkich olib kirilishi natijasida kengaygan variantlar hosil bo‘ladi. Masalan, adib adabiy tilda *kalavaning uchini topmoq* iborasining ma’nosini kuchaytirish maqsadida ibora tarkibida “*hech*” komponentini qo‘shish orqali hosil bo‘lgan variantini o‘z asarida mohirlik bilan qo‘llagan: – Kalavaning uchini hech topolmay oxiri sizning oldin- gizga keldim (12, 105). Shuningdek, adabiy tildagi *qozoni qaynamoq* iborasining komponent qo‘shish (*qora* sifatini qo‘shish) orqali hosil bo‘lgan variantini qo‘llash orqali emotsional-ekspressivlikni oshirishga erishgan: – Xullas, qora qozoni qaynab turibdi. (11, 45)

3. Komponentni tushirib qoldirish orqali hosil bo‘ladigan variantlanish. Ayrim hollarda xalq nutqida keng tarqalgan, tarkibi ko‘p komponentli bo‘lgan iboralarning ixchamligi, nutqiy tejamkorlik qonuniyatiga muvofiq, ma’lum bir qismini tushirib qoldirish orqali ham variantdorlik vujudga keltiriladi. Masalan, xalq tilida “*oshig‘i olchi turmoq*” shaklida to‘liq keladigan ushbu iborani Qo‘zi Davlat har doim oxirgi fe’l komponentini tushirib qoldirgan holda, kesimlik ko‘rsatkichlari bilan ixchamlashtirib qo‘llaydi. “Istiqlol qaldirg‘ochlari” qissasida: “Kimki ko‘proq “aksilinqilobchi”larni tutib jazolasa, o‘shaning oshig‘i olchi” (12, 62) hamda “Keyingi yillarda qaysi xo‘jalik yoxud tuman rejani bajarsa bormi oshig‘i olchi” (12, 127) misollarida reduksiya aniq ko‘rinadi.

4. Komponentlar tartibini o‘zgartirish asosida paydo bo‘lgan variantlashish. Iboralar tarkibidagi so‘zlarning joylashish tartibi qat’iy bo‘ladi, biroq ba’zan uslubiy maqsadlar – she’riy ohangdorlik, ritm yoki gapdagi mantiqiy urg‘uni ma’lum komponentga qaratish uchun ularning o‘rni o‘zgartirilishi

mumkin. Bunday variantlar tilda ancha kam uchraydi. Masalan, 2022-yil Toshkentda nashr qilingan eng so‘nggi “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati”da *bog‘dan kelsa (...), tog‘dan kelmoq* “kim? Suhbatdoshining gapiga hech aloqasi yo‘q gap-so‘z aytmoq” mazmundagi frazeologik birikmaga *tog‘dan kelsa (...), bog‘dan kelmoq* iborasi varianti sifatida berilgan [1, 94]. Q.Davlat “Istiqlol qaldirg‘ochlari”da *bog‘dan kelsa, u tog‘dan kelmoq* variantini o‘rinli qo‘llagan: – Qiz bog‘dan kelsa, u tog‘dan kelardi. (12, 96)

Tilshunoslikda leksemalarga xos bo‘lgan polisemantiklik, antonimlik, sinonimlik va omonimlik hodisalari ko‘p qirrali barqaror bog‘lanmalar – frazemalar tizimida ham keng namoyon bo‘ladi. Q.Davlat personajlar xarakterini ochish hamda hayotiy voqelik tasvirini chuqurlashtirish maqsadida iboralarning leksik-semantik munosabatlaridan juda unumli va mahorat bilan foydalangan:

1. Ma’nodoshlik hodisasi frazeologizmlarga ham xos universal xususiyatdir. Frazeologik sinonimlarda farqli ma’no qirralari, uslubiy bo‘yoq va ekspressivlik darajalari mavjud bo‘lib, ularning ma’nosini matndagi vazifasidan kelib chiqib, aniq yondashgan holda izohlash talab qilinadi. Adib insonning og‘ir hayotiy qiyinchiliklar girdobida qolishi holatini ham sinonim iboralar orqali juda aniq gavdalantirgan. Masalan, adib asarlarida ro‘zg‘or yuki, hayot tashvishlarini zimmasiga olish ma’nosida *yelkasiga tushmoq*, *og‘ir yukni orqalash* va *o‘ti bilan kirib, kuli bilan chiqmoq* iboralarining sinonimik qo‘llanishini kuzatamiz: “Uzoq cho‘zilgan qahatchilikda ro‘zg‘or tashvishi ixchamgina jussali Ziyodaning *yelkasiga tushdi*” (11, 8) // “Bu *og‘ir yukni orqalash* oson emasdi” (11, 8) // “Aybim yigirma olti yildan beri shu dargohning *o‘ti bilan kirib, kuli bilan chiqqanimmi?*” (12, 132). Ushbu iboralar inson chekayotgan zahmat va mas’uliyatni turli badiiy planda (biri jismoniy og‘irlik simvoli orqali, ikkinchisi xizmat va fidoyilik timsolida) sinonimik asosda ifodalaydi.

2. Qarama-qarshi ma’no ifodalovchi, mantiqiy jihatdan bir-birini inkor etuvchi “frazeologik antonimlar ham badiiy asarlar tilida qarama-qarshi xarakterlarni, zid vaziyatlarni, hayot va mamot masalalarini ta’sirchan bo‘yoqlarda ko‘rsatish uchun ancha faol qo‘llaniladi [6, 78]”. Qo‘zi Davlat qahramonlarining tabiati va xatti-harakatlarini kontrast (zidlik) asosiga qurishda antonimik frazemalardan unumli foydalangan. Masalan: *yengil tortmoq // o‘yga tolmoq (chuqur o‘yga cho‘mmoq)* iboralari orqali inson psixologiyasidagi xotirjamlik va og‘ir o‘ychanlik-iztirob holati o‘zaro zidlanadi: “O‘zining insoniy burchini bajarganidan ancha *yengil tortdi*” (12, 38) // “Safarboy aka raisga rozilik berarda-berib, mas’uliyat hissi ustun kelib, chuqur *o‘yga toldi*...” (11, 14).

3. Polisemantik frazeologizm ma’nolari tasodifiy bo‘lmay, mantiqiy jihatdan asosan biri ikkinchisidan o‘sib chiqqan, metaforik bog‘langan bo‘ladi. Adib asarlarida ayrim iboralar matn talabi va kontekst mazmuniga ko‘ra har xil ma’no qirralarini namoyon etadi. Masalan, Qo‘zi Davlat ijodida *jon saqlamoq* iborasi ham to‘g‘ri, ham ko‘chma ma’nolarda polisemantik xarakter kasb etgan: 1-ma’nosi (jonivorlarning sovuqdan, tabiiy ofatdan tirik qolishi) – “Qishning g‘azabkor sovug‘ida uyurdagi yuzlab jonivorlar tunda shu joyda *jon saqlaydilar*” (11, 9); 2-ma’nosi (insonning zulm, tazyiq yoki janjaldan qochib panoh topishi, himoyalanishi) – “Bechora xotini dir-dir titrab, biznikida *jon saqlaydi*” (11, 19).

Lisoniy tizimda frazeologik birliklarning ma’nolari ma’lum bir so‘z turkumlariga teng kelishi, ya’ni muayyan leksemalar bilan ekvivalentlik hosil qilishi barqaror birikmalarning morfo-semantik tabiatini belgilaydi. Taniqli adib Q.Davlat qo‘llagan frazemalarning ma’no qirralari lisoniy jihatdan turli grammatik toifalarga xosdir. Adib ijodida fe’l, sifat, ravish va ot turkumiga ekvivalent bo‘lgan frazeologizmlarning salmoqli guruhi mavjud bo‘lib, ular nutqning ta’sirchanligini ta’minlashda muhim lingvistik vosita bo‘lib xizmat qiladi:

1. Ot so‘z turkumiga teng frazeologizmlar: “inson hayotidagi iqtisodiy-ijtimoiy majburiyat, qiyinchilik va mas’uliyat” tushunchasi o‘rnida *og‘ir yuk* iborasi qo‘llanilgan: “Bu *og‘ir yuk*ni orqalash oson emasdi” (11, 8). Yoki *xamir uchidan patir* otdosh frazeologizmi “mavhum narsa yoki harakatning bir bo‘lagi; kichik bir qismi, boshlanishi” ma’nosida o‘rinli qo‘llanilgan: “Mana bu *xamir uchidan patir*,-u gazetaga o‘ralgan bir tugunni direktorga tutkazdi,-qolganini ish bitgach olasiz...” (12, 110).

2. Sifat so‘z turkumiga teng frazeologizmlar: shaxs tavsifiga oid “yuvosh, beozor” ma’nosidagi *qo‘y og‘zidan cho‘p olmaydigan* iborasi insonning tabiati va xarakter-xususiyatini bo‘yoqdor

ifodalash uchun qo‘llangan: “*Qo‘y og‘zidan cho‘p olmaydigan*, musichadek beozor Maqsudbekning yana bir odati bor” (11, 51). Yoki “kechirimli, olijanob, mehribon” ma’nosidagi *bag‘ri keng* shaxsning ma’naviy-ruhiy sifatini baholovchi barqaror birikma sifatida istifoda qilingan: “Ana shunaqa kechirimli, *bag‘ri keng* ko‘chamiz ayollari!” (11, 18).

3. Ravish so‘z turkumiga teng frazeologizmlar: adib harakatning bajarilish tarzi va subyektning holatini tasviriy ravishda aniqlovchi birlik sifatida *oyog‘i kuygan tovuqday* (“bezovta, tipirchilab, shoshib qolgan holatda” ma’nosidagi) iborasidan foydalangan: “*Oyog‘i kuygan tovuqday* tipirchilay boshladi” (12, 104). Shuningdek, *suvga tushgan mushukdek* (“insonning ma’lum bir noxush vaziyatdagi holat parodiyasi”), *xamirdan qil sug‘urganday* (“osonlik bilan, ustalik bilan, silliqqina” ma’nosida) iboralarini ravish frazema sifatida mohirlik bilan qo‘llagan.

4. Fe’l so‘z turkumiga teng frazeologizmlar (Q.Davlat asarlarida fe’lga teng frazeologizmlar miqdori mutlaq salmoqli va yetakchi o‘rinni tashkil qiladi): *jon kuydirmoq* fe’lga teng frazeologizmini adib “Na iloj? Axir norasida bolalarni och-yalang‘ochlikdan asrab qolish uchun onadan bo‘lak kim ham *jon kuydirardi* deysiz” (11, 8) jumlasida “fidoyilik qilmoq, astoydil harakat qilmoq” ma’nosida qo‘llagan bo‘lsa, *tanobini tortmoq* iborasini “hadbini ko‘rsatib qo‘ymoq, jazolamoq, yo‘lga solmoq” ma’nosida ishlatgan: “Uning sal *tanobini tortib* qo‘ymasangiz bo‘lmas” (11, 40). Shuningdek, “xafa qilmoq, tushkunlik yoki janjal keltirib chiqarmoq” ma’nosidagi *dilsiyohlik qilmoq*; “qattiq qo‘rqmoq, vahimaga tushmoq” ma’nosidagi *kapalagi uchib ketmoq* iborasi; “arzimas narsani bo‘rttirmoq, kattalashtirmoq” mazmunidagi *pashshadan fil yasamoq* iborasidan juda o‘rinli foydalangan. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, adib asarlaridagi ayrim fe’lga teng iboralar tarkibida bevosita Xorazm vohasi shevalari an’analariga ishora qiluvchi, o‘ziga xos etnik-hududiy komponentlar ham faol ishtirok etgan bo‘lib, ular asar tilining jozibasini yanada oshiradi. Masalan: *qaqshab qolmoq* (11, 8), *yulg‘undan duduk chiqarmoq* (11, 50), *og‘zini isqab ko‘rmoq* (12, 110), *sutdan chiqmoq* (sigir) (12, 143), *burgaga qor atib, ko‘rpani o‘ta barmaslik* (12, 193) kabilar.

Xulosa. Qo‘zi Davlat badiiy nasrida frazeologizmlar yozuvchining uslubiy mahoratini ko‘rsatuvchi muhim badiiy vositadir. Adib an’anaviy iboralarni tarkibiy jihatdan o‘zgartirish (almashtirish, kengaytirish, qisqartirish, inversiya) hamda ularning leksik-semantik imkoniyatlaridan (sinonimiya, antonimiya, polisemiya) unumli foydalanish orqali qahramonlar ruhiyati, konflikt va voqealar dinamikasini kuchli emotsional-ekspressiv bo‘yoqlar bilan tasvirlaydi. Matnda fe’l, sifat, ot va ravish turkumlariga teng keluvchi frazemalarning faol qo‘llanishi asar syujeti va personajlar dunyosini har tomonlama, serqirra yoritishga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.

2. Xudoyberganova D. Lingvomadaniyatshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2015.

3. Балли Шарль. Французская стилистика. Перевод: К.А.Долинина. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1961.

4. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. // Лексикология и лексикография: Избранные труды. – Москва: Наука, 1977.

5. Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры. – Москва: Книжный дом “Либроком”, 2013.

6. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари: Филол. фан. докт....дисс. – Тошкент, 1999.

7. Маслова В.А., Пименова М.Б. Коди лингвокультуры. – Москва: Флинта, 2018.

8. Рапай К. Культурный код. Как мы живем, что покупаем и почему. – Москва: Юнайтед Пресс, 2010.

9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.

10. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа “Языки русской культуры”, 1996.

11. Davlat Q. To‘tiyo tuproq (Hikoyalar to‘plami). – Xorazm, 2012. – 120 b.

12. Davlat Q. Istiqlol qaldirg‘ochlari (Qissa). – Toshkent, 2015. – 210 b.

UO’K 811.512.133(095)

SOMATIK LEKSEMALARNING UMUMLISONIY TALQINI MASALASI

K.T.Jumayeva, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi
ORCID -0009-0005-8771-0068

Annotatsiya*. Maqolada inson tana a’zolarining jahon rus va o‘zbek tillarida olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlariga mavzu bo‘lganligi yoritilgan. Ilmiy ish qaysi tilda yaratilgan bo‘lmasin, somatik leksemalar umuminsoniy termin ekanligi sababli bir-biriga semantik yaqinlikda qo‘llanishi, ayni leksemalarning ko‘pma’nolilik qiymati hamma tillar uchun o‘xshash umumiylik fenomeni bilan yo‘g‘rilganligi talqin etilgan.*

Umuman olganda, somatizmlarni o‘rganish xususida turli qarashlar mavjud. Ba’zi o‘zbek olimlarining fikriga ko‘ra o‘zbek tilida “ko‘z”, “og‘iz”, “qo‘l”, “yurak” komponentlari eng mahsuldor. Ularning xulosasiga ko‘ra frazeologik birliklarning aksariyatini somatik frazeologizmlar tashkil etadi. Buning sababi esa inson tana a’zolari bilan bog‘liq leksik yoki sintaktik birliklarning kundalik hayotda qo‘llanish darajasi juda yuqori ekanligida deb bilish o‘rinli bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: *leksema, somatizm, inson, bosh, qo‘l, oyoq, tana, konseptual kategoriya, leksikografiya, kognitiv-pragmatika, konseptual-uslubiy xususiyat.*

Аннотация. *В статье подчеркивается тот факт, что части человеческого тела были предметом научных исследований, проводившихся на русском и узбекском языках мира. Интерпретируется, что независимо от языка, на котором создавалась научная работа, соматические лексемы используются в семантической близости друг к другу, поскольку являются универсальными терминами, а многозначность этих лексем представляет собой явление, подобное общности для всех языков.*

В целом, существуют разные взгляды на изучение соматизмов. По мнению некоторых узбекских ученых, наиболее продуктивными компонентами в узбекском языке являются «глаз», «рот», «рука», «сердце». Согласно их заключению, большинство фразеологических единиц представляют собой соматические фразеологизмы. Разумно предположить, что причиной этого является очень высокий уровень использования лексических или синтаксических единиц, связанных с частями человеческого тела, в повседневной жизни.

Ключевые слова: *лексема, соматизм, человек, голова, рука, нога, тело, концептуальная категория, лексикография, когнитивно-прагматика, концептуально-стилистическая особенность.*

Abstract. *The article highlights the fact that human body parts have been the subject of scientific research conducted in the world Russian and Uzbek languages. It is interpreted that, regardless of the language in which the scientific work was created, somatic lexemes are used in semantic proximity to each other, since they are universal terms, and the polysemous value of these lexemes is a phenomenon similar to commonality for all languages.*

In general, there are different views on the study of somatisms. According to some Uzbek scholars, the most productive components in the Uzbek language are “eye”, “mouth”, “hand”, “heart”. According to their conclusion, the majority of phraseological units are somatic phraseologisms. It is reasonable to assume that the reason for this is the very high level of use of lexical or syntactic units related to human body parts in everyday life.

Key words: *lexeme, somatism, human, head, hand, foot, body, conceptual category, lexicography, cognitive-pragmatics, conceptual-stylistic feature.*

Kirish. Somatik leksikaga tilshunoslar o‘z diqqatini XX asr oxiri – XXI asr boshlaridan qarata boshladilar. Somatizmlar asosan inson tana a’zolarining nomini bildiruvchi so‘zlardir. Tilshunos olimlarning somatizm (*soma (somatos)* – tana) atamasi haqidagi qarashlari bir xil emas.

Bu atama birinchi bo‘lib finn-ugorshunos F.O. Vakk tomonidan qo‘llangan edi. Uning qayd etishicha, *somaticisms* eng qadimgi nominativ birliklar bo‘lib, ular eston tilining frazeologik sathining juda qadimgi va faol lisoniy birliklaridan biri bo‘lgan.

Somatizmlar inson tana a'zolarining nomlarini англатувчи leksik birlik bo‘lib, ular mustaqil ma'noга эга бўлиш билан бирга нутқда лексик ва синтактик бирлик сифатида воқеланиш имкониятига эга. Улар otlarga xos so‘roq, grammatik ko‘rsatkichlar, ya'ni egalik va kelishik qo‘shimchalarini qabul qila оладиган лексик бирлик саналади. Шунингдек, синтактик бирлик сифатида сўз бирикмаси ва гап таркибида кела олади, фразеологик бирлик сифатида семантик ранг-баранглик касб этиши мумкин саналади.

Adabiyotlar tahlili. Somatizmlar inson tana a'zolarining nomlarini ifodalovchi lisoniy birliklar bo‘lib, ularning lingvistik xususiyatlarini turli olimlar turlicha tadqiq qilishgan. Xususan, rus tilshunosligida F.O. Vakk (1), N. A.Vlasova (5), L.M. Gotovseva (9), F.I. Dautova (11), Z.G. Abubakirova (12) inson uzvlari aks ettirgan iboralar masalasini atroflicha tadqiq qilishgan. Bu jabhasini o‘zbek tilshunoslari N.O. Nazarov (2), T.Isomiddinova (15), Gadoyeva M.I. (16), U.M.Rashidovalar (17) qiyosan o‘rganishib, zamonaviy o‘zbek nutqida qo‘llanadigan somatizmlar aks ettiradigan ideomalardagi semantik rang-barangliklarni o‘z ilmiy tadqiqot ishlarining obyekti qilib olishgan.

A.V. Projilov bu birliklar semantikasining ontologik qiymatini tekshigan bo‘lsa (10), L.B.Vorobyeva ular ifodalagan simvolik mantiqiga o‘z e'tiborini qaratgan (13). Tojik tilshunosi M. A. Sabirova esa tarixiy matnlarda qayd etilgan somatik leksemalarning tarkibi, ularning semantikasi, qolaversa, ideomatik imkoniyatlarini o‘z ilmiy tadqiqot ishlarida yoritib berishgan (14). Umuman olganda, somatizmlarning lisoniy xususiyatlarini o‘rganish jahon tilshunoslarini azaldan qiziqtirgan, ularni har jihatdan tadqiq qilish hamon davom etib keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada somatik leksemalarning tarixiy rivojlanishi hamda uning funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilindi. Turli tilshunos olimlarning ilmiy fikrlariga tanilgan holda somatik leksemalarning lisoniy xususiyatlari qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik, tavsifiy-miqdoriy, struktur-semantik, konseptual, metodlaridan foydalanilgan holda tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama. Olimlarning lingvistik yondashuvida somatizmlar odamlar va hayvonlar a'zolarini tavsiflovchi birliklar sifatida qaraladi [1]. Ba'zi tadqiqotchilar somatizmlarni faqat odam tana a'zolari bilan bog‘liq bo‘lgan birliklar sifatida qaraydilar. O. Nazarov singari olimlar esa somatizmlarni faqat mimema bilan bog‘liq atamalarni hamda inson tanasi qismlari nomlari bilan bog‘liq birliklarni anglatishini tan oladilar [2]. Boshqa bir olimlar somatizmlarga inson sezgi organlarini, shuningdek, suyak to‘qimalarini hamda kasallik nomlarini bildirishini da'vo qilishadi [3]. E. M. Vereshchagin, V. G. Kostomarovlarning fikriga tayanilsa [4], somatizm inson organizmining muhim inikosi hisoblanib, odam betining holati va harakatini anglatadigan so‘zlar deb qaraladi. Shunga binoan bugungi kunda bu atama biologiya va tibbiyotda “inson tanasi bilan bog‘liq” so‘zlar deb tasavvur qilinadi.

V. A. Vlasovaning fikriga ko‘ra esa dunyoda biror bir xalq yo‘qki, *bosh, qo‘l, oyoq, ko‘z, quloq, og‘iz* so‘zlarini qo‘llamagan bo‘lsin. Demak, somatizmlar kishilik jamiyati uchun eng faol nutqiy birliklar hisoblanadi, chunki bu leksik birliklarni kishi o‘zining kundalik hayotida takror-takror qo‘llashga majbur. Shu sababli ham nutqning “eng yuqori chastotali va ko‘pma'noliligi” bilan ajralib turadi [5].

Fransuz tilshunosi Y. Benveniste o‘zining “Inson tili” asarida: “Dunyoda faqat tili bor odam yashar ekan, ular boshqa odamlar bilan gaplashadi, til esa insonning o‘zini aniqlashtirish uchun kerak bo‘ladi,” deydi [6]. Y. S. Stepanov: “Til insonning me'yorlari bilan yaratilgan va bu o‘lchov, birinchi navbatda tilni tashkil etadi, shuning uchun ham tilshunoslikning asosiy vazifasi insonning tili haqidagi fan bo‘lishida va uni o‘rganishida”, [7] – deb yozadi.

Chjen Guansze fikriga ko‘ra: “1) somatik lisoniy birliklar ona tilida so‘zlashuvchilar tomonidan og‘zaki va yozma nutqda foydalanadilar, shu sababli til qadimgi yodgorliklar, jonli so‘zlashuv tilida bitilgan zamonaviy badiiy adabiy asarlar haqida xabar beradi; 2) somatik lisoniy birliklar inson tanasining lingvistik kategorizatsiya usullarini ifoda etadi; 3) somatik lisoniy birliklar inson tana a'zolariga oid 14 madaniy komponentni alohida tadqiq qilib o‘rganishni talab etadi [8].

L.M.Gotovseva: “Somatizmlar (qadimgi yunoncha *soma* – tana) har qanday til lug‘atining eng qadimiy qatlamlaridan birini tashkil qiladi. Insonni o‘rganish bilan bog‘liq bo‘lgan turli xil ilmiy bilimlar tadqiqotchilari ta'kidlaganidek, bilimlarni shakllantirish vositasini va uni ishlatish

qobiliyatini o‘zlashtirgan holda, inson birinchi navbatda o‘ziga yaqin bo‘lgan tushunchalarni so‘zlar, iboralar, matnlar bilan ifoda etadi. Inson tanasi kuzatish va o‘rganish uchun eng qulay obyektlardan biri ekanligi isbotlangan va inson tanasining qismlarini bildiruvchi so‘zlar inson ongi kabi qadimiydir”, – deb yozadi. Shuningdek, u somatizmlarga leksik-semantik maydon sifatida yondashib, bu maydon somatik so‘zlar va frazeologiyaga birlashadi, maydonning qismlari alohida holda mavjud bo‘lmay, ochiq to‘plam sifatida doimiy ular o‘zaro ta’sir sharoitida bo‘lishini uqtiradi [9].

A.V.Projilov o‘z tadqiqoti natijasida insonning somatik holatlarini ekstralingvistik konseptual kategoriyaning kichik toifasi sifatida qaraydi va uni tildan tashqaridagi konseptual kategoriya deb izohlaydi. Somatizm bilan bog‘liq holatlarni tildan tashqarida turuvchi konseptual kategoriya sanab, uning lingvistik semantik talqinini aspektuallik, harakatlilik, subyektivlik, shaxs, egalik bilan bog‘laydi. Shuningdek, somatik holatlar toifasini inson tanasining istalgan qismidan yoki ichki a’zosidan kelib chiqadigan, vaqt bilan cheklangan va inson tanasining ma’lum sohalarida lokalizatsiya qilingan, turli intensivlikdagi biologik jihatdan aniqlangan signallarning ongda aks etishi sifatida beradi [10].

F.I.Dautova ilmiy tadqiqot ishida agglyutinativ qumiq va inflektiv rus tillaridagi “bash” va “golova” somatonomiyalari bilan frazeologik birliklarning tarkibiy-semantik jihatdan qiyoslab, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini atroflicha talqin etadi. Ya’ni qumiq va rus kabi tipologik jihatdan har xil tillardagi bir xil frazeologik birliklarni taqqoslash ularning etnik-madaniy taraflama bir talay o‘ziga xos xususiyatlar mavjudligini yoritib beradi.

Olima tadqiqotining nazariy ahamiyati shundaki, turkiy va boshqa tillarning frazeologik tizimlarini qiyosiy, qarama-qarshi va tipologik tadqiq qilishda metaforaning kognitiv nazariyasini yanada rivojlantirishga muhim manba bo‘lib xizmat qilishidir [11].

Z.G.Abubakirova boshqird tili somatizmlarining leksik va frazeologik imkoniyatlarini tadqiq qilib: *bash* (bosh), *ses* (soch), *hakal* (soqol), *miyiк* (mo‘ylab), *yөҙ* (лицо), *kuҙ* (ko‘z), *кolaк* (quloq), *кash* (qosh), *kerpek* (kiprik), *auiҙ* (og‘iz), *iren* (lab), *tesh* (tish), *tel* (til), *maңlay* (peshona), *yelke* (yelka), *muyin* (bo‘yin), *tamaк* (tomoq), *bog‘aҙ* (bo‘g‘iz), *кul* (qo‘l), *kukrek* (ko‘krak), *кabirg‘a* (qovirg‘a), *arкa* (orqa), *bil* (bel), *kendek* (kindik), *tubiк* (to‘piq), *bot* (tos), *taban* (tovon), *ukse* (tovon), *barmaк* (barmoq), *tirnaк* (tirnoq), *hөyek* (suyak), *yөrek* (yurak), *bauir* (bag‘ir), *upke* (o‘pka), *bөyөr* (bo‘yrak), *yesh* (ko‘z yoshi), *кan* (qon), *tire* (teri), *ten* (tan, jism) va boshqa inson tana a’zolarini ifoda etuvchi somatik so‘zlarni o‘z ichiga olgan boshqird tilining frazeologik birliklarini tizimli o‘rganadi.

Olima o‘z tadqiqotining asosiy maqsadi qilib tubandagi muammolarni yechishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi:

- boshqird tili frazeologiyasini chuqur va har tomonlama tahlil qilish asosida o‘rganish;
- boshqird tilining lug‘atida somatik so‘zlarni ajratib ko‘rsatish;
- boshqird tilidagi somatik frazeologiyani ajratib talqin etish;
-boshqird tilining somatik frazeologik birliklarining hajmini (leksikfrazeologik tizimdagi ularning sonini) aniqlash, leksikografik manbalar asosida ulardan foydalanish chastotasini aniqlash;
- *bash* (bosh), *yөҙ* (yuz), *kuҙ* (ko‘z), *ayҙ* (og‘iz), *tel* (til), *tesh* (tish), *tamaк* (tomoq), *tanau* (burun), *кolaк* (quloq), *bil* (bel), *arкa* (orqa), *barmaк* (barmoq) somatik komponentlari yordamida yaratilgan dunyo tasvirining kodifikatsiyasini tahlil qilish.
- boshqird tili frazeologik fondidagi somatizmlarning leksik-semantik tasnifini yaratish;
- boshqird frazeologiyasidagi ruhiy somatik kodning tarkibiy birliklari sifatida *kutsel* (yurak, jon), *yen* (ruh), *yөrj* (yurak), *kot* (omonlik, baxt), *bauyr*, *beg‘yer* (“yurak” ma’nosi) somatizmlarini o‘rganish [12].

Ko‘rinadiki, Z.G.Abubakirova boshqird tilining somatik so‘zlarini asosan frazeologizm nuqtai nazaridan o‘rganadi va uni yoritib beradi.

L.B. Vorobyova ta’rifiga ko‘ra, tabiatiga qarab barcha somatik so‘zlar nominativ belgisiga ko‘ra quyidagi qatlamlarga taqsimlanadi: 1) inson tanasining qismlarni bildiruvchi somatik so‘z va so‘z birikmasi; 2) inson tanasining suyaklari nomini anglatuvchi osteonimik so‘zlar; 3) *splanxnonimik*, ya’ni inson tanasi ichki organlarini anglatishda xizmat qiladigan so‘zlar; 4) *angionik* leksika, ya’ni inson tanasi qon aylanish sistemasini anglatuvchi so‘zlar; 5) *sensonimik* leksika, ya’ni

sezgi organlari nomi; 6) kasalliklar va uning kasalliklarning boshqa ko‘rinishlarni bildiruvchi so‘zlar [13].

Tojik tilshunos olimasi M.A.Sabirova Kamol Xo‘jandiy asarlaridagi somatizmlarning mohiyati va mazmunini leksikologik nuqtai nazaridan tadqiq qilib, mazkur birliklarda ko‘p ma’nolilik va sinonimlikning hosil qilishini, ulardagi obrazli va allegoriyaning paydo bo‘lish omillarini aniqlashga intilgan. Bundan tashqari, tadqiqotchi shoir ijodida iste’mol etilgan o‘z qatlam – tojikcha so‘zlar hamda o‘zlashgan so‘zlarni pragmatik-semantik qiyosini tahlil etadi. Shuningdek, u somatik so‘z va iboralarni shakllantirishning individual va umumiy stilistik xususiyatlarini ham aniqlashga diqqatini qaratadi.

Ilmiy tadqiqot ishidan kelib chiqadigan xulosa shuki, tojik tili notiqlik san’ati rivojida Kamol Xo‘jandiy qo‘llagan somatizmlarning o‘rni beqiyosdir [14].

O‘zbek tilshunosligida, T.Isomiddinova “Somatik frazeologizmlarni o‘rganilish masalalariga oid mulohazalar” maqolasida somatizmlarning tilshunoslikda tadqiq etilishi muammosiga umumiy nuqtai nazardan yondashadi, bu boradagi tadqiqotlarning mohiyatini qisqacha tasniflashga erishadi. Tadqiqotchi bir guruhga kiruvchi tillar ajralmas birliklarida inson tana a’zolarining ishtirokiga to‘xtalib: “Qardosh tillardagi somatik frazeologizmlarning tahlili haqidagi ilmiy ishlarga A.V.Yegorov, L.Chilkova, T.A.Smirnova, N.Yakimova, N.Rahmonovalarning tadqiqot ishlarini ko‘rsatish mumkin”, – deb yozadi.

Ikkinchi guruhga esa qardosh bo‘lmagan tillardagi somatik frazeologizmlar haqidagi mavjud ilmiy ishlarni ko‘rib chiqadi. Bu tadqiqot ishlari struktur-semantik, tipologik, lingvomadaniy yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu yondashuvlar L.N.Berdiyeva, S.M.Shin, E.N.Emiruseinova, Ch.Guantze, S.L.Savilovalarning tadqiqot ishlarida ham o‘z isbotini topgan.

Olimlarning uqtirishlaricha: “... hozirgi o‘zbek tilidagi 98 ta leksik somatizmdan faqat 87 tasi ibora hosil qilish imkoniyatiga ega. “Boldir”, “buksa”, “dumg‘aza”, “jun”, “oshiq”, “son”, “umurtqa”, “qizil ungach”, “quymich”, “qanshar” singari somatik so‘zlar iboralar tarkibida uchramaydi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, maqolada hind tilshunosligida frazeologik birliklarni o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarga murojaat etar ekanmiz, bu borada ko‘plab izlanishlarning borligiga guvoh bo‘lamiz. Umuman, iboralarni o‘rganish xususida turli qarashlar mavjudligi kuzatildi. Ba’zi o‘zbek olimlarining fikriga ko‘ra o‘zbek tilida “ko‘z”, “og‘iz”, “qo‘l”, “yurak” komponentlari eng mahsuldor hisoblanadi. Frazeologik birliklarning aksariyatini somatik frazeologizmlar tashkil etadi va shu o‘rinda ko‘pgina olimlar ushbu tasnifni turlicha o‘rganib, talay muhim xulosalarga kelishgan. Tahlillar natijasida T.Isomiddinova hind tilida “ko‘z” so‘zi bilan keladigan somatik frazeologizmlar adadi boshqalariga nisbatan ko‘pligini aniqlaydi [15].

A.Isayevning “O‘zbek tilida somatik frazeologizmlar” nomli nomzodlik dissertatsiyasiga somatizm masalasiga atroflicha to‘xtab o‘tilgan va munosabat bildirilgan. Bundan 40 yildan ortiq yillar muqaddam himoya qilingan mazkur dissertatsiya asosiy e’tiborni o‘zbek tilidagi somatik frazemalarning komponent tahlili hamda qardosh turkiy tillar bilan o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlashga qaratilganligi, qadimgi turkiy tillar yozma manbalarida uchraydigan somatizmlar jadval asosida umumlashtirilganligi bilan ahamiyatlidir. Jadvalda 41 ta frazeologik ibora tarkibida qo‘llangan somatizmlardan *til* (29 marta), *bosh* (28), *ko‘z* (27) va *qo‘l* (22) yuqori o‘rinni egallashligi haqida xulosaga kelingan. Ammo mazkur ro‘yxatdan *ilik* somatizmi o‘rin olmagan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da *ilik* so‘zi suyak ichidagi yog‘simon modda ma’nosini bildirishi ko‘rsatilgan. Vaholanki, tilimizdagi *iligi to‘q, iligi qurimoq, iligi puchaymoq, iligini o‘ynatmoq* kabi iboralar ana shu leksik somatizm asosida hosil bo‘lgan [16].

M.I.Gadoyeva:

1. Ingliz va o‘zbek xalqida inson tana a’zolarini ifodalovchi lug‘aviy birliklar – somatizmlarning til va nutqdagi, shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra omonimlik, sinonimlik, antonimlik hosil qila olishi kabi leksik-semantik, kognitiv-pragmatik, konseptual-uslubiy xususiyatlari, diaxron va sinxron aspektlardagi davriy qatlamini aniqlagan.

2. Ingliz va o‘zbek maqol, topishmoq, olqish, qarg‘ishlarida somatizmlar ifodasi bog‘liq ideoetnik fikrlash jarayoni tadriji, somatizmlarning marosim, urfodatlar nomlari, ayrim

frazeologizmlar shakllanishidagi shaxs tavsifi yoki lirik qahramonning ruhiy holati tasvirining ahamiyati, dalillagan.

3. Og‘zaki hamda yozma asarlarda somatizmlardan foydalanishning an’anaviyligi, poetik takomili, denotativ va konnotativ, gender, milliy madaniy xususiyatlari, semantik strukturasi, konseptual talqiniga xos makro va mikro semantik maydonlar ko‘rinishidagi tipologik va somatizmlarning uyadoshlik, ya’ni giperonimlik tabiati, tajnis bo‘lganda – omonimlik, tazod bo‘lganda – antonimlik xususiyati namoyon bo‘lishi kabi differensial belgilar asoslagan [17].

Umuman olganda, tadqiqotchi somatizmlar muayyan lisoniy birliklar bo‘lishi barobarida alohida leksik tizimni tashkil qilib, ular barcha xalqlarning til tizimida inson tana a’zolarini ifodalashga xizmat qiladi, deb biladi. Qisqa qilib aytganda, somatizmlar ingliz va o‘zbek tilida ham yaxlit tizim sifatida mavjud bo‘lib, makro va mikro semantik maydonlarni hosil qilish imkoniyatini o‘zida mujassam etadi, degan xulosaga keladi.

U.M.Rashidova *ko‘z, qo‘l* va *yurak* komponentli iboralarning semantik-pragmatik tahlili tadqiqi bilan shug‘ullangan olimadir. U o‘z ilmiy tadqiqot ishida:

kompyuter dasturlari yordamida badiiy va publitsistik matnlarda qo‘llangan *ko‘z, qo‘l* va *yurak* komponentli somatik frazemalarning ma’lumotlar bazasini yaratish;

somatik frazemalarning shakllanishi uchun asos bo‘ladigan milliy madaniy va lingvokognitiv omillarning tavsifini berish; *ko‘z, qo‘l* va *yurak* komponentli somatik frazemalarning badiiy publitsistik matnlardagi eksplitsit va implitsit ifodalanish usullarini aniqlash;

ularning leksikografik talqini yordamida konseptual belgilarni ifodalashdagi semantik-pragmatik xususiyatlarini tadqiq etish;

somatizmlarning frazemalar shakllanish jarayonidagi ishtirokini belgilash, ular orasidagi graduonimik munosabatni aniqlash va matndagi funksional-stilistik, konnotativ xususiyatlarini tavsiflash kabi vazifalarning isbotini muayyanlashtirishga intilgan.

Tadqiqotchi *ko‘z, qo‘l* va *yurak* somatik komponentli frazeologik birliklarning semantik-pragmatik tahlilini tadqiq qilish natijasida bu lisoniy birliklar o‘zbek xalqining mentalitet va milliy-madaniy o‘ziga xosligini yorituvchi vosita ham sanalishini isbot etadi. Ular ifodalagan o‘ziga xos ma’nolar olamning frazeologik manzarasini yorqinroq aks ettiradi. Ya’ni o‘zbek xalqining o‘ziga xos qadriyat va an’analari uning xalqi tilidagi iboralarda aks etishi tayin (*qo‘lini halollamoq, qo‘l olmoq, yuragini solmoq, ko‘z tegmoq* kabi). Shu sabab, ularni lingvomadaniy aspektda o‘rganish frazeologik birliklar semantikasini chuqurroq tahlil etish imkonini bergan. Bu yo‘nalish frazemaga madaniy axborot beruvchi birlik sifatida qaraydi va uni aynan shu jihatdan tadqiq etadi. Bu yo‘nalishda ikki xil aspekt farqlanadi: sinxron va diaxron. Sinxron aspekt frazeologik birliklarni hozirgi zamon nuqtai nazaridan yondashib o‘rgansa (ijtimoiy-madaniy jihatdan), diaxron aspekt frazeologik birliklar semantikasidagi mifologik ko‘rinishlarni (tarixiy jihatlarni) aniqlaydi, degan haqli yakunni keltirib chiqaradi [17].

Xulosa. Umuman olganda, tilshunoslikda somatizmlar keng planda tadqiq etilgan. Ularning aksar mohiyati esa tana a’zolarining lisoniy talqini frazeologizmlarga bog‘liq holda yuzaga keltirilgan. Buning sababi, birinchidan, inson tana a’zolari nomining lisonda qo‘llanish faolligida bo‘lsa, ikkinchidan, ulardagi ma’noning nutqiy serqirraligi va xoslanish imkoniyatining kengligida deb bilish o‘rinli bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. – Баку, 1968. – 23 с.

2.Назаров Н.О. Соматические фразиологизмы в ишкашимского языка: Автореф. дисс. канд филол. наук. – Душанбе, 2008.

3. Кочеваткин А. М. Соматическая лексика в диалектах эрзянского языка: Лингвогеографический анализ: Автореф. дис. … канд . филол. наук. – Саранск, 1999. – 318 с.

4.Верешчагин Е. М. Христианкая книжность Древней Руси. – М., 2001. https://www.livelib.ru/author/215703/latest-e-m-vereschagin; Костомаров В. Г. Наш язык в дейтвии. – Москва, 2007.

5. Власова Н. А. Фразеологическое гнездо с вершиной «глаз» в общенародном языке и говорах: Автореферат дис. … канд. филол. наук. – Орел, 1997. – С. 27. O‘zbek matnshunosligining dolzarb masalalari 576

6. Бенвенист, Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Э. Бенвенист. М.: Прогресс-Универс, 1995. – С. 456.

7. Степанов, Ю.С. Французская стилистика Текст / Ю.С. Степанов. – М.: УРСС, 2002. – С. 359

8. Чжэн Гуанцзе. Соматические фразеологизмы с компонентом "тело" в русском и китайском языковом сознании. https://www.gramota.net/article/phil20151259/fulltext

9. Готовцева Л.М. Фразеологические единицы с соматическим компонентом языка саха как объект сопоставительного изучения: Дисс... канд. филол. наук. – Иркутск, 1999. – 174 с.

10. Прожилов А.В. Соматические состояния человека и их языковая онтология в современном немецком языке: Дисс… канд. филол. наук. – Иркутск, 1999. – 208 с.

11. Даутова Ф.И. Фразеологические единицы с компонентами "баш" и "голова" в кумыкском и русском языках: Дисс... канд. филол. наук. – Махачкала, 2014. – 153 с.

12. Абубакирова З.Г. Соматическая лексика в фразеологии башкирского языка (лингвокультурологический аспект): Дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2017. – 186 с.

13. Воробьева Л.Б. Символические смыслы соматизма язык в русских и литовских языках // Вестник Новгородского государственного университета, 2014, – №77. – С. 105–107.

14. Сабирова М. А. Структурно-семантические особенности соматических слов и идиом в поэзии Камола Худжанди: Автореф. дисс. ... кандидата филол. наук. – Худжанд, 2018. – 26 с.

15. Исомиддинова Т. Соматик фразеологизмларни ўрганилиш масалаларига оид мулоҳазалар // Sharqshunoslik / Востоковедения / Oriental Studiyes, 2022, – № 1. – Б. 104–111.

16. Гадоева М.И. Инглиз ва ўзбек тилларида соматизмларнинг семантикпрагматик тадқиқи (фольклорнинг кичик жанрлари мисолида): Филология фанлари доктори (DSc). дисс... автореф. – Бухоро, 2022. – 60 б.

17. Рашидова У.М. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантикпрагматик таҳлили (кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида): Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2018. – 50 б

UO'K 82.09

ZAMONAVIY NASRDA PSIXOLOGIZM VA BADIIY YO'NALISHLAR TAHLILI

D.B.Jurayeva, kich.i.x., Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Termiz
A.O.Jo'rayev, Xalqaro aloqalar va ziyorat turizimini rivojlantirish bo'limi boshlig'i, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Termiz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada "psixologizm" tushunchasining nazariy asoslari va zamonaviy nasrdagi badiiy xususiyatlari tahlil qilingan. A.B. Yesin, I.V. Straxov va N.G. Chernishevskiy qarashlari asosida psixologik tasvirning bevosita, bilvosita va jamlovchi-belgilovchi shakllari hamda ichki monolog, muallif bayoni, tush, qarash va sukut kabi vositalari yoritilgan. Shuningdek, neorealizm, neosentimentalizm, neobarokko va postmodernistik "boshqacha nasr"da inson ruhiyatini tasvirlashning yangi tamoyillari ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *psixologizm, badiiy shakl, bevosita va bilvosita tasvir, ichki monolog, muallif bayoni, sukut saqlash usuli, zamonaviy nasr, neorealizm, postmodernizm.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы теоретические основы понятия «психологизм» и его художественные особенности в современной прозе. На основе концепций А.Б. Есина, И.В. Страхова и Н.Г. Чернышевского рассмотрены три формы психологического изображения–прямое, косвенное и обобщённо-определяющее, а также такие средства, как внутренний монолог, авторское повествование, сны, взгляды и умолчание. Кроме того, рассмотрены новые принципы изображения человеческой психики в неореализме, неосентиментализме, необарокко и постмодернистской «другой прозе».*

Ключевые слова: *психологизм, художественная форма, непосредственное и опосредованное изображение, внутренний монолог, авторское повествование, приём умолчания, современная проза, неореализм, постмодернизм.*

Abstract. *This article analyzes the theoretical foundations of the concept of "psychologism" and its artistic features in contemporary prose. Based on the concepts of A. B. Yesin, I. V. Strakhov, and N. G. Chernyshevsky, it examines three forms of psychological representation – direct, indirect, and generalizing-defining – as well as such techniques as interior monologue, authorial narration, dreams, looks, and silence. It also explores new approaches to representing human psychology in neorealism, neo-sentimentalism, neo-Baroque, and postmodern "other prose".*

Key words: *psychologism, artistic form, direct and indirect depiction, internal monologue, authorial narrative, technique of silence, contemporary prose, neorealism, postmodernism.*

Zamonaviy adabiy jarayonda inson ruhiyatining, uning ichki kechinmalari, tafakkuri va hissiy holatining badiiy ifodasi ayniqsa muhimdir. Ayniqsa, nasriy asarlarda qahramonning ma’naviy dunyosini chuqur o‘rganish va ularning ichki mojarolari, kechinmalari va hayotdagi qarorlarining psixologik asoslanishi yozuvchining badiiy mahoratini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, zamonaviy nasrda psixologizm hodisasini o‘rganish adabiy tanqidda dolzarb masala hisoblanadi.

Psixologizm san’at asarlarida inson ruhiyatining turli holatlarini, xususan, his-tuyg‘ular, xotira, azob-uqubatlar, quvonch, ikkilanishlar, ma’naviy kechinmalar va ichki mojarolarni tasvirlash orqali namoyon bo‘ladi. Zamonaviy nasrda bu hodisa an’anaviy tasvirlash usullaridan tashqari, ichki monolog, ong oqimi, psixologik portret, tushlar, xotira, ramziy obrazlar va subyektiv obrazlar kabi badiiy vositalar orqali yanada takomillashtiriladi. Bu qahramonning ichki dunyosini tashqi harakatlari bilan birga tasvirlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Zamonaviy o‘zbek nasrida turli badiiy yo‘nalishlar va metodologik tadqiqotlarning kuchayishi psixologizmning salohiyatini ham kengaytiradi. Realistik tasvirlar bilan bir qatorda, modernist, postmodernist va boshqa zamonaviy badiiy oqimlar ta’sirida inson ma’naviy dunyosini tasvirlashning yangi shakllari paydo bo‘lmoqda. Bu jarayon voqelikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasvirlashdan ko‘ra, qahramonning ichki kechinmalarini, uning ongi ichidagi ziddiyatlarni va individual dunyoqarashini ochib berishga ustuvor ahamiyat beradi.

Zamonaviy nasr o‘zining jadal rivojlanish bosqichida xilma-xil estetik konsepsiyalar, janr rang-barangligi hamda o‘ziga xos badiiy yondashuvlarni namoyon etmoqda. Jamiyatdagi g‘oyaviy va axloqiy dunyoqarashlarning o‘zgarishi adabiy jarayonda ham bosqichma-bosqich aks etmoqda. Xususan, an’anaviy ravishda ijtimoiy-etik muammolarni yoritib kelayotgan realistik neoklassik oqim nasr an’analarini izchil davom ettirmoqda. Ushbu yo‘nalishning yetakchi xususiyatlari sifatida chuqur psixologizm, falsafiy mushohada, ma’naviy-ijtimoiy muammolarga yechim izlayotgan faol qahramon konsepsiyasi hamda muallif va kitobxon o‘rtasidagi bevosita badiiy muloqotni ko‘rsatish mumkin.

Badiiy nasr rivojida senzuraning to‘liq bekor qilinishi muhim burilish yasadi. Natijada zamonaviy nasrda kompensatorlik xususiyati kuchayib, ilgari cheklangan imkoniyatlarni qayta tiklash, ma’naviy va madaniy ildizlarga murojaat qilish hamda jahon adabiyoti bilan faol integratsiyalashuv asosiy yo‘nalishlarga aylandi.

“Psixologizm” atamasi ikki xil ma’noda qo‘llanadi. Keng ma’noda u adabiyot va san’atning inson hayoti va xarakterini badiiy qayta yaratish xususiyatini anglatadi. Bunday yondashuvda psixologizm har qanday badiiy asarga xosdir. Tor ma’noda esa psixologizm faqat ayrim asarlargagina xos bo‘lgan maxsus xususiyat sifatida tushuniladi. Bu nuqtai nazardan psixologizm – bu ruhiy kechinmalarni aniq va yorqin tasvirlashga imkon beradigan maxsus usul, shakldir. A.B. Yesinning ta’kidlashicha, “psixologizm – bu ortida badiiy ma’no, g‘oyaviy va emotsional mazmun turgan hamda u orqali ifodalanadigan muayyan badiiy shakldir”[5].

Psixologizmni birinchilardan bo‘lib alohida badiiy hodisa sifatida ta’riflagan Chernishevskiy ham uni asar badiiy shaklining xususiyati deb hisoblagan[8]. L. Tolstoyning ilk nasri haqidagi maqolasida u psixologizmni badiiy usul deb ataydi. Tor ma’nodagi psixologizmning asarda mavjudligi uning afzalligi yoki kamchiligi emas, balki asarning g‘oyasi, mazmuni, mavzusi va muallifning qahramonlarni talqin qilishi bilan bog‘liq xususiyatdir. Psixologizm mavjud bo‘lganda esa, u asarning uslubiy tamoyiliga aylanib, uning badiiy o‘ziga xosligini belgilaydi.

Yesinga ko‘ra, psixologik tasvirning uchta asosiy shakli mavjud. Ulardan ikkitasi I.V. Straxov tomonidan “ichkaridan” va “tashqaridan” psixologik tahlil sifatida ajratilgan. “Ichkaridan” tahlil qahramonning ichki nutqi, xotirasi va tasavvurlarini, “tashqaridan” tahlil esa nutq, mimika va ruhiyatning tashqi namoyon bo‘lishini psixologik talqin qilishga asoslanadi”[7]. Psixologizmning ushbu shakllari mos ravishda bevosita va bilvosita deb ataladi.

Yesin psixologik tasvirlashning yana bir shaklini ajratib ko‘rsatadi – bu qahramon qalbidagi tuyg‘u va kechinmalarni muallif tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri nomlanishidir[5]. U bu usulni jamlovchi-belgilovchi (summalovchi) deb ataydi.

Psixologik asarlarda predmet va voqealar qahramonning ichki dunyosi bilan bog‘langandagina badiiy ma’no kasb etadi. Portret, mimika, imo-ishora va tabiat tasviri qahramon ruhiyatini ochishga xizmat qilishi mumkin, ammo ular barcha ruhiy holatlarni ifodalashda universal vosita emas.

Psixologizmni yaratishda birinchi yoki uchinchi shaxs tilidan bayon qilish muhim. Birinchi shaxs bayoni qahramonning o‘z-o‘zini tahlil qilishi va ruhiy kechinmalarini ifodalashga xizmat qiladi. XIX asrning ikkinchi yarmida sukut saqlash psixologizmning muhim usuliga aylandi: yozuvchi ayrim ruhiy holatlarni kitobxon tasavvuriga qoldiradi. Bu usul A.P. Chexov ijodida keng qo‘llanilgan.

Biroq bu usul boshqa qahramonlarning ichki dunyosini to‘liq ochib berish imkoniyatini cheklagan. Odatdagi hikoyadan farqli ravishda, psixologik asarlarda tashqi tafsilotlar qahramonning ruhiy kechinmalariga bo‘ysundiriladi. Predmet va voqealar ichki dunyo bilan bog‘langandagina badiiy ma’no kasb etadi.

Psixologizmni yaratishda bayoniy-kompozitsion shakl, xususan, birinchi yoki uchinchi shaxs tilidan hikoya qilish muhim ahamiyatga ega. XVIII asr oxirigacha birinchi shaxs bayoni, ayniqsa maktublar shakli, qahramonning o‘z-o‘zini tahlil qilishi va ruhiy kechinmalarini ifodalashda samarali vosita hisoblangan. Biroq bu usul boshqa qahramonlarning ichki dunyosini to‘liq ochib berish imkoniyatini cheklagan.Masalan, tush qahramon hayotidagi avvalgi voqealar bilan emas, balki uning avvalgi emotsional holati bilan asoslanadi. I. V. Straxovga ko‘ra, adabiy tushlar yozuvchiga “qahramonlarning psixologik holati hamda xarakterini” badiiy tahlil etish imkonini beruvchi muhim psixologik vositadir[7].

So‘nggi yillarda shakllangan neorealizm va neosentimentalizm yangi ijtimoiy muhitning shaxsga ta’siri va insoniy tuyg‘ularni yoritadi. Zamonaviy adabiyotda ommaviy va intellektual adabiyot o‘rtasidagi chegaralar qisqarib, barokko va neobarokko estetikasi qayta namoyon bo‘lmoqda. Bu yo‘nalishlar jamiyatdagi yolg‘on, soxtalik va ikkiyuzlamachilikni ochib berishga xizmat qiladi.

“Boshqacha nasr” vakillaridan V. Sorokinni alohida ta’kidlash mumkin. Uning asarlarida inson hayotining murakkab va ilgari adabiyotda cheklangan jihatlari, shuningdek, sovet voqeligiga nisbatan tanqidiy munosabat aks etadi. Ushbu yo‘nalishda dunyo absurd va mantiqsiz hodisalar majmui sifatida tasvirlanadi. Senzuraning bekor qilinishi yozuvchilarga ijodiy erkinlik berdi. Postmodernistik adabiyotda xaos, noaniqlik va voqelikning parchalanganligi asosiy mavzularga aylanib, “dunyo-matn” konsepsiyasi orqali borliq turli va cheksiz matnlar majmui sifatida talqin qilinadi.

Shunday qilib, psixologizm – bu ruhiy kechinmalarni to‘g‘ri va yorqin tasvirlashga imkon beradigan maxsus usul, shakldir. Psixologik tasvirlashning uchta asosiy shakli mavjud: bevosita, bilvosita va jamlovchi. Psixologizm o‘zining ichki tuzilishiga ega, ya’ni u tasvirlash usullari va vositalaridan tashkil topadi, ulardan eng keng tarqalgani ichki monolog va psixologik muallif bayonidir. Bulardan tashqari, tushlar va qarashlardan, egizak qahramonlardan va sukut saqlash usulidan foydalanish ham mavjud. Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, bugungi adabiy jarayonda zamonaviy yozuvchilar nasri o‘zining estetik izlanishlari, formal va mazmuniy tamoyillari bilan yaxlit eksperimental maydonni tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Андреева Г. М. Социальная психология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 416 с.

2. Апухтина В. А. Проза В. Шукшина. – М.: Высшая школа, 1981. – 80 с.

3. Арнаудов М. Психология литературного творчества / Пер. с болг. О. Д. Николаева. – М.: Прогресс, 1970. – 656 с.

4. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – 487 с.

5. Гинзбург Л. Я. Литература в поисках реальности. – Л.: Советский писатель, 1987. – 397 с.

6. Есин А. Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 1998. – 248 с.

7. Есин А. Б. Психологизм русской классической литературы. – М.: Просвещение, 1988. – 176 с.

8. Страхов И. В. Психология творчества. – Саратов: Изд-во Саратовского пед. ин-та, 1968. – 80 с.

9. Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений: В 15 т. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1947. – Т. 3. – С. 421–431.

UO’K 808.5

“YALDO KECHASI” ROMANIDA TARIXIY HAQIQATNING BADIIY TALQINI

F.I.Karimova, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Xayriddin Sultonning “Yaldo kechasi” romanida tarixiy voqelikning badiiy talqin etilishi masalasi tadqiq etiladi. Asarda XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayoti, mustamlakachilik siyosati, milliy ozodlik harakati, jadidchilik va xalqning ma’naviy uyg‘onishi bilan bog‘liq jarayonlarning badiiy ifodasi tahlil qilinadi. Tarixiy fakt va badiiy to‘qima munosabati, tarixiy shaxs va badiiy obraz uyg‘unligi, tarixiy xotiraning roman poetikasidagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, adibning tarixiy materialni qayta ishlab, uni milliy tafakkur va inson ruhiyati bilan bog‘lash mahoratiga e’tibor qaratiladi.*

Kalit so‘zlar: *Xayriddin Sulton, “Yaldo kechasi”, tarixiy roman, tarixiy voqelik, badiiy tafakkur, tarixiy haqiqat, milliy xotira, jadidchilik, milliy ozodlik, badiiy obraz.*

Аннотация. *В статье рассматривается художественная интерпретация исторической реальности в романе Хайриддина Султона “Ялдо кечаси” (“Ночь Ялдо”). Исследование посвящено анализу литературного изображения общественно-политической жизни Туркестана начала XX века, колониальной политики, национально-освободительного движения, движения джадидов и процессов, связанных с духовным пробуждением народа. Рассматриваются взаимосвязь исторического факта и художественного вымысла, гармония между историческими личностями и литературными персонажами, а также роль исторической памяти в поэтике романа. Кроме того, особое внимание уделяется мастерству автора в переработке исторического материала и его связи с национальным самосознанием и психологией человека.*

Ключевые слова: *Хайриддин Султон, “Ялдо кечаси”, исторический роман, историческая реальность, художественное мышление, историческая правда, национальная память, джадидизм, национальное освобождение, литературный персонаж.*

Abstract. *This article examines the artistic interpretation of historical reality in Khayriddin Sulton’s novel “Yaldo kechasi” (The Night of Yaldo). The study analyzes the literary depiction of the socio-political life of early 20th-century Turkestan, colonial policies, the national liberation movement, the Jadid movement, and processes associated with the spiritual awakening of the people. It explores the relationship between historical fact and artistic fiction, the harmony between historical figures and literary characters, and the role of historical memory within the novel’s poetics. Furthermore, attention is drawn to the author's skill in reworking historical material and connecting it with national consciousness and the human psyche.*

Keywords*: Khayriddin Sulton, “Yaldo kechasi”, historical novel, historical reality, artistic thought, historical truth, national memory, Jadidism, national liberation, literary character.*

Tarix va adabiyot munosabati o‘zbek romanchiligida uzoq yillardan buyon muhim ilmiy muammolardan biri sifatida tadqiq etib kelinadi. Tarixiy roman janrida ijodkor oldida ikki muhim vazifa turadi: bir tomondan, tarixiy davrning asosiy ijtimoiy-siyosiy mohiyatini haqqoniy aks ettirish, ikkinchi tomondan esa tarixiy materialni badiiy-estetik jihatdan qayta ishlab, o‘quvchiga ta’sirchan shaklda yetkazish. Xayriddin Sultonning 2025-yilda nashr etilgan “Yaldo kechasi” romani ana shu ikki jarayon tutashgan badiiy hodisalardan biridir. Asar qariyb bir asrlik tarixiy davrni qamrab olishi va milliy ozodlik, ma’rifat, jadidchilik hamda mustamlakachilik muammolarini keng epik ko‘lamda yoritishi bilan ajralib turadi[11]. Kitob taqdimotida asar haqida, uni tarixiy jarayonlarni va uzoq davrni qamrab olganligi haqida qimmatli fikrlar keltirib o‘tilgan.

Roman haqidagi ilmiy va adabiy-tanqidiy qarashlarda ham uning tarixiy asoslari alohida ta’kidlangan. Jumladan, asarning arxiv ma’lumotlari, tarixiy materiallar va mustamlakachilik davrini boshdan kechirgan insonlarning hikoyalari asosida yaratilgani qayd etiladi[4].

Tarixiy roman uchun faktning o‘zi yetarli emas. Tarixiy hodisa badiiy asarga aylanishi jarayonida ijodkorning dunyoqarashi, estetik qarashlari va badiiy tafakkuri orqali qayta ishlanadi. Shu ma’noda tarixiy haqiqat bilan badiiy haqiqat aynan bir tushuncha emas. Tarixiy haqiqat real hayotda

yuz bergan hodisalarni anglatsa, badiiy haqiqat mazkur hodisalarning ijodkor tasavvuri va badiiy tafakkuri orqali qayta yaratilgan shaklidir. “Yaldo kechasi”da ham tarixiy materialning oddiy bayoni emas, balki uning inson taqdiri, millat xotirasi va ma’naviy kechinmalar bilan bog‘liq badiiy talqini kuzatiladi.

Roman voqealari orqali chor mustamlakachiligi va keyinchalik sho‘ro tuzumi sharoitida xalq boshidan kechirgan murakkab jarayonlar tasvirlanadi. Shu bilan birga, asarning markazida tarixning o‘zi emas, tarixni boshdan kechirayotgan inson turadi. Bu jihat tarixiy materialning badiiy qiymatini oshiradi. Adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan qaraganda, tarixiy voqealarni badiiylashtirishning muhim shartlaridan biri — tarixiy jarayon bilan inson ruhiyati o‘rtasidagi aloqani ochib berishdir. “Yaldo kechasi”da ham ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarning inson taqdiriga ta’siri muhim poetik omil sifatida namoyon bo‘ladi.

“Yaldo kechasi” romanining tarixiy qamrovi keng. Asarda bir necha avlod taqdiri orqali Turkistonning murakkab siyosiy va ma’naviy hayoti ko‘rsatiladi. Universitet taqdimotida ham roman uch avlod taqdiri misolida chor va sho‘ro mustamlakachiligi davridagi millat fojeasi, ozodlik va ma’rifat uchun kurash jarayonlarini ochib berishi ta’kidlangan[11]. Tarixiy davr tasvirida muallifning asosiy e’tibori siyosiy voqealarning tashqi bayoniga emas, ularning millat ruhiyatida qoldirgan izlariga qaratiladi. Shu sababli romandagi tarix oddiy xronologik ketma-ketlik emas, balki milliy xotira shakli sifatida namoyon bo‘ladi.

Mustamlakachilik davri tasviri orqali xalqning siyosiy qaramligi bilan bir qatorda uning ma’naviy qarshiligi ham ko‘rsatiladi. Jadidlar obrazi esa ushbu qarshilikning ma’rifiy va intellektual asoslarini ifodalaydi. Romandagi tarixiy voqelikni badiiy talqin etishda jadidchilik harakati alohida o‘rin tutadi. Jadidlar faoliyati faqat tarixiy fakt sifatida emas, balki millatning kelajagi uchun kurashgan ziyolilarning ma’naviy pozitsiyasi sifatida talqin qilinadi. “Yaldo kechasi” haqidagi tadqiqotlarda ham asarning milliy ozodlik g‘oyasi, jadidchilik ruhi va xalqning ma’naviy uyg‘onishi bilan bog‘liqligi qayd etilgan[3]. Bu jihatdan roman tarixiy xotirani tiklash vazifasini ham bajaradi. Chunki tarixiy shaxslar va voqealarni badiiy tasvirlash orqali o‘quvchi o‘tmishni faqat bilib qolmaydi, balki uning ma’naviy mohiyatini ham anglaydi. Tarixiy xotira roman poetikasida milliy o‘zlikni anglash vositasiga aylanadi. O‘tmishdagi fojealar, yo‘qotishlar va kurashlar bugungi avlod uchun tarixiy saboq vazifasini bajaradi.

Tarixiy romanning muhim xususiyatlaridan biri real tarixiy shaxslarning badiiy obrazga aylantirilishidir. Bunda ijodkor tarixiy manbalardagi ma’lumotlarni saqlab qolish bilan birga, qahramonning ichki dunyosini, ruhiy kechinmalarini, qaror va tanlovlarini badiiy tasvirlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. “Yaldo kechasi”da tarixiy voqelik bilan to‘qima obrazlarning o‘zaro munosabati romanning badiiy yaxlitligini ta’minlaydi. Tarixiy shaxslar faoliyati atrofida yuzaga keladigan voqealar insoniy kechinmalar bilan boyitiladi. Natijada tarixiy davrning umumiy manzarasi individual inson taqdiri orqali konkretlashadi. Bu usul o‘quvchining tarixiy voqeani hissiy qabul qilishiga imkon yaratadi. Tarixiy fakt badiiy obraz vositasida jonlanadi va o‘quvchi uchun oddiy ma’lumot emas, balki estetik hamda ruhiy tajribaga aylanadi. “Yaldo kechasi”ni o‘zbek tarixiy romanchiligi taraqqiyotidan ajratib o‘rganish mumkin emas. Asar Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida boshlangan tarixiy-milliy tafakkur yo‘lini davom ettirishi bilan ham e’tiborlidir. Bu jihat adabiy jamoatchilik tomonidan ham alohida qayd etilgan[11].

Agar “O‘tkan kunlar”da XIX asr Turkistonining ijtimoiy-siyosiy manzarasi, millatning ichki ziddiyatlari va mustamlakachilik arafasidagi holati badiiy tasvirlangan bo‘lsa, “Yaldo kechasi”da bu tarixiy jarayonning keyingi bosqichlari, xususan, mustamlakachilik, sho‘ro davri va milliy ozodlik g‘oyasi bilan bog‘liq jarayonlar kengroq epik makonda talqin etiladi. Shu ma’noda ikki roman o‘rtasidagi bog‘liqlik faqat syujet yoki obrazlar davomiyligi bilan chegaralanmaydi. Ularni birlashtiruvchi asosiy jihat – millat taqdiriga badiiy **munosabat** va tarix orqali milliy o‘zlikni anglash masalasidir.

Xulosa qilib aytganda, Xayriddin Sultonning “Yaldo kechasi” romani tarixiy voqelikni badiiy tafakkur asosida qayta yaratgan yirik epik asarlardan biridir. Unda tarixiy faktlar o‘z holicha bayon qilinmay, inson taqdiri, milliy xotira, ma’naviy uyg‘onish va ozodlik g‘oyalari bilan uzviy bog‘liq holda talqin etiladi.

Roman poetikasida tarixiy haqiqat va badiiy haqiqat o‘zaro uyg‘unlashadi. Tarixiy voqealar qahramonlarning ruhiy kechinmalari va individual taqdiri orqali konkretlashtiriladi. Shu sababli asarda tarix nafaqat o‘tmish haqidagi ma’lumot, balki milliy o‘zlikni anglashning badiiy vositasiga aylanadi.

“Yaldo kechasi”ning yana bir muhim jihati shundaki, unda jadidchilik, milliy ozodlik, ma’rifat va tarixiy xotira masalalari bir butun g‘oyaviy-estetik tizimni hosil qiladi. Roman shu jihatdan zamonaviy o‘zbek adabiyotida tarixiy tafakkurning yangi bosqichini ifodalovchi asarlardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Tadqiqotchilar ham asarning keng tarixiy ko‘lami va kelgusida ko‘plab ilmiy izlanishlarga asos bo‘lishi mumkinligini ta’kidlamoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Abdullayeva G. Xayriddin Sulton ijodi o‘rganilishi // European Science International Conference. – B. 15-18.
2. Eshonqulov J. Historical Truth and Artistic Interpretation // International Journal of Literature and Languages. 2026. – B. 45-50.
3. G‘aybulloyeva P. O‘zbek milliy romanchiligida tarixiy haqiqat va badiiy talqin (Xayriddin Sultonning “Yaldo kechasi” romani misolida) // Maktabgacha va maktab ta’limi. 2026. – B. 12-15.
4. Mansurova B. Xayriddin Sultonning “Yaldo kechasi” romanining xususiyatlari // 2026. – B. 270.
5. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent, 2018. – 380 b.
6. Quronov D., Mamajonov, Z., Sheraliyeva, M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 400 b.
7. Rizayev Sh. “Yaldo kechasi” – milliy tarixiy tafakkurni uyg‘otgan badiiy hodisa// – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti nashri. – B. 5-8.
8. Safarov, X. Yurt qayg‘usi haqidagi asar – “Yaldo kechasi” tajallisi // Oyina.uz portal. – Toshkent, 2026.
9. Sulton X. Yaldo kechasi. – Toshkent: Xaybar, 2025. – 320 b.
10. Shahri Sh. Yaldo kechasini kuting va o‘qing // Jadid. – 2025. – № 48.
11. Usmonova N. “Yaldo kechasi” asari taqdimotidan lavha // O‘zA.uz. – Toshkent, 2026.

UO’K: 821.512.133.09:39

OMON MATJON IJODIDA MILLIY QADRIYATLAR TALQINI

M.S.Karimova, mustaqil izlanuvchi, Shahrisabz davlat pedagogika institute, Shahrisabz
ORCID 0009-0000-1420-2875

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Omon Matjon ijodida millat va milliyatchilik g‘oyalarining asosiy tamoyillaridan biri hisoblangan milliy qadriyatlarni, xususan, mashhur tarixiy shaxslar va shoirga zamondosh bo‘lgan ijodkor, ustozlarni ulug‘lovchi asarlarning badiiy talqini tahlil etilgan.Shuningdek, milliy qadriyatlarning davr taraqqiyoti asosida yangilanib va o‘zgarib borishi, Omon Matjon ijodida uning turli jihatdagi o‘ziga xos badiiy talqini, tarixiy siymolar badiiyatidagi mahorat, zamondosh ijodkorlar va ustozlarga bo‘lgan hurmat va ehtiromning milliyatchilik g‘oyalari asosida ifodalanishi xususida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar: *Omon Matjon, millat, milliyatchilik, milliy qadriyatlar, tarixiy shaxslar, zamondosh ijodkorlar, zamondosh ustozlar.*

Аннотация. *В статье анализируется художественное осмысление произведений Омона Матжона, воспевающих национальные ценности–ключевой элемент концепций нации и национализма;особое внимание уделяется сочинениям, посвященным выдающимся историческим личностям, а также коллегам по творчеству и наставникам - современникам поэта.В ходе обсуждения также рассматриваются эволюция и обновление национальных ценностей в духе времени, их уникальное художественное воплощение в различных гранях творчества Омона Матжона, его мастерство в изображении исторических личностей, а также выражение –основанное на национальных идеалах–уважения и глубокого почтения к современным коллегам по творчеству и наставникам.*

Ключевые слова: *Омон Матжон, нация, национализм, национальные ценности, исторические личности, творческие современники, современники -наставники.*

Abstract. *This article analyzes the artistic interpretation of national values, which is one of the main principles of the ideas of nation and nationalism in the work of Amon Matjon, in particular, the works of famous historical figures and contemporary poets and teachers.The discussion aiso*

addresses the evolution and renewal of national values in step with the times, their unique artistic interpretation across various facets of Omon Matjon's work, his mastery in portraying historical figures, and the expression–grounded in nationalist ideals–of his respect.

Keywords: *Amon Matjon, nation, nationalism, national values, historical figures, contemporary poets, contemporary teachers.*

Kirish. Millat va milliyatchilik g‘oyalarining asosiy tamoyillaridan biri bo‘lgan milliy qadriyatlar bashariyat paydo bo‘lganidan hozirgi davrgacha o‘tgan vaqt ichida shakllangan turmush tarzi, ijtimoiy-siyosiy va individual munosabatlar jarayonida mukammallashib, yangilanib boradigan kategoriyadir.Milliy qadriyatlar biror millat vakillariga xos bo‘lgan hayot tarzi, xarakter belgilari, davlat va jamiyat taraqqiyoti natijasida doimiy yangilanib boradigan ma'naviy-madaniy tushunchadir.

“Yuksak ma'naviyatli, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarga, o‘z mustaqil fikriga ega bo‘lgan yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash biz uchun eng muhim masalalardan biridir” [1],–deya ta'kidlaydi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev.

Milliy qadriyatlar milliy tafakkur va axloqiy-ruhiy ko‘nikmalar uyg‘unligida shakllanadi.Davr va ijtimoiy-siyosiy tuzum o‘zgarishlari sabab milliy qadriyatlarda ham yangilanishlar ro‘y beradi.Jumladan, xalq og‘zaki ijodiga mansub “Alpomish” dostonida tasvirlangan “Kampir o‘idi”, “Choch siypatar”, “It irillar” kabi to‘y marosimlaridagi udumlar hozir yo‘qolib ketgan.

Sobiq sho‘rolar tuzumi davrida o‘zbek xalqining milliy bayrami, milliy qadriyati bo‘lgan Navro‘z bayramini o‘tkazish cheklab qo‘yildi.Ayrim yillarda, hatto rahbar lavozimdagi shaxslarning, diniy marosimlarda qatnashmaslik tazyiqi ostida, janoza va ta'ziya marosimlaridagi ishtiroki taqiqlandi.Milliy mustaqillikdan so‘ng bunday siyosiy taqiqlar o‘z-o‘zidan barham topdi.

Adabiyotlar tahlili. Milliy qadriyatlar haqidagi fan aksiologiya deyiladi.‘‘Bu atama ilmiy bilimlar sohasiga o‘tgan asrning ikkinchi yarmida nemis aksiologi E.Gertman va fransuz olimi P.Lapi tomonidan kiritilgan.G‘arbda bu atama grekcha “qadriyat”va “fan” tushunchalariga asoslanadi” [2].

Har bir xalqning milliy qadriyatlari o‘z tarixiy ildiziga ega.“O‘zbek milliy qadriyatlarining tarixiy ildizlari bir necha ming yillik davrlarni qamrab oladi va asosan, to‘rtta yirik tarixiy manbaga borib taqaladi:

1.Zardushtiylik va qadimgi madaniyat davri.‘‘Avesto”ning “Ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal”tamoyili milliy axloqimiz poydevoriga aylangan.Tabiatga hurmat shakllangan, Navro‘z bayrami saqlanib qolgan.

2.Islom renessansi va ma'naviy yuksalish(IX-XII asrlar).Ilm-fan va iymon:diniy va dunyoviy bilim uyg‘unlashdi.Axloqiy qoidalar ijtimoiy qoidaga aylandi.

3.Temuriylar davri va davlatchilik madaniyati(XIV-XV asrlar).Adolat tamoyili va bunyodkorlik: me'morchilik, san'at, tilga yuksak hurmat shakllangan.

4.Jadidchilik va milliy uyg‘onish davri (XIX asr oxiri-XX asr boshi). Ma'rifatparvarlik, milliy o‘zlikni anglah g‘oyasi ilgari surilgan” [3]. Milliy qadriyatlarimizning bu tarixiy ildizlari mustaqillikdan so‘ng xalq tafakkuri va hayotidan yanada chuqurroq joy olgan.

Milliy qadriyatlarni tiklashda adolat mezonida ish ko‘rish, muammoli masalalarni chuqur tadqiqot asosida hal qilish muhimdir.‘‘Milliy qadriyatlarni tiklash, madaniy merosga munosabat masalasida nihoyatda nozik did, fuqaroviy yetuklik, tanqidiy tahlil va ayni paytda ehtiyotkorlik talab qilinadi.Istiqlol tufayli madaniy merosimizning, shu jumladan, diniy merosimizning xalqdan yashirilgan yoki noto‘g‘ri talqin qilib kelingan bebaho namunalari xalqqa qaytarildi” [4].

Insoniyat tarixidan azaldan milliy qadriyatlarni ulug‘lash, ularga hurmat qarash mavjudligini yaxshi bilamiz.XX asrda g‘arbga xos ‘‘ommaviy madaniyat’’g‘oyasi tarqalgan bo‘lsa-da, XX asrda buni qabul qilmaslikka intilish kuzatildi.Xo‘sh, XXI asrda nima bo‘ladi? “Mazmun jihatdan XXI asrda ham XX asrda rivoj topgan qadriyatlar bilan bir qatorda insoniyat ongida va ijtimoiy amaliyotdagi yangi paradigmalar bilan bog‘liq yangi qadriyaviy mezonlar paydo bo‘lishi kerak” [5].

Metodologiya. Omon Matjon ijodidagi millat va milliyat g‘oyalarini ifoda etuvchi milliy qadriyatlarning badiiy talqini tahlilida asarlarda ifodalangan tarixiy davr va uning o‘ziga xos

xususiyatlari, ijodiy metodlarning o‘ziga xos jihatlarini hisobga olgan holda foydalanish maqsadga muvofiqdir.Xalq og‘zaki ijodi, o‘zbek adabiyoti, tarixiy siymolar talqini bilan bog‘liq tahlilda tarixiy-qiyosiy metod maqsad uchun xizmat qiladi.Biografik tahlil usulida badiiy obrazlarning tarjimayi holi bilan bog‘liq holda tasvirlangan milliy qadriyatlar tadqiq etildi.

Badiiy asarlarning janr xilma-xilligiga, asar tuzilishi va mazmuniy o‘zgachaligiga ko‘ra struktur-semantik, g’oyalarning keng ko‘lamli va hayotiy ildizga egaligi asosida germenevtik tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. Milliy qadriyatlar in’ikosi dastlab xalq og‘zaki ijodi namunalarida, yozuv paydo bo‘lgach esa badiiy adabiyotda ifodalana boshlandi. Zamonaviy o‘zbek adabiyotida ham bu borada shoir va adiblarimiz turli adabiy janrlarda samarali ijod qilishmoqda.

Milliy qadriyatlar moddiy, ma’naviy va madaniy, diniy va axloqiy, ijtomoiy-siyosiy kabi turlarga ajratiladi.O‘zbekiston xalq shoiri Omon Matjonning adabiy merosida milliy qadriyatlar talqinida bitilgan ijod namunalari talaygina, ularni yuqorida ko‘rsatilgan turlar asosida tahlil qilamiz.Milliy qadriyatlarning moddiy turlariga kiruvchi tarixiy-me’moriy obidalar, ularni asrab-avaylashga targ‘ib qilish, shu asosda millat va milliyat g‘oyasini badiiy talqin etish Omon Matjon ijodida o‘ziga xos badiiy obrazlar orqali “Qirchumoli”, “Eski o‘choq”,‘‘Klod Mone chizgan manzara”, ‘‘Ikki qal’a”she’rlari va boshqa janrdagi asarlarida ifodalangan.

“Qirchumolilar(termitlar yoki oq chumolilar) jamoa bo‘lib yashaydi.Ularning soni bir uyada milliontagacha bo‘lib, o‘simlik va daraxtlarda yashashi mumkin.Asosan, o‘simliklarning yog‘och qismi bilan oziqlanadi. Shu bois ular inshootlarning yog‘och qismini buzadi” [6].“Qirchumoli”she’ri 1997- yilda yozilgan bo‘lib, shu yili Xiva shahridagi tarixiy yodgorliklarni qirchumolilar bosadi.Ular endi yog‘och ustun, eshik-rom o‘rniga g‘ishtlarni yemirishga tushadi.Bu noxush hodisa shoirni iztirobga soladi:Chingiz lashkaridan ham ochko‘z ekani, yurtining toshini qanday qilib taomga aylantirganini alohida ta’kidlaydi. Xivaning tarixiy obidalarini tuzdan, gujumqurtdan shu g‘ishtlar asrab kelayotganini eslatib, qirchumolilarni o‘zimizdan chiqqan yov, deb ataydi.Shoir bu hasharotlarni “nazari past, och, xosid kas” chingizlarga mengzaydi; o‘zini minorga qiyoslab, she’rni optimistik ruhda quyidagicha yakunlaydi:

Poyimda qurt-qumusqalar g‘imirlar abad Va yelkamda farishtalar sururi mangu [7].

Omon Matjon ushbu she’r orqali kitobxonni milliy qadriyat hisoblangan tarixiy obidalarni, Vatanni chetdan kelgan va qirchumoli majoziy obrazi qiyofasidagi o‘zimizdan chiqqan sotqinlardan himoya qilishga chaqiradi.

Shoirning “Ikki qal’a” she’ri ham Xivadagi Ichon va Dishon qal’a taqdiri haqida bitilgan bo‘lib, ikkinchisi birinchisini asrash uchun qurilgani, tashqi hujumlar ta’sirida xarobaga aylanganiga achinib, uni “Botir jasadidek egasiz va xor” deya tasvirlaydi.Odamni Dishon qal’aga, uning orzusini Ichon qal’aga qiyoslagan shoir she’rni donishona xulosalaydi:Deyman: umr hikmatin bobongdan o‘rgan,Asramoqni o‘rgan Ichon qal’ani! [8]

Ajdodlarimizning milliy qadriyatlarni, insonning orzu-umidlarini asrab-avaylash va uni avlodlardan avlodlarga yetkazish bo‘yicha qilgan tadbirlari bugungi kunda ham o‘z qimmatini yo‘qotmaganligi mazkur band hikmatida yorqin ifodalangan.

“Eski o‘choq” she’rida ota-bobolarimiz hecha ming yillardan buyon foydalanib kelinayotgan, insonlarga harorat hamda rizq-nasiba ulashadigan milliy qadriyat haqida so‘z boradi.Kimsasiz yerda insonlarning qandaydir ehtiyojiga xizmat qilgan o‘choqni unutsalar-da, tabiat har yil lolalar gulxani bilan siylashi ta’sirchan talqin etilgan:

Uni eslab kelar har yil Bahorjon,–Butun qirga lola gulxanlar yoqar! [9]

Ma’naviy va moddiy qadriyatlar sirasiga kiruvchi milliy til, uni asrab-avaylash, boyitish masalasi shoir uchun mas’uliyat darajasiga ko‘tarilgan.Omon Matjon o‘z ijodida Xorazm shevasiga xos jarangdor so‘zlarni umumxalq tili leksik qatlamiga kiritishga harakat qilgan: yitmoq-yo‘qolmoq, gizlamoq-yashirmoq, og‘och-yog‘och, yobonli-qishloq lik, , nechuksiz -yaxshimisiz kabi.Milliy qadriyatlarning diniy va axloqiy turlari talqinida Omon Matjon xalq hayotidan munosib o‘rin olgan shaxslar Najmiddin Kubro, Pahlavon Mahmud, Abu Rayhon Beruniy, Al Xorazmiy, Xoja Ahror Valiy va boshqalar haqida turli janrdagi asarlar yaratgan.O‘ziga zamondosh bo‘lgan Nozim Hikmat, G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Zulfiya, Matyoqub Qo‘shjonov kabi ulug‘ ustozlar, Shukur Burhon,

Komiljon Otaniyozov, Otajon Xudoyshukurov kabi mashhur san'atkorlarga bag‘ishlab yozilgan asarlari shoirning millat qadrlagan shaxslarga bo‘lgan yuksak ehtiromi va qadriyat ifodasi, ular ijodini sarbaland qilishga bo‘lgan e'tiborining badiiy in'ikosidir.

Omon Matjonning diniy qadriyatlar talqinidagi "Xaloskor ruh" badiha-qissasi uning zamonaviy o‘zbek adabiyotida birinchilardan bo‘lib yaratgan yangi mavzu va janrdagi durdona asarlaridan biridir.Asar naqshbandiya tariqatining ulug‘ vakili, o‘z davrida mamlakat va xalq tinchligi temuriy podsholarni birodarkushlik urushlaridaan qaytargan, shoir "Xaloskor ruh" deb ulug‘lagan shayx Xoja Ahror Valiy ziyoratlairi talqinidan iborat.

"Butun Xuroson va Movarounnahrda obro‘-e'tibor qozongan,yetti iqlimda "Olam faqirlari himoyachisi" unvoniga yetishgan, bir el, bir millatning ma'naviy-ma'rifiy timsoliga aylangan ulug‘ shayx Xoja Ahror Valiy kim bo‘lganlar? Shayx Abdurahmon Jomiy "Ka'bayi maqsud"deb ulug‘lagan, hazrat Alisher Navoiy "Tariqat qutbi" debon tavoze'lar qilgan. Bobur Mirzoning tushlariga kirib, forig‘lik yo‘lini ko‘rsatgan bu zoti sharif haqida, mana, salkam olti yuz yildan beri "afsonaviy-ilohiy hikoyat-rivoyatlar" xalq orasida muttasil aytib kelinmoqda" [10].

Qissaning"Jahon tadbirkorlari piri" qismida Xoja Ahror Valiy dehqonlar, tadbirkorlar himoyachisi sifatida ularni turli soliqlar bois xonavayronlikdan asrab qoladi. ."‘‘Turkiston o‘lkasini qayta qurish"asnosida fon Kaufman ruhoniy muassasalarini inkor etdi va Xojaning muqaddas merosi so‘nggi og‘ir zarbaga uchradi" [11]. Xoja Ahror Valiy og‘ir damlarida Boburning tushlariga kirib, uning g‘alabasiga ruhiy madad bergan, to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatgan.Turk sultoni Anvar poshsho g‘alabasida ruhan jang maydonida bo‘lgan.

Xulosa va takliflar. Milliy qadriyatlar jamiyat va inson taraqqiyoti natijasida hamisha yangilik jihatiga ega bo‘luvchi, umumjahon qadriyatlari bilan sintezlanib boruvchi tushunchadir.Bir necha asrlar davomida milliy qadriyatlar millat tafakkuri, hayot tarzi, axloqiy-ruhoniy tushunchalar omuxtaligida rivojlanadi.Mamlakatimizda XX asrda davriy o‘zgarishlar, siyosiy tuzum ta'siri ostida milliy qadriyatlarni tazyiq ostiga olish, taqiqlash hollari ham ro‘y berdi.O‘zbek adabiyotida milliy qadriyatlar talqini hamisha ustuvor yo‘nalishlardan biridir.Shoir Omon Matjon ijodida milliy qadriyatlar talqinida bitilgan asarlar kelajak avlodni tarbiyalash, ma'naviy-ma'rifiy dunyosini o‘stirishga xizmat qiladi.

Shoir "Ikki qal'a" she'ri orqali kitobxonni milliy qadriyat hisoblangan tarixiy obidalarni,Vatanni, inson qalbi va ruhiyatini asrash g‘oyasini ulug‘laydi.Sobiq sho‘rolar davrida chetdan kelgan,o‘zimizning sotqinlarni qirchumoli majozi orqali ifodalaydi.

Ajdodlarimizning milliy qadriyatlarni, insonning orzu-umidlarini asrab-avaylash va uni avlodlarda yetkazish har bir shaxsning sharafli burchidir.Milliy til taraqqiyoti, ravnaqi uchun mas'ul shoir Xorazm shevasigagi so‘zlarni o‘zbek tili leksik qatlamiga kiritgan.

Omon Matjon millatning tabarruk tarixiy shaxslari siymosida oliy milliy qadriyat hisoblangan vatanparvarlik tuyg‘ulari asosida jonini qurbon qilgan uluglar orqali kitobxonga kubroviya tariqati mohiyatini ochib bergan. O‘ziga zamondosh bo‘lgan ulug‘ ustozlar, mashhur san'atkorlarga bag‘ishlab yozilgan asarlari orqali millat vaikillariga ehtirom va hurmat ruhini singdirishga intilgan.

Omon Matjon "Xaloskor ruh" badiha-qissasida Xoja Ahror Valiyning mamlakat va millat farovonligi yo‘lidagi ishlariga haqqoniy baho berish lozimligini badiiy asoslagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Shavkat Mirziyoyev.Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat'iyat bilan davom ettirib,yangi bosqichga ko‘tarilamiz.-T.:‘‘O‘zbekiston",2018,90-bet.

2. Milliy qadriyatlar.https://share.google/9skrHqQLgicwNS2WT www.arxiv.uz

3. Milliy qadriyatlarning tarixiy ildizlari .https://share.google/aimode/0jOi3H7 porqL3KhGW

4. Erkayev A.Tafakkur erkinligi./Ikkinchi to‘ldirilgan nashri/.–Toshkent,"Ma'naviyat", 2021.–B.63.

5. Axmedova M.A.Falsafa.–Toshkent,"Ta'lim",2018.– B.566-567.

6. Termitlar–Vikipediya https://sharegoogle/vODDgJQARILAy7S5S

7. Matjon O.Ardaxiva.–Toshkent.G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000,B.-76.

8. Matjon O.Iymon yog‘dusi.She'rlar,dostonlar.Saylanma.–T.: Adabiyot va san'at nashriyoti:1995.–B.168.

9. Turkiy adabiyot durdonalari.Omon Matjon[Matn]:nazm.– Toshkent:"O‘zbekiston" nashriyoti,2022.–B.15.

10.Орипов А.Кўнгил оламига саёҳат.‘‘Xaloskor ruh" бадиҳа-қиссага сўзбоши. Вебсайт:.@omonmatjon kanali.

11. Вебсайт:.@omonmatjon kanali.

UO’K 81'37

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDA “ADAM” KONSEPTINING SEMANTIK-LINGVOKULTUROLOGIK TARKIBI

D.Karimxodjaeva, teacher, Karakalpak State University named after Berdakh, Nukus

Annotatsiya. *Maqolada ingliz va qoraqalpoq tillarida insonni ifodalovchi birliklarning semantik va lingvokulturologik tashkil topishi qiyosiy tahlil qilinadi (markaz — adam konsepti). Umumiy antropologik yadro mavjud, biroq gender, ijtimoiy va madaniy ramzlar bilan bog‘liq periferik qatlamlari turlicha. «Adam» konsepti uchun uch pog‘onali model taklif etilgan; asosiy yo‘nalishlar: «inson–jamiyat», «inson–axloq», «inson–mehnat», «inson–munosabat».*

Kalit so‘zlar: *konsept, «Adam», adam, lingvokulturologiya, semantika, qiyosiy tilshunoslik, antropoleksema, baholash, qoraqalpoq tili*

Аннотация. *Статья сравнивает семантическую и лингвокультурологическую организацию единиц, обозначающих человека, в английском и каракалпакском языках (центр — adam). Выявлено общее антропологическое ядро при различиях периферийных слоёв в гендерном, социальном и культурно-символическом аспектах. Предложена трёхуровневая модель концепта «Адам»; ключевые векторы — «человек — общество», «человек — нравственность», «человек — труд», «человек — отношения».*

Ключевые слова: *концепт, «Адам», adam, лингвокультурология, семантика, сравнительное языкознание, антрополексема, оценка, каракалпакский язык*

Abstract. *The article compares semantic and linguocultural structures of human-denoting units in English and Karakalpak, focusing on the adam concept. Both languages share an anthropological core but differ in peripheral layers regarding gender, social relations, and cultural symbolism. A three-tier model maps the "Adam" concept, identifying "human–society," "human–morality," "human–labor," and "human–relations" as key cultural vectors.*

Keywords: *concept, "Adam", adam, linguocultural studies, semantics, comparative linguistics, anthroponym, evaluation, Karakalpak language*

Kirish. Til vositasida insonni nomlash masalasi milliy dunyoqarashning eng muhim qatlamlaridan birini aks ettiradi. Inson haqidagi tasavvurlar biologik mavjudlik bilan cheklanmay, shaxsning aqliy faoliyati, ijtimoiy mavqei, oila va jamoa bilan munosabati, axloqiy qiyofasi hamda madaniy idealini ham qamrab oladi. Shu sababli “Adam” konseptini qiyosiy o‘rganish faqat lug‘aviy ekvivalentlarni sanab o‘tishdan ko‘ra kengroq yondashuvni talab etadi.

Konseptosfera tushunchasiga doir Lixachev qarashlarida tilning tarixiy-madaniy tajribasi konseptual birliklar tizimida jamlanishi ta’kidlanadi [1: 3–9]. Babushkin esa konseptlarning bir xil tipda emasligini, real voqelikning turli bo‘laklari turlicha kognitiv tashkil topishini qayd etadi [2: 39]. Shunday qilib, “adam”ning lug‘aviy ma’nosi va shu leksema asosida shakllanadigan kengroq madaniy tasavvurlarni aynanlashtirish metodologik jihatdan to‘g‘ri emas.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tavsifiy, komponent tahlil, qiyosiy-chog‘ishtirma, kontekstual va lingvokulturologik usullar birlashtirildi. Manba sifatida ingliz va qoraqalpoq tillarining izohli lug‘atlari, ilmiy maqolalar va insonni nomlovchi birliklarning avvalgi qiyosiy tavsiflari olindi. English–Karakalpak tadqiqotlarida man–adam konseptual sohasi leksik, frazeologik, paremiologik va badiiy materiallar asosida o‘rganilgani qayd etilgan [5: 18–19]. Antropoleksemalarning strukturaviy-semantik tasnifida esa neytral, ijobiy baholovchi va salbiy baholovchi guruhlar ajratilishi ko‘rsatilgan [6: 353–356].

Natijalar va tahlil

1. “Adam” konseptining umumiy antropologik yadrosi

Qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, ingliz va qoraqalpoq tillarida inson konsepti uchta o‘zaro bog‘liq qatlamni birlashtiradi: biologik mavjudlik, ongli-faol mavjudlik va ijtimoiy-axloqiy mavjudlik. Birinchi qatlam hayot, tana, yosh va o‘lim bilan; ikkinchi qatlam aql, til, bilim va hissiyot bilan; uchinchi qatlam esa oila, jamiyat, mehnat, hurmat va mas’uliyat bilan bog‘lanadi. Demak, “inson” ikki til uchun ham faqat biologik kategoriya emas.

Wierzbickaning insonning universal konseptual asoslari haqidagi qarashlari ham bu nuqtani kuchaytiradi: turli tillar orasidagi ulkan farqlar mavjud bo‘lsa-da, insonning “men”, “sen”, shaxs va munosabatga oid asosiy konseptual birliklari umumiy kognitiv zamin bilan bog‘langan [4: 908–915]. Biroq universal asos konkret tilda bir xil leksik tuzilmani yuzaga keltirmaydi.

2. Ingliz tilidagi man–human–person tizimi

Ingliz tilidagi man leksemasi tarixiy jihatdan ikki yo‘nalishni birlashtirgan: umumiy “inson” ma’nosi va “voyaga yetgan erkak” ma’nosi. OED ma’lumotlari ushbu ikki semantik qatlamning qadimgi davrlardanoq mavjud bo‘lganini va keyingi tarixiy rivojlanishda erkaklik bilan bog‘liq ma’no kuchayganini ko‘rsatadi [7: n.p.]. Natijada zamonaviy ingliz tilida umumiy inson ma’nosi ko‘pincha human yoki person orqali ifodalanadi, man esa ko‘plab kontekstlarda erkak shaxsni aniqroq bildiradi. Mazkur jarayonni oddiy “eski ma’no yo‘qoldi” tarzida baholash yetarli emas. Aksincha, ma’no tarmoqlanib, funksiyalar o‘zaro taqsimlangan. Human tur ko‘lami va insoniy sifatni; person individual shaxsni; people kollektiv insonlar guruhini; mankind/humankind esa insoniyatni ifodalashga moyil. Shunday qilib, ingliz tilida “inson” konseptual maydoni ko‘proq differensiallashgan.

3. Qoraqalpoq tilidagi adam, insan, kisi va adamzat birliklari

Qoraqalpoq tilida adam asosiy umumiy inson nomi sifatida markaziy o‘rin egallaydi. U odatda jinsga xos majburiy semantik belgiga ega emas va shuning uchun umumiy “inson/shaxs” ma’nosini bevosita ifodalashga xizmat qiladi. Inson ma’nosining boshqa birliklari esa uslubiy yoki semantik nozikliklarni kuchaytiradi. Avvalgi qiyosiy tadqiqotlarda ham man–adam konseptual sohasi ikki tilda universal va milliy xususiyatlarning birikishini ko‘rsatadigan soha sifatida tavsiflangan [5: 18–19].

Adamzat birligi esa individual shaxsdan insoniyat yoki umumiy inson jamoasiga siljishni ta’minlaydi. Insonning ijtimoiy va ma’naviy tabiati bilan bog‘liq ma’nolar adam asosida yuzaga keladigan birikmalar va derivatsiyalar orqali kuchayadi. Ayniqsa, adamgershilik kabi birliklar “odam bo‘lish”ni biologik belgidan axloqiy idealga aylantiradi. Shu jihatdan qoraqalpoq materialida shaxs nomi bilan insoniylik normasi o‘rtasidagi aloqa kuchliroq ko‘rinadi.

4. Umumiy va farqli semantik belgilar

Belgi	Ingliz tili	Qoraqalpoq tili	Xulosa
Jins	man ko‘pincha erkak; human/person neytral	adam umumiy, neytral	asosiy allomorfizm genderda
Shaxs	Person	adam/kisi	ikkala tilda ham markaziy
Insoniyat	humankind/mankind	Adamzat	kollektiv qatlam mavjud
Ijtimoiylik	people, person, role terms	adam, kisi, jurt/jamiyat kontekstlari	ijtimoiy mavjudlik umumiy
Axloqiy baholash	humaneness, good/bad person	adamgershilik, hurmat va xulq birliklari	qadriyat periferiyada kuchayadi
Madaniy ramz	idioms and fixed expressions	maqol, matal, frazeologiya bilan kuchli integratsiya	distant periphery farqlanadi

Jadvaldan ko‘rinadiki, umumiy semantik yadro mavjud bo‘lsa ham, uning ichki taqsimoti bir xil emas. Ayniqsa gender belgisi ingliz tilida leksik tizimning tarixiy differensiallashuvini ko‘rsatadi. Qoraqalpoq tilida esa “adam”ning umumiy nom sifatidagi markaziyligi saqlanadi.

5. “Adam” konseptining uch pog‘onali lingvokulturologik modeli

Qatlam	Mazmun	Tipik ifodalanish	Asosiy belgilar
Markaz	inson/shaxs mavjudligi	Adam	tiriklik; ong; shaxs
Yaqin periferiya	inson faoliyati va munosabatlari	adam, kisi, insan va birikmalar	mehnat; oila; jamiyat; nutq; bilim
Uzoq periferiya	axloqiy va madaniy ideal	adamgershilik va frazeologik/paremiologik birliklar	hurmat; mehr; qanoat; hamjihatlik; qo‘rqoqlik; erkinlik

Uch pog‘onali model OAK maqolasi uchun ikki jihatdan muhim. Birinchidan, u konseptning markaziy va periferik belgilarini ajratib, tahlilni ixchamlashtiradi. Ikkinchidan, u aynan qoraqalpoq tilining madaniy xususiyatlarini ko‘rsatishga imkon beradi: “inson” tushunchasi shaxsga nom berish bilan tugamay, munosib xulq, jamiyat bilan munosabat va jamoaviy qadriyatlar tizimiga ulanadi.

6. Lingvokulturologik mazmunning asosiy vektorlari

Birinchi vektor "inson–jamiyat" munosabatidir. Insonning kimligi uning jamoa, oila yoki ijtimoiy guruhdagi o'rni bilan aniqlanadi. Ikkinchi vektor "inson–mehnat" bo'lib, faoliyat va mehnatsevarlik insonning ijtimoiy qiymatini belgilovchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Uchinchi vektor "inson–axloq" bo'lib, yaxshi va yomon xulq, hurmat, mas'uliyat, uyat va mehr kabi belgilar konseptual periferiyani tashkil etadi. To'rtinchi vektor "inson–munosabat" bo'lib, qarindoshlik, do'stlik, mehmondo'stlik va hamjihatlik kabi kategoriyalar bilan bog'lanadi. Bu qatlamlar madaniy konseptualizatsiyaning kollektiv tajribaga tayanishini ko'rsatadi [3: 11–23].

Muhokama. Tadqiqot natijalari inson konseptining ikki qatlamli tabiatini ko'rsatadi: universal antropologik asos va milliy-madaniy differensiallashuv. Universal qism barcha insonlarga xos tajribalar — mavjudlik, ong, nutq, munosabat, ehtiyoj va o'limni o'z ichiga oladi. Milliy qism esa ushbu tajribalarning qaysi biri konseptual jihatdan markazlashtirilishi va qaysi biri periferiyaga chiqarilishida namoyon bo'ladi. Sharifianning madaniy konseptualizatsiya modeli bunday farqlarni schema, category va metaphor kabi mexanizmlar orqali tushuntirish imkonini beradi [3: 11–23]. Qoraqalpoq tilidagi materialda "adam"ning markaziyligi va uning axloqiy-madaniy derivative birliklar bilan yaqinligi konseptning shaxs nomidan insoniylik me'yoriga o'tishini ko'rsatadi. Ingliz tilida esa tarixiy semantik differensiallashuv natijasida umumiy va gender-markazli referenslar ko'proq turli leksik birliklarga taqsimlangan. Bu farq ikki tilning "inson" konseptual maydoni bir-biridan butunlay boshqa ekanini emas, balki bir xil antropologik mazmunning turlicha leksik ierarxiyada tashkil topganini bildiradi.

Xulosa. Ingliz va qoraqalpoq tillarida "inson" mazmunini ifodalovchi birliklar qiyoslanganda, umumiy antropologik yadro bilan birga sezilarli lingvokulturologik farqlar aniqlanadi. Ingliz tilida man tarixiy jihatdan umumiy inson va erkak ma'nolarini birlashtirib, keyingi bosqichlarda human, person, people va mankind/humankind bilan funksional jihatdan differensiallashgan. Qoraqalpoq tilida adam esa umumiy inson/shaxs nomi sifatida markaziy o'rinni saqlab, insan, kisi, adamzat va adamgershilik kabi birliklar orqali semantik hamda madaniy qatlamlarni kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Likhachev, D. S. (1993). "Kontseptosfera russkogo yazyka." Izvestiya RAN. Seriya literatury i yazyka, 52(1), 3–9.

2. Babushkin, A. P. (1996). Tipy kontseptov v leksiko-frazeologicheskoy semantike yazyka. Voronezh: Voronezh State University Press.

3. Sharifian, F. (2017). Cultural Linguistics: Cultural conceptualisations and language. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. Chapter 2, pp. 11–23. https://doi.org/10.1075/clscc.8.c2

4. Wierzbicka, A. (2022). I and Thou: Universal human concepts present as words in all human languages. Russian Journal of Linguistics, 26(4), 908–936. https://doi.org/10.22363/2687-0088-31361

5. Kdyrbaeva, G. K., & Sultanova, A. B. (2018). MAN–АДАМ concept sphere units' linguocultural features. Science and Society, 3, 18–19.

6. Tleumuratov, G., & Tleumuratov, A. (2024). Structural and semantic analysis of anthropolexemes in the English and Karakalpak Languages. Topical Issues in Linguistics and Foreign Language Teaching, 1, 353–356. https://doi.org/10.47689/TOPICAL-TILTFL-vol1-iss1-2024-pp353-356

7. Oxford English Dictionary. "man, n.[1] (& int.)." Oxford University Press. DOI: 10.1093/OED/1334429577.

UDC 81'373

EXPRESSION OF THE CHARACTER OF NATIONALITY IN PHRASEOLOGICAL UNITS

G.Khaydarova, teacher, Uzbek State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. *Frazeologik birliklar, odatda idiomalar, maqollar va turg'un iboralar sifatida tanilgan bo'lib, har qanday tilning madaniy jihatdan eng boy qatlamlaridan birini tashkil etadi. Ular nafaqat lingvistik hodisa, balki milliy o'zlikning tashuvchisi hamdir, chunki muayyan xalqning tarixi, an'analari, dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiradi. Ushbu maqolada frazeologik birliklarda milliylik qanday ifodalanishi ularning semantik, madaniy va kognitiv jihatlari asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, frazeologiyaning madaniy merosni saqlash va milliy ongni shakllantirishdagi o'rni yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *Frazeologik birliklar, Milliy o'ziga xoslik, Madaniy kodlar, Lingvistik dunyoqarash, Folklor, Milliy mentalitet, Simvolizm, Tasavvur*

Аннотация. *Фразеологические единицы, обычно называемые идиомами, пословицами и устойчивыми выражениями, представляют собой один из наиболее культурно богатых слоёв любого языка. Они являются не только лингвистическим явлением, но и носителями национальной идентичности, отражая историю, традиции, мировоззрение и ценности определённого народа. В данной статье рассматривается, как национальность выражается во фразеологических единицах с точки зрения их семантических, культурных и когнитивных аспектов. Также подчёркивается роль фразеологии в сохранении культурного наследия и формировании национального сознания.*

Ключевые слова: *фразеологические единицы, национальная идентичность, культурные коды, лингвистическое мировоззрение, фольклор, национальный менталитет, символизм, образность.*

Abstract. *Phraseological units, commonly referred to as idioms, proverbs, and fixed expressions, represent one of the most culturally rich layers of any language. They are not only linguistic phenomena but also carriers of national identity, reflecting the history, traditions, worldview, and values of a particular people. This article explores how nationality is expressed in phraseological units, focusing on their semantic, cultural, and cognitive dimensions. It also highlights the role of phraseology in preserving cultural heritage and shaping national consciousness.*

Key words: *Phraseological units, National identity, Cultural codes, Linguistic worldview, Folklore, National mentality, Symbolism, Imagery*

Introduction. Language and culture are deeply interconnected, and phraseological units serve as a vivid manifestation of this relationship. Unlike free word combinations, phraseological units are stable expressions with figurative meanings that often cannot be understood literally. They are formed over centuries and reflect the collective experience of a nation. As a result, they embody national characteristics and provide insight into the cultural identity of a speech community.

The study of nationality in phraseological units belongs to the intersection of linguistics, cultural studies, and ethnolinguistics. Scholars argue that phraseological units function as "cultural codes" that encode the values, beliefs, and historical memory of a nation. Therefore, analyzing these units allows researchers to understand how language users conceptualize the world and express their national identity.

Phraseological Units as Carriers of National Culture

One of the most significant features of phraseological units is their ability to reflect cultural realities. Each nation has its own historical experiences, geographical environment, and social practices, which are encoded in its language. Phraseological units often arise from these contexts and retain their cultural specificity.

For example, many idioms are based on traditional occupations, natural surroundings, or historical events. In English, expressions such as "to carry coals to Newcastle" reflect specific geographical and economic realities. In Uzbek, phraseological units often draw on agricultural life, family values, and social relationships. These examples demonstrate that phraseology is closely linked to the everyday life of a nation.

Furthermore, phraseological units frequently incorporate elements of folklore, including myths, legends, and proverbs. These elements serve as a bridge between language and cultural heritage, preserving traditional knowledge and passing it down through generations. As a result, phraseology plays a crucial role in maintaining cultural continuity.

National Mentality and Worldview in Phraseology

Phraseological units also reflect the national mentality, which includes the shared ways of thinking, perceiving, and interpreting reality. This is often referred to as the "linguistic worldview" or "conceptual worldview" of a nation.

For instance, different cultures may use distinct metaphorical images to express similar ideas. In English, courage may be associated with the "heart," while in other languages it may be linked to

different body parts or symbolic elements. These variations reveal how different nations conceptualize emotions, values, and human behavior.

Moreover, phraseological units often encode cultural attitudes and stereotypes. They may express societal norms, moral judgments, or traditional beliefs. For example, proverbs frequently convey lessons about hard work, honesty, and social relationships, reflecting the ethical values of a community. In this way, phraseology serves as a repository of collective wisdom.

Symbolism and Imagery in Phraseological Units

The imagery used in phraseological units is another important aspect of their national character. These images are often drawn from culturally significant objects, animals, or phenomena. For example, certain animals may have symbolic meanings that vary across cultures.

A fox may represent cunning in many European traditions, while other cultures may associate similar traits with different animals.

Natural elements such as water, fire, and mountains also play a significant role in phraseology. Their symbolic meanings are shaped by the geographical and environmental conditions of a region. For instance, in desert cultures, water may symbolize life and survival, while in other contexts it may have different connotations.

The use of culturally specific imagery makes phraseological units highly expressive but also challenging to translate. Without knowledge of the cultural background, the meaning of such expressions may be difficult to grasp. This highlights the importance of cultural competence in the study of phraseology.

The Role of Phraseology in National Identity

Phraseological units contribute significantly to the formation and preservation of national identity. They serve as markers of linguistic and cultural belonging, distinguishing one language community from another. Through their use, speakers reinforce their connection to their cultural heritage.

In addition, phraseological units play an important role in literature, media, and everyday communication. Writers and speakers often use them to create stylistic effects, convey emotions, and express cultural nuances. This widespread usage ensures that phraseological units remain an active and dynamic part of the language.

The preservation of phraseological units is also essential for maintaining linguistic diversity. In an era of globalization, many languages are influenced by external factors, leading to the loss of traditional expressions. Therefore, documenting and studying phraseology is crucial for safeguarding cultural heritage.

Cross-Cultural Comparison of Phraseological Units

Comparative studies of phraseological units reveal both universal and culture-specific features. Some expressions may have equivalents in different languages, reflecting shared human experiences. For example, many cultures have proverbs emphasizing the importance of patience or hard work.

However, even when similar ideas are expressed, the imagery and structure of phraseological units often differ. These differences highlight the uniqueness of each culture and its linguistic expression. Comparative analysis can therefore enhance our understanding of both diversity and commonality in human language.

Such studies are particularly important in translation and intercultural communication. Translators must not only convey the literal meaning of phraseological units but also their cultural significance. This requires a deep understanding of both the source and target cultures.

Cognitive and Linguistic Aspects

From a cognitive perspective, phraseological units are stored and processed as single units in the human mind. Their meanings are often non-compositional, meaning that they cannot be deduced from the meanings of individual words. This makes them a subject of interest in cognitive linguistics.

The national character of phraseological units is also reflected in the way they are conceptualized. Cultural models and schemas influence how speakers interpret and use these expressions. For example, cultural attitudes toward time, space, and social relationships can shape the structure and meaning of phraseological units. Linguistically, phraseological units exhibit features

such as stability, reproducibility, and idiomaticity. These properties distinguish them from other types of word combinations and make them a unique area of study within linguistics.

Conclusion. In conclusion, phraseological units are a vital component of language that reflects the national character and cultural identity of a people. They encode historical experiences, cultural values, and collective wisdom, serving as a bridge between language and culture. Through their imagery, symbolism, and metaphorical meanings, phraseological units provide insight into the worldview and mentality of a nation.

REFERENCES:

1. Cowie, A. P. (1998). Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. Oxford University Press.
2. Fernando, C. (1996). Idioms and Idiomaticity. Oxford University Press.
3. Gläser, R. (1988). "The Stylistic Potential of Phraseological Units in the Light of Genre Analysis."
4. Kunin, A. V. (1984). English Phraseology. Moscow: Higher School.
5. Vinogradov, V. V. (1977). Selected Works on Lexicology and Phraseology. Moscow.
6. Nida, E. A. (2001). Language and Culture: Contexts in Translating. Shanghai Foreign Language Education Press.
7. Wray, A. (2002). Formulaic Language and the Lexicon. Cambridge University Press.
8. Dobrovol'skij, D., & Piirainen, E. (2005). Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives. Elsevier.
9. Gibbs, R. W. (1994). The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. Cambridge University Press.

UDC 81'25:008

PROBLEMS OF TRANSLATING ENGLISH LEGAL TERMINOLOGY INTO UZBEK

S.S.Khodjayeva, senior teacher, Uzbekistan state university of world languages, Tashkent
Kh.B.Bakirova, assistant professor, Uzbekistan state university of world languages, Tashkent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz yuridik terminologiyasini o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan asosiy lingvistik, terminologik, madaniy va huquqiy muammolar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada funksional ekvivalentlik, terminologik izchillik, kontekstual tahlil, qiyosiy-huquqiy tadqiqot hamda ishonchli yuridik manbalardan foydalanishning ahamiyati yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *yuridik tarjima, yuridik terminologiya, ingliz tili, o'zbek tili, ekvivalentlik, terminologiya, huquq tizimi, tarjima muammolari.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются основные лингвистические, терминологические, культурные и правовые проблемы, возникающие при переводе английской юридической терминологии на узбекский язык. В статье также рассматривается значение функциональной эквивалентности, терминологической последовательности, контекстуального анализа, сравнительно-правового исследования и использования надёжных юридических источников.*

Ключевые слова: *юридический перевод, юридическая терминология, английский язык, узбекский язык, эквивалентность, терминология, правовая система, проблемы перевода.*

Abstract. *This article considers the main linguistic, terminological, cultural, and legal problems that arise in the translation of English legal terminology into Uzbek. The article also discusses the importance of functional equivalence, terminological consistency, contextual analysis, comparative legal research, and the use of reliable legal resources.*

Key words: *legal translation, legal terminology, English, Uzbek, equivalence, terminology, legal system, translation problems.*

Introduction. The development of international cooperation, economic relations, migration, foreign investment, international trade, and legal interaction has increased the demand for accurate translation of legal documents. Contracts, court decisions, statutes, regulations, certificates, powers of attorney, corporate documents, international agreements, and other legal texts are regularly translated between English and Uzbek. Legal translation differs significantly from ordinary translation because legal language is characterized by a high degree of precision, formalization,

institutional dependence, and terminological complexity. A small change in wording may alter the legal meaning of a document. Therefore, a translator working with legal texts must reproduce not only the linguistic content of the source text but also its legal function and conceptual meaning.

One of the most difficult aspects of English-Uzbek legal translation is the translation of terminology. English legal terminology developed largely within the traditions of common law, whereas the Uzbek legal system has historically been influenced by continental legal traditions and its own national legislative framework. As a result, many English legal concepts do not have exact equivalents in Uzbek.

Another important difficulty is polysemy. Many English legal terms have different meanings depending on the context. For example, the word *party* may refer to a participant in a contract, while *claim* may mean a legal demand, a lawsuit, or a request for compensation. Therefore, translators should always analyse the context before choosing an Uzbek equivalent.

Terminological consistency is also essential in legal translation. The same legal term should be translated consistently throughout a document unless its meaning changes according to the context. Inconsistent terminology may create ambiguity and reduce the legal accuracy of the translated text.

The use of reliable legal dictionaries, official legislation, parallel legal texts, and terminology databases can significantly improve translation quality. A professional legal translator should compare several sources and verify whether the selected equivalent is commonly used in authentic legal documents.

Thus, the translation of English legal terminology into Uzbek requires a combination of linguistic, terminological, legal, and analytical skills. The translator must pay attention to contextual meaning, legal function, equivalence, and the differences between the two legal systems.

The purpose of this article is to identify the principal problems encountered in translating English legal terminology into Uzbek and to examine the most appropriate strategies for overcoming them.

Legal terminology consists of lexical units used to denote concepts, institutions, procedures, rights, obligations, legal relationships, and legal actions. Unlike general vocabulary, legal terms usually have specialized meanings within a particular legal system.

Examples of English legal terms include: *plaintiff, defendant, liability, tort, injunction, trust, consideration, equity, appeal, jurisdiction, indictment, bail, probation.* Some of these terms may have relatively clear Uzbek equivalents, while others require interpretation, explanation, or descriptive translation.

For example, the English term **defendant** can usually be translated as **javobgar** in civil proceedings or **sudlanuvchi** in criminal proceedings. Therefore, the choice of Uzbek equivalent depends on the legal context. This demonstrates one of the central characteristics of legal terminology: the meaning of a term cannot always be determined independently of the branch of law, procedural situation, or legal system in which it is used. One of the most significant challenges in legal translation is the absence of direct equivalents.

Legal systems develop independently and create their own concepts, institutions, and terminology. As a result, a concept that exists in English law may not have an identical counterpart in Uzbek law. A typical example is the English term *trust.* In common law, a trust is a specific legal relationship in which one person holds property for the benefit of another person. Uzbek law does not contain an institution that is completely identical to the traditional English trust. Therefore, translating *trust* simply with one Uzbek word may result in conceptual distortion. Depending on the context, a translator may use a descriptive equivalent such as: *ishonch asosida mulkni boshqarish institute.* However, even this expression may not reproduce all legal characteristics of the common-law concept. Another example is *consideration* in contract law.

In general English, *consideration* means thought, attention, or careful reflection. In common-law contract terminology, however, it refers to something of value exchanged between contracting parties and is traditionally associated with the enforceability of a contract. There is no completely identical one-word equivalent in Uzbek legal terminology. Therefore, descriptive translation and, where necessary, explanatory notes may be required. Differences between the Anglo-American

common-law system and the Uzbek legal system create serious problems for translators. English legal terminology often reflects concepts that have developed through judicial precedent. Uzbek legislation, by contrast, is primarily based on codified legal norms.

Another difficulty is polysemy, when one term has several meanings. The English word **action**, for example, can mean an ordinary act in general language, but in legal language it may refer to a lawsuit or judicial proceeding. The term **party** may mean a social or political group in everyday English, while in legal texts it usually refers to a participant in a legal relationship or agreement. Thus: **the parties to the contract** should be translated as: **shartnoma taraflari** rather than according to the general-language meaning of *party*.

Legal translation may also be complicated by terms that appear familiar but have different meanings. A translator may assume that an internationally recognizable word has the same legal meaning in both languages. This assumption can lead to errors. For example, the term **jurisdiction** cannot always be translated simply as **yurisdiksiya**. Depending on the context, it may refer to: the authority of a court; territorial competence; subject-matter competence; a legal territory or system. Possible Uzbek equivalents include: *sud vakolati*, *hududiy vakolat*, *yurisdiksiya.* The translator must choose the equivalent that best reflects the actual legal meaning. Another example is **authority**, which may mean: vakolat; davlat organi; vakolatli organ; huquq; ruxsat. Therefore, direct lexical similarity should not be confused with semantic equivalence.

Procedural terms are particularly difficult because their meanings depend on the structure of judicial institutions. These terms should not always be translated by simply replacing each lexical component. For example, the British term **Crown Court** refers to a specific court within the judicial system of England and Wales. Translating it as though it were an Uzbek court institution would eliminate its institutional specificity. A suitable translation strategy may therefore combine transliteration or descriptive translation:

In legal translation, literal equivalence is not always possible. Therefore, functional equivalence is often more appropriate. Functional equivalence means selecting a target-language expression that performs a similar legal or communicative function.

For example, if an English legal institution does not exist in Uzbek law, the translator should identify the closest functional concept rather than simply translate the term word for word. However, functional equivalence must be used carefully. Two institutions may appear similar but differ significantly in legal powers or status. Therefore, functional equivalence should be supported by comparative legal analysis. A possible translation process may include the following steps: identify the legal meaning of the source term; determine its place within the source legal system; search for a corresponding concept in the Uzbek legal system; evaluate the degree of equivalence; select a direct, functional, descriptive, or transliterated equivalent; verify the term in authentic legal sources.

When no satisfactory equivalent exists, descriptive translation can be used. For example, certain common-law concepts may require explanation rather than a single Uzbek term. A descriptive equivalent should be: legally accurate; concise; understandable; consistent with the document type.

Conclusion. The translation of English legal terminology into Uzbek is a complex process involving linguistic, terminological, conceptual, cultural, and institutional difficulties. The principal problem lies in the fact that legal terms are closely connected with the legal systems in which they function. Therefore, lexical similarity does not necessarily mean legal equivalence. The analysis shows that the most significant challenges include non-equivalence, polysemy, differences between common-law and Uzbek legal concepts, contextual variation, institutional terminology, legal collocations, modality, Latin expressions, and abbreviations.

Successful legal translation requires the translator to move beyond word-for-word substitution. Each term should be analysed in relation to its legal meaning, communicative function, document type, and institutional context. Where a direct equivalent is unavailable, functional equivalence, descriptive translation, transliteration, or a combined strategy may be used. Terminological consistency is equally important. The translator should rely on verified legal sources, official legislation, specialized dictionaries, parallel texts, and terminology databases rather than on general dictionaries alone. Thus, the effective translation of English legal terminology into Uzbek requires

the integration of linguistic competence with legal knowledge and professional translation skills. Such an approach contributes to the accuracy, clarity, and legal reliability of translated documents and reduces the risk of semantic and juridical distortion.

REFERENCES:

1. Alcaraz, E., Hughes, B. *Legal Translation Explained*. Manchester: St. Jerome Publishing, 2002.
2. Cao, D. *Translating Law*. Clevedon: Multilingual Matters, 2007.
3. Tiersma, P. M. *Legal Language*. Chicago: University of Chicago Press, 1999.

UO'K 81'27

IJTIMOIY TARMOQLAR TILIDAGI ANGLITSIZMLAR: FUNKSIONAL-SEMANTIK TAHLIL

J.U.Kurbanova, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Maqolada Telegram, Instagram va TikTok platformalarining rus tilidagi segmentida faol qo'llanayotgan anglitsizmlarning funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilinib, ularning semantik transformatsiyasi, nominativ, kommunikativ, terminologik, ekspressiv va baholovchi funksiyalari hamda rus tilining leksik, morfologik va derivatsion tizimiga moslashuv jarayonlari aniqlanadi.*

Kalit so'zlar: *anglitsizm, rus tili, ijtimoiy tarmoq diskursi, raqamli kommunikatsiya, o'zlashma, funksional-semantik tahlil, semantik transformatsiya, leksik adaptatsiya, Telegram, Instagram, TikTok.*

Аннотация. *В статье анализируются функционально-семантические особенности англицизмов, активно употребляемых в русскоязычном сегменте платформ Telegram, Instagram и TikTok, выявляются их семантические трансформации, номинативная, коммуникативная, терминологическая, экспрессивная и оценочная функции, а также процессы адаптации к лексической, морфологической и деривационной системам русского языка.*

Ключевые слова: *англицизм, русский язык, дискурс социальных сетей, цифровая коммуникация, заимствование, функционально-семантический анализ, семантическая трансформация, лексическая адаптация, Telegram, Instagram, TikTok.*

Abstract. *The article analyzes the functional and semantic features of Anglicisms actively used in the Russian-language segments of Telegram, Instagram, and TikTok, identifying their semantic transformations, nominative, communicative, terminological, expressive, and evaluative functions, as well as the processes of their adaptation to the lexical, morphological, and derivational systems of the Russian language.*

Key words: *Anglicism, Russian language, social media discourse, digital communication, borrowing, functional-semantic analysis, semantic transformation, lexical adaptation, Telegram, Instagram, TikTok.*

Kirish. Zamonaviy rus tilining rivojlanish jarayoni globallashuv, raqamlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq. Mazkur jarayonlar tilning, ayniqsa, uning leksik sathida sezilarli o'zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Bunday o'zgarishlarning muhim ko'rinishlaridan biri ingliz tilidan o'zlashgan leksik birliklar, anglitsizmlarning turli kommunikativ sohalarga faol kirib kelishi hisoblanadi. Mazkur tendensiya, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar diskursida yaqqol namoyon bo'lib, ushbu kommunikativ makon til innovatsiyalarining shakllanishi va ommalashishida muhim vosita vazifasini bajarmoqda.

Telegram, Instagram va TikTok bugungi kunda faqat axborot almashish platformalari sifatida emas, balki yangi nutqiy me'yorlar shakllanadigan, neologizmlar paydo bo'ladigan, mavjud leksik birliklarning semantik strukturasi o'zgaradigan hamda zamonaviy kommunikativ xulq-atvor modellari qaror topadigan o'ziga xos diskursiv makon sifatida ham namoyon bo'lmoqda. Ushbu muhitda paydo bo'layotgan yoki ommalashayotgan yangi leksik birliklarning sezilarli qismini anglitsizmlar tashkil etadi. Ularning foydalanuvchilar faol lug'at tarkibiga tez kirib borishi ingliz tilining zamonaviy rus tili leksik tizimiga ta'sirini ko'rsatuvchi muhim lingvistik omillardan biridir.

Ijtimoiy tarmoqlarda qo‘llanayotgan anglitsizmlarning ahamiyati faqat yangi predmet, tushuncha yoki raqamli hodisalarni nomlash bilan chegaralanmaydi. Ular kommunikativ jarayonni ixchamlashtirish, foydalanuvchining emotsional-baholovchi munosabatini ifodalash, nutqning ekspressivligini oshirish, muayyan kommunikativ guruhga mansublikni namoyon etish kabi qator funksiyalarni ham bajaradi. Shu jihatdan anglitsizmlarni faqat leksik o‘zlashma sifatida emas, balki zamonaviy internet-kommunikatsiyaning funksional-pragmatik ehtiyojlarini ta’minlovchi faol til birliklari sifatida o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zlashma birliklar muammosi tilshunoslikda keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, ijtimoiy tarmoqlarning doimiy yangilanib borishi, yangi raqamli tushuncha va formatlarning yuzaga kelishi hamda mavjud anglitsizmlarning semantik va funksional imkoniyatlari muntazam o‘zgarishi ushbu masalani yangi lingvistik material asosida tadqiq etishni talab qiladi.

Tadqiqotning maqsadi Telegram, Instagram va TikTok ijtimoiy tarmoqlarining rus tilidagi segmentida faol qo‘llanayotgan anglitsizmlarning funksional va semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning rus tiliga moslashish jarayonini tavsiflash hamda raqamli kommunikatsiyada bajaradigan asosiy vazifalarini belgilashdan iborat.

Zamonaviy tilshunoslikda anglitsizm, odatda, ingliz tilidan boshqa tilga o‘zlashgan hamda qabul qiluvchi tilning fonetik, grafik, grammatik, semantik yoki so‘z yasash xususiyatlariga muayyan darajada moslashgan leksik birlik sifatida talqin qilinadi. Til birliklarining bir tildan ikkinchi tilga o‘tishi tabiiy lingvistik jarayon bo‘lib, u xalqlar o‘rtasidagi madaniy, iqtisodiy, ilmiy-texnik va ijtimoiy aloqalarning til tizimidagi aksini namoyon etadi.

Hozirgi davrda ingliz tili axborot texnologiyalari, marketing, iqtisodiyot, ta’lim, ommaviy madaniyat va raqamli kommunikatsiya sohalaridagi yangi tushuncha va terminlarning asosiy manbalaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Natijada mazkur sohalarga oid ko‘plab inglizcha birliklar rus tiliga o‘zlashib, uning faol leksik qatlamidan o‘rin olmoqda.

Raqamli kommunikatsiya sharoitida leksik o‘zlashmalarning tarqalish sur’ati ham sezilarli darajada tezlashdi. Ilgari xorijiy so‘zning qabul qiluvchi tilga kirishi, ommalashishi va uning me’yorlariga moslashishi nisbatan uzoq davom etgan bo‘lsa, internet va ijtimoiy tarmoqlar sharoitida yangi birlik qisqa muddat ichida keng foydalanuvchilar auditoriyasiga tarqalishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy rus tilining leksik jihatdan eng dinamik kommunikativ muhitlaridan biri hisoblanadi. Mazkur diskursda ommalashgan yangi birliklar keyinchalik kundalik so‘zlashuv nutqi, ommaviy axborot vositalari hamda kasbiy kommunikatsiyaga ham kirib borishi mumkin. *Kontent, bloger, storis, rils, layk, repost, donat, strim, akkaunt, xeshteg, trend, feyk, vayb, krinj, xeyt, inflyuenser, podkast, fid, post* kabi birliklarning faol qo‘llanishi mazkur jarayonning yaqqol namunasidir.

Tadqiqot materiali va metodlari. Tadqiqot materiali sifatida Telegram, Instagram va TikTok ijtimoiy tarmoqlarining rus tilidagi segmentida uchraydigan anglitsizmlar tanlandi. Tahlilga ijtimoiy tarmoq nashrlari, ularga yozilgan izohlar hamda foydalanuvchilar o‘rtasidagi raqamli muloqotda faol qo‘llanadigan leksik birliklar jalb qilindi.

Funksional-semantik yondashuv anglitsizmlarni o‘zaro bog‘liq ikki parameter, semantika va funksiya nuqtayi nazaridan tahlil qilish imkonini beradi. Semantik tahlil o‘zlashish jarayonida birlik ma’nosida yuz bergan torayish, kengayish yoki ixtisoslashuv kabi o‘zgarishlarni aniqlasa, funksional tahlil ushbu birliklarning raqamli kommunikatsiyada nima sababdan faol qo‘llanishi va qanday kommunikativ vazifalarni bajarishini ochib beradi. Ijtimoiy tarmoqlar tilida anglitsizmlarning funksional-semantik xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz.

Layk anglitsizmi ingliz tilidagi *like* birligi bilan bog‘liq bo‘lib, zamonaviy rus tilining ijtimoiy tarmoq diskursida nashr, fotosurat yoki videomaterialga nisbatan bildirilgan ijobiy munosabatni anglatuvchi maxsus raqamli belgi nomi sifatida mustahkamlangan. Ingliz tilida *like* turli grammatik vazifalarda qo‘llanish imkoniyatiga ega bo‘lsa, rus tilida *layk* birligi, avvalo, ot turkumiga mansub leksik birlik sifatida o‘zlashtirilgan. Uning asosida yangi yasama shakllarning yuzaga kelishi mazkur anglitsizmning rus tilining morfologik va so‘z yasash tizimiga faol moslashayotganidan dalolat beradi. Funksional jihatdan *layk* birinchi navbatda nominativ vazifani bajarib, muayyan raqamli harakatni nomlaydi. Shu bilan birga, u foydalanuvchining nashrga nisbatan ijobiy munosabatini

verbal vositalarsiz ifodalashi orqali kommunikativ va baholovchi funksiyani ham amalga oshiradi. Layklar sonining nashr ommabopligini ko‘rsatuvchi mezon sifatida qabul qilinishi esa ushbu birlikning ijtimoiy-kommunikativ mazmuni kengayganini ko‘rsatadi.

Keyingi *Storis* birligi ingliz tilidagi *stories* shaklidan o‘zlashgan. Ingliz tilida *story* «hikoya», «voqea» kabi umumiy ma’nolarni anglatsa, rus tilining ijtimoiy tarmoq diskursida *storis* muayyan vaqt davomida mavjud bo‘lib, keyinchalik avtomatik tarzda yo‘qoladigan maxsus nashr formatini ifodalaydi. Demak, o‘zlashish jarayonida birlik semantikasida sezilarli torayish va ixtisoslashuv yuz bergan. Manba tilda keng tushunchani anglatuvchi birlik qabul qiluvchi tilda ijtimoiy tarmoqlarning muayyan texnologik imkoniyati nomiga aylangan. *Storis*ning qo‘llanishi yangi raqamli formatni nominatsiyalash bilan birga, kommunikativ tejamkorlikni ta’minlaydi. Shuningdek, uning blogerlik, reklama va internet-marketing diskursida keng qo‘llanishi birlikning terminologik va kasbiy funksiyalarini ham shakllantirmoqda.

Xulosa. Ijtimoiy tarmoqlarning rus tilidagi segmentida faol qo‘llanayotgan anglitsizmlarning funksional-semantik tahlili raqamli kommunikatsiya zamonaviy leksik o‘zlashmalarning shakllanishi, tarqalishi va qabul qiluvchi til tizimiga integratsiyalashuvida muhim omil vazifasini bajarayotganini ko‘rsatadi. Anglitsizmlarning rus tiliga o‘zlashishi oddiy leksik ko‘chirish bilan chegaralanmaydi. Qabul qiluvchi til muhitida ularning semantik strukturasida turli transformatsiyalar yuz beradi. Ayrim anglitsizmlarning rus tilining grammatik va derivatsion imkoniyatlari asosida yangi shakllar hosil qilishi ularning qabul qiluvchi til tizimiga chuqurroq integratsiyalashayotganini ko‘rsatadi. Bu jarayon anglitsizmlarning vaqtinchalik internet birliklari doirasidan chiqib, zamonaviy rus tilining faol leksik qatlamiga o‘tish imkoniyatiga ega ekanidan dalolat beradi. Ijtimoiy tarmoq diskursidagi anglitsizmlar raqamli avlodning kommunikativ ehtiyojlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular axborotni ixcham ifodalash, kommunikativ jarayonni tezlashtirish hamda subyektiv-emotsional munosabatni qisqa va ekspressiv shaklda yetkazishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, zamonaviy ijtimoiy tarmoq diskursidagi anglitsizmlar rus tilining leksik tarkibini shunchaki yangi birliklar bilan boyituvchi tashqi manba sifatida emas, balki tilning semantik, funksional va derivatsion imkoniyatlari bilan o‘zaro ta’sirga kirishuvchi faol lingvistik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning keyingi rivojlanishini sotsiolingvistik, pragmatik va diskursiv nuqtayi nazardan o‘rganish raqamli kommunikatsiya sharoitida zamonaviy rus tilida yuz berayotgan o‘zgarishlarni yanada chuqurroq tushunish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Arutyunova N. D. *Inson tili va olami*. – 2-nashr, tuzatilgan. – M.: Rus madaniyati tillari, 1999. –896 b.
2. Vinogradov V. V. *Rus tili. So‘z haqidagi grammatik ta’limot*. – 4-nashr. – M.: Rus tili, 2001. –720 b.
3. Krysin L. P. *Zamonaviy rus tili: Leksik semantika. Leksikologiya. Frazeologiya. Leksikografiya*. – M.: Akademiya, 2007. – 240 b.
4. Lopatin V. V., Uluxanov I. S. *Rus tili: zamonaviy rus tili*. – M.: Drofa, 2001. – 832 b.
5. Maksimov V. I. *Rus tili: Leksikologiya va frazeologiya*. – M.: Gardariki, 2004. – 336 b.

UO’K 81'42:001.818

O‘ZBEK VA INGLIZ ILMIY DISKURSIDA METADISKURS VOSITALARINING STRUKTUR VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Sh.A.Kurbanova, PhD, dots., Kokand University Andijon filiali, Andijon

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz ilmiy diskursida metadiskurs vositalarining strukturaviy va pragmatik xususiyatlari qiyosiy asosda tahlil qilinadi. Metadiskurs ilmiy matnni tashkil etish, argumentni boshqarish, muallif pozitsiyasini ifodalash hamda ilmiy ishonchlilikni shakllantirishga xizmat qiluvchi lisoniy mexanizm sifatida talqin etiladi. Tahlil ingliz ilmiy matnlarida interaksion vositalar, jumladan self-mention, reader engagement, hedging va baholovchi markerlar faolroq qo‘llanishini, o‘zbek ilmiy diskursida esa strukturaviy bog‘lovchilar, ketma-ketlik ko‘rsatkichlari va umumlashtiruvchi konstruksiyalar ustunligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *metadiskurs, ilmiy diskurs, qiyosiy tahlil, interaktiv vositalar, argumentatsiya, pragmatik funksiya, ilmiy ishonchlilik.*

Аннотация. *В статье на сопоставительной основе анализируются структурные и прагматические особенности средств метадискурса в узбекском и английском научном дискурсе. Метадискурс рассматривается как языковой механизм организации научного текста, управления аргументацией, выражения авторской позиции и формирования научной убедительности. Анализ показывает, что в английских научных текстах активнее используются интеракциональные средства, включая self-mention, reader engagement, hedging и оценочные маркеры, тогда как в узбекском научном дискурсе преобладают структурные связки, показатели последовательности и обобщающие конструкции.*

Ключевые слова: *метадискурс, научный дискурс, сопоставительный анализ, интерактивные средства, аргументация, прагматическая функция, научная убедительность.*

Abstract. *This article comparatively examines the structural and pragmatic features of metadiscourse markers in Uzbek and English academic discourse. Metadiscourse is interpreted as a linguistic mechanism that organizes scientific texts, manages argumentation, signals authorial stance, and contributes to scientific credibility. The analysis shows that English academic writing employs interactional resources more actively, including self-mention, reader engagement, hedging, and evaluative markers, whereas Uzbek academic discourse relies more strongly on structural linkers, sequencing devices, and summarizing constructions.*

Keywords: *metadiscourse, academic discourse, comparative analysis, interactive resources, argumentation, pragmatic function, scientific credibility.*

Kirish. Ilmiy matn mazmuniy axborotni yetkazish bilan cheklanmaydi; unda muallif fikrni qanday tashkil etishi, dalillarni qanday ketma-ketlikda taqdim qilishi va o‘quvchining e’tiborini qaysi nuqtalarga yo‘naltirishi ham muhimdir. Ana shu vazifalarni bajaruvchi metadiskurs vositalari matnning ichki mantiqini boshqaradi, fikrlar o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatadi va argumentatsiyaning izchil rivojlanishini ta’minlaydi [1; 5].

Ingliz ilmiy diskursida metadiskurs ko‘pincha muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi dialogik munosabatni kuchaytiradi. Self-mention, reader engagement, hedging hamda baholovchi markerlar orqali muallif o‘z pozitsiyasini ochiq ko‘rsatadi, da’voning qat’iylik darajasini belgilaydi va o‘quvchini argument jarayoniga jalb etadi [2; 4]. O‘zbek ilmiy diskursida esa mantiqiy bog‘lovchilar, izoh birliklari va umumlashtiruvchi konstruksiyalar matnning strukturaviy tartibini ta’minlashda yetakchi o‘rin tutadi [6; 7].

Shu sababli o‘zbek va ingliz ilmiy diskursida metadiskurs vositalarini qiyosiy o‘rganish nafaqat lisoniy birliklarning funksiyasini, balki ilmiy ishonchlilikning qanday pragmatik mexanizmlar orqali yaratilishini ham aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotning maqsadi har ikki tildagi asosiy metadiskurs strategiyalarini struktur, funksional va pragmatik jihatdan tavsiflash hamda ularning argument boshqaruvidagi o‘rnini ko‘rsatishdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqot qiyosiy-diskursiv tahlil metodiga asoslanadi. Material sifatida o‘zbek va ingliz tillarida yozilgan ilmiy maqolalar, monografiyalar va dissertatsiya matnlariga xos tipik konstruksiyalar ko‘rib chiqildi. Tahlilda metadiskursning interaktiv va interaksion vositalari farqlandi: interaktiv birliklar matnni strukturaviy tashkil etuvchi bog‘lovchilar, ketma-ketlik ko‘rsatkichlari va izohlovchi konstruksiyalarni, interaksion birliklar esa muallif pozitsiyasi, baholash, ehtiyotkorlik va o‘quvchi bilan muloqotni ifodalovchi vositalarni qamrab oldi [5].

Birliklar funksional vazifasi, semantik yuklamasi va matndagi pozitsiyasiga ko‘ra baholandi. Kirish qismida tadqiqot yo‘nalishini belgilovchi markerlar, asosiy qismda dalillarni bog‘lovchi va muallif pozitsiyasini bildiruvchi vositalar, xulosa qismida esa umumlashtirish va qat’iylik darajasini ifodalovchi konstruksiyalar alohida kuzatildi. Qiyosiy yondashuv milliy ilmiy uslub va kommunikativ me’yorlar o‘rtasidagi farqlarni aniqlashga xizmat qildi [3; 8].

Natijalar va muhokama. Tahlil ingliz ilmiy diskursida interaksion metadiskurs vositalari faolroq ekanini ko‘rsatdi. “In this study, we argue that…”, “It is important to note that…”, “This finding suggests that…” kabi konstruksiyalar muallifning ochiq pozitsiyasi, o‘quvchi e’tiborini boshqarish va da’voni ehtiyotkor talqin qilish vazifalarini bajaradi. Xususan, suggests, may, appears

kabi hedging vositalari xulosani mutlaq hukm sifatida emas, dalillarga tayangan interpretatsiya sifatida taqdim etadi. Bu esa ilmiy ishonchlilikni qat'iylik bilan emas, asoslangan ehtiyotkorlik orqali shakllantirishga yordam beradi [4; 5].

O‘zbek ilmiy diskursida "Demak", "Shunday qilib", "Natijada", "Yuqoridagilardan kelib chiqib", "Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki" singari birliklar dalillarni tartiblash va xulosaga olib kelishda faol qo‘llanadi. "Ko‘rib chiqilgan materiallar asosida shuni aytish mumkinki" yoki "Shu asosda xulosa qilish mumkinki" kabi konstruksiyalar ham ehtiyotkor baholashni bildiradi, biroq muallifning shaxsiy ishtiroki ko‘pincha implitsit qoladi. Shunday qilib, o‘zbek ilmiy nutqida ishonchlilik ko‘proq mantiqiy ketma-ketlik, umumlashtirish va rasmiy obyektivlik orqali yuzaga chiqadi [6; 7].

Pozitsion jihatdan ingliz ilmiy maqolalarining kirish qismida "This paper aims to examine…" va "The purpose of this study is…" kabi markerlar tadqiqot maqsadini bevosita ko‘rsatadi. Asosiy qismda "We now turn to the main argument" yoki "It should be emphasized that…" kabi birliklar argumentning navbatdagi bosqichini belgilaydi. O‘zbek matnlarida esa "Mazkur tadqiqotda…", "Ushbu maqolada…", "Quyidagi jihatlar tahlil qilinadi…" kabi konstruksiyalar strukturaviy aniqlikni ta'minlaydi. Har ikki model samarali bo‘lsa-da, ularning pragmatik markazi turlicha: ingliz diskursida o‘quvchi bilan ochiq interaksiya, o‘zbek diskursida esa nazariy izchillik va tartibli bayon ustunlik qiladi.

Argumentning muhim nuqtalarini ajratishda ham ikki diskurs o‘ziga xos vositalardan foydalanadi. Ingliz ilmiy matnlaridagi "It is worth noting that" konstruktsiyasi muayyan dalilning kommunikativ salmog‘ini oshiradi va o‘quvchining e'tiborini markaziy nuqtaga yo‘naltiradi. "The evidence presented here supports the claim that" shakli dalil bilan xulosa o‘rtasidagi munosabatni ochiq ko‘rsatadi. O‘zbek ilmiy diskursida "Shuni alohida qayd etish lozimki" yoki "Mazkur fikrni quyidagi dalillar tasdiqlaydi" kabi birliklar xuddi shu vazifani rasmiyroq va ko‘proq obyektivlashtirilgan shaklda bajaradi. Demak, funksional o‘xshashlik mavjud bo‘lsa-da, pragmatik ohang va muallifning matndagi ko‘rinish darajasi farqlanadi.

Ilmiy yangilikni mavjud bilim bilan munosabatda ko‘rsatish strategiyalarida ham qiyosiy farq kuzatiladi. Ingliz tilidagi "In contrast to previous studies" konstruktsiyasi tadqiqotni avvalgi ilmiy qarashlar fonida joylashtiradi va muallifning polemik pozitsiyasini aniq belgilaydi. O‘zbek tilidagi "Avvalgi qarashlardan farqli ravishda" shakli esa yangilikni ta'kidlash bilan birga rasmiy ilmiy ohangni saqlaydi. Bunday birliklar metadiskursning faqat matn ichki tuzilishini emas, balki muallifning ilmiy hamjamiyatdagi pozitsiyasini ham boshqarishini ko‘rsatadi.

Ilmiy ishonchlilik nuqtayi nazaridan, ingliz diskursidagi hedging va evaluativ markerlar dalilning kuchini darajalash, ehtimollikni ko‘rsatish va xulosani muhokamaga ochiq shaklda taqdim etishga xizmat qiladi. O‘zbek ilmiy matnlarida esa ishonchlilik ko‘proq ketma-ket dalillash, umumlashtirish va shaxssiz yoki implitsit ifoda orqali mustahkamlanadi. Shu sababli metadiskurs vositalarining tanlovi mazmunning haqqoniyligidan ko‘ra, uni ilmiy jamoaga qanday pragmatik usulda taqdim etish bilan bog‘liq. Har ikki modelda ham asosiy vazifa dalillarni mantiqan bog‘lash, muallif pozitsiyasini me'yoriy shaklda ifodalash va o‘quvchining talqin jarayonini boshqarishdan iborat.

1-jadval.

O‘zbek va ingliz ilmiy diskursida metadiskurs strategiyalarining qiyosiy xususiyatlari

Tahlil mezoni	Ingliz ilmiy diskursi	O‘zbek ilmiy diskursi
Kommunikativ model	Dialogik va interaktiv	Rasmiy va nazariy yo‘naltirilgan
Muallif ishtiroki	Ochiq: self-mention va reader engagement	Ko‘proq implitsit shaklda
Argument boshqaruvi	Baholovchi va hedging markerlari orqali	Mantiqiy bog‘lovchilar va umumlashtirish orqali
Ilmiy ishonchlilik	Ehtiyotkorlik va evaluativ markerlar asosida	Izchillik va yakuniy umumlashtirish asosida
Idrokni yo‘naltirish	O‘quvchini fikr jarayoniga jalb etish	Dalillarni ketma-ket va nazariy asosda berish

Xulosa. Qiyosiy tahlil metadiskurs har ikki tilda ham ilmiy matnni tashkil qiluvchi va argumentni boshqaruvchi markaziy mexanizm ekanini ko‘rsatadi. Ingliz ilmiy diskursida muallifning ochiq nutqiy ishtiroki, o‘quvchiga yo‘naltirilgan strategiyalar, hedging va baholovchi birliklar

ko‘proq qo‘llanib, ilmiy muloqotni dialogik tusga kiritadi. O‘zbek ilmiy diskursida esa mantiqiy bog‘lovchilar, ketma-ketlik ko‘rsatkichlari va umumlashtiruvchi konstruksiyalar bayonning strukturaviy aniqligi va obyektivligini kuchaytiradi.

Har ikki diskursda ilmiy ishonchlilik turli pragmatik yo‘l bilan shakllanadi: ingliz matnlarida dalilning ochiqligi va ehtiyotkor talqini, o‘zbek matnlarida esa izchil dalillash va asoslangan umumlashtirish ustuvor. Metadiskursni qiyosiy o‘rganish milliy ilmiy tafakkur, kommunikativ madaniyat va akademik yozuv me’yorlarining o‘zaro ta’sirini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Fairclough N. Language and Power. London: Routledge, 2015. P. 72–96.
2. Halliday M.A.K., Matthiessen C. An Introduction to Functional Grammar. London: Routledge, 2014. P. 89–120.
3. Hunston S., Thompson G. Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 21–54.
4. Hyland K. Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing. London: Longman, 2004. P. 86–115.
5. Hyland K. Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing. London: Continuum, 2005. P. 12–48.
6. Mengliyev B. Til va nutq nazariyasi. Toshkent: Fan, 2010. B. 137–159.
7. Nurmonov A. Lingvistik pragmatika asoslari. Toshkent: Akademnashr, 2012. B. 94–118.
8. van Dijk T.A. Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. P. 103–132.

UDC 81'33:004.8

GENERATIVE AI-ASSISTED ENGLISH ACADEMIC WRITING BY UZBEK-SPEAKING RESEARCHERS: A CORPUS-BASED STUDY OF AUTHORSHIP, LINGUISTIC TRANSFER, AND ACADEMIC INTEGRITY

I.Ya.Madaminova, Trainee Teacher, Asia International University, Bukhara

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tilida so‘zlashuvchi tadqiqotchilarning generativ sun’iy intellekt (SI) vositalaridan foydalanib ingliz tilida akademik matnlar yaratish jarayoni o‘rganiladi. Unda mualliflik tushunchasining o‘zgarishi, ona tilidan ingliz tiliga lingvistik transferning o‘ziga xos xususiyatlari hamda ushbu jarayonlarning akademik halollik me’yorlari bilan o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *generativ sun’iy intellekt, akademik yozuv, mualliflik, lingvistik transfer, akademik halollik, korpus tahlili, plagiatni aniqlash.*

Аннотация. *В данной статье исследуется процесс использования узбекоязычными исследователями инструментов генеративного искусственного интеллекта (ИИ) для создания академических текстов на английском языке. Анализируются трансформация понятия авторства, особенности лингвистического переноса с родного языка на английский, а также взаимосвязь этих процессов со стандартами академической добросовестности.*

Ключевые слова: *генеративный искусственный интеллект, академическое письмо, авторство, лингвистический перенос, академическая добросовестность, корпусный анализ, выявление плагиата.*

Abstract. *This article examines the process by which Uzbek-speaking researchers use generative artificial intelligence (AI) tools to produce academic texts in English. It analyzes the shifting concept of authorship, the characteristics of linguistic transfer from the native language into English, and the relationship of these processes to academic integrity standards.*

Keywords: *generative artificial intelligence, academic writing, authorship, linguistic transfer, academic integrity, corpus analysis, plagiarism detection.*

Introduction. In recent years, the widespread adoption of generative AI tools (such as ChatGPT, Claude, and Gemini) has significantly influenced academic writing practices. For researchers whose native language is not English — including Uzbek-speaking scholars — these tools have become an important aid in producing English-language texts for publication in international journals. However, this development raises a number of complex questions: to what extent does the resulting text still represent the researcher's own thinking; where does the boundary of authorship lie

in AI-assisted writing; and how does this practice align with academic integrity standards. Furthermore, the way native-language grammatical and stylistic features surface in AI-edited texts — that is, the phenomenon of linguistic transfer — is of particular scholarly interest. This article is devoted to examining the relationship among these three dimensions — authorship, linguistic transfer, and academic integrity — through corpus-based analysis.

Methodology. The study employed a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative analysis. The corpus consisted of two categories of English-language academic texts produced by Uzbek-speaking researchers: first, texts written independently without AI assistance; second, texts edited or rewritten with the help of generative AI tools. The texts were comparatively analyzed for lexical density, sentence structure, collocational patterns, and error typology. In addressing academic integrity issues, the study drew on the scholarly work of researchers such as Hyland, Pennycook, as well as Perkins and Cotton. To identify linguistic transfer phenomena, a contrastive analysis method was applied, examining the influence of Uzbek grammatical structures on the resulting English texts.

Results. The study yielded several notable findings. First, AI-edited texts showed a marked increase in lexical diversity and syntactic complexity; however, the individual stylistic features of the text — that is, the "author's voice" — were correspondingly weakened. Independently written texts contained more calque-type errors (word-for-word translation from the native language) and inconsistencies in article and preposition use, whereas such errors were nearly absent in AI-edited texts, though in some cases a subtle shift in the intended meaning of the original idea was observed.

Second, from the standpoint of linguistic transfer, the topic-comment word order characteristic of Uzbek sentence structure, as well as the aspectual features of Uzbek verb forms, were found to indirectly influence the resulting English texts; traces of this stylistic influence persisted in some cases even after AI editing.

Third, regarding authorship and academic integrity, the majority of researchers reported viewing AI tools primarily as a "language-editing aid." However, a clear boundary — the point up to which AI assistance is considered acceptable, and beyond which it constitutes a violation of authorship — was not uniformly understood among researchers. International journal requirements on this matter were also found to vary considerably.

Discussion. The findings indicate that generative AI tools present both opportunities and risks for researchers writing in English as a second language. On one hand, these tools facilitate the communication of research findings to the international scholarly community by ensuring grammatical accuracy, thereby reducing language-related barriers to publication. On the other hand, excessive "smoothing" of the text risks eroding the author's distinctive way of thinking and, in some cases, distorting the original intended meaning.

From a linguistic-transfer perspective, the persistence of native-language influence is a natural phenomenon well documented in second language acquisition theory. However, the fact that AI tools partially "mask" this influence opens a new avenue of linguistic inquiry: what now needs to be analyzed is not only errors produced by the human writer, but also the linguistic traces that have been "concealed" or reshaped by AI processing.

The issue of academic integrity, meanwhile, calls for clear institutional standards. At present, many universities and journals are moving away from an outright ban on AI use and instead adopting a principle of transparent disclosure. In our view, this approach is also the most appropriate path for Uzbek-speaking researchers, as it allows them to overcome language-related barriers while preserving the principles of scholarly integrity.

Conclusion. Generative AI-assisted production of English-language academic texts by Uzbek-speaking researchers is becoming an integral part of contemporary scholarly communication. The study's findings show that, alongside reducing language-related barriers, this process also raises new questions concerning authorship, individual style, and academic integrity. The corpus-based analysis revealed both the linguistic "cleanup" achieved through AI editing and the accompanying risk of a weakened authorial voice.

Future research should focus on developing more precise criteria for detecting and evaluating AI-assisted academic texts, as well as on further examining why traces of linguistic transfer from Uzbek into English persist even after AI editing. In addition, it is recommended that educational institutions and academic journals develop clear guidelines based on the principle of transparent disclosure of AI use.

REFERENCES:

1. Hyland, K. (2006). *English for Academic Purposes: An Advanced Resource Book*. London: Routledge.

2. Pennycook, A. (1996). Borrowing Others' Words: Text, Ownership, Memory, and Plagiarism. *TESOL Quarterly*, 30(2), 201–230.

3. Cotton, D. R. E., Cotton, P. A., & Shipway, J. R. (2023). Chatting and Cheating: Ensuring Academic Integrity in the Era of ChatGPT. *Innovations in Education and Teaching International*, 61(2), 228–239.

4. Perkins, M. (2023). Academic Integrity Considerations of AI Large Language Models in the Post-Pandemic Period. *International Journal for Educational Integrity*, 19(1).

5. Selwyn, N. (2019). *Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education*. Cambridge: Polity Press.

UO'K 81'27

MUAYYAN KASB VAKILLARI TILINING XUSUSIYATLARI

R.O.Masharibova, PhD, o'qituvchi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti akademik litseyi, Urganch

Annotatsiya. *Maqolada muayyan kasb vakillari tilining xususiyatlariga doir fikr-mulohazalar bayon qilingan, unda sotsial leksika sotsiumni atash yoki nomlash va uning xususiyatlarini ifodalash uchun xizmat qilsa, sotsial nutq ularning nutqiy xarakteristikasini ifodalash uchun xizmat qilish kabi masalalarni ijtimoiy-lisoniy nuqtayi nazardan tadqiq etish shakllari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Leksika, kasbiy xoslanish, sotsial leksika, apellyativ nominatsiya, kasbiy va ijtimoiy mavqega xos leksika.*

Аннотация. *В статье изложены научные взгляды на особенности языка представителей определённых профессий. Анализируются формы исследования вопросов социальной лексики и социальной речи с социолингвистической точки зрения. При этом социальная лексика рассматривается как средство называния социальных групп и выражения их специфических характеристик, тогда как социальная речь служит для отражения их речевых особенностей и коммуникативного поведения.*

Ключевые слова: *лексика, профессиональная специфика языка, социальная лексика, апеллятивная номинация, лексика, отражающая профессиональный и социальный статус.*

Abstract. *The article presents scholarly views on the linguistic characteristics of representatives of specific professions. It analyzes the approaches to studying issues related to social vocabulary and social speech from a sociolinguistic perspective. Social vocabulary serves to identify and denote social groups and express their distinctive features, whereas social speech functions as a means of reflecting their speech characteristics and communicative behavior.*

Key words: *vocabulary, professional language specificity, social vocabulary, appellative nomination, vocabulary reflecting professional and social status.*

Sotsialingvistikaning maqsad va vazifalari orasida nutqiy birliklarning sotsial omillar ta'sirida xoslanganligi masalasi asosiy o'rinni egallaydi. Aynan sotsiolingvistik tadqiq qilishda esa jamiyatdagi turli tabaqalar, turli xil sotsial mavqedagi shaxslarning o'ziga xos nutqini tadqiq qilish nazarda tutilgan. Til birliklari sotsial xoslanishining ikki ko'rinishini kuzatish mumkin:

1. Nomlashning sotsial xoslanganligi.
2. Qo'llanishning sotsial xoslanganligi.

Bundan kelib chiqqan holda sotsial leksika va sotsial nutqni farqlash lozim bo'ladi. Sotsial leksika sotsiumni atash yoki nomlash va uning xususiyatlarini ifodalash uchun xizmat qilsa, sotsial nutq ularning nutqiy xarakteristikasini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *kampir, chol, qiz, o'g'il, podsho, ayol, erkak* so'zlari sotsium atamalari bo'lsa, *yashshavor, cho'ntakbop, girgitton, namka, pakana, semiz, labbay* kabi ifodalarning qo'llanilishi sotsial nutqni ifodalaydi. Har bir inson o'z ijtimoiy mavqei va faoliyat turiga mos ravishda ma'lum nutqiy me'yorlarga rioya etishi lozim

bo‘ladi. Bunday nutqiy ifoda shakli esa gapiruvchining jamiyatdagi roli va bajarayotgan ijtimoiy funksiyasi haqida ma’lumot beradi. Bu holatni nutqning ijtimoiy jihatdan shaxsga xoslashuvi yoki sotsial belgilanishi deb atash mumkin.

Shuningdek, “apellyativ” termini ingliz tilida “murojaat qilish” ma’nosini anglatuvchi lingvistik tushuncha sifatida ilmiy adabiyotlarda qo‘llanila boshlagan. “Nominatsiya” atamasi esa lotincha “nomination” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, u til tizimida narsalarni, hodisalarni yoki tushunchalarni atash vazifasini bajaruvchi birliklarning shakllanish jarayonini ifodalaydi. Demak, apellyativ nominatsiya – murojaat nominatsiyasi atamasi o‘rnida ishlatiladi. Murojaat nominatsiyasi tilshunoslar tomonidan atroflicha tadqiq qilingan bo‘lsa ham, bunday birliklarning jinsda farqlanishi, ayol yoki erkak nutqida qay tarzda amalga oshishi, ayniqsa, rasmiy murojaatlar masalasi gender tilshunosligining dolzarb masalalaridandir. N.Ahmedova tadqiqotida quyidagi jihatlarga e’tibor qiladi: “Odatda, so‘zlovchi tinglovchining mavqeyidan kelib chiqib, quyidagicha murojaatlarni ishlatish mumkin: ona, qiz, opa, singil, ayol, xodim, hamkasb, dugona, xola, amma, jiyan”. Shunga ko‘ra, murojaat vositalari mazmunan quyidagi turlarga bo‘linadi, bunda biz asosan, kasb-hunar bilan bog‘liq murojaat vositalariga dramatik asarlar tahlili misolida munosabat bildirishga harakat qilamiz:

I. Qarindoshlik nomlari bilan bog‘liq murojaat vositalari – genetik xususiyatga ega bo‘ladi.

II. Idora va ishxona xodimlari nutqida qo‘llaniladigan murojaat vositalari – asosan, kasb va unvon nomlari asosida yuzaga kelib, rasmiy xarakterdagi, turli emotsiya va bo‘yoqdorliklardan xoli bo‘lgan murojaat shakli, leksikasi uning tasnifi quyidagicha:

1. Kasb-hunar bilan bog‘liq murojaat shakllari leksikasi:

a) o‘zlashma so‘zlar: *naxalka, megajin*;

b) tarixiy so‘zlar: *taqsir*;

c) ko‘chma ma’noli so‘zlar: *qurib ketsin*;

d) kinoyali so‘zlar: Rahbar Rahbarovich. (sho‘xlikni oshirib) *Qaysisiga ko‘proq bo‘lsin?* Akaxon (tanbeh ohangida). *Telefondasiz, inim! Og‘izga qarabroq, a! Bo‘pti, keyin gaplasharmiz.*

e) qarg‘ish, haqorat so‘zlar: Farrosh kampir. *Esiz jonim*! Beradigani – cho‘zib-cho‘zib to‘rt tanga, shundan shunga sarson bo‘lib kelaman-a! *Qurg‘ur*, kelib-ketishimga yetsa ham koshki edi! Uyda yalpayib o‘tirgan anuv boyvuchcha shungayam sherik deng! Qumrigina otimni qo‘yib, o‘shaning nomida Dilnavoz bo‘lib yuribman-da. Dilnavoz! Dilnavoz opa, Dilnavoz xola! *Qurib ketsin*, o‘zimning nomimga o‘tay desam, *pensa o‘lgur*ning qoq yarmini kesadi. Eski kattaga ham, manovi yangisiga ham “ozroq ko‘tarsangiz-chi, opovsi” deb xudoning zorini qildim – qayoqda! Hammasiga o‘lgur o‘sha ziqna bug‘altir aybdor! “Mumkin emas, mumkin emas!” *Megajin!* Senga mumkin! O‘zginangga mumkin! Asomova Dilnavoz… ie, Qumri sho‘rlikka kelganda – taqa-taq! *Yer yutgur, adogina bo‘lgur*! (Qo‘lidagi gazetani qo‘yib telefonga yopishgan Rahbar Rahbarovichga ko‘zi tushadi-yu, birdan yumshab, yaltoqlik bilan so‘rasha ketadi.) *Charchamaygina yuribsizmi, ukajon?* Siz keldingiz-u, xudoga shukr, bu ordona idoraga son kirdi, fayz-u baraka kirdi. Martabangiz bundan-da ziyoda bo‘lsin! Kelinposhsha yaxshimilar? Anuv kungi boshog‘riqlari qoldimi ishqilib? Qolsin, qolsin iloyim. Nevaralarim chopqillab yurishibdimi? Ha, *hammaginasining umrini bersin.* Dadasining izidan borib, mana shundoq katta idoralarga kattakon bo‘lib ketsin**! (E.A.“ Farrosh kampirning tushi”,2-b)**

Mazkur o‘rinda muallif farrosh kampirning xarakterini uning ilitadigan so‘zlari orqali ochib beradi. Shuningdek, matnda ajratib ko‘rsatilgan so‘z va iboralar, asosan, ayollar nutqida uchrashi bilan xarakterlanadi. Farrosh xolaning buxgalterni qarg‘ashi ham o‘ziga xos, uning *megajin* so‘zini qo‘llashi buxgalter ayol kishi ekanini anglatadi.

Dramada asosiy e’tibor ijtimoiy, iqtisodiy va emotsional muhit bilan bog‘liq bo‘lgan til unsurlariga qaratilgan. Jumladan, asarda kasb vakillarining quyidagi til xususiyatlariga ega bo‘lgan nutqiy vaziyatlar kuzatiladi:

kasb vakillari nutqining o‘ziga xos leksik xususiyatlari:

a) tashqi ta‘sirga moslashgan lisoniy uslub:

“Esiz jonim!”, “cho‘zib-cho‘zib to‘rt tanga”, “shundan shunga sarson bo‘lib kelaman-a!” – bu iboralar xalqona, oddiy odamlarning og‘zaki nutqiga xos. Farrosh kampir nutqida turli

vaziyatlarga moslashuv yaqqol ko‘rinadi. Ya’ni Farrosh kampir o‘z hayotiy sharoitidan shikoyat qilarkan, u ko‘p holatlarda so‘zlarini xalqona ohangda, real va hissiyotli tarzda ifodalaydi.

b) shaxsiy shikoyat va ijtimoiy muammolarni yoritish: *“Qurib ketsin”*, *“o‘lgur”* kabi. Kampirning nutqidagi bunday ifodalar dramada shaxsiy shikoyat va ijtimoiy muammolarni yoritishga xizmat qilgan.

c) tanishuv va maqtov tilining shakllanishi: *“Siz keldingiz-u, xudoga shukr, bu ordona idoraga son kirdi, fayz-u baraka kirdi”*. Farrosh kampirning nutqidagi bu ifodalar maqtov va mulozamat tiliga asoslanadi, ya’ni nutqning bu xil shakllanishi rahbarga rasmiy murojaat qilishda ko‘p uchraydigan lisoniy xususiyatdir.

2. Dramada personajlar nutqida emotsional-ekspressiv komponentlarning qo‘llanilishi. Masalan, ***yer yutgur, adogina bo‘lgur***! (Qo‘lidagi gazetani qo‘yib telefonga yopishgan Rahbar Rahbarovichga ko‘zi tushadi-yu, birdan yumshab, yaltoqlik bilan so‘rasha ketadi).

Ko’rinadiki, farrosh kampirning nutqi ko‘proq hissiyotlarga boy. U o‘z muammolarini ifodalashda nafaqat haqiqatni, balki uning shaxsiy his-tuyg‘ularini ham ko‘rsatadi. Bu esa uning tiliga quyidagicha emotsional komponentlarni kiritadi:

– kuchli ekspressivlik: *“yer yutgur, adogina bo‘lgur!”* kabi;

– iboraviy ko‘rinishlar: *“xudoning zorini qildim”*, *“Qumrigina otimni qo‘yib...”* kabi.

Shunday ekan, dramada muayyan kasb vakilining leksik xususiyatlari quyidagicha aniqlandi:

– kasbiy va ijtimoiy mavqega xos leksika;

– hissiy muammolarni ko‘rsatish uchun kuchli ekspressivlik;

– ijtimoiy sharoitga qarab tildagi moslashuv.

Dramada bunday leksik xususiyatlar kasbiy guruhlarga xos bo‘lgan ijtimoiy va kommunikativ muloqot turini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, dramatik asarlarda muayyan kasb vakillari tili, dialekt va shaxsiy nutq xususiyatlari ham ko‘zga tashlanadi. Buni Erkin A’zamning “Jannat o‘zi qaydadir” dramasi misolida ko‘rib chiqamiz.

Xonim. *Bu hali yosh-da, Sardorjon. Kallasi svejiy. Ham maktabda fransuzchani o‘rgangan.*

Sardor. *Opa, siz biror qog‘ozga yozib olsangiz bo‘larkan…*

Xonim. *Voy, ana-a, shunday demaysizmi! Иди, Луизахон, из дедушкин кабинет листок бумаги принеси. Мои очки тоже, qizim.*

Luiza sakrab turib, eng chetdagi eshikka kirib ketadi. Ikki varaq qog‘oz-u qalam va ko‘zoynakni olib chiqib, buvisining oldiga qo‘yadi.Xonim. *Bu ingliz tili o‘lgur rosa qiyin ekan-ku, Sardorjon? Kechadan beri to‘rttagina so‘zni ham yodlayolmayotibman-a! Mana bu bijildoq (Luizaga ishora qilib) esa sayragani sayragan! A nu-ka, qizim…*

Luiza (Sardorga tippa-tik qarab). *Ay lav yu!*

Xonim. *Ana!.. Nima deyapti o‘zi?*

Sardor (o‘ng‘aysizlanibroq). *Sizni rosa yaxshi ko‘rarkanlar!*

Xonim. *Voy, menam buni yaxshi ko‘raman-da. Bitta-yu bitta nevaram bo‘lsa! Buning ustiga Lenin… Peterburglardan kelgan! “Alaviyu” dedimi? Bizlarning yoshligimizda shunday bir qo‘shiq bo‘lardi, «Alaviyu, alaviyu» deb aytardi. Esizgina!(* Yoshlar zimdan bir-biriga tikilib o‘tiradi.

X o n i m (birdan shovqin solib). *Hey, boshqalar qani? Bu savil qolgur. !(**E.A.“ Jannat o‘zi qaydadir”,20-b)***

Bu dramada muayyan kasb vakillari tili, dialekt va shaxsiy nutq xususiyatlari ko‘zga tashlanadi:

1. Muayyan kasb vakillarining leksik xususiyatlari.

Matnda ingliz va fransuz tillari bilan bog‘liq iboralar, shuningdek, ruscha so‘zlar uchraydi. Bu tilshunoslik, ta’lim va tarjimonlik sohalarida ishlovchi kishilar nutqida uchraydigan xususiyatlar qatoriga kiradi.

Varvarizmlar: *“Иди, Луизахон, из дедушкин кабинет листок бумаги принеси. Мои очки тоже, qizim”, “Ay lav yu!”*

Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, personajlar o‘zaro muloqotda bir nechta tildan foydalanishadi. Bu holat tarjimonlar, chet tillar o‘qituvchilari yoki ko‘p tilli muhitda yashovchilarga xos bo‘lishi mumkin.

2. Dialekt va og‘zaki nutq xususiyatlari.

Matnda xalq orasida keng qo‘llaniladigan so‘z va iboralar mavjud bo‘lib, bizningcha ularni quyidagicha tavsiflash mumkin.

Og‘zaki muloqotga xos jihatlar: *“Voy, menam buni yaxshi ko‘raman-da”, “Kechadan beri to‘rttagina so‘zni ham yodlayolmayotibman-a!”*

Bunday jumlalar og‘zaki nutq tabiatiga xos bo‘lib, personaj nutqida tabiiylikni ta’minlaydi.

Shevaga xos so‘zlar va shakllar: *“Bitta-yu bitta nevaram bo‘lsa!”, “Bu savil qolgur inglizchasi…”*

Bu yerda “savil qolgur” iboralari dialektal xususiyatlarga ega.

3. Kulgi va badiiy uslub.

Matndagi so‘zlashuv ohangi va komik unsurlar kishilar orasidagi munosabatni ifodalash bilan birga, kasbga xos nutq madaniyatini ham aks ettiradi. Xususan, Xonimning *“Alaviyu”* so‘zini qo‘shiq bilan bog‘lab, noto‘g‘ri tushunishi tomoshabinda yengil kulgi uyg‘otadi.

№	Muayyan kasb vakillari tilining leksik xususiyatlari	Qarg‘ish, haqorat so‘zlar:	Varvarizmlar
1	**Megajin** – urg‘ochi xonaki hayvonni bildiruvchi so‘z, ko‘chma ma’noda ayol kishiga nisbatan qo‘llangan. **A nu-ka, qizim –** so‘zlovchi o‘z nutqida varvarizmlardan foydalanishini, oilada, odatda, o‘zbek bo‘lsa ham, ruscha gaplashilishini anglatadi.	Farrosh kampir. ***Qurib ketsin***, ***Megajin!*** Senga mumkin! O‘zginangga mumkin! Asomova Dilnavoz… ie,	**“Alaviyu”** Mana bu bijildoq (Luizaga ishora qilib) esa sayragani sayragan! **A nu-ka,** qizim… “Иди, Луизахон, из дедушкин кабинет листок бумаги принеси. Мои очки тоже, qizim”
	Aylavyu – mazkur so‘z ham varvarizm. Ingliz tilida, odatda, sevgi izhorini ifodalaydi, bu o‘rinda shunchaki so‘zlovchining xarakterini ko‘rsatish uchun qo‘llangan. ***Yer yutgur, adogina bo‘lgur***! – bu o‘zbek tilida vulgar, qarg‘ish so‘zlari sifatida tavsiflanadi.	Qumri sho‘rlikka kelganda – taqa-taq! ***Yer yutgur, adogina bo‘lgur***!	“Ay lav yu!”

Xullas, dramada til xususiyatlari ham o‘ziga xos. U boshqa turlardan farqli o‘laroq, unda personajlarni har tomonlama, batafsil xarakterlash imkoniyati yo‘q. Shu sababli muallif barcha g‘oyaviy niyatlarini personajlarning faoliyati orqali amalga oshiradi. Badiiy tasvir vositalarining xarakterni ochishdagi roli kattadir. Tasvirning realistik tamoyillari ham dramada o‘zgacha namoyon bo‘ladi. Bu jarayonda esa dramaturgiya tashkil topishi va taraqqiyoti bilan birga metod ham takomillashib borganligi muhim omildir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – С.270.

2.Аҳмедова Н. Ўзбек тилида мурожаат бирликларининг семантик-коннотатив тадқиқи: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2008. – Б.114.

3.Менглиев Б. Тил яхлит система сифатида. Монография. – Тошкент: Ниҳол, 2010. – Б.168.

4.Носиров А. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадиий талқини (“Юлдузли тунлар” романи мисолида): Филол. фан. номз....дисс. – Тошкент, 1999. – Б.30. 5.Носиров А. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадиий талқини (“Юлдузли тунлар” романи мисолида): Филол. фан. номз....дисс. – Тошкент, 1999. – Б.11.

UO’K 808.3

ALLEGORIK KO‘CHIMNING ASKIYA SAN’ATIDA QO‘LLANILISHI

F.N.Maxmudova, uslubchi, O‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Farg‘ona viloyati hududiy bo‘linmasi, Farg‘ona
Z.N.Maxmudova, uslubchi, O‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Farg‘ona viloyati hududiy bo‘linmasi, Farg‘ona

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodining milliy janrlaridan biri bo‘lgan askiya san’atida allegorik ko‘chimning qo‘llanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Allegorik ko‘chimning shaxs, predmet yoki hodisaning muayyan belgisini boshqa obraz vositasida ifodalash imkoniyatlari askiya diskursi misolida ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *allegoriya, allegorik ko‘chim, askiya, folklor, pragmatika, semantika, tagma’no, kinoya, qochirim, o‘xshatish, ramz, kulgi.*

Аннотация. *В данной статье анализируются особенности употребления аллегорического переноса в искусстве аскии – одном из национальных жанров узбекского устного народного творчества. На материале аския-дискурса раскрываются возможности аллегорического переноса в выражении определённого признака лица, предмета или явления посредством другого образа.*

Ключевые слова: аллегория, аллегорический перенос, аския, фольклор, прагматика, семантика, подтекст, ирония, намёк, сравнение, символ, комизм.

Abstract. *This article analyzes the specific features of the use of allegorical transfer in the art of askiya, one of the national genres of Uzbek oral folk literature. The study explores, through the example of askiya discourse, the possibilities of allegorical transfer in expressing a particular characteristic of a person, object, or phenomenon through another image. Particular attention is paid to the creation of comic effects in askiya through figurative meaning, irony, innuendo, comparison, symbolic imagery, and subtext, as well as to the indirect evaluation of an opponent’s character and qualities and the humorous expression of social and everyday shortcomings. Based on such forms of askiya as “O‘xshatdim” (“I compared/likened”) and “Payrov”, as well as examples recorded in folklore sources, the study highlights the semantic and pragmatic features of allegorical transfer.*

Keywords: *allegory, allegorical transfer, askiya, folklore, pragmatics, semantics, subtext, irony, innuendo, comparison, symbol, humor.*

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi janrlari orasida askiya o‘zining milliyligi, hozirjavoblikka asoslanishi, so‘z o‘yinlari va ko‘chma ma’noli birliklarning faol qo‘llanishi bilan alohida ajralib turadi. “Askiya ikki yoki undan ortiq ijrochining ma’lum mavzu doirasida badiiy so‘z vositasida tortishuvi asosida yuzaga keladigan folklor janri hisoblanadi. Askiyada ijrochidan faqat so‘z boyligi emas, balki “tez fikrlash, hozirjavoblik, badihago‘ylik va nutqiy vaziyatdan unumli foydalanish mahorati ham talab qilinadi[1].” Askiyaning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, unda fikr ko‘pincha bevosita emas, balki yashirin, obrazli va ko‘chma ma’noda ifodalanadi. Askiyachi raqibining muayyan xususiyatini ochiq aytish o‘rniga unga boshqa shaxs, hayvon, predmet yoki hodisa orqali ishora qilishi mumkin.

Allegorik ko‘chimning mohiyati ham muayyan tushuncha yoki belgini boshqa obraz orqali ifodalashga asoslanadi. Shu sababli allegorik ko‘chimning askiya diskursidagi namoyon bo‘lishini o‘rganish askiya tilining obrazlilik, yashirin ma’no va kulgi yaratish mexanizmlarini ochib berishda muhim ahamiyatga ega. Allegoriya badiiy tafakkurda biror mavhum tushuncha yoki belgining konkret obraz orqali ifodalanishiga asoslangan usuldir. Allegorik ifodada predmetning bevosita nomi emas, balki u bilan bog‘liq bo‘lgan obraz muhim kommunikativ yukni o‘z zimmasiga oladi. Askiyada esa bunday obrazlilik ko‘pincha kulgi va tanqid bilan uyg‘unlashadi. Masalan, raqibning maqtanchoqligini to‘g‘ridan-to‘g‘ri “Siz maqtanchoqsiz” tarzida ifodalash o‘rniga uni “tovus”ga

qiyoslash mumkin. Bu holda “tovus” qush nomi sifatidagi nominativ ma’nosidan tashqari, o‘zini ko‘z-ko‘z qilish, tashqi ko‘rinishga haddan tashqari e’tibor berish kabi belgilarni ham ifodalaydi. Shu nuqtayi nazardan askiyadagi allegorik ko‘chimni quyidagi semantik model asosida tasavvur qilish mumkin: real shaxs – obraz – obrazga xos belgi – shaxsga ko‘chirilgan baho – kulgi. Masalan: tovus – chiroyli pat o‘zini ko‘rsatish – maqtanchoqlik – kulgi. Bu jarayonda tinglovchi faqat “tovus” so‘zini emas, balki uning kontekstual belgisini ham anglaydi. Demak, allegorik ko‘chimning to‘liq mazmuni kontekst orqali yuzaga chiqadi.

A. Qambarov[2] askiya nutqining muhim xususiyatlari sifatida so‘z o‘yini, tagma’no, prezuppozitsiya, kinoya va boshqa yashirin ma’no hosil qiluvchi vositalarni ko‘rsatadi. Bu holat askiyaning oddiy hazildan farqli ravishda murakkab kommunikativ mexanizmga ega ekanligini ko‘rsatadi. Allegorik ko‘chimga eng yaqin namoyon bo‘ladigan askiya shakllaridan biri “O‘xshatdim” turidir. Mazkur turda ijrochi raqibining tashqi ko‘rinishi, xulqi, fe’l-atvori yoki boshqa bir belgisini muayyan obraz bilan bog‘laydi. O‘xshatishning kulgili ta’siri esa obraz va real shaxs o‘rtasidagi kutilmagan munosabatdan kelib chiqadi. “O‘xshatdim”ning badiiy imkoniyati shundaki, unda raqibga berilayotgan baho to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilmaydi. Aksincha, obraz vositasida anglatiladi. Shu jihatdan u allegorik ko‘chimning pragmatik xususiyatlarini namoyon etishga juda qulay materialdir. Masalan, shartli tarzda quyidagi askiyaviy dialogni keltirish mumkin:

– Sizni nimaga o‘xshatsam ekan?

– O‘zingiz bilasiz.

– Tovusga o‘xshatdim: patingiz ko‘p, lekin ma’noli gapingiz kam ekan.

Bu misolda “tovus” obrazi real shaxsning maqtanchoqligini bilvosita ifodalash vositasiga aylangan. Biroq bu dialog folklor manbasidan olingan autentik askiya namunasi emas, maqoladagi tahliliy-model misolidir. Askiyada bunday obrazli ifodalar ijrochining raqibiga munosabatini yumshatadi, ya’ni keskin tanqid bevosita emas, kulgili obraz vositasida beriladi. Natijada tanqidning kommunikativ ta’siri saqlanib qolgan holda, uning shakli estetik va yumoristik tus oladi.

Allegorik ko‘chimning muhim belgilaridan biri obrazning qo‘shimcha semantik yuk kasb etishdan iboratdir. Muayyan hayvon, o‘simlik yoki predmet nomi askiyaviy kontekstda shaxsning xarakterini ifodalashi mumkin. Masalan: tulki – ayyorlik; bo‘ri – tajovuzkorlik; sher – jasorat; tovus – o‘zini ko‘z-ko‘z qilish; bulbul – xushovozlik. Bunday birliklar har doim ham lug‘atda shu ma’noda berilmagan bo‘lishi mumkin. Ularning qo‘shimcha ma’nosi xalqning madaniy tasavvurlari, kontekst va nutqiy vaziyat asosida shakllanadi. Askiyachi aynan mana shu umumiy madaniy bilimdan foydalanadi. Tinglovchi “tulki” deyilganda uning faqat hayvon nomini emas, balki ayyorlik bilan bog‘liq ramziy belgisini ham anglaydi. Natijada bitta so‘z katta hajmdagi yashirin mazmunni ifodalash imkoniga ega bo‘ladi. A. Qambarov askiyada ijrochidan tilning keng imkoniyatlarini egallash, so‘z o‘yini, qochirim, kinoya, tashbeh, kesatiq, o‘xshatish va mubolag‘adan mahorat bilan foydalanish talab qilinishini ta’kidlaydi.

Allegorik ko‘chimning askiya diskursidagi vazifasi faqat obrazlilikni ta’minlash bilan cheklanmaydi. U kommunikativ maqsadni amalga oshirishda ham faol ishtirok etadi. Birinchidan, allegorik ko‘chim baholash vazifasini bajaradi. Askiyachi raqibining xatti-harakatini yoki xarakterini obraz orqali baholaydi. Ikkinchidan, u yashirin tanqid vositasi hisoblanadi. Raqibga berilgan salbiy baho to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki boshqa obraz vositasida ifodalanadi. Uchinchidan, allegorik ko‘chim kulgi hosil qiladi. Raqibning real xususiyati bilan unga nisbat berilgan obraz o‘rtasidagi nomuvofiqlik komik effektni yuzaga keltiradi. To‘rtinchidan, u hozirjavoblikni namoyon etadi. Askiyachi raqibning birgina so‘zidan foydalanib, yangi obrazli ma’no yaratishi mumkin. Beshinchidan, allegorik ko‘chim tinglovchini faol ishtirokchiga aylantiradi. Chunki tinglovchi yashirin ma’noni o‘zi anglab yetishi kerak. Qambarov askiyada voqea-hodisaga yoki u haqidagi fikrga bo‘lgan munosabat ko‘pincha ochiq emas, yashirin tarzda ifodalanishini, yashirin ma’noni so‘z o‘yiniga o‘rash askiya nutqining muhim belgilaridan biri ekanini qayd etadi. Askiya faqat individual shaxs ustidan kulish vositasi emas. Unda jamiyatdagi ayrim illatlar, inson xarakteridagi kamchiliklar va maishiy muammolar ham kulgi orqali ifodalanadi. Masalan, Sobir Abdullaning “Muqimiy” romanidagi payrovlardan birida boyqush obrazi orqali zulm va zo‘rlik fosh etilgani qayd etiladi[3]. Bu misol allegorik tafakkurning askiyadan tashqari badiiy matnlarda ham davom etishini ko‘rsatadi.

Boyqush oddiy qush sifatida emas, balki ma'lum ijtimoiy hodisaning ramziy ifodachisi sifatida qo'llanadi. Demak, allegorik ko'chim individual kulgidan umumiy ijtimoiy mazmunga ko'tarilishi mumkin. Askiyada allegorik ko'chim ko'pincha kinoya, qochirim, o'xshatish va tashbeh bilan birgalikda qo'llanadi. Ularni bir-biridan farqlash zarur. Allegorik ko'chim – tushuncha yoki belgining boshqa obraz orqali ifodalanishi. Kinoya – tashqi ma'no bilan nazarda tutilgan ma'noning nomuvofiqligi asosida yuzaga keladigan ifoda. Qochirim – fikrni ochiq aytmasdan, ishora orqali anglatish. O'xshatish – bir predmet yoki shaxsni ikkinchisiga muayyan belgi asosida qiyoslash. Biroq askiyada ular ko'pincha bir kommunikativ vazifa doirasida birlashadi. Masalan, shaxsni "sher"ga o'xshatishning o'zi o'xshatish bo'lsa, uni qo'rqoq odamga nisbatan ishlatish kinoyani yuzaga keltiradi; "sher" obrazi orqali jasorat tushunchasiga ishora qilinsa, allegorik qatlam paydo bo'ladi. Shuning uchun askiya matnini faqat bitta badiiy vosita asosida tahlil qilish uning semantik imkoniyatlarini to'liq ochib bermaydi.

Olib borilgan tahlillar asosida xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, allegorik ko'chim o'zbek askiya san'atining obrazlilik va yashirin ma'no yaratishga xizmat qiluvchi muhim vositalaridan biridir. Askiyada allegorik ifoda orqali shaxsning xarakteri, tashqi belgisi, xatti-harakati yoki ijtimoiy mavqeiga bilvosita baho beriladi. Allegorik ko'chimning askiyadagi asosiy xususiyati uning semantik va pragmatik birlikda namoyon bo'lishidir. Ya'ni so'z yoki obraz o'zining lug'aviy ma'nosidan tashqari, vaziyatga mos qo'shimcha baholovchi ma'no kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qambarov A. Askiya san'ati tarixi va nazariyasi. – Toshkent, 2025. – 15-bet.
2. Qambarov A. Askiya san'ati tarixi va nazariyasi. – Toshkent, 2025.
3. Sulaymonov M. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Namangan, 2008. – B. 94.

UO'K 372.862

O'ZBEK TILIDA «OILA TARBIYASI»GA OID TERMINLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

G.T.Melikova, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'zbek tilida «oila tarbiyasi»ga oid terminlarning leksik-semantik xususiyatlari nazariy-kiyosiy usulda tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o'zbek tilida oila tarbiyasiga bag'ishlangan terminologik tizim hali yetarlicha o'rganilmagan, shu bilan birga milliy dunyoqarash, qadriyatlar va ijtimoiy me'yorlarning aks etishi nuqtai nazaridan ushbu leksika alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot materyali sifatida O'zbek tilining izohli lug'ati» besh tomligi, pedagogik terminologiya lug'atlari hamda badiiy va ilmiy-adabiy matnlardagi qo'llanish holatlari xizmat qildi. Tahlil natijasida oila tarbiyasi terminlarining semantik maydoni aniqlab, ularning tarkibiy tuzilishi, sinonimik va omonimik munosabatlari, frazeologik bog'liqligi hamda etimologik qatlamlari yoritildi. Shuni ko'rsatadiki, mazkur terminlarning sema tarkibida milliy-axloqiy qadriyatlar, katta-kichiklik me'yorlari va oila munosabatlari mujassam bo'lgan. Olingan natijalar qiyosiy tilshunoslik, leksikologiya, tarjimashunoslik va xorijiy tillarni o'qitish amaliyotida qo'llanilishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *oila tarbiyasi, termin, leksik-semantik xususiyat, semantik maydon, sinonimiya, frazeologiya, milliy dunyoqarash.*

Аннотация. *В данной статье на теоретико-сравнительной основе анализируются лексико-семантические особенности терминов, связанных с «семейным воспитанием», в узбекском языке. Актуальность исследования обусловлена тем, что терминологическая система, посвящённая семейному воспитанию в узбекском языке, изучена недостаточно, тогда как данная лексика представляет особый научный интерес с точки зрения отражения национального мировоззрения, ценностей и социальных норм. Материалом исследования послужили пятитомный «Толковый словарь узбекского языка», словари педагогической терминологии, а также употребительные контексты художественных и научных текстов. В результате анализа определена семантическая структура терминов, раскрыты их словообразовательные модели, синонимические и омонимические отношения, фразеологическая связанность и этимологические слои. Показано, что в семантике терминов*

воплощены национально-этические ценности, нормы уважения к старшим и семейные отношения. Результаты могут быть использованы в сравнительном языкознании, лексикологии, переводоведении и в практике преподавания иностранных языков.

Ключевые слова: *семейное воспитание, термин, лексико-семантическая особенность, семантическое поле, синонимия, фразеология, национальное мировоззрение.*

Abstract. *This article theoretically and comparatively analyzes the lexical-semantic features of terms related to "family upbringing" in the Uzbek language. The relevance of the study lies in the fact that the terminological system devoted to family upbringing in Uzbek has not been sufficiently investigated, while this vocabulary is of particular scholarly interest as a reflection of the national worldview, values and social norms. The research material comprises the five-volume "Explanatory Dictionary of the Uzbek Language", dictionaries of pedagogical terminology, as well as usage contexts drawn from fiction and academic texts. The analysis determines the semantic structure of the terms, reveals their derivational patterns, synonymic and homonymic relations, phraseological connections and etymological layers. It is shown that the semantic composition of these terms embodies national-ethical values, norms of respect for elders and family relationships. The results can be applied in comparative linguistics, lexicology, translation studies and in foreign language teaching practice.*

Keywords: *family upbringing, term, lexical-semantic feature, semantic field, synonymy, phraseology, national worldview.*

Kirish. Oila — jamiyatning eng qadimiy va barqaror birligi bo‘lib, unda shaxsning shakllanishi, milliy qadriyatlar va axloqiy me’yorlarning avloddan avlodga uzatilishi ta’minlanadi. Shu bois «oila tarbiyasi» tushunchasi nafaqat pedagogika, balki tilshunoslik, xususan leksikologiya va pragmatika uchun ham dolzarb tadqiqot obyekti hisoblanadi. Til — milliy dunyoqarashning oynasi bo‘lgani sababli, oila tarbiyasiga oid terminlar tizimli-o‘rganilganda til va madaniyat o‘rtasidagi chuqur bog‘liqlik ochib beriladi [9].

O‘zbek tilshunosligida terminologiya masalalari chuqur tadqiq etilgan: S.Usmonov o‘zbek tilining pedagogik terminologiyasini [2], B.Golovin va R.Kobrin, A.Superenskaya kabi olimlar terminning umumiy nazariy masalalarini yoritgan [3; 4]. Shu bilan birga, «oila tarbiyasi» terminologik maydoniga oid birliklarning leksik-semantik xususiyatlariga maxsus qiyosiy-monografik ishlar hali yetarli emas.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Termin — fan yoki texnika tushunchasini ifodalovchi, muayyan sohada birma-bir ma’noga ega bo‘lgan, ixcham va aniq leksik birlikdir [3; 4]. V.Danilenko terminning leksik-semantik birlik sifatidagi o‘ziga xosligini alohida ta’kidlaydi [5]. «oila tarbiyasi» terminologik tizimi quyidagi semantik guruhlardan tashkil topadi: 1) oila a’zolari nomlari (ota, ona, aka, uka, opa, singil, tog‘a, xola, amaki, yenga); 2) tarbiya jarayoniga oid tushunchalar (tarbiya, odob, axloq, adab, intizom, qadriyat); 3) farzand-shaxs munosabatlari (muhabbat, mehr, ibrat, nasihat, oqil); 4) oila hayotining marosim va an’analari (to‘y, xatna, savob, mehr-oqibat). Yuqoridagi birliklar o‘zaro semantik maydon hosil qilib, markaziy tushuncha — «oila tarbiyasi» atrofida jipslashgan [7; 8].

Tadqiqot natijalari. Sema tarkibi nuqtai nazaridan oila tarbiyasi terminlari uch turdagi semalarni o‘zida mujassam etadi: denotativ (predmetli haqiqatga yo‘naltirilgan), signifikativ (tushunchani ifodalovchi) va pragmatik (nutqiy vaziyatga bog‘liq) semalar. Masalan, «tarbiya» atamasining denotativ semasi — tarbiyalash jarayoni, signifikativ semasi — shaxsni ijtimoiy me’yorlarga moslashtirish, pragmatik semasi esa so‘zlovchining farzandga nisbatan ma’naviy mas’uliyatini anglatadi [1; 10].

Sinonimik munosabatlar maydonda quvvatli namoyon bo‘ladi: «tarbiya — odob — axloq», «bola — farzand», «nasihat — ibrat» qatorlarida semantik diferensiyallar aniq ko‘rinadi: «axloq» ichki e’tiqod va xulq-atvorga, «odob» tashqi me’yorlarga, «intizom» qoidalarga rioya etishga yo‘naltirilgan. Omonimiya holatlari ham mavjud: «aka» biologik qarindosh va kattalarga hurmatli murojaat shakli sifatida ko‘p ma’nolilik kasb etadi; «er» atamasi «xotinning eri» va «qudrat, kuch» ma’nolarida qo‘llaniladi [7].

Frazeologik bog‘liqlik — mazkur maydonning ajralmas xususiyati: «ota-onaning duosi», «tog‘a-aka ish ko’r», «mehr-oqibat», «og‘ilxona qudasi» kabi keng tarqalgan birikma oila tarbiyasining milliy asoslarini ifodalaydi [14]. Etimologik jihatdan maydon ikki qatlamga ajraladi: turkiy asosli birliklar (oila, bola, uka, aka, uyi, urug‘) va arab-fors manbalidagi birliklar (tarbiya, axloq, odob, adab, qadriyat) [8]. Birinchi qatlam kundalik oila munosabatlarini, ikkinchisi esa nazariy-pedagogik tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi.

Tadqiqot muhokamasi. O‘zbek tilidagi oila tarbiyasi terminlarining shakllanishi uzoq tarixiy jarayon bilan bog‘liq. Mazkur terminologik qatlamning asosiy qismini qadimdan umumxalq tilida faol qo‘llanib kelayotgan turkiy birliklar tashkil etadi. *Ota, ona, bola, farzand, aka, uka, opa, singil, buva, buvi, nabira* kabi birliklar o‘zbek tilining qadimiy va faol leksik qatlamiga mansubdir.

Bunday birliklarning o‘ziga xos jihati shundaki, ular dastlab umumxalq tilining birliklari sifatida shakllangan bo‘lsa-da, oila, pedagogika, etnografiya va lingvomadaniyat kabi sohalarda muayyan ilmiy tushunchalarni ifodalash vazifasini ham bajaradi. Demak, umumiste’moldagi ayrim birliklarning muayyan ilmiy yoki ijtimoiy sohada terminologik xususiyat kasb etishi terminologizatsiya jarayoni bilan izohlanadi.

O‘zbek tilidagi oila tarbiyasi terminologiyasida arab va fors-tojik tillaridan o‘zlashgan birliklar ham salmoqli o‘rin tutadi. Jumladan, *tarbiya, axloq, odob, nasihat, ma’naviyat, mas’uliyat* kabi birliklar tarixiy jihatdan o‘zlashma qatlamga mansub bo‘lib, hozirgi o‘zbek tilida faol qo‘llanadi. Ularning aksariyati o‘zbek tilining leksik-semantik tizimiga to‘liq singib ketgan va milliy til birliklari bilan bir qatorda qo‘llanmoqda.

Zamonaviy pedagogik jarayonlarning rivojlanishi natijasida oila tarbiyasi terminologiyasida xalqaro xarakterdagi birliklarning ham faollashuvi kuzatiladi. *Kompetensiya, kommunikatsiya, motivatsiya, adaptatsiya, ijtimoiylashuv* kabi terminlar zamonaviy pedagogik va psixologik adabiyotlarda oila tarbiyasi bilan bog‘liq jarayonlarni ifodalashda qo‘llanmoqda.

Shunday qilib, oila tarbiyasi terminologiyasining lug‘aviy tarkibi tarixiy jihatdan shakllangan milliy birliklar, o‘zlashma so‘zlar va zamonaviy xalqaro terminlarning o‘zaro ta’siri asosida rivojlanmoqda.

Oila tarbiyasi bilan bog‘liq terminlarni semantik jihatdan bir necha guruhlarga ajratish mumkin.

1. Qarindoshlik va oilaviy munosabat terminlari

Mazkur guruhga *ota, ona, farzand, bola, aka, uka, opa, singil, er, xotin, buva, buvi, nabira, kelin, kuyov, quda* kabi birliklar kiradi.

Ushbu birliklar oila a’zolari va qarindoshlik munosabatlarining turli darajalarini ifodalaydi. Masalan, *ota* va *ona* biologik qarindoshlikni ifodalash bilan birga, o‘zbek milliy-madaniy tafakkurida tarbiyachi, oilaning ma’naviy tayanchi va farzand uchun namuna bo‘luvchi shaxs ma’nolarini ham o‘zida mujassamlashtiradi.

Ota-ona birikmasi esa ikki alohida leksik birlikning birlashuvi natijasida oiladagi asosiy tarbiyaviy subyektni ifodalovchi murakkab nom sifatida shakllangan. Bu birlikning semantik mazmunida biologik qarindoshlik bilan bir qatorda ijtimoiy va tarbiyaviy mas’uliyat ham mavjud.

2. Tarbiyaviy jarayonni ifodalovchi terminlar

Ushbu guruhga *tarbiya, ta’lim, nasihat, o‘git, pand, ibrat, rag‘bat, tanbeh, nazorat, intizom* kabi birliklarni kiritish mumkin.

Tarbiya termini mazkur guruhning markaziy birligi hisoblanadi. U shaxsning ma’naviy, axloqiy, aqliy va jismoniy rivojlanishiga yo‘naltirilgan tizimli jarayonni anglatadi. *Nasihat, o‘git, pand* birliklari esa tarbiyaning asosan og‘zaki ta’sir shakllarini ifodalaydi.

Mazkur birliklar o‘zaro yaqin ma’noli bo‘lishiga qaramay, ularning semantik tarkibida muayyan farqlar mavjud. *Nasihat* ko‘proq to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatish va maslahat berish ma’nosini bildirsa, *o‘git* tajriba asosida beriladigan tarbiyaviy ko‘rsatmani anglatadi. *Pand* esa ko‘pincha qisqa, mazmunan umumlashgan va hikmatli shakldagi tarbiyaviy fikrni ifodalash xususiyatiga ega.

3. Axloqiy-ma’naviy tarbiya terminlari

Oila tarbiyasining muhim yo‘nalishlaridan biri axloqiy-ma’naviy tarbiya hisoblanadi. Shu sababli *odob, axloq, halollik, rostgo‘ylik, vijdon, hayo, andisha, hurmat, mehr, g‘amxo‘rlik, sabr, mas’uliyat* kabi birliklar oila tarbiyasi terminologiyasining muhim qismini tashkil etadi.

Ushbu terminlarning aksariyati insonning ijobiy axloqiy sifatlarini ifodalaydi. Masalan, *halollik* shaxsning axloqiy pokligi va to‘g‘riligini, *hurmat* boshqa shaxsning qadr-qimmatini e’tirof etishni, *g‘amxo‘rlik* esa boshqalarga nisbatan e’tibor va yordam ko‘rsatishni anglatadi.

Mazkur birliklar oila tarbiyasi jarayonida bolaga singdiriladigan asosiy qadriyatlarni verbal tarzda ifodalashi bilan xarakterlanadi.

4. Ota-ona va farzand munosabatlarini ifodalovchi terminlar

Bu guruhga *ota-onalik, farzandlik, mehr-oqibat, g‘amxo‘rlik, mas’uliyat, hurmat, itoat, ishonch, o‘zaro tushunish* kabi birliklar kiradi.

Ularning semantik xususiyati ikki tomonlama munosabatni ifodalashida namoyon bo‘ladi. Masalan, *ota-onalik mas’uliyati* birikmasi ota-onaning farzand tarbiyasi va rivoji oldidagi vazifalarini anglatadi. *Farzandlik burchi* esa farzandning ota-onaga nisbatan hurmat, g‘amxo‘rlik va e’tiborini ifodalaydi.

Demak, ushbu terminlar oilaviy munosabatlarning nafaqat mavjudligini, balki ular asosida shakllanadigan huquqiy, axloqiy va ma’naviy majburiyatlarni ham ifodalaydi.

Xulosa. O‘zbek tilida «oila tarbiyasi»ga oid terminlar yaxlit semantik maydon tashkil etadi. Ushbu maydon birliklarining leksik-semantik tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur terminlar o‘zining sohaviy aniqligi bilan bir qatorda milliy-axloqiy qadriyatlarni, katta-kichiklik me’yorlarini, oila ichidagi mehr- muhabbat va mas’uliyat tushunchalarini o‘zida mujassam etgan. Sinonimik qatorlar terminlarning nozik semantik differensiyallarini, frazeologik birliklar esa madaniy kodlarni saqlab kelmoqda. Keyingi tadqiqotlarda ushbu maydonning ingliz tili bilan qiyosiy o‘rganilishi tarjima amaliyoti uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Akobirov S.F. Til va terminologiya. – Toshkent, 1968. – 148 b.
2. Aliqulov Z., Boymirzaeva S. Sotsiolingvistika (ma’ruzalar matni). – Samarqand: SamDU nashri, 2009. – 97 b.
3. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – 136 b.
4. Hojiyev A. O‘zbek tilining leksikologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – 320 b.
5. Mahmudov N. Nutq madaniyati va pragmatika. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2018. – 244 b.
6. Nurmonov A. Pragmalingvistika asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 280 b.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 t. – Toshkent: Fan, 1981.
8. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 428 b.
9. Rashidova S. Lexic semantic features of terms on family upbringing English and Uzbek languages // Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. – 2025. – DOI: 10.5281/zenodo.15171904.
10. Usmonov N. O‘zbek tilining pedagogik terminologiyasi: filol. fan. nomz. diss. avtoref.–Toshkent, 1994.–24 b.
11. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учений о терминах. - М.: Высшая школа, 1987. - 136 с.
12. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. - М.: Наука, 1977. - 246 с.
13. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивационные термины. - М.: Наука, 1977. - 176 с.
14. Кубрякова Е.С. Когнитивная лингвистика. – М.: Наука, 2004. – 348 с.
15. Суперенская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – М.: Либроком, 2012. – 248 с.

UO’K 808.3

OZARBAYJON TILSHUNOSLIGIDA PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING O‘RGANILISHI

N.Mehdiyeva, mustaqil izlanuvchi, Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona

Annotatsiya. *Maqolada paremiologik birliklarning ozarbayjon tilshunosligida o‘rganilishi masalasi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *paremiologik birlik, frazeologik birlik, maqol, matal, konseptual tuzilma.*

Аннотация. *В статье анализируется проблема изучения паремиологических единиц в азербайджанской лингвистике.*

Ключевые слова: *паремиологическая единица, фразеологическая единица, пословица, идиома, концептуальная структура.*

Abstract. *The article analyzes the study of paremiological units in Azerbaijani linguistics.*

Keywords: *paremiological unit, phraseological unit, proverb, saying, conceptual structure.*

Paremiologik birliklar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, axloqiy mezonlari, ijtimoiy munosabatlari va milliy tafakkur tarzini ixcham shaklda mujassamlashtiradigan lisoniy-madaniy hodisalardan hisoblanadi. Shu sababli maqol va matallar dastlab folklor namunasi sifatida to‘plangan bo‘lsa, keyinchalik ularning lingvistik tabiati, semantik tuzilishi, grammatik xususiyatlari, boshqa turg‘un birliklarga munosabati hamda milliy-madaniy mazmuni alohida ilmiy tadqiqot obyektiga aylangan. Ozarbayjon ilmiy an’anasida ham paremiologiya dastlab folklorshunoslik doirasida shakllanib, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikning maxsus tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida rivojlangan.

Ozarbayjon paremiologiyasining bevosita lingvistik tadqiqot obyekti sifatida shakllanishida S.A.Jafarovning xizmatlari muhimdir. Tadqiqotchilar maqol va matallarga sof tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashish aynan uning ishlari bilan boshlanganini qayd etadilar. S.Jafarovning “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” [4] asarida maqol va matallarning frazeologiya bilan aloqasi, shakllanish tamoyillari va til tizimidagi o‘rni masalalariga e’tibor qaratilgan. Shu davrdan boshlab paremiologik birliklarning folklor namunasi bo‘lishi bilan birga, alohida struktur-semantik xususiyatlarga ega lisoniy birlik sifatidagi tabiati ham ilmiy muhokama qilina boshladi.

Ozarbayjon tilshunosligida paremiologiyaning shakllanishida eng ko‘p bahs qilingan nazariy muammolardan biri maqol va matallarning frazeologik tizimga munosabati bo‘ldi. H.Bayramov ushbu masalada tor yondashuv tarafdori bo‘lib, maqollarni frazeologik birliklar tarkibiga kiritish uchun yetarli ilmiy asos mavjud emasligini ta’kidlagan [3]. F.Salayevaning Ozarbayjon frazeologiya nazariyasi taraqqiyotiga bag‘ishlangan tadqiqotida aynan shu masala “Azərbaycan dilçiliyində paremiologiya” deb nomlangan maxsus bo‘limda tahlil qilinadi. Muallif Ozarbayjon tilshunosligida maqollarning frazeologik maqomi borasida yagona qarash shakllanmaganligini ko‘rsatadi [7].

G.I.Yusifovning 1969-yilda himoya qilingan “Лексико-стилистические особенности азербайджанских пословиц” [9] nomli tadqiqoti esa ozarbayjon maqollarining lisoniy xususiyatlarini maxsus o‘rganishga qaratilgan dastlabki ishlardan biri bo‘ldi. Unda maqollarning leksik va uslubiy tuzilishi bilan bir qatorda ritm, alliteratsiya va assonans kabi fonetik-uslubiy vositalar ham tadqiq etildi. Zamonaviy Ozarbayjon tadqiqotlarida G.Yusifov ishi maqollarni aynan tilshunoslik mezonlari asosida o‘rgangan dastlabki maxsus tadqiqotlardan biri sifatida baholanadi.

Ozarbayjon paremiologiyasining nazariy taraqqiyotida Z.Alizodaning tadqiqotlari alohida bosqichni tashkil etadi. Uning “Azərbaycan atalar sözü və zərb-məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” [1] hamda 1985-yilda chop etilgan “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” [2] asarlari Ozarbayjon maqollarining leksik-semantik tabiatini izchil va tizimli ravishda o‘rganishga bag‘ishlangan. Alizoda maqol va matallarning frazeologik birliklar bilan munosabati, ularning semantik qurilishi, ko‘pma’nolilik, omonimlik, sinonimlik va antonimlik hodisalari, semantik o‘xshashlik hamda lug‘at tarkibini boyitishdagi imkoniyatlarini tahlil qilgan. Keyingi tadqiqotchilar mazkur monografiyani ozarbayjon paremiologik birliklariga bag‘ishlangan keng qamrovli klassik tadqiqotlardan biri sifatida baholaydilar. Z.Alizoda tadqiqotlarining muhim tomoni shundaki, ularda paremiologik birliklarga xalq og‘zaki ijodining statik namunasi sifatida emas, balki til tizimida faol yashaydigan va semantik munosabatlarga kirishadigan lisoniy birlik sifatida yondashiladi. Aynan shu g‘oya paremiologiyani leksikologiya va frazeologiya bilan bog‘liq holda, biroq o‘ziga xos tadqiqot obyektiga ega soha sifatida rivojlantirishga yordam berdi. F.Salayeva Z.Alizoda va I.Hamidov ishlarini Ozarbayjonda paremiologiya nazariyasining faol rivojlanishini ko‘rsatuvchi tadqiqotlar sifatida baholaydi.

XX asr oxiri va XXI asr boshida I.Hamidov tadqiqotlari Ozarbayjon paremiologiyasining grammatik va nazariy asoslarini yanada kengaytirdi. Uning “Философия грамматики афоризмов и пословиц” asarida maqol, matal va aforistik konstruksiyalarning grammatik tabiati, umumlashgan mazmuni va predikativ xususiyatlari tadqiq etiladi. Mazkur yondashuvda paremiologik birlik oddiy gap bilan tenglashtirilmaydi; uning umumlashgan va ko‘p vaziyatlarga tatbiq etilishi mumkin bo‘lgan semantik tuzilishi e’tiborga olinadi. I.Hamidovning paremiografiya sohasidagi faoliyati ham muhim bo‘lib, “Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti” kabi lug‘atlarning yaratilishi Ozarbayjon va rus

paremiologik tizimlarini qiyoslash uchun katta material bazasini ta’minladi. 2004-yilda nashr etilgan mazkur lug‘atdan keyingi qiyosiy tadqiqotlarda ham faol foydalanilmoqda.

Keyingi bosqichda Ozarbayjon paremiologiyasida struktur-sintaktik yo‘nalish alohida rivojlandi. G.Teymurovaning “Paremioloji konstruksiyaların kateqorial-sintaktik xarakteristikası” [8] mavzusidagi tadqiqoti bu jihatdan muhimdir. Tadqiqotchi rus va Ozarbayjon tillari materialida paremiologik konstruksiyalarni predikativlik, modallik, zamon va shaxs kategoriyalari nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. Uning fikricha, maqol va matallarga xos predikativlik oddiy gaplarning predikativligidan farq qiladi, chunki paremiologik birliklarning semantik strukturasida abstrakt va ramziy umumlashma kuchli. Shu asosda vaqtning umumiyligi, subyektning umumlashganligi va makonning universalligi kabi xususiyatlar paremiologik sintaksisning o‘ziga xos belgisi sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot natijalari kelajakda “paremiologik sintaksis”ni maxsus nazariy yo‘nalish sifatida shakllantirish imkoniyatini ham ko‘rsatadi.

Ozarbayjon paremiologiyasida qiyosiy-tipologik izlanishlar ham sezilarli o‘rin egallaydi. Masalan, A.Baxshiyevaning rus, ozarbayjon va ingliz tillaridagi paremiologik birliklarning identik modellariga bag‘ishlangan tadqiqoti turli tizimli tillardagi maqollarning umumiy va milliy xususiyatlarini aniqlashga yo‘naltirilgan.

Alaattin Musa o‘g‘li Erdog‘anning “Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin etimoloji aspektdə tədqiqi və etimoloji lüğətinin tərtibi prinsipləri” mavzusidagi tadqiqoti [5] esa ozarbayjon, turk va ingliz tillari materiallari asosida paremiyalarning etimologiyasini va ularning etimologik lug‘atini tuzish masalalarini o‘rganadi. Bu orqali Ozarbayjon paremiologiyasida faqat sinxron tavsif emas, balki paremiologik birliklarning kelib chiqishi va tarixiy-madaniy motivatsiyasini aniqlashga qaratilgan diaxron yondashuv ham shakllanganligini ko‘rish mumkin.

So‘nggi yillarda Ozarbayjon paremiologiyasida antropotsentrik, lingvokulturologik va kognitiv-semantik yondashuvlar ustuvorlik kasb etmoqda. Paremiyalar xalqning shunchaki tayyor nutq formulalari emas, balki inson tajribasi, jamoaviy bilim va milliy-madaniy xotirani kodlovchi konseptual tuzilmalar sifatida o‘rganilmoqda. L.Ibrahimovaning 2025-yildagi tadqiqotida ham paremiologik birliklarning leksik-semantik, struktur, uslubiy va grammatik xususiyatlari bilan bir qatorda, ularning kognitiv tabiati, konseptlarga ko‘ra tasnifi ham tahlil doirasiga kiritilgan. Muallif Ozarbayjon tilshunosligida paremiologik tadqiqotlarning uch asosiy yo‘nalishini ajratadi: boshqa tizimli tillar bilan qiyosiy o‘rganish; badiiy asar tili materiallari asosida tadqiq etish; turkiy tillar bilan qiyosiy-turkologik yo‘nalishda o‘rganish [6].

Shuningdek, zamonaviy yondashuvlarda paremiologik birliklarning ma’nosi o‘zgarmas hodisa emasligi, ularning diskurs va kommunikativ vaziyatga qarab yangi semantik va pragmatik qirralar kasb etishi qayd etilmoqda. Bir xil maqol turli nutqiy vaziyatlarda tasdiqlash, tanqid, kinoya, baholash yoki suhbatdoshning xatti-harakatiga ta’sir ko‘rsatish vazifasida kelishi mumkin. Demak, bugungi Ozarbayjon paremiologiyasi struktur va semantik tavsif bilan cheklanmay, paremiologik birlikning real diskursdagi funksiyasini, kommunikativ-pragmatik salohiyatini va madaniy kontekstini ham o‘rganishga yo‘nalmoqda. AMEA Folklor institutidagi zamonaviy tadqiqotlarda ham paremiyalar statik birlik emas, balki ijtimoiy-madaniy kontekstda turli mazmuniy qirralarni aktuallashtiruvchi dinamik tizim sifatida talqin etilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1.Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözü və zərb-məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. – Bakı: ADU nəşri, 1980.

2. Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. – Bakı: Yazıçı, 1985. 245 s.

4–121.

3. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. – Bakı: Maarif, 1978. 176 s.

4. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. – Bakı: ADU nəşri, 1959. S. 10.

5. Erdoğan A.M. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin etimoloji aspektdə tədqiqi və etimoloji lüğətinin tərtibi prinsipləri (Azərbaycan, türk və ingilis dillərinin materialları əsasında): filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. – Bakı, 2014.

6. İbrahimova L.T. Səməd Vurğunun əsərlərində paremioloji vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Sumqayıt, 2025.

7. Salayeva F.V. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. – Bakı, 2013.

8. Teymurova G.Ə. Paremioloji konstruksiyaların kateqorial-sintaktik xarakteristikası (rus və Azərbaycan dilləri materialı əsasında): filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. – Bakı, 2013.

9. Yusifov G. Лексико-стилистические особенности азербайджанских пословиц: автореф. канд. дисс. – Баку, 1969. 26 с.

UO'K 821.512.133.09

XOLIYOR SAFAROVNING "ONA VIDOSI" HIKOYASIDAGI FRAZEOLOGIZMLAR TAHLILI

F.Yo.Muzaffarova, talaba, Buxoro xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Xoliyor Safarovning "Ona vidosi" asarida uchraydigan frazeologizmlarning ma`nolari to'liq ochib berilgan. Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida frazeologizmlarning o'rganilish tarixiga ham alohida e`tibor qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *fraza, izohli lug'at, badiiy matn, so'z birikmasi,lison, frazeologik birliklar, leksikologiya.*

Аннотация. *В данной статье всесторонне раскрываются значения фразеологизмов, встречающихся в произведение Холиёра Сафарова «Прощание с матерью». В процессе анализа художественного текста особое внимание уделяется истории изучения фразеологизмов.*

Ключевые слова: *фразеологизм, толковый словарь, художественный текст, фразеологическая единица, идиома, фразеологические единицы, лексикология.*

Abstract. *This article fully reveals the meanings of phraseologisms found in the work of Kholiyor Safarov "Farewell to Mother". In the process of analyzing the literary text, special attention is paid to the history of the study of phraseologisms.*

Key words: *phrase, explanatory dictionary, literary text, phraseological unit, idiom, phraseological units, lexicology.*

Tilshunoslikning ahamiyati haqida umumiy fikr aytadigan bo'lsak, badiiy matnlarni tahlil qilish nafaqat adabiyotshunoslik nazariyasi, balki tilshunoslik ilmidan ham xabardor bo'lishni talab qiladi. Xususan, tilshunoslik bo'limlari va ular o'rganadigan obyektlar haqida ma'lumotga ega bo'lmasa, tahlil to'laqonli bo'lmaydi. Frazeologiya (gr. Phrasis – "ifoda, logos - "ta`limot") atamasi ikki ma'noda ishlatiladi: 1) til frazeologik tarkibini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi; 2) shu tilning frazeologizmi majmui.

Frazeologiyaning o'rganish predmeti frazeologizmning tabiati va substansional xususiyatlari hamda ularning nutqda amal qilish qonuniyatidir. [2] Frazeologizmlarni o'rganilish tarixiga nazar tashlanganda, u dastlab adabiyotshunoslikda paydo bo'lganligi aniqlandi. Ma'lum badiiy asarlarni bir tildan boshqa tilga tarjima qilganda, barqaror so'zlar bog'lanmasini aynan tarjima qilish imkonsiz bo'lib qolgan, shu bois tillarda mavjud bo'lgan frazeologik birliklar o'rganila boshlangan. Keyinchalik, leksikografik manbalarda frazemalar ham to'planib, ularning ma'nolari izohlangan. Undan so'ng, iboralarning grammatik qurilishi tilshunoslik fanida ham tekshirila boshlangan.Angliyalik taniqli olim Neandr frazeologiya terminini birinchi marta 1558-yilda qo'llaganligini hisobga olsak, bu davr yanada oldinga siljishi mumkin. Frazeologiya termini shu vaqtlardan ilm-fanga yangi atama, termin sifatida kirib kelgan bo'lishiga qaramay, mazkur birliklarni o'rganish ancha oldin boshlanganligini turkiyshunos olim Mahmud Qoshg'ariyning asarlarida caw termini ostida tadqiq etilganligini ilmiy manbalarda kuzatishimiz mumkin. XV-XVII asrga kelib Angliyada 12000 ga yaqin maqol va maqol tarzidagi iboralar mavjud bo'lib, ular muntazam ravishda xa lq tarafidan og'zaki va yozma nutqda qo'llanar edi. XV asrga kelib Angliyada mavjud hikmatli iboralardan to'plam yaratish an'anaga aylanib, ular hatto lotin tilidagi tarjimasi bilan berilar edi. O'sha davrning diqqatga sazovor asarlaridan biri Erasmusning "Matallar" nomli to'plami hisoblangan. U o'z tarkibiga lotin va yunon mualliflarining 4251 ta hikmatli iboralarini jamlab olgan bo'lib, 1500 -1536- yillar mobaynida u bir necha bor chop etilgan. Undan keyin ham Angliyada hikmatli iboralardan iborat bo'lgan yana bir qancha to'plamlar paydo bo'ldi. Ular jamlama xarakterga ega bo'lib, undagi maqol va matallar Erasmusning

tadqiqotlaridan olingan. Erasmusning tadqiqotlarini o‘z ichiga olgan qiziqarli to‘plamlardan biri Tomas Barletning “DictaSpientum” (1527) to‘plami hisoblanadi. [1]

Badiiy matnda frazeologizmlarning ahamiyati juda beqiyos. Frazeologizmlar nutq ta’sirchanligini va asarning mukammallik darajasini oshiradi. Shu xususda Xoliyor Safarovning “Ona vidosi” asarida qo‘llanilgan frazalarning ma`nosini birma-bir ko‘rib chiqamiz.

“– Men-ku mayli, Po‘latniyam yozishibdi…

– Nima? – o‘g‘lining ismini eshitgan onaning hushi boshidan uchdi. Ko‘z oldini qorong‘ilik qopladi.’’ [3;131]

Hushi boshidan uchdi-esankiramoq. Sinonimi:hush(i)ni yo‘qotmoq, antonimi: es(i) o‘z(i)ga keldi. Yozuvchi bu fraza orqali bo‘yoqdorlikni oshirgan. Asarni mutolaa qilgan kitobxon bu kabi iboralar orqali o‘zbek tilining naqadar boy til ekanligiga guvoh bo‘ladi. Muallif mushfiq onaning g`amgin holatini ochib berish uchun frazadan mohirona foydalangan.[4;191]

“Barchasi ko‘z ochib yumguncha sodir bo‘ldi. Mashina yurib ketdi. Muazzam xola esa o‘g‘lini olib ketganlar izidan bo‘zlab qolaverdi.” [3;134]

Ko‘z ochib yumguncha- juda qisqa muddatda, tezda. Sinonimi: “hash-pash” deguncha, “ha-hu” deguncha. Yozuvchi ushbu ibora orqali o‘g`lini frontga jo‘natgan onaning holatini ochib bergan. Voyaga yetkazgan, oq yuvib, oq taragan o‘g`lining osongina urushga olib ketilishini birgina fraza orqali yorqin aks ettirgan.[4;253]

“– Men-ku bu sinovga tayyorman! Qachondir shu kun kelishini bilardim, ammo Po‘lat… – Nazir aka g‘ilt etib yutindi. – Bolalarimni ko‘zim qiymaydi.” [3;131]

Ko‘z(i) qiymadi- 1) ko‘ngilchanlik tufayli botinolmaslik. 2) rahmdillik bilan ayagani tashlab ketolmaslik. Varianti: ko‘z(i) qiysa; ko‘z(i) qiyib. 3) ko‘ngil tortar narsasidan voz kecha olmaslik. Varianti: ko‘z(i) qiyarda-qiymay. [4;262]

“– Bir ayol hiqillab yig‘lab yubordi. – Xat-xabar kuta-kuta mening ham ko‘zlarim teshildi-ku... Bu bechoraning eri, uch o‘g‘liyam urushda…Qo‘shnilar ham ma’yusgina bo‘lib uy-uylariga tarqalishardi.’’[3;138]

Ko‘zi teshilmoq- kutaverib ko‘zi to‘rt bo‘lmoq, toqati toq bo‘lmoq. Bu dialog asarning bosh qahramoni bo‘lmish onaning qo‘shnilari tomonidan so‘zlangan. Yozuvchi bu ibora orqali so‘zning qudrati shu qadar kuchli ekanligini tasvirlaydi. Kutmoq – ijobiy bo‘yoqdorligi yo‘q bo‘lgan so‘zning asarda takrorlanishidan yiroqda bo‘lgan. Bu esa asarning jozibadorligini oshirishga xizmat qilgan.[4;274]

“– Oyi…– Jamshid onasining namli ko‘zlariga boqdi. – Kecha Abduraim oqsoqolning o‘g‘liniyam shunday mashinaga bosib olib ketgan ekan. Ular xudodan qo‘rqishmaydi…

– Uch o‘g‘il tug‘dim deb terimga sig‘masdim. Men sizlarni urush uchun tuqqan ekanman, bolam… Urush uchun tuqqan ekanman…” [3;134]

Teri(si)ga sig‘may ketmoq-behad sevinmoq. Varianti: teri(si)ga sig`may. Sinonimi: og`zi qulog`iga yetdi, og`zining tanobi qochdi. Yozuvchi bu ibora orqali jamiki onalarning farzand ko‘rish vaqtidagi sevinchini go‘yo ipga marjon chizgandek ifodalagan. Bu faqatgina o‘zbek onalariga xos bo‘lgan fazilatdir. [4;486]

“Muazzam xolaning yuragi zirq etdi. Bu ovoz, bu nola go‘yoki qo‘shni uydan emas, barcha onalarning qalbidan otilib chiqayotgandek edi. U ham shunday umidlanadi: bir kuni ota-bolalar boshlashib kirib keladi, ularning uyi yana nurga to‘ladi. Eri yana azondan nosini otib, chorpoyada paytava o‘rab, ish ko‘pligini aytib, ularga baqirishni boshlaydi.” [3;135]

Yuragi uvushdi- 1) salbiy o‘y-xayol ta`sirida o‘zini ruhan yomon his qilmoq. 2) bir lahza ich-ichidan qo‘rqish aralash hayajonlanmoq. Varianti: yuragi zirq etmoq. [4,569]

Shomda uyga qaytdi. Yuzida qon yo‘q. Odatda, ishdan kela solib, uyga kirar-kirmas ovqat so‘raydigan, ichi tang, baqiroq erini bu ahvolda ko‘rib, Muazzam xolaning yuragi shuv etdi. [3;131]

Yuragi shuv etmoq- bir lahza ich-ichidan qo‘rqish aralash hayajonlanmoq.[4;569]

“– Nega yig‘layapsiz, oyi?

Muazzam xola kenjasini bag‘riga bosdi-da, battar o‘kirib yubordi.

– Sho‘rimiz quridi, bolam. Sho‘rimiz quridi-i… Otang bilan Po‘lat akang urushga ketyapti…O‘smir yigitning badani muzlab ketdi…” [3;132]

Sho‘r(i) quridi- katta baxtsizlikka yo‘liqmoq, xarob bo‘lmoq. Sinonimi: sho‘r(i)ga sho‘rva to‘kildi. Bu fraza yozuvchi tomonidan betakror, serjilo tasvirlangan. Muazzam xolaning alamli nidosi yozuvchi tomonidan chiroyli ifoda etilgan. Muazzam xolaning bu nidosi asarda go‘yoki yolg`iz qolgan ayollarning nidosi kabi jaranglaydi.[4;626]

Xulosa sifatida shuni aytishimiz joizki, Xoliyor Safarov zamonaviy o‘zbek adabiyotining iste’dodli vakillaridan biridir. Buni biz yozuvchining bir qator asarlarini mutolaa qilish jarayonida o‘rgandik. Jumladan, yuqorida tahlil qilgan “Ona vidosi” asari badiiy jihatdan yetuk asar sanaladi. Asarda qo‘llangan frazeologizmlar tilimizda oz miqdorda qo‘llaniladigan, kitobxonni o‘ziga jalb qiladigan frazalardir. Frazeologizmlar bir so‘zni ijobiy yoki salbiy bo‘yoqdorlik darajasini oshiradi. Frazeologizmlar tilimizning jozibadorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1.I. Xolboyeva. Frazeologik birliklarning o‘rganilish tarixi xususida.Ta’limda raqamli texnologiyalarni tatbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari ilmiy konferensiyasi, 2025.

2.R. Sayfullayeva. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2009.

3.X. Safarov. “Onamning yolg`onlari” hikoyalar. – Toshkent, 2024.

4.Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov, Z. Xolmanova, I. O‘razova, K. Rixsiyeva. O‘zbek tili frazeologik lug`ati. – Toshkent, 2022.

5.www.ziyouz.com. kutubxonasi.

6.https://uz.wikipedia.org internet sayti.

UO’K 811.11'367

ZAMONAVIY NEMIS TILIDA TO‘SIQSIZLIK SEMANTIKASINING SINTAKTIK REPREZENTATSIYASI: KONNEKTORLARNING STRUKTUR-SEMANTIK FUNKSIYALARI

G.A.Nabiyeva, PhD, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon
https://orcid.org/0009-0004-5514-9942

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy nemis tilida to‘siqsizlik semantikasining sintaktik reprezentatsiyasida konnektorlarning struktur-semantik funksiyalari tadqiq etiladi. Obwohl, obgleich, wenngleich, trotzdem, dennoch, indem, damit, um ... zu, wenn, falls kabi birliklarning propozitsiyalararo munosabatlarni shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Konsessiv va adversativ konnektorlarning qarshi sharoitga qaramay harakatning amalga oshishini, instrumental vositalarning natijaga erishish usulini, final konnektorlarning maqsadga yo‘nalganlikni, konditsional birliklarning esa shart va imkoniyat munosabatini sintaktik jihatdan reprezentatsiya qilishi asoslanadi. Konnektorlarning to‘siqsizlik mazmunini gaplararo semantik munosabat orqali yuzaga chiqarish mexanizmi aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *to‘siqsizlik semantikasi, sintaktik reprezentatsiya, konnektor, konsessivlik, adversativlik, instrumentallik, finallik, konditsionallik, propozitsiya, struktur-semantik munosabatlar.*

Аннотация. *В статье исследуются структурно-семантические функции коннекторов в синтаксической репрезентации семантики уступительности в современном немецком языке. Анализируются возможности таких единиц, как obwohl, obgleich, wenngleich, trotzdem, dennoch, indem, damit, um ... zu, wenn, falls, в формировании межпропозициональных отношений. Обосновывается, что коннекторы уступительного и адверсативного типа синтаксически репрезентируют реализацию действия вопреки противоположному или препятствующему условию; инструментальные средства — способ и средство достижения результата; финальные коннекторы — целевую направленность действия; а кондициональные единицы — отношения условия и возможности. Выявляется механизм формирования уступительного значения посредством семантико-синтаксических отношений между предложениями и пропозициями. Коннекторы рассматриваются как одно из важных средств вербализации концепта уступительности в современном немецком языке.*

Ключевые слова: *семантика уступительности, синтаксическая репрезентация, коннектор, концессивность, адверсативность, инструментальность, финальность, кондициональность, пропозиция, структурно-семантические отношения.*

Abstract. *The article investigates the structural and semantic functions of connectors in the syntactic representation of concessive semantics in modern German. It analyzes the potential of such units as obwohl, obgleich, wenngleich, trotzdem, dennoch, indem, damit, um … zu, wenn, and falls to establish interpropositional semantic relations. It is substantiated that concessive and adversative connectors syntactically represent the realization of an action despite an opposing or obstructive condition; instrumental connectors express the manner or means of achieving a result; final connectors represent goal-oriented relations; while conditional units express relations of condition and possibility. The study identifies the mechanism through which concessive meaning is realized by means of semantic-syntactic relations between sentences and propositions. Connectors are considered one of the important means of verbalizing the concept of concessiveness in modern German.*

Keywords: *concessive semantics, syntactic representation, connector, concessivity, adversativity, instrumentality, finality, conditionality, proposition, structural-semantic relations.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda sintaktik birliklarning tadqiqi ularning formal-grammatik qurilishini tavsiflash bilangina cheklanmay, gap va matn tarkibida yuzaga keladigan semantik munosabatlarning shakllanish mexanizmlarini aniqlashga ham yo‘naltirilmoqda. Ayniqsa, propozitsiyalar o‘rtasidagi sabab, shart, qarama-qarshilik, maqsad, vosita va natija munosabatlarining grammatik kodlanishi sintaktik semantikaning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda konnektorlar predikativ birliklarni o‘zaro bog‘lovchi formal vosita bo‘lish bilan birga, ular o‘rtasidagi mantiqiy-semantik munosabatni belgilovchi funksional birlik sifatida namoyon bo‘ladi [1].

Nemis tili sintaksisiga oid tadqiqotlarda konnektorlar struktur xususiyati, sintaktik pozitsiyasi, bog‘lash imkoniyati va semantik funksiyasiga ko‘ra turli guruhlarga ajratiladi. Ularning funksional tabiati ikki yoki undan ortiq propozitsiya o‘rtasidagi mazmuniy aloqani eksplisitlashtirish bilan belgilanadi. Shu jihatdan konsessiv, adversativ, final, instrumental va konditsional munosabatlar faqat grammatik bog‘lanish turlari emas, balki voqelikdagi hodisalar o‘rtasidagi munosabatlarni lisoniy kategoriyalashtirish vositalari sifatida ham ahamiyat kasb etadi [2]. R. Langackerning kognitiv grammatika konsepsiyasida grammatik struktura konseptual mazmundan ajratilmaydi; muayyan sintaktik qurilish voqelikni muayyan rakursda profillash vositasi sifatida talqin qilinadi [3]. L. Talmy qarashlarida ham grammatik vositalarning konseptual strukturalarni tashkil etishdagi roli alohida ta’kidlanadi [4].

To‘siqsizlik semantikasi shu nuqtayi nazardan sintaktik sathda murakkab tabiat kasb etadi. U har doim maxsus leksik nominatsiya bilan ifodalanmaydi. Ayrim sintaktik konstruksiyalarda mazkur semantika propozitsiyalar o‘rtasidagi munosabatning o‘zidan kelib chiqadi. Konsessivlik qarshi sharoit va unga zid natijani, finallik harakat va ko‘zlangan maqsadni, instrumentallik natija va unga erishish vositasini, konditsionallik esa shart va uning asosida yuzaga keladigan imkoniyatni o‘zaro bog‘laydi. Shuning uchun to‘siqsizlikning sintaktik reprezentatsiyasini o‘rganishda konnektorning lug‘aviy ma’nosidan ko‘ra, u tashkil etayotgan propozitsiyalararo struktur-semantik munosabat ustuvor ahamiyatga ega.

Nemis tilidagi *obwohl, obgleich, wenngleich, trotzdem, dennoch, indem, damit, um … zu, wenn, falls* kabi birliklar struktur jihatdan bir xil sintaktik maqomga ega bo‘lmasa-da, ularning nutqdagi funksiyasi propozitsiyalar o‘rtasidagi muayyan semantik aloqani eksplisitlashtirish bilan tutashadi [5]. Mazkur birliklarning to‘siqsizlik semantikasi nuqtayi nazaridan bir tizim doirasida tadqiq qilinishi esa konsessivlik, maqsad, vosita va shart kategoriyalari o‘rtasidagi funksional munosabatlarni yangicha rakursda ko‘rib chiqish imkonini beradi

Mazkur maqolaning maqsadi zamonaviy nemis tilida to‘siqsizlik semantikasining sintaktik reprezentatsiyasini aniqlash, konsessiv, adversativ, final, instrumental va konditsional konnektorlarning struktur-semantik xususiyatlarini tizimlashtirish hamda ularning propozitsiyalararo munosabatlarni shakllantirishdagi funksional imkoniyatlarini ochib berishdan iborat. Tadqiqotda

konnektorlar formal bog‘lovchi vosita sifatida emas, balki sintaktik struktura va semantik munosabat o‘rtasidagi bog‘liqlikni yuzaga chiqaruvchi funksional birlik sifatida baholanadi.

Material va metodlar. Tadqiqot materialini zamonaviy nemis tilida to‘siqsizlik semantikasini sintaktik jihatdan ifodalovchi konstruksiyalar tashkil etadi. Empirik bazadan konsessiv *obwohl, obgleich, wenngleich*, adversativ-konsessiv *trotzdem, dennoch*, instrumental *indem*, final *damit, um … zu* hamda konditsional *wenn, falls* konnektorlari ishtirokidagi sintaktik birliklar maqsadli tanlab olindi. Mazkur vositalarning tasnifida ularning grammatik maqomi bilan bir qatorda propozitsiyalar o‘rtasida qarshilik, maqsad, vosita va shart munosabatlarini shakllantirish xususiyati asosiy mezon sifatida belgilandi [1; 2].

Tadqiqotda struktur-semantik, kontekstual va funksional tahlil metodlari kompleks qo‘llanildi. Struktur-semantik tahlil konnektorlarning sintaktik pozitsiyasi va ular bog‘layotgan propozitsiyalar o‘rtasidagi mazmuniy munosabatni aniqlashga xizmat qildi [3]. Kontekstual tahlil vositasida konnektor semantikasining konkret nutqiy vaziyatda aktuallashish xususiyatlari tekshirildi, funksional tahlil asosida esa turli struktur guruhlarga mansub birliklarning to‘siqsizlik mazmunini yuzaga chiqarish imkoniyatlari o‘zaro qiyoslandi [4]. Materialni tasniflashda konnektorning formal tuzilishidan tashqari, uning sintaktik konstruksiyada shakllantirgan dominant semantik munosabati asosiy tahliliy parametr sifatida olindi.

Natijalar: Tahlil natijasida to‘siqsizlik semantikasining sintaktik reprezentatsiyasi konnektorning alohida lug‘aviy ma’nosiga emas, u bog‘layotgan propozitsiyalar o‘rtasida yuzaga keladigan struktur-semantik munosabatga tayanishi aniqlandi. Shu asosda tadqiqot materialidagi konnektorlar konsessiv, adversativ-konsessiv, instrumental, final va konditsional funksional guruhlarga differensiatsiyalandi [1; 2]. Ularning har biri to‘siqsizlik mazmunini turli sintaktik mexanizm orqali shakllantiradi.

Konsessiv *obwohl, obgleich, wenngleich* vositalarida asosiy semantik munosabat muayyan qarshi sharoit bilan unga zid ravishda amalga oshgan natija o‘rtasida yuzaga keladi. Bunday konstruksiyalarda ergash propozitsiya harakatning amalga oshishiga monelik qilishi kutilgan vaziyatni ifodalasa, bosh propozitsiya ushbu kutilmaga mos kelmagan natijani bildiradi [3]. Natijada to‘siqsizlik semantikasi g‘ovning mavjud emasligi orqali emas, mavjud qarshi sharoitning natijani bekor qila olmasligi orqali sintaktik jihatdan shakllanadi.

Adversativ-konsessiv *trotzdem* va *dennoch* birliklarida mazkur munosabat ergash gap vositasida emas, oldingi kontekst bilan anaforik bog‘lanish asosida yuzaga keladi. Buni *Die Liebenden von Taschkent* asaridagi *Trotzdem blieb er noch eine Weile an der Tür* konstruksiyasi yaqqol ko‘rsatadi [4]. Formal jihatdan gap bitta predikativ markaz — *er blieb* asosida qurilgan bo‘lsada, *trotzdem* oldingi propozitsiyani uning semantik strukturasiga jalb etadi. *Noch eine Weile* temporal komponenti harakatning davomiyligini kuchaytiradi, *trotzdem* esa ushbu davomiylikni oldingi vaziyatdan kelib chiqadigan kutilmaga zid natija sifatida belgilaydi [5]. Shunday qilib, sodda gap doirasida oldingi vaziyat → kutilgan natija → zid harakatning davom etishi struktur-semantik modeli yuzaga keladi.

Mazkur misolning ahamiyati shundaki, to‘siqsizlik semantikasi uchun alohida *barrierefrei* yoki *ohne Hindernisse* tipidagi nominativ vosita talab qilinmaydi. Semantika *trotzdem*ning oldingi kontekst bilan o‘rnatgan munosabati, *blieb* predikatining durativ xususiyati va *noch eine Weile* temporal kengaytiruvchisining o‘zaro integratsiyasi natijasida hosil bo‘ladi. Demak, bu holatda to‘siqsizlik leksik nominatsiya emas, sintaktik-semantik munosabat mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. Dissertatsiya materialida ham ushbu konstruksiya sodda gap bilan konsessiv qo‘shma gap semantikasi tutashadigan chegaraviy model sifatida tavsiflangan.

Muhokama. Olingan natijalar nemis tilidagi konnektorlarning to‘siqsizlik semantikasini shakllantirishdagi ishtiroki ularning an’anaviy sintaktik tasnifidan kengroq funksional xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Konnektor konsessiv, final, instrumental yoki konditsional munosabatni formal jihatdan belgilash bilan birga, o‘zaro bog‘langan propozitsiyalarning qanday semantik munosabatda talqin qilinishini ham boshqaradi. Shu jihatdan konnektorni faqat bog‘lash vazifasini bajaruvchi grammatik birlik sifatida emas, propozitsiyalararo mazmuniy aloqani eksplisitlashtiruvchi vosita sifatida baholash maqsadga muvofiq [1; 2].

Konsessiv konstruksiyalarda aniqlangan holat ayniqsa muhimdir. *Obwohl, obgleich, wenngleich* ishtirokidagi strukturalarda qarshi sharoitning mavjudligi inkor etilmaydi. Sintaktik munosabatning mazmuniy markazini mazkur sharoitdan odatda kutiladigan natija bilan real natija o‘rtasidagi nomuvofiqlik tashkil etadi. Shu sababli konsessivlikni oddiy qarama-qarshilik bilan tenglashtirish uning semantik tabiatini toraytiradi. To‘siqsizlik nuqtayi nazaridan konsessiv konstruksiya qarshi asosning mavjudligi va uning natijaga yetarli ta’sir ko‘rsata olmasligi munosabatini grammatiklashtiradi [3].

Trotzdem va *dennoch* vositalarida ushbu semantik mexanizmning matniy xususiyati kuchliroq namoyon bo‘ladi. *Trotzdem blieb er noch eine Weile an der Tür* misolida *trotzdem*ning funksional qiymatini faqat gapning ichki sintaktik strukturasi asosida aniqlash yetarli emas [4]. Birlik oldingi kontekstga anaforik murojaat qilib, avvalgi vaziyat bilan joriy propozitsiya o‘rtasida konsessiv munosabat hosil qiladi. Shu sababli bunday konstruksiyalarda to‘siqsizlik semantikasi gap chegarasidan tashqariga chiqib, kontekst → kutilma → zid natija munosabatining yaxlitligi asosida shakllanadi. Duden grammatikasida *trotzdem*ning konnektiv-adverbial xususiyatlari qayd etilishi ham mazkur birlikning gaplararo aloqani tashkil etish imkoniyatini tasdiqlaydi [5].

Final va instrumental konstruksiyalarni qiyoslash to‘siqsizlik semantikasining sintaktik reprezentatsiyasida maqsad va vosita kategoriyalarini bir-biridan farqlash zarurligini ko‘rsatadi. *Damit* va *um … zu* ishtirokidagi konstruksiyalar harakatning nima maqsadda bajarilishini belgilasa, *indem* mazkur natijaga qanday usul bilan erishilishini ifodalaydi [6; 7]. Demak, maqsad va vosita bir jarayonning o‘zaro bog‘liq komponentlari bo‘lishiga qaramay, sintaktik strukturada ular turli semantik fokusni yuzaga keltiradi. Bu farq to‘siqsizlikni ifodalovchi konstruksiyalarni faqat umumiy “imkoniyat yaratish” belgisi asosida birlashtirish metodologik jihatdan yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Tahlil qilingan konnektorlarni yagona semantik mezon asosida qiyoslash ularning funksional chegaralarini aniqroq belgilash imkonini beradi. Konsessiv konstruksiyada markazda kutilmaga zid amalga oshgan natija, final konstruksiyada ko‘zlangan natija, instrumental konstruksiyada natijaga erishish usuli, konditsional konstruksiyada esa natijaning amalga oshish sharti turadi. Demak, bir qarashda turli grammatik kategoriyalarga mansub bo‘lgan mazkur vositalarni to‘siqsizlik semantikasi birlashtirsa-da, ularning ushbu semantikani yaratish mexanizmi aynan bir xil emas.

Mazkur farqlanish asosida to‘siqsizlik semantikasining sintaktik reprezentatsiyasini konnektor → propozitsiyalararo munosabat → semantik interpretatsiya uchligi orqali tavsiflash mumkin. Bunda to‘siqsizlik konnektorning lug‘aviy ma’nosida tayyor holda mavjud bo‘lgan sema sifatida emas, konnektor vositasida o‘zaro munosabatga kiritilgan propozitsiyalarning yaxlit interpretatsiyasidan hosil bo‘ladigan sintaktik-semantik mazmun sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihat tadqiqotning asosiy nazariy natijasini belgilaydi: nemis tilida to‘siqsizlik semantikasi ayrim holatlarda nominativ emas, relyatsion tabiatga ega bo‘lib, uning yuzaga kelishi propozitsiyalar o‘rtasidagi sintaktik-semantik munosabatga bog‘liq.

Aynan relyatsionlik tamoyili konsessiv, final, instrumental va konditsional konstruksiyalarni bitta tadqiqot doirasida qiyoslash imkonini beradi. Ularning formal tuzilishi va grammatik funksiyasi turlicha bo‘lsa-da, har bir modelda to‘siqsizlik mazmuni ikki semantik komponent o‘rtasidagi munosabat natijasida yuzaga keladi: qarshi sharoit – amalga oshgan harakat; harakat – maqsad; natija – vosita; shart – imkoniyat. Shunday qilib, to‘siqsizlikning sintaktik reprezentatsiyasi alohida grammatik shaklga biriktirilgan hodisa emas, balki nemis tilining turli konnektor modellari orqali tashkil etiladigan ko‘p tipli propozitsiyalararo semantik munosabat sifatida tavsiflanadi.

Xulosa. Zamonaviy nemis tilida to‘siqsizlik semantikasining sintaktik reprezentatsiyasi konnektorlarning formal bog‘lash funksiyasidan ko‘ra kengroq semantik imkoniyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Tahlil asosida *obwohl, obgleich, wenngleich, trotzdem, dennoch, indem, damit, um … zu, wenn, falls* vositalari to‘siqsizlik mazmunini bevosita nomlamasdan, propozitsiyalar o‘rtasidagi muayyan munosabatni tashkil etish orqali yuzaga chiqarishi aniqlandi [1; 2].

Konsessiv konstruksiyalarda to‘siqsizlik qarshi sharoitning mavjudligiga qaramay harakatning amalga oshishi bilan xarakterlanadi. *Obwohl, obgleich, wenngleich* ushbu munosabatni tobe sintaktik aloqa orqali shakllantirsa, *trotzdem* va *dennoch* oldingi kontekst bilan semantik bog‘lanib, kutilgan natijaning ro‘yobga chiqmaganligini aktuallashtiradi [3; 5]. Shu jihatdan konsessiv modelning asosiy

belgisi to‘siqning yo‘qligi emas, balki uning natijaga ta’sir ko‘rsatish kuchining funksional jihatdan neytrallashganligidir.

Final, instrumental va konditsional konstruksiyalarda boshqa struktur-semantik qonuniyat kuzatiladi. *Damit* hamda *um … zu* harakat va maqsad munosabatini, *indem* natija va unga erishish vositasini, *wenn* hamda *falls* esa shart va imkoniyat munosabatini grammatik jihatdan shakllantiradi [6–8]. Bu farqlar to‘siqsizlik semantikasi yagona sintaktik modelga biriktirilmaganligini, uning konkret mazmuni konnektor tashkil etayotgan propozitsiyalararo munosabat turiga qarab o‘zgarishini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning muhim nazariy natijasi sifatida to‘siqsizlikning sintaktik sathdagi relyatsion tabiati ajratildi. Bunda semantik mazmun alohida konnektorning lug‘aviy tarkibida tayyor holda mavjud bo‘lmay, o‘zaro bog‘langan propozitsiyalarning munosabati natijasida shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Dudenredaktion. Duden. Die Grammatik: Unentbehrlich für richtiges Deutsch. Bd. 4. – Mannheim: Dudenverlag, 2016. – S. 1082–1085.

2. Zifonun G., Hoffmann L., Strecker B. Grammatik der deutschen Sprache. Bd. 1–3. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1997. – S. 2281–2310.

3. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 53–76.

4. Kodiri A. Die Liebenden von Taschkent: Historischer Roman. – Berlin: Verlag Kultur und Fortschritt, 1968. – S. 19.

5. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. – Berlin; München: Langenscheidt, 2001. – S. 398–418.

6. Eisenberg P. Grundriss der deutschen Grammatik. Band 2: Der Satz. – Stuttgart; Weimar: J. B. Metzler, 2013. – S. 327–349.

7. Engel U. Deutsche Grammatik. Neubearbeitung. – München: Iudicium, 2009. – S. 228–249.

8. Pasch R., Brauße U., Breindl E., Waßner U. H. Handbuch der deutschen Konnektoren. Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische

9. Merkmale der deutschen Satzverknüpfer. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2003. – S. 1–44.

UO’K 808.3

NEYROLINGVISTIK TERMINLARNING O‘ZBEK TILIGA O‘ZLASHISHI

H.K.Nazimova, magistrant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. *Ushbu maqolada neyrolingvistika sohasiga oid terminlarning o‘zbek tiliga o‘zlashish jarayoni, ularning strukturaviy-semantik xususiyatlari hamda terminologik tizimda tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda neyrolingvistik terminlarning o‘zbek tiliga asosan o‘zlashtirish, transliteratsiya, kalkalash, so‘zma-so‘z tarjima, semantik moslashtirish va terminologik birikmalar hosil qilish yo‘llari orqali kirib kelishi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, afaziya, disleksiya, dizartriya, alaliya, neyron, neyrolingvistika, lateralizatsiya, fonologik buzilish, Broka markazi, Vernike markazi kabi terminlarning o‘zbek tilidagi qo‘llanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqolada neyrolingvistik terminlarni milliy terminologik me’yorlarga muvofiqlashtirish, ularning yagona imlo va izoh me’yorlarini ishlab chiqish hamda o‘zbek tilidagi ilmiy muomalasini barqarorlashtirish zarurligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *neyrolingvistika, termin, terminologiya, o‘zlashma termin, neyrolingvistik termin, afaziya, disleksiya, dizartriya, alaliya, neyron, lateralizatsiya, Broka markazi, Vernike markazi, terminologik tizim.*

Аннотация. *В данной статье анализируется процесс заимствования терминов в области нейролингвистики в узбекский язык, их структурно-семантические особенности и место в терминологической системе. В исследовании рассматривается проникновение нейролингвистических терминов в узбекский язык в основном путем заимствования, транслитерации, калькирования, дословного перевода, семантической адаптации и образования терминологических сочетаний. Также анализируются особенности употребления в узбекском языке таких терминов, как афазия, дислексия, дизартрия, алалия, нейрон, нейролингвистика, латерализация, фонологическое нарушение, центр Брока, центр*

Вернике. В статье рассматриваются национальные терминологические нормы нейролингвистических терминов.

Ключевые слова: *нейролингвистика, термин, терминология, заимствованный термин, нейролингвистический термин, афазия, дислексия, дизартрия, алалия, нейрон, латерализация, центр Брока, центр Вернике, терминологическая система.*

Abstract. *This article analyzes the process of borrowing neurolinguistic terms into the Uzbek language, their structural-semantic features, and their role within the terminological system. The study examines the entry of neurolinguistic terms into the Uzbek language mainly through borrowing, transliteration, calquing, literal translation, semantic adaptation, and the formation of terminological combinations. Also, the features of the use of terms such as aphasia, dyslexia, dysarthria, alalia, neuron, neurolinguistics, lateralization, phonological disorder, Broca's center, Wernicke center in the Uzbek language are analyzed. In the article, the national terminological norms of neurolinguistic terms.*

Keywords: *neurolinguistics, term, terminology, loan term, neurolinguistic term, aphasia, dyslexia, dysarthria, alalia, neuron, lateralization, Broca's area, Wernicke's area, terminological system.*

“Neyrolingvistika tarixiy jihatdan XIX asrda paydo bo‘lgan. U to‘g‘risidagi dastlabki tadqiqotlar xususida 1836-yili Fransiyaning kichik bir shahrida tibbiy jamiyat yig‘ilishlaridan birida oddiy vrach shunday nutq so‘zlagan: “Bosh miyaning chap yarimshari zararlangan bemorlarning barchasida nutq buzilishlarini kuzatdim, lekin o‘ng yarim shari zararlangan bemorlarning birortasida ham nutq buzilishi uchramagan. Demak, aynan bosh miyaning chap yarim shari nutq uchun mas’ul, ya’ni u yerda nutq markazlarijoylashgan”[1. – B.]. XXI asrda til va inson miyasi o‘rtasidagi munosabatni o‘rganishga bo‘lgan ilmiy qiziqishning ortishi neyrolingvistikaning mustaqil va istiqbolli fanlararo yo‘nalish sifatida rivojlanishiga olib keldi. Neyrolingvistika til hodisalarining inson miyasida qay tarzda shakllanishi, nutqni hosil qilish va idrok etish jarayonlarining neyrofiziologik asoslari, shuningdek, miya faoliyatidagi turli o‘zgarishlarning til va nutqqa ta’sirini o‘rganadi. Bu haqida Mahmudova Ruhshona o‘zining “Neyrolingvistikani shakllantirishning individual xususiyatlari” degan maqolasida “Neyrolingvistikani o‘rganish tilni qayta ishlash, miya funksiyalari va nutqdagi buzilishlar bilan bog‘liq bir qator sohalarni o‘rganishda juda muhim hisoblanadi. Neyrolingvistika miya tilni qanday qayta ishlashini, ovozlarning asosiy qabul qilishidan tortib, sintaksis va semantika kabi murakkab vazifalargacha qanday amalga oshirilishini tushunishga yordam beradi. Qaysi miya sohalarining bu jarayonlarda ishtirok etayotganini tekshirib, tadqiqotchilar til uchun mas’ul bo‘lgan neyron tarmoqlarini tartiblashi mumkin”[1. – B.22], deya ta’kidlagan. Mazkur fan doirasida shakllangan terminlar esa tilshunoslik va tibbiyot terminologiyasining tutash nuqtasida yuzaga keladi.

Bugungi kunda o‘zbek tilida neyrolingvistika bilan bog‘liq ilmiy adabiyotlar, darsliklar, maqolalar va elektron manbalar soni ortib bormoqda. Shu jarayonda *neyrolingvistika, neyron, afaziya, disleksiya, dizartriya, alaliya, lateralizatsiya, kognitiv jarayon, nutq buzilishi, miya markazi* kabi terminlar ilmiy muomalaga faol kirib kelmoqda. Ularning bir qismi xalqaro ilmiy terminlar sifatida deyarli o‘z shaklini saqlagan holda o‘zbek tilida qo‘llansa, boshqa bir qismi tarjima yoki kalkalash asosida ifodalanmoqda. Terminlarning boshqa tillardan o‘zbek tiliga kirib kelishi tabiiy til taraqqiyotining muhim jarayonlaridan biridir. Biroq fanlararo sohalarga oid terminlarni o‘zlashtirish jarayonida terminning ma’nosini to‘g‘ri saqlash, o‘zbek tilining fonetik, morfologik va imloviy me’yorlariga moslashtirish, sinonimik variantlarning ko‘payib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik kabi masalalar dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Neyrolingvistika atamasi tilshunoslik va neyrofanlar kesishmasida shakllangan. Uning rivojlanishida XIX–XX asrlarda miya faoliyati va nutq o‘rtasidagi munosabatni o‘rgangan tadqiqotchilarning ishlari muhim ahamiyatga ega. Xususan, Pol Broka va Karl Vernike tomonidan miya faoliyatining muayyan qismlari bilan nutq jarayonlari o‘rtasidagi bog‘liqlikning aniqlanishi keyinchalik neyrolingvistik tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos bo‘ldi.

XX asrda Aleksandr Luriya tomonidan olib borilgan neyropsixologik tadqiqotlar ham til va miya munosabatlarini o‘rganishning yangi bosqichini boshlab berdi. Natijada *afaziya, nutq buzilishi, ekspressiv nutq, impressiv nutq, dominant yarimshar, miya lateralizatsiyasi* kabi terminlar xalqaro ilmiy terminologiyada faol qo‘llanila boshladi. Neyrolingvistik terminologiyaning muhim xususiyati shundaki, unda turli fanlarga tegishli terminologik birliklar bir tizimda uchrashadi. Masalan, *neyron, sinaps, korteks* kabi terminlar biologiya va nevrologiyaga; *fonema, morfema, sintaksis, semantika* kabi birliklar tilshunoslikka; *xotira, idrok, tafakkur* kabi tushunchalar esa psixologiya va kognitiv fanlarga aloqador. Neyrolingvistika ushbu tushunchalarni til va miya munosabati nuqtayi nazaridan qayta talqin qiladi. Shu sababli neyrolingvistik terminlarning o‘zbek tiliga o‘zlashishi umumiy tilshunoslik yoki tibbiyot terminologiyasidan farqli jihatlarga ega. Bunda bir vaqtning o‘zida bir necha terminologik tizimlarning ta’siri kuzatiladi.

O‘zbek tilidagi neyrolingvistik terminlarni o‘zlashish xususiyatiga ko‘ra bir necha guruhga ajratish mumkin. 1. Xalqaro terminlarning bevosita o‘zlashtirilishi: neyrolingvistik terminlarning katta qismi yunon va lotin tillari asosida shakllangan xalqaro ilmiy terminlardir. Bunday terminlar ingliz, rus va boshqa Yevropa tillarida ham mavjud bo‘lib, o‘zbek tiliga ko‘pincha vositachi tillar yoki bevosita xalqaro ilmiy muomala orqali kirib kelgan. Masalan: *neyrolingvistika*, *neyron*, *afaziya*, *alaliya*, *disleksiya*, *disgrafiya*, *dizartriya*, *agnoziya*, *apraksiya*, *lateralizatsiya*.

Ushbu birliklarning aksariyati o‘zbek tilida fonetik jihatdan qisman moslashtirilgan holda ishlatiladi. Masalan, ingliz tilidagi *aphasia* shakli o‘zbek ilmiy adabiyotlarida ***afaziya***, *dyslexia* – ***disleksiya***, *dysarthria* – ***dizartriya*** shaklida qo‘llanadi. Bunday terminlarni to‘liq tarjima qilish har doim ham maqsadga muvofiq emas. Chunki xalqaro terminning asosiy afzalligi uning turli tillardagi mutaxassislar uchun umumiy ilmiy kommunikatsiya vositasi bo‘lib xizmat qilishidir. 2. Kalkalash va tarjima asosida o‘zlashish: neyrolingvistik terminlarning ikkinchi guruhi o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida tarjima yoki kalkalash yo‘li bilan shakllanadi.

Masalan: *language disorder* – ***til buzilishi***, *speech disorder* – ***nutq buzilishi***, *brain activity* – ***miya faoliyati***, *language processing* – ***tilni qayta ishlash***, *speech production* – ***nutq hosil qilish***, *language comprehension* – ***tilni tushunish***, *brain-language relationship* – ***miya va til munosabati***. Bu birliklarda terminning mazmuni o‘zbek tilining mavjud so‘zlari yordamida ifodalanadi. Mazkur usulning muhim jihati – tushunchaning milliy tilda bevosita anglanish imkoniyatining yuqoriligidir. Biroq kalkalashda tarjima qilinayotgan birlikning faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki uning muayyan ilmiy sohadagi terminologik ma’nosini ham hisobga olish zarur. Aks holda xalqaro termin bilan o‘zbekcha muqobil o‘rtasida ma’no nomuvofiqligi paydo bo‘lishi mumkin. 3.Terminologik birikmalar orqali o‘zlashish: neyrolingvistikada ikki yoki undan ortiq so‘zdan tashkil topgan terminologik birikmalar ham keng qo‘llanadi. Bunday birliklarning asosiy komponentlari o‘zbek tilidagi umumiste’mol so‘zlaridan tashkil topishi mumkin:

miya markazi, nutq markazi, nutq faoliyati, nutq buzilishi, til qobiliyati, fonologik buzilish, kognitiv jarayon, tilni qayta ishlash, nutqni idrok etish. Bunday terminlar o‘zbek tilining sintaktik imkoniyatlari asosida shakllanadi va xalqaro tushunchalarni milliy ilmiy muhitda ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, ***nutq buzilishi***, ***til buzilishi***, ***miya markazi***, ***nutqni idrok etish*** kabi terminologik birikmalar o‘zbek tilida mazmunan tushunarli bo‘lishi bilan birga, ilmiy kommunikatsiyada ham muhim vazifani bajaradi.

O‘zbek tilida qo‘llanayotgan neyrolingvistik terminlarni ma’no jihatdan bir necha guruhga ajratish mumkin:

Birinchi guruhni **miya va asab tizimiga oid terminlar** tashkil qiladi: *neyron, sinaps, korteks, yarimshar, miya markazi, dominant yarimshar.*

Ikkinchi guruhga **nutq va til buzilishlarini ifodalovchi terminlar** kiradi: *afaziya, alaliya, dizartriya, disleksiya, disgrafiya, apraksiya, agnoziya.*

Uchinchi guruh **kognitiv jarayonlar bilan bog‘liq terminlar**dan iborat: *xotira, idrok, diqqat, tafakkur, kognitiv jarayon, tilni qayta ishlash.*

To‘rtinchi guruh **til birliklari va ularning neyrokognitiv qayta ishlanishiga oid terminlar**ni o‘z ichiga oladi: *fonologik qayta ishlash, semantik qayta ishlash, leksik kirish, sintaktik qayta ishlash.*

Beshinchi guruhga **miya va til o‘rtasidagi munosabatni ifodalovchi terminlar**ni kiritish mumkin: *lateralizatsiya, tilning neyron tarmog‘i, neyrokognitiv mexanizm, tilning miya reprezentatsiyasi.*

Mazkur tasnif neyrolingvistik terminologiyaning fanlararo xarakterini yaqqol namoyon qiladi.

Afaziya – bosh miya faoliyatining zararlanishi natijasida ilgari shakllangan nutq qobiliyatining qisman yoki to‘liq buzilishi bilan bog‘liq termin. O‘zbek ilmiy adabiyotlarida ushbu termin barqaror ravishda *afaziya* shaklida qo‘llanadi. “Afaziya bu miyaning nutq va kommunikatsiya funktsiyalarini buzilishiga olib keladigan holat. U odatda miya jarohati, insult, yoki boshqa nevrologik kasalliklar natijasida yuzaga keladi. Afaziya nutqni tushunish, so‘zlashish, yozish va o‘qish qobiliyatiga ta’sir qiladi”[8: 403].

Disleksiya — o‘qish jarayonining buzilishi bilan bog‘liq neyrokognitiv holatni ifodalovchi termin. Termin xalqaro ilmiy muomalada keng qo‘llanadi va o‘zbek tilida ham deyarli asl shakliga yaqin holda ishlatiladi.

Dizartriya — nutq apparati harakatlarini boshqarish bilan bog‘liq buzilishlarni ifodalovchi termin. Mazkur birlik tibbiy va logopedik terminologiya orqali o‘zbek tiliga kirib kelgan.

Alaliya — eshitish qobiliyati saqlangan holatda nutqning shakllanmasligi yoki yetarlicha rivojlanmasligini ifodalovchi termin. Ushbu termin ham xalqaro tibbiy-logopedik terminologiya bilan bog‘liq.

Broka markazi va **Vernike markazi** kabi terminlar esa atoqli nom asosida shakllangan terminologik birikmalardir. Ular mos ravishda nutqni hosil qilish va nutqni tushunish bilan bog‘liq miya sohalarini ifodalashda ishlatiladi. Bunday terminlarning o‘ziga xos jihati shundaki, ularning tarkibidagi olim nomlari tarjima qilinmaydi, balki o‘zbek tilining talaffuz va imlo me’yorlariga mos shaklda beriladi.

O‘zlashma terminlarni me’yorlashtirish muammolari. Neyrolingvistik terminlarning o‘zbek tiliga faol kirib kelishi bilan birga ularni me’yorlashtirish masalasi ham dolzarb bo‘lmoqda. Bir terminning turli manbalarda bir necha shaklda berilishi ilmiy kommunikatsiyada noaniqlik tug‘dirishi mumkin. Masalan, ayrim xalqaro terminlarning o‘zbekcha yozilishida transliteratsiya masalasi yuzaga keladi. Shu nuqtayi nazardan, neyrolingvistik terminlar uchun quyidagi tamoyillarga rioya qilish maqsadga muvofiq: 1) xalqaro terminning ilmiy ma’nosini saqlab qolish; 2) terminning o‘zbek tilidagi imlo shaklini yagona me’yor asosida belgilash; 3) asossiz sinonimik variantlarning ko‘payishiga yo‘l qo‘ymaslik; 4) imkon qadar o‘zbek tilining ichki imkoniyatlaridan foydalanish; 5) xalqaro termin va uning o‘zbekcha izohini birinchi qo‘llanishda berish; 6) tibbiyot, logopediya, psixologiya va tilshunoslik terminologiyalari o‘rtasidagi muvofiqlikni ta’minlash; 7) yangi terminlarni elektron va izohli terminologik lug‘atlarga kiritish. Bu talablar neyrolingvistika terminologiyasining izchil rivojlanishi uchun muhimdir.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, neyrolingvistik terminlarning o‘zbek tiliga o‘zlashishi zamonaviy o‘zbek ilmiy terminologiyasining rivojlanish jarayonidagi muhim hodisalardan biridir. Neyrolingvistikaning fanlararo xususiyati ushbu soha terminologiyasida tilshunoslik, nevrologiya, psixologiya, logopediya va kognitiv fanlarga oid birliklarning birgalikda qo‘llanishiga sabab bo‘lmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Rayhonova G. Neyrolingvistika. Neyrolingvistik tadqiqotlarning o‘ziga xos xususiyatlari // Journal of Effectiveinnovative publication.uz Learning and Sustainable Innovation. Vol.1, N№6. – Toshkent, 2024.

2. Mahmudova R. Neyrolingvistikani shakllantirishning individual xususiyatlari // Central asian journal of education and innovation. Volume 3, Issue 9. – Toshkent, 2024. – P. 22.

3. Zaribboyeva Sh. Neyrolingvistika: til va miya faoliyatining o‘zaro bog‘liqligi. – B. 403.

4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002.

5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

6. Mirzayeva G. Neyrolingvistika nazariyalari va modellarining umumiy ko‘rinishi // Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar. – 2024. – T. 3. – № 1. – B. 12–15.

7. Nazarova D. Neyrolingvistika va unda olib borilgan tadqiqotlar // International Scientific Research. – 2024. – T. 2. – № 1. – B. 15–18.

8. Zaribboyeva Sh. Neyrolingvistika: til va miya faoliyatining o‘zaro bog‘liqligi // International Scientific Research. – 2024. – T. 2. – № 1. – B. 22–25.

UO'K 297.85:28-1(091)

"MURODUL ORIFIN" ASARINING TUZILISHI VA TARKIBI

D.S. Nematov, magistrant, Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada So'fi Olloyorning "Murodul orifin" asari tuzilishi va tarkibiy xususiyatlari manbashunoslik hamda matnshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Asarning muqaddima va o'n olti fasldan iborat kompozitsion tuzilishi, fasllarning mavzuiy-mundarijaviy xususiyatlari, nasr va nazm unsurlarining o'zaro munosabati yoritiladi. Shuningdek, asarda Qur'on oyatlari, hadisi shariflar, arabiy va forsiy iqtiboslar hamda tasavvufiy manbalardan foydalanish xususiyatlari tadqiq etilib, ularning asarning g'oyaviy-mazmuniy va uslubiy yaxlitligini ta'minlashdagi o'rni aniqlanadi.*

Kalit so'zlar: *So'fi Olloyor, "Murodul orifin", kompozitsion tuzilish, tarkib, fasl, nasr, nazm, masnaviy, Qur'on oyatlari, hadisi sharif, tasavvufiy manbalar, iqtibos, manbashunoslik, matnshunoslik.*

Аннотация. *В данной статье с позиций источниковедения и текстологии анализируются структура и композиционные особенности произведения Суфи Оллойора «Муродул орифин». Рассматриваются композиционная структура произведения, состоящего из предисловия и шестнадцати глав, тематико-содержательные особенности глав, а также взаимосвязь прозаических и стихотворных элементов. Кроме того, исследуются особенности использования в произведении аятов Корана, хадисов пророка, арабских и персидских цитат, а также суфийских источников, определяется их роль в обеспечении идейно-содержательной и стилистической целостности произведения.*

Ключевые слова: *Суфи Оллойор, «Муродул орифин», композиционная структура, содержание, глава, проза, стих, маснави, аяты Корана, хадисы пророка, суфийские источники, цитата, источниковедение, текстология.*

Abstract. *This article analyzes the structure and compositional features of Sufi Olloyor's work Murodul Orifin from the perspectives of source studies and textual criticism. It examines the compositional structure of the work, consisting of a preface and sixteen chapters, as well as the thematic and content-related characteristics of the chapters and the interaction between prose and verse elements. The study also explores the use of Qur'anic verses, Prophetic hadiths, Arabic and Persian quotations, and Sufi sources in the work, identifying their role in ensuring its ideological, semantic, and stylistic integrity.*

Keywords: *Sufi Olloyor, Murodul Orifin, compositional structure, content, chapter, prose, verse, masnavi, Qur'anic verses, Prophetic hadiths, Sufi sources, quotation, source studies, textual criticism.*

"Murodul orifin" So'fi Olloyorning eng yirik va qimmatli asarlaridan biri bo'lib, muallif uni din ahlining istak va iltimosiga binoan yaratgan. Bu haqda muallif asarning muqaddimasida quyidagicha ishora qiladi:

"و محبّان دینی استدعا کردند که در تصوف و رشاد مطابق اعتقاد نسخه‌ای سواد کرده شود"[1].

(Tarjimasi: Va diniy muxlislar tasavvuf va hidoyat masalalarida e'tiqodga muvofiq bir nusxa yozib berishni so'radilar.) Bu yerda "nusxa" atamasi "Murodul orifin" asariga ishora qiladi.

"Murodul orifin" asari muqaddima va 16 ta fasldan iboratdir. Asarning muqaddima qismida kitobning yozilish sababi, Alloh taologa munojot, Payg'ambar alayhissalomga na't hamda chahor yorlarning alqoblari o'rin olgan. Kitob yozilishining sababi bayon qilingan qismda muallif o'zining ism-sharifini aniq va ravshan tarzda keltiradi, shuningdek, o'z asarlarining nomlarini xronologik tartibda sanab o'tadi. Bundan tashqari, u mazkur asarning yozilishiga sabab bo'lgan omillarni hamda asarning qaysi mavzu va ta'limot yo'nalishiga mansubligini izohlaydi:

"به مشاورت دوستان کتاب مسلك المتقین، آنگاه ثبات العاجزین و آنگاه مخزن المطیعین سواد کرده شد و محبان دینی نیز استدعا کردند که در باب تصوف و رشاد موافق اعتقاد نسخه ای سواد کرده شود... "[2].

(Tarjimasi: *Do'stlarining maslahatlari bilan avval "Maslakul muttaqin", so'ngra "Sabotul ojizin", undan keyin esa "Mahzanul mute'in" asarlarini yozdi. Taqvo ahlidan bo'lgan do'stlari tasavvuf va irshod masalalarida (hanafiy mazhabi hamda sof e'tiqod asosida) asar yozishni undan talab qildilar.).*

Ushbu qismlardan so'ng, mavzu va mazmuniga muvofiq, asar 16 faslga bo'linadi: 1. So'fining nomlanishi va sifatlari bayoni; 2. So'filik ilmlari va uning haqiqati bayoni; 3. O'zini anglash va qalb haqiqatini bayoni; 4. Dunyo (dunyo haqiqatini) anglash bayoni; 5. Do'stlar yo'lining ma'rifati haqida bayon; 6. Tariqat yo'lida suluk (ruhiy sayr va tarbiya) bayoni; 7. Maqsadga yetish (vosil bo'lish) bayoni; 8. Vosil bo'lish sabablari: zuhd (dunyodan voz kechish), faqirlik va sabr; 9. Vosil bo'lish sabablari hamda shukr, tamkin va darajalar fazilati bayoni; 10. Vosil bo'lish sabablari – mujohada (nafs bilan kurash) va tavoze'; 11. Vosil bo'lish sabablari – yaqin (qat'iy ishonch) va ixlos; 12. Tavakkulga yetish sabablari bayoni; 13. Vosil bo'lish sabablari – sadaqa, vafo, taqvo, xavf va rajo (umid); 14. Muhabbatga erishish sabablari bayoni; 15. So'filarning ramz va ishorat bilan aytgan so'zlarining ma'nosini tushunish bayoni; 16. Insonning oxirgi holati bayoni – o'limdan qutulish chorasi yo'qligi haqida.

"Murodul orifin" asarining tashqi tuzilish jihatidan muallifning boshqa asarlaridan farqlovchi muhim xususiyati shundaki, u nazm va nasr uyg'unligida yaratilgan. Asarning asosiy qismi nasr shaklida yozilgan bo'lib, bu muallifning fikrlarini izchil, mantiqiy va dalillarga tayangan holda bayon etish imkonini beradi. Shu bilan birga, asarda nazm shaklda yozilgan matnlar ham mavjud. Jumladan, munojot, na't va chahoryorning alqobi hamda har bir faslning yakuniy xulosalari masnaviy shaklida ifodalangan.

Asarda Qur'on oyatlaridan foydalanish holatlari juda ko'p uchraydi. Muallif oyatlardan dalil sifatida keng foydalanib, ularni turli o'rinlarda takror keltiradi. Bu esa, o'z navbatida, asosiy g'oyalarni mustahkamlash va ularni o'quvchi ongiga chuqurroq singdirishga xizmat qiladi. Asarda birinchi marta qo'llangan Qur'on oyati sifatida Hashr surasining sakkizinchi oyati keltirilgan bo'lib, bu oyat muallifning fikrlarini ilohiy manba bilan asoslashga xizmat qilgan.

"لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ..."[3].

Tarjimasi: "(U o'ljalar yana) o'z diyorlaridan va mol-mulklaridan haydab chiqarilgan zotlar – kambag'al muhojirlarnikidir, zero, ular Allahdan fazl va rozilik istaganlar hamda Allah va Uning payg'ambariga yordam berganlar. Aynan o'shalar (imonlarida) sodiqdirlar" [4].

Mazkur oyat asarning birinchi fasli – "Ularning nomlanishi bayoni: nega ular So'fi deb atalgan va ularning odatlari qanday amalga oshirilgan" qismida qo'llanilgan bo'lib, muallif ushbu oyat asosida So'filarning shaxsiyati hamda faoliyatiga doir o'z qarashlarini bayon etadi.

Payg'ambarimizning hadislari ham asarda o'rinli ravishda qo'llanilib, muallif fikriga dalil sifatida xizmat qilgan. Masalan, ulamolarning shaxsiyati va izzati haqida aytilgan ikki hadisni namuna sifatida keltiramiz:

"العلماء ورثة الأنبياء"[5].

Tarjimasi: *(Olimlar payg'ambarlarning vorisidirlar).*

"النظر في وجه العالم عبادة"[6].

Tarjimasi*: (Olimning yuziga qarash ibodatdir).*

Shuningdek, muallif o'zidan avval yaratilgan tasavvufiy asarlardan keng foydalangan bo'lib, ulardan biri – "Sharhat ta'arruf" asaridir. "Sharhat ta'arruf" nomi bilan mashhur bo'lgan ushbu asar Mustamliy Buxoriy tomonidan yozilgan bo'lib, muallifning tasavvufiy dunyoqarashining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Mazkur asarda tasavvufiy istilohlar, tasavvuf ta'limotining mazmuni va mohiyati haqida muhim ilmiy ma'lumotlar keltirilgan. Muallif asarning turli o'rinlarida ta'kidlaydiki, tasavvuf shariatdan ajralgan holda mavjud bo'la olmaydi, aksincha, u aynan shariat ta'siri ostida rivoj topishi va nufuz qozonishi zarur. Zero, shariatning asosiy qoidalaridan bexabar bo'lgan shaxs tasavvufiy aqidalar mohiyatini to'laqonli anglay olmaydi.

Shuningdek, asarda irfoniy, kalomiy hamda fiqhiy istilohlardan keng foydalanilgan bo'lib, ularning har biri o'z o'rnida va mavzuga muvofiq tarzda qo'llangan. Asarning ayrim o'rinlarida muallifning ilmiy xulosalari nazm shaklida ifodalangan bo'lib, buni deyarli har bir bobning xulosa

qismida kuzatish mumkin. Ushbu nazmiy parchalar asosan masnaviy shaklida yozilgan. Ehtimol, muallif har bir bob yakunida ilmiy xulosalarni ifodalashda o‘zining shoirlik mahoratidan foydalangan. Zero, u nazm sohasida ham yetuk iste’dodga ega bo‘lgan bo‘lib, uning “Maslakul muttaqin” va “Subotul ojizin” nomli nazmiy asarlari bu fikrni tasdiqlaydi. Shuningdek, har bir bo‘limda bir nechta mavzular adib tomonidan atroflicha tahlil qilinadi va ularni ochib berish hamda yechim topishda muallif doimo “Qur’on” oyatlari, hadisi shariflar va buyuk mutafakkirlarning fikrlaridan dalil sifatida iqtiboslar keltiradi. Bobning yakuniy qismida esa muallif mazkur masalalar yuzasidan o‘z xulosalarini masnaviy shaklda bayon etadi.

Xulosa sifatida ta’kidlash mumkinki, So‘fi Olloyorning “Murodul orifin” asari o‘zining mukammal kompozitsion tuzilishi, mavzularning izchil joylashtirilishi hamda mazmun va shakl uyg‘unligi bilan mutafakkir ijodiy merosida alohida o‘rin tutadi. Asarning muqaddima va o‘n olti fasldan iborat tarzda tuzilishi unda tasavvufiy ta’limotning asosiy masalalari muayyan tizim va mantiqiy izchillik asosida bayon etilganini ko‘rsatadi. Fasllarda so‘fiylikning mohiyati va sifatlari, suluk va tariqat, ma’rifat, zuhd, faqr, sabr, tavakkul, taqvo, muhabbat, xavf va rajo kabi tasavvufiy tushunchalarning yoritilishi asarning mazmuniy qamrovini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. مرا .صوفی الله یار .د العارفین O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qulyozmalar fondi, №1902 inventar raqam bilan saqlangan qo’lyozma. – ko’chirilgan yili: 1233/1817, 104 varaq. (145-b varaq.)

2. مرا .صوفی الله یار .د العارفین O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qulyozmalar fondi, №1902 inventar raqam bilan saqlangan qo’lyozma. – ko’chirilgan yili: 1233/1817, 104 varaq. (145-b varaq.)

3. Qur’oni Karim. Hashr surasi, 8-oyat.

4. Hashr surasi, 8-oyat. / Qur’oni karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri. Tarjima va tafsir muallifi: A. Mansur. – T.: Toshkent islom universiteti, 2004. – 624 b.

5. مرا .صوفی الله یار .د العارفین O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qulyozmalar fondi, №1902 inventar raqam bilan saqlangan qo’lyozma. – ko’chirilgan yili: 1233/1817, 104 varaq. / Abudovud, Sulaymon ibni Ash’as. “Sunani Abudovud”. – Riyoz: Dorussalom, 1999. – №3641 Hadisi.

6. مرا .صوفی الله یار .د العارفین O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qulyozmalar fondi, №1902 inventar raqam bilan saqlangan qo’lyozma. – ko’chirilgan yili: 1233/1817, 104 varaq. / Abudovud, Sulaymon ibni Ash’as. “Sunani Abudovud”. – Riyoz: Dorussalom, 1999. – №3642 Hadisi.

UO’K 82.09:821.512.133-1

NAVOIY IJODIDA SATIRANING O‘RGANILISHI
(Abdurashid Abdug‘afurov tadqiqotlari misolida)

B.Nurbadalova, tayanch doktorant, O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Toshkent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XV asrda satiraning ahvoli va uning mavzu doirasi, Navoiyning satiraning vazifasi va rolini tushunishi, shoir satirasining xususiyatlari, real shaxslar, aniq voqea hodisalar va satira kabi masalalar Abdurashid Abdug‘afurov tadqiqotlari misolida yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *satira, Navoiy, Abdurashid, Abdug‘afurov, adabiyotshunos.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается состояние сатиры в XV веке и её тематика, понимание Навои функции и роли сатиры, особенности поэтической сатиры, реальные люди, конкретные события и сатира, на примере исследований Абдурашида Абдугафурова.*

Ключевые слова: *сатира, Навои, Абдурашид, Абдугафуров, литературовед.*

Abstract.*This article examines the state and thematic scope of satire in the 15th century, Navoi’s understanding of the function and role of satire, the characteristics of the poet’s satirical works, and the depiction of real individuals and specific events within satire, drawing upon the research of Abdurashid Abdughafurov.*

Keywords: *satire, Navoi, Abdurashid, Abdughafurov, literary scholar.*

Kirish. Tayinki, Alisher Navoiy ijodi o‘zbek adabiyotini baland cho‘qqiga olib chiqish bilan bir qatorda o‘zbek satirasining takomilida ham muhim o‘rin tutdi. Navoiy butun merosida fard, muammo, ruboiydan yirik dostonlarigacha — satira, kulgi orqali fosh etish katta o‘rin egallaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Navoiy satirasi haqidagi dastlabki mulohazalar Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybekning ilmiy tadqiqotlarida uchraydi. Professor Abdurahmon Sa’diy va Maqsud Shayxzoda izlanishlarida ham Alisher Navoiyning ushbu janrga munosabati, asarlarida keltirilgan satira va kulgi haqidagi o‘z qarashlari keltirilgan o‘rinlar mavjud.

Keyingi yillarda Sadriddin Ayniy, Bertels, O.Sharafuddinovlar ilmiy ijodida ham Navoiy satirasi va yumori haqidagi fikriy qarashlar bayon etiladi.

Ilk marta Navoiy ijodida satiraning maxsus o‘rganilishi ustoz adabiyotshunos Abdurashid Abdug‘afurov nomi bilan bog‘liq. Olimning doktorlik dissertatsiyasiga asos bo‘lgan 1966-yilda “Navoiy ijodida satira” (1-jild) va 1972-yilda uzviy davomi hisoblangan “Navoiy ijodida satira” (2-jild) nomli monografiyalari muhim qadamlardan biri bo‘ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma’lumki, Navoiy satira va yumor to‘g‘risida adabiyotshunos sifatida biror asar yaratmagan. “Majolis un-nafois”, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Mahbub ul-qulub” asarlarida Navoiy satirasi bilan bir qatorda davr satirasining yetuk namunalaridan parchalar va Navoiyning satira va yumorga bo‘lgan munosabatini ham aks ettiruvchi muhim maanbalardandir.

Aytish kerakki, o‘zbek satirasining rivojlanish bosqichlarida yozilish sabablariga ko‘ra asosida shaxsiy kelishmovchilik, shaxsiy g‘arazlar yotgan, satirik, yumoristik asarlar ham uchraydi. Olimning qayd etishicha, bir qator hajvlar zaminida o‘z raqibini omma oldida obro‘sini to‘kish, turli (asosli yoki asossiz) gunohlar bilan qoralash va shu yo‘sinda o‘ch olishga urinish kabi juz’iy niyatlar hajvgo‘y shoir bilan obyekt o‘rtasida o‘zaro kelishmovchiliklar yotgan. Masalan, Navoiy satirik va yumorist shoir Jununiy to‘g‘risida xarakteristika berib, uning mashhur bir satirasining yozilish sabablarini quyidagicha ko‘rsatadi:

“Xoja Hofiz Sharbatiy bilan aning orasida nizo bo‘ldi va ul munozi’ni hajv qildi. Va xaloyiq ul hajvni yod tutdilar va yaxshiroq she’rlari bu jihatdin bartaraf bo‘ldi. Va ul hajvi chun mashhur erdi, — bitimak munosib ko‘rinmadi. [2.20]

Tahlil va natijalar. Shu o‘rinda eslash o‘rinliki, Abdurashid Abdug‘afurov ilmda chalkash bo‘lib kelgan “hazl” terminiga Navoiy tomonidan yuklatilgan mazmunning noto‘g‘ri talqin qilinishi masalasi yuzasidan ham aniq, ishonchli xulosa bergan. Jumladan, filologiya fanlari doktori Abduqodir Hayitmetov “Alisher Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari” kitobida Navoiy satirani “zarofat”, “hajv”, “mutoyiba”, “hazl”, “mazoq” degan terminlar bilan ifodalaydi, deb yozadi. B. Valixo‘jayev esa, “Navoiy satira va yumordagi kulgining achchiq bo‘lishi yumorda esa yengil bo‘lishligini ajrata olgan... Shuning uchun Navoiy satirani — “hajv”, “hazl”, yumorni esa, “mutoyiba”, “zarofat” tushunchalari orqali ifoda etgan,[4.90] degan fikrni ilgari suradi. Anglashiladiki, olimlar fikriga ko‘ra Navoiy “hazl” terminida satirani nazarda tutgan, deb hisoblaydi. A.Abdug‘afurov tekshirishlariga ko‘ra Navoiy satirani faqat va asosan “hajv” termini orqaligina ifodalaydi. “Hazl” esa Navoiyda “mutoyiba” “zarofat” shuningdek “mazoq” terminlari qatorida yumorni bildirib keladi. “Hazl”ning “hajv”ga ko‘tarilgunicha ma’lum bir masofa bor: faqat yumordagi kulgi jiddiylashgandagina, keskin ruh egallagandagina u “hajv”ga aylanadi, bunday paytlardagina “hazlning tagi zil” bo‘ladi... Qisqasi “hazl” Navoiyda ham xalq og‘zaki ijodida ham asosan yumorni ifodalaydi va deyarli satirani bildirib kelmaydi.”[1.42]

Ma’lumki, “Majolis un-nafois” badiiy asar emas. Shunday ekan, uni sof satirik asar yoki to‘laligicha satira asosiga qurilgan deb bo‘lmaydi. Tazkiraning yozilish maqsadi ham tamomila boshqacha, sujetga asoslanmagan. U Navoiygacha bo‘lgan va shoirga zamondosh jami 459 shoir haqida ma’lumot beruvchi muhim tarixiy-ilmiy manbadir. Shu bilan birga “Majolis un-nafois” satirik va yumorist Navoiyning katta badiy mahoratini yaqqol ko‘rsatuvchi muhim manba sifatida ham qimmatli. Asarda real borliq bilan muallif ideali o‘rtasidagi kelishmovchilikva ziddiyat ham kulgi, tanqidni yuzaga keltiruvchi asosiy manba bo‘lgan. “Natijada u yoki bu shoirning hayoti va ijodiga oid ma’lumotlarni oddiy tarixiy faktlar sifatida to‘g‘ridan-to‘g‘ri beg‘araz qayd etuvchi va baholovchi xarakteristikalar bilan bir qatorda satirik va yumoristik epizodlar, tasvir va lavhalar, hatto boshdan-oyoq satirik ruhda bo‘lgan xarakteristikalar maydonga chiqadi. Ya’ni bunday hollarda Navoiy tarixiy

ma'lumotlarni qayd etuvchi memuaristgina emas, balki Navoiy tanqidchi va Navoiy satirik sifatida ham namoyon bo‘ladi.[1.41]

Alisher Navoiy tazkirada Abdurahmon Jomiy, Lutfiy, Amir Shayxim Suxayliy, Kotibiy, Orifiy, Shoxiy, Shayx Kamoliy Turbatiy, Muhammad Ali G‘aribiylar kabi ijodkorlarni ham shoir, ham inson sifatida katta hurmat va e'tirof bilan qayd etsa, o‘z dunyoqarashi, mezonlari doirasida ijodi va shaxsiyatini salbiy baholagan qalam ahllarini achchiq kulgi—satira vositasida tanqid qiladi. Jumladan, Sog‘ariy, Vali Qalandar, samarqandlik shoirlar Riyoziy, Safoiy, Sug‘diy kabilarni "badshe'r" deb baholaydi. Shuni ham aytib o‘tish o‘rinliki, Navoiy salbiy xulosa bergan shoirlar ijodidan ham ayrim baytlarni ma'qullab qayd etadi. Masalan, Sug‘diy to‘g‘risida "Agarchi ba'zi mahalda g‘arib nimalar ta'bidin bosh urar erdi. Ammo bu baytida xili, o‘z ranggi va chosnisi borkim"[2.254] deb bayt keltiradi.

Bu kabi munosabatlarni Abdurashid Abdug‘afurov quyidagicha xulosalaydi: ""Majolis un-nafois" mavjud tazkiralardan farqli ravishda Navoiyga zamondosh o‘z ijodini davom ettirayotgan hamda adabiyot maydoniga endi qadam qo‘yayotgan shoirlarga bag‘ishlanadi. Shuning uchun ham Navoiy qator shoirlar ijodini umuman tanqid qilgani holda, yaxshi, muvaffaqiyatli chiqqan momentlarini alohida qayd etadi va bu bilan ularni ana shunday asarlar tomon yo‘naltirmoqchi, rag‘batlantirmoqchi bo‘ladi.[1.99]

Yuqorida Navoiy nuqtayi nazarida inson uchun insoniylik bosh mezon ekanini ko‘rib o‘tdik. Tazkiraning 3-majlisidan o‘rin olgan hirotlik shoir Xurramiy — Navoiyning kuchli satirik obyektlaridan biri bo‘lgan. Xurramiy asar yaratilayotgan paytda hayot, Navoiy shaxsan tanigan kishilardan bo‘lgan. Uni "Mavlono Xurramiy — Xirining odamiyzodalaridindur. Ammo o‘zida odamiyliqdin asar, balki bo‘yi yo‘qdur!"[2.73] deb ta'riflaydi.

Xurramiyga berilgan xarakteristikadagi kulgi boshqalaridan tamomila farq qiladi. Unda didaktik pozitsiya, obyektni "to‘g‘ri yo‘lga boshlash" yo‘q. Olim xulosasi bilan aytganda achchiq kinoya "uzib oluvchi kesatiq", ilmoqli qochirimlarga asoslangan obyektga nisbatan muallifning o‘ta salbiy pozitsiyasi aniq-ravshan ifodalangan, ayrim xarakteristikalarda uchraydigan quvnoq, beg‘araz kulgi emas, balki zahar aralash kulgi hukmronlik qiladi. Muallif qo‘llagan bu usul va tasvir vositasida o‘quvchida ham obyektga nisbatan faol norozilik, nafrat his tuyg‘ulari uyg‘onadi, unda ham salbiy munosabat shakllanib, obyektni muallif bilan birgalikda inkor qiladi. Xurramiy odam emas, u faqat "odamiyzodadir": odam bo‘lish uchun uning o‘zi yetmaydi, odamiyzoda bo‘la turib odam bo‘lmaslik juda ham mumkin, degan mazmun bu xulosa asosida yotadi.

Olim e'tiborini tortgan yana bir jihat shundaki, Navoiy tazkira kompozitsiyasini tuzishda unga kiritmoqchi bo‘lgan shoirlarni turli belgilar— xronologiya, hudud va boshqa nuqtayi nazardan ma'lum guruhlarga bo‘lib, tazkira boblari — majlislarga joylashtirgan. Xuddi shunday Xurramiydan so‘ng Sayid Quroza va Sayid Qutb Lakadanglarning joylashtirilishi ham tasodifiy holat emas. Abdurashid Abdug‘afurovga ko‘ra, Navoiy uchala shaxs xarakteri, faoliyati va ijodida ko‘pgina umumiylik ko‘radi, ularga jamiyatdagi salbiy guruh namoyondalari sifatida qaraydi, — shu jihatdan ham ularni tazkiraning bir yeriga to‘plab, o‘z munosabatini bildiradi. Shu narsa xarakterliki, muallifning o‘zi ham bu shaxslar to‘g‘risidagi satirik xarakteristikalarni biri ikkinchisining davomi hamda to‘ldiruvchisi deb hisoblaydi, birida ikkinchisiga ochiqdan-ochiq ishora qiladi.[1.139] Demak, shunisi anglashiladiki, Sayid Quroza va Sayid Qutb Lakadanglarga ham Navoiy Xurramiyga bo‘lgan munosabati kabi, avvalo, inson sifatida baholaydi. Ularga faqat shoir nazdida qarash bir yoqlama xulosa bo‘lishini ta'kidlaydi.

Ammo ta'kidlash o‘rinliki, muallif idealidagi insoniylik tushunchasini va ijodiy bog‘liqlikni Navoiy asardagi har bir obyektiga nisbatan qo‘llamaydi. Shu ma'noda tazkirada shoir "yaxshi shoir—yomon inson" sifatida xarakteristika berilgan qalamkashlar ham bir qancha uchraydi. Mavlono Riyoziy, Qanbariy, Zayniy, Ali Kamollar shular jumlasidandir. Masalan, Riyoziyning shoirligi xususida, "g‘azalni bag‘oyat xo‘b aytur erdi" desa, salbiy sifatlarini eslab "Mutakabbir va mujro kishi erdi..." ta'riflaydi.

Abdulatif Mirzoga berilgan xarakteristika ham shu yo‘sinda. Barchaga ma'lum tarixiy sabablarga asosan Abdulatif Mirzoga nisbatan berilgan o‘ta salbiy xarakteristika so‘nggida tazkirada "... ammo ta'bi nazm erdi va she'rni obodon aytur erdi."[2.159] ta'rifi bilan yakunlanadi.

"Xarakteristika oxirida Abdulatif Mirzoning shoirlik sha'niga aytilgan bu madh —baho o'quvchiga noo'rindek, hatto tasodifdek, mantiqan ziddek tuyuladi. Buning bosh sababi shundaki, xarakteristika o'z mohiyati bilan yaxlitligicha Abdulatif Mirzoning iflos kirdikorlarini, vaxshiy basharasini ayovsiz fosh etuvchi kuchli pamflet ruhini egallagan."[1.148] Demak ko'rinadiki, Navoiy Abdulatifni inson sifatida qattiq qoralasa-da, shoir sifatidagi iqtidorini nazardan qochirmaydi.

Xulosa. Ko'rinadiki, A.Abdug'afurovning Navoiy ijodida satiraning o'rganilishiga oid izlanishlari navoiyshunoslik rivojida muhim ahamiyat kasb etgan. Olim aniq dalillay asosida o'ta sinchkovlik bilan adabiy matn mazmunidan kelib chiqib ilmiy xulosalar chiqargan. Bu ham ustoz adabiyotshunosning mahorat maktabidan o'rganish lozim bo'lgan muhim jihatlardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Navoiy ijodida satira.1-jild. A.Abdug'afurov.-Toshkent: Fan, 1966.

2.Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 13-jild: Majolis un-nafois. — Toshkent: Fan, 1997.

3. Xondamir, G'iyosiddin Makorim ul-axloq: tarixiy asar /Xondamir. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – 232 b.

4. B.Valixo'jayev XV-XIX asrlar o'zbek adabiy-tanqidiy qarashlari tarixidan . — Toshkent: O'zbekiston, 1960.

UO'K 81'373.21:913

FARZIKENT TOPONIMINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

D.Normurodova, magistrant, Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. *Maqolada Navbahor tumanidagi qadimiy manzilgohlardan biri bo'lgan Farzikent (Parzikent) qishlog'i nomining leksik-grammatik va etimologik xususiyatlari tahlil etildi.*

Kalit so'zlar: *Farzikent, Parzikent, toponimika, oykonim, etimologiya, leksik-grammatik tahlil, Koni'mex arig'i, Beshrobot, Navoiy vohasi.*

Аннотация. *В статье анализируются лексико-грамматические и этимологические особенности названия села Фарзикент (Парзикент), одного из древних поселений в районе Навбахор.*

Ключевые слова: *Фарзикент, Парзикент, топонимия, этимология, лексико-грамматический анализ, ручей Конимекс, Бешробот, оазис Навои.*

Abstract. *The article analyzes the lexical, grammatical and etymological features of the name of the village of Farzikent (Parzikent), one of the ancient settlements in the Navbahor district.*

Keywords: *Farzikent, Parzikent, toponymy, oikonym, etymology, lexical-grammatical analysis, irrigation, historical*

Kirish. Ma'lumki, toponimlarning lingvistik xususiyatlarini o'rganish tilshunoslikdagi ko'pgina masalalarni hal qilishda ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Toponimlar jug'rofiy ob'ektlarni, konkret hududlarni, tabiiy va sun'iy ob'ektlarni yakka, alohida olingan holda nomlashga, bu orqali bir tipli, o'xshash ob'ektlarni o'zaro farqlash, ajratish va topishga xizmat qiladigan nomlar bo'lib, tildagi eng ko'hna hodisalardan biridir. Har bir joy nomi xalq xotirasining ixcham, lekin mazmunan boy shaklidir. Toponimda geografik belgi, tarixiy hodisa, etnik tarkib, xo'jalik tarzi, til qatlamlari va mahalliy dunyoqarash bir nuqtada jamlanadi. Qishloq nomlari esa ayniqsa muhim, chunki ular ko'pincha suv manbalari, ko'hna yo'llar, bozorlar, qal'a-qo'rg'onlar, urug'-qabila guruhlari va dehqonchilik madaniyati bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Farzikent qishlog'i ham shunday nomlardan biridir. Manbalarda u "Farzikent (Parzikent) qishlog'i" shaklida tilga olinadi va mintaqaning qadimiy manzilgohlaridan biri sifatida baholanadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Toponimlar, umuman, onomastik birliklar bilan, deyarli, fanning barcha sohalari vaqillari qiziqishgan. Ular tarixchilar, geograflar, etnograflar, yozuvchilar, tilshunoslar, faylasuflar va boshqa fan namoyandalari bo'lishgan.

Umuman, turkiy toponimiyaning dastlabki to'plovchilari va tadqiqotchilari tarixchilar, sharqshunos va etnograflar bo'lganini qayd etish lozim bo'ladi. Shu sababli, sharqshunoslarning dastlabki avlodiga mansub V.V.Bartold, S.P.Tolstov, M.E.Masson, G.P.Ostroumov, G.Vamberi, M.N.Bogolyubov, P.P.Ivanov, A.A.Semyonov, keyingi avlodga mansub V.A.Shishkin, O.A.Suxareva, O.D.Mexovich, A.Z.Rozenfeld, A. S. Tolstova, B. X. Karmisheva, I. N. Xlopin va

boshqalar, o‘zbek tadqiqotchilardan Ya. G‘ulomov, B. A. Ahmedov, K. Shoniyozov, A. Muhammadjonov va boshqalarning tadqiqotlarida toponim va etnonimlar tahliliga ham alohida e’tibor qilinganini ko‘ramiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda analiz, sintez, chog‘ishtirma, semantik, tavsifiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Farzikent nomi ko‘p qatlamli semantik tuzilishga ega. Bir tomondan, u “Parzi” va “kent” qismlaridan tashkil topgan tarixiy-lisoniy birlik sifatida izohlanadi; ikkinchi tomondan, “Farzikent” shakli mahalliy talaffuz, fonetik moslashuv va keyingi davr nomlanish jarayonlari natijasida shakllangan variant sifatida namoyon bo‘ladi. Qishloq nomi sug‘diycha “Parzi” – “suv o‘rni, joyi” va “kent” – “qishloq” qismlaridan tarkib topgan, umumiy ma’nosi “suv o‘rni yoki daryo o‘rnidagi qishloq” degan ma’noni bildiradi.] Bu izoh qishloq xarobasining Quyi Zarafshon daryosi qadimgi o‘zani bilan aloqasi, Koni'mex arig‘i va eski suv yo‘llari haqidagi ma’lumotlar bilan mustahkamlanadi.

Toponimni faqat lug‘aviy ma’no doirasida talqin qilish yetarli emas. Oykonimning leksik-grammatik tabiatini ko‘rish uchun uning tarkibiy modeli, so‘z turkumi sifatidagi xususiyati, kelishik va egalik qo‘shimchalari bilan qo‘llanishi, nisbatlovchi shakllar yasashi va boshqa joy nomlari bilan semantik aloqasi ham o‘rganilishi lozim. “Farzikent qishlog‘i”, “Farzikentda”, “Farzikentdan”, “farzikentliklar”, “Farzikent bozori”, “Farzikent tepa” kabi qo‘llanishlar nomning faqat tarixiy belgi emas, balki tirik grammatik birlik sifatida ham faol bo‘lganini ko‘rsatadi.

“Parzi” qismi manbada “suv o‘rni, joyi” semasi bilan izohlanadi; “kent” esa qadimdan turkiy, eroniy va sug‘diy muhitlarda aholi yashash maskani, shahar yoki qishloqni bildirgan topoformant sifatida talqin qilinadi [2]. Bundan tashqari, manbadagi ikkinchi izoh – “par” shaklining “tushmoq”, “enmoq”, “pastmoq” ma’nolari bilan aloqasi va “zi”ning “o‘rin, joy” ma’nosini berishi – nomni pastlik, suv pasaygan joy, eski o‘zan semantikasi bilan bog‘laydi [3].

Oykonim atoqli ot sanaladi, biroq nutqda u kelishik, egalik va so‘z yasovchi qo‘shimchalar bilan faol qo‘llanadi: Farzikent-da, Farzikent-ga, Farzikent-dan, Farzikent-ning, farzikent-lik, farzikent-lik-lar, Farzikent qishlog‘i. Bu shakllar nomning grammatik jihatdan o‘zbek tili tizimiga to‘liq moslashganini ko‘rsatadi.

Farzikent nomining o‘zida kamida uch asosiy qatlam mujassam ekanini ko‘rsatdi: birinchisi – gidronimik yoki suv bilan bog‘liq qatlam; ikkinchisi – oykonimik, ya’ni qishloq va qo‘rg‘on bilan bog‘liq qatlam; uchinchisi – tarixiy-etnik va xo‘jalik qatlamidir. Farzikent “mintaqaning qadimiy manzilgohlaridan biri”. Nomning “Parzi – suv o‘rni, joyi” va “kent – qishloq” qismlaridan tarkib topgani uning semantik markazida suv va yashash maskani tushunchalari turganini ko‘rsatadi.

Birinchi natija shuki, Farzikent nomining eng qadimiy shakli sifatida “Parzikent” varianti ko‘rsatiladi. Bu shaklning “Farzikent”ga aylanishi fonetik moslashuv va mahalliy talaffuz natijasi sifatida talqin qilinishi mumkin. P/f almashinuvi turli tillar va lahjalar tutashgan hududlarda uchraydigan hodisalardan biridir. Ayniqsa, sug‘diy, forsiy, turkiy va o‘zbek til qatlamlari qorishgan vohalarda qadimgi nomlar keyingi fonetik tizimga moslashib, yangi talaffuz shakliga ega bo‘ladi. Shu jihatdan Parzikent → Farzikent o‘zgarishi nomning tarixiy davomiyligini buzmaydi, balki uning mahalliy nutqdagi yashash shaklini ko‘rsatadi.

Ikkinchi natija nomning gidrotoponimik asosga egaligidir. “Hozirgi Koni'mex arig‘ining suvi pasaygach, uning eski o‘zanida, taxminan 500 metr janubda, qishloq paydo bo‘lgan bo‘lishi mumkin” degan fikr keltiriladi [4]. Bu dalil “Parzi”ning “suv o‘rni” semasi bilan to‘liq mos keladi. Demak, nom real landshaftdan ajralmagan; aksincha, suvning pasayishi, eski o‘zan va yangi yashash joyining paydo bo‘lishi toponim mazmunining tarixiy asosini tashkil qilgan.

Uchinchi natija qishloqning qo‘rg‘on xarakterida bo‘lganini ko‘rsatadi. Keksalar xotirasiga ko‘ra, hozir tekislanib ketgan qo‘rg‘on hozirgi katta chorrahaning sharqiy tomonida bo‘lgan, to‘rtburchak shaklda qurilgan, devorlari paxsa va xom g‘ishtdan tiklangan, kirish qismi shimoli-sharq tomondan bo‘lgan va maydoni qariyb ikki gektardan oshgan.[Bu ma’lumotlar “kent” qismining shunchaki kichik qishloq emas, balki muhofazalangan manzil, qo‘rg‘onlashgan aholi punkti ma’nosiga ham yaqinlashishini ko‘rsatadi.

To‘rtinchi natija arxeologik-sug‘orish dalillariga taalluqlidir. Farzikent tepadan taxminan 100 metr sharq tomonda qurilish uchun yer kovlanayotganda yonma-yon yotgan ikki sopol quvur bo‘lagi topilgani aytiladi. Qo‘zi Qo‘chqorovning xotirasiga ko‘ra, quvurlarning bir uchi Qandahor arig‘iga, ikkinchi uchi tepa tomonga qaragan. Bu dalil qishloqqa yashirin yoki maxsus yo‘l bilan suv keltirilganini anglatadi. Arxeolog M. Xo‘janazarov ham shunga o‘xshash quvur topilmalarini qadimgi sug‘orish tarixi bilan bog‘lab, ularni miloddan avvalgi I asr oxiri va milodiy I asr boshlari bilan qiyoslaydi [5]. Demak, Farzikent nomidagi suv semasi faqat etimologik taxmin emas, balki moddiy madaniyat izlari bilan ham mos tushadi.

Beshinchi natija Farzikent atrofidagi etnik va ijtimoiy qatlamlarning toponimik manzarasidir. Qishloq aholisi turli davrlarda ko‘chib kelgan guruhlar hisobiga ortib borgani, XVI asrdan qo‘ng‘irotlar, XVIII asrda kelachilar va quramалар, XIX asr oxirlarida jaloyirlar joylashgani qayd etiladi· [9] Jalayir, Yobu, Quraма kabi nomlar shuni ko‘rsatadiki, Farzikent faqat bir qishloq nomi emas, balki etnik guruhlar, ariq tarmoqlari va xo‘jalik hududlari bilan bog‘langan toponimik maydon markazidir.

Oltinchi natija xo‘jalik va savdo tizimiga oid. Farzikent aholisi Koni'mex arig‘idan bosh olgan Qandahor arig‘i suvidan foydalangan, dehqonchilik, hunarmandchilik, bog‘dorchilik va uzumchilik bilan shug‘ullangan. Qishloq atrofidan kichik karvon yo‘li o‘tgan, bu yo‘l Koni'mex va Harqonani tutashtirgan, Farzikent markazidan Xatirchi, Qo‘shrobot, Samarqand, Chordara, Toshrobot, G‘ijduvon, Buxoro, Nurota va Qozog‘iston tomonga yo‘llar tarqalgan [6]. Bu ma'lumotlar oykonimning ijtimoiy mazmuni keng bo‘lganini ko‘rsatadi: Farzikent suv bo‘yidagi yashash joyi bo‘lish bilan birga, bozor, hunarmandchilik va savdo aloqalari tuguni ham bo‘lgan.

Yettinchi natija Beshrobot nomi bilan munosabatga bog‘liq. Manbada Beshrobot arig‘i qazib kelingani, Farzikent atrofidagi aholi Koni'mex rudiga novlar o‘rnatib, shu ariqdan qishloqlariga suv olib o‘tgani aytiladi. Rasul novdan yuqori Quraма, Yobu, Jalayir, Sarbozor novdan Farzikent, Chuqur novdan Kelachi, Fayzi novdan Eshonto‘p suv ichgan. Beshrobot arig‘i tufayli qishloqlar obod va serhosil bo‘lgan. Natijada XX asr boshlarida qishloqning qadimiy Farzikent nomi unutilib, Beshrobot deb atalgan; sovet davrida Koni'mex rudidan yuqori qismi Yuqori Beshrobot, pastki qismi Quyi Beshrobot shaklida qo‘llanib ketgan.

Farzikent oykonimi “suv + joy + qishloq” semantik modeliga asoslanadi. Bu model voha toponimlari uchun tabiiydir, chunki Zarafshon vohasi va uning quyi oqimiga yaqin hududlarda aholi joylashuvi bevosita suv tarmoqlariga bog‘langan. “Koni'mex arig‘i”, “Qandahor arig‘i”, “Beshrobot arig‘i”, “rud”, “nov”, “quvur” kabi leksemalar Farzikent tarixining asosiy semantik maydonini tashkil qiladi. Mahalliy aholi Koni'mex arig‘ini “rud” deb atagani ham suv bilan bog‘liq qadimiy terminlarning jonli saqlanganini ko‘rsatadi.

Toponimning leksik tarkibi jihatidan “kent” qismi alohida e’tiborga loyiq. “Kent” ko‘plab qadimiy joy nomlarida uchraydigan topoformant bo‘lib, o‘zbek tilidagi hozirgi “qishloq”, “shahar”, “manzilgoh” tushunchalariga yaqin semantik vazifani bajaradi. Farzikentda bu qism “Parzi” ma’nosini obyektga bog‘laydi, ya’ni “suv o‘rnidagi joy”ni “aholi yashaydigan qishloq” sifatida aniqlashtiradi. Shu sababli nomni “Parzi” va “kent”ning oddiy yig‘indisi emas, balki bir butun oykonimik birlik deb baholash lozim.

“Parzi” butun holicha “suv o‘rni, joyi” sifatida beriladi. Ikkinchi tomondan esa “par” va “zi” alohida ko‘riladi: “par” pastga tushish, enish, pasayish ma’nolari bilan, “zi” esa o‘rin va joy ma’nolari bilan bog‘lanadi. Har ikkala talqin bir-biriga zid emas. Aksincha, ular bir semantik maydonni – pastlik, suv o‘zani, pasaygan suv joyi va shu yerda vujudga kelgan qishloq tasavvurini hosil qiladi. Shu bois Farzikent nomi semantik jihatdan “daryo/suv o‘rnidagi qishloq” degan umumiy ma’noga keladi.

Xulosa. Farzikent qishlog‘i nomining leksik-grammatik va etimologik tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu oykonim mintaqaning qadimiy suv madaniyati, qo‘rg‘onlashgan manzilgoh tarixi, etnik ko‘chishlar va savdo yo‘llari haqidagi ma’lumotlarni o‘zida jamlagan murakkab til birligidir. “Parzi/Farzi + kent” modeli nomning asosiy tarkibiy asosini tashkil qiladi. “Parzi”ning “suv o‘rni, joyi” ma’nosi va “kent”ning “qishloq, aholi manzili” ma’nosi birlashib, “suv o‘rnidagi qishloq” mazmunini hosil qiladi. Bu talqin Koni'mex arig‘i, eski o‘zan, Qandahor arig‘i va sopol quvur

topilmalari bilan tarixiy-geografik jihatdan tasdiqlanadi.

Toponimning leksik qatlamida suv terminlari yetakchi o‘rin tutadi. Ariq, rud, nov, quvur, kanal, o‘zan kabi birliklar Farzikent nomining gidrotoponimik asosini ochadi. Shu bilan birga qishloq, qo‘rg‘on, tepa, bozor, masjid, qabriston, tegirmon kabi birliklar nomning ijtimoiy-madaniy maydonini kengaytiradi. Demak, Farzikent nomi faqat geografik obyektni nomlamaydi, balki o‘sha obyektning tarixiy hayoti, xo‘jaligi va xalq xotirasini ham ifodalaydi.

Etimologik jihatdan Parzikent shakli eng qadimiy asos sifatida qaralishi mumkin; Farzikent shakli esa fonetik moslashuv va mahalliy talaffuz natijasida mustahkamlangan. P/f almashinuvi nomning tarixiy qatlamini yo‘qotmaydi, balki uning turli davrlarda turlicha talaffuz qilinganini ko‘rsatadi. Shuning uchun ilmiy matnlarda “Farzikent (Parzikent)” shaklini birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Beshrobot nomi bilan munosabat Farzikent tarixidagi muhim nomlanish jarayonidir. Beshrobot arig‘i qishloqlarni suv bilan ta’minlagan, natijada XX asr boshlarida qadimgi Farzikent nomi asta-sekin Beshrobot nomi bilan almashgan. Bu holat toponimlarning hayotiy ekanini, ular ijtimoiy-iqtisodiy sharoit o‘zgarishi bilan yangi nomlar bilan raqobatga kirishishi yoki ikkinchi darajaga o‘tishi mumkinligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Berdiyev B. Navoiy viloyatining tarixiy manzilgohlari. – Toshkent: Muharrir, 2008. – B. 120.
2. Qorayev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2005. – B. 56, 95.
3. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
4. Muhammadjonov A. Sirli tilsimlar // Moziydan sado. – 2008. – B. 54.
5. Xo‘janazarov M. Sug‘orish tarixi yodgorligi tarixiy tilsimlari // Xalq so‘zi. – 2000-yil, 26-iyul.
6. Ostonov O. Zarafshon vohasidagi hunarmandchilik, tadbirkorlik va savdo-sotiq (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 2009. – B. 19.
7. Semenov A.A. Buxarskiy traktat o chinax i zvaniyax i ob obyazannostyax nositeley ix v srednevekovoy Buxare // Sovetskoye vostokovedeniye. – T. V. – 1948. – S. 150.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

UO’K 821.512.133.09

“SHUM BOLA” QISSASIDAGI BOLA OBRAZINING O‘XSHATISHLAR VOSITASIDA LINGVISTIK REPREZENTATSIYASI

N.M.Nurdinbayeva, PhD, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. *Mazkur maqolada badiiy matnda o‘xshatish vositasida bola ruhiy holatining ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. O‘xshatishlarning bolaning qo‘rquv, xavotir, hayajon, sarosima, ikkilanish va ruhiy zo‘riqish kabi emotsional-psixologik holatlarini obrazli ifodalashdagi o‘rni ochib beriladi. Tahlil jarayonida o‘xshatish etalonlarining tanlanishi, ularning semantik xususiyatlari hamda kontekstda bola ruhiyatini ochib berish imkoniyatlari tadqiq etiladi. Xususan, hayvonlar, predmetlar va boshqa obrazlarga asoslangan o‘xshatishlar orqali qahramonning ichki kechinmalari bilvosita va ta’sirchan tarzda ifodalanishi ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijalari o‘xshatishlarning nafaqat tasviriy-estetik, balki psixologik-semantik vazifa ham bajarishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *o‘xshatish, bola ruhiyati, emotsional holat, psixologik holat, badiiy matn, o‘xshatish etaloni, obrazlilik, lingvopoetika.*

Аннотация. *В статье анализируются особенности художественного выражения психического состояния ребёнка посредством сравнительных конструкций в художественном тексте. Раскрывается роль сравнений в образной передаче таких эмоционально-психологических состояний ребёнка, как страх, тревога, волнение, растерянность, сомнение и душевное напряжение. Особое внимание уделяется выбору эталонов сравнения, их семантическим особенностям и функциональным возможностям в раскрытии внутреннего состояния детского персонажа. Показано, что сравнения, основанные на образах животных, предметов и других реалиях, позволяют косвенно и выразительно передавать внутренние переживания ребёнка. Результаты исследования*

свидетельствуют о том, что сравнение в художественном тексте выполняет не только изобразительно-эстетическую, но и психологико-семантическую функцию.

Ключевые слова: *сравнение, психическое состояние ребёнка, эмоциональное состояние, психологическое состояние, художественный текст, эталон сравнения, образность, лингвопоэтика.*

Abstract. *This article examines the ways in which a child’s psychological state is represented through similes in literary texts. Particular attention is paid to the role of similes in conveying such emotional and psychological states as fear, anxiety, excitement, confusion, hesitation, and psychological tension. The study analyzes the selection of comparison referents, their semantic characteristics, and their contextual functions in revealing the inner experiences of child characters. It demonstrates that similes based on animals, objects, and other referents can convey a child’s internal emotional experiences indirectly and expressively. The findings indicate that similes in literary texts perform not only an aesthetic and figurative function but also a psychological and semantic function in representing the inner world of a child character.*

Keywords: *simile, child’s psychological state, emotional state, psychological state, literary text, comparison referent, imagery, linguopoetics.*

Kirish. O‘zbek madaniyatida bolalarning yosh xususiyatlari va o‘sha davr bilan bog‘liq kechadigan psixologik, jismoniy, aqliy rivojlanish jarayonlariga alohida e’tibor qaratilganligi uchun har bir davr maxsus nomlar bilan ataladi. Bolalik odamning hali voyaga yetmagan davri; yoshlik [1: 523] bo‘lib, mazkur davr uchun rivojlangan ko‘nikma/malakalarning mavjud emasligi, biror narsaga mukkasidan ketishlik umumiy belgi [2: 60] hisoblanadi. D.Yuldashevaning fikricha esa bolalik – bo‘ysunuvchan, mas’uliyatsiz, spontan reaksiyalarni namoyon etuvchi, nazoratsiz faolligi yuqori bo‘lgan holat. Ushbu holatda bola o‘z kechinmalarini so‘zlar bilan emas, balki hissiyotlar bilan namoyish etadi. [3: 148]

Badiiy matnlarda bola tasviri va bolalik fenomeni tahlili alohida o‘ringa ega. Ijodkorning bolalik tasviri va bola obraziga ma’lum davriy masofani bosib o‘tgandan so‘ng murojaat etishi natijasida ularda muallif “men”i yaqqol namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga bola obrazi yetakchi bo‘lgan qissalar avtobiografik xususiyatlardan holi bo‘la olmaydi. Shu bois bola obrazi yetakchi bo‘lgan asarlarga avtobiografiklik nuqtai nazaridan baho berilishi lozim. [4,25]

Adabiyotlar tahlili. Badiiy matnda bola obrazining lisoniy ifodalanishi, uning tashqi ko‘rinishi, xulq-atvori, ruhiy-emotsional holati va individual xususiyatlarining turli til vositalari orqali tasvirlanishi zamonaviy filologik tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Bola obrazining badiiy talqini adabiyotshunoslik bilan bir qatorda lingvistik nuqtayi nazardan ham o‘rganilib, unda obrazni shakllantiruvchi leksik, semantik va obrazli birliklarning imkoniyatlariga e’tibor qaratilmoqda. S.K.Alfalke tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda bola obrazi o‘xshatish konstruksiyasining obrazli interpretatsiya imkoniyatlari bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Bola obrazining lingvistik jihatdan o‘rganilishida A.N.Popovaning “О проблеме семантического моделирования образа ребенка в русской языковой картине мира” nomli tadqiqoti ham muhim ahamiyatga ega. O‘zbek materiallari doirasida ham bola obrazining badiiy ifodasi tadqiqotchilar e’tiborini tortgan. Jumladan, R. Umurzaqovning “XX asr qissalarida bola obrazi: davr va ruhiyat” nomli dissertatsiyasi bola obrazining davr va ruhiyat bilan bog‘liq badiiy xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqot sifatida qayd etiladi. Mazkur tadqiqot bola obrazining ruhiy jihatini o‘rganish uchun muhim nazariy zamin yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy o‘zbek tilshunosligida shakllangan lingvopoetik, semantik va kontekstual yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda badiiy matndagi o‘xshatish birliklari bolaning ruhiy-emotsional holatini ifodalovchi lisoniy vosita sifatida o‘rganildi.

Tahlillar va natijalar. O‘xshatish insonning xotira va xayol tasavvurlari ishtirokida yuzaga keladi. Bunda o‘xshatilayotgan narsa haqidagi tasavvurlar insonning ayni paytda kuzatib turgan, real sezgilarga tayangan holda uning xotirasida mustahkamlangan, ya’ni hayot tajribasida ilgari kuzatilgan, idrok qilingan narsa-hodisalarning shakl-shamoili, belgi-xususiyatlarining qayta

tiklanishi, esga olinishi natijasida yuzaga keladi [5: 26]. Badiiy matnlarda bolalarning tashqi ko‘rinishi, xarakteri, ruhiyati va ichki olamini ta’sirchan va esda qolarli qilish uchun o‘xshatish vositasidan foydalaniladi.

Tahlil uchun olingan G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasida bolalarning ruhiy holati, xarakter, xulq-atvor va ijtimoiy-psixologik vaziyatlarni o‘xshatishlar vositasida ochib bergan:

It quvlagan tulkiday olazarak Omon menga ergashdi. [6: 26] Bolaning qo‘rquv, hadik va sarosimasi *it quvlagan tulkiday* o‘xshatishi orqali ifodalangan. Bu yerda *“it quvlagan tulki”* obrazi xavf ostidagi mavjudotning holatini anglatadi. “Olazarak” komponenti bilan birga o‘xshatish Omonning hadiksirashi, xavfni kutib turishi, atrofni kuzatishini ifodalaydi. O‘xshatishning predmet-obrazida mujassam bo‘lgan “ta’qibdan qochish” semasi bola ruhiyatidagi qo‘rquv va xavotir holatini aktualizatsiya qilgan.

Men bo‘lsam, domlaning nima niyatda ekanligini tushunmasdan, xurkovich kiyikdek oyog‘imni bir yerga g‘uj qilib qochishga hozirlangan, og‘zimni bo‘lsa, dodlashga juftlagan edim. [6: 45] Bu o‘xshatish bola ruhiyatidagi qo‘rquvning fiziologik-harakatiy ko‘rinishini beradi, ya’ni ruhiy holat faqat “qo‘rqdim” deb aytilmayapti, balki tana holati orqali ko‘rsatilmoqda.

Zinadan chiqqan itdek to‘rt oyoqlab narvonga tirmashib tomga chiqdim. [6: 47] *Zinadan chiqqan itdek* o‘xshatish komponentida bolaning yashash uchun kurashi, qo‘rquv aralash qochishi tasvirlangan. Bu misolda ruhiy holat biroz bilvosita tasvirlangan. Asosiy urg‘u harakatning noodatiyligi va tezligiga berilgan. Bola xavfli yoki shoshilinch vaziyatda odatdagi insoniy harakatdan chiqib, itga o‘xshash holatda harakat qilmoqda.

Men o‘sha ola-g‘ovur ichida, selda qolgan chumoliday beixtiyor edim. [6: 56] *Selda qolgan chumoli* obrazida *ojizlik, vaziyatni nazorat qila olmaslik, sarosima, yo‘nalishni yo‘qotish* semalarini berilgan. O‘xshatish obrazi bola ruhiyatidagi ojizlik, vaziyat oldida nochorlik va psixologik beqarorlik holatlarini obrazli tarzda ifodalagan.

Go‘yo yuragimga osmondan bir nur tushdi, badanim erigan qo‘rg‘oshinday iztirobga keldi. [6: 57] Jismoniy og‘irlik, issiqlik, ezilish kabi assotsiatsiyalarni uyg‘otadi.

Natijada erigan qo‘rg‘oshin → og‘irlik/ezilish → ruhiy bosim → iztirob voqelanadi. Bu o‘xshatish bola ruhiyatidagi kuchli emotsional zo‘riqish va iztirobni somatik/jismoniy obraz orqali ifodalagan.

Darbadarlikdan, o‘zimning simobday beqaror sayoqligimdan juda o‘kinar edim. [6: 66]

Bu yerda bolaning o‘z hayotiy holatini anglash va undan norozi bo‘lishi ko‘rinadi. Bu o‘xshatishni refleksiv ruhiy holat sifatida ham talqin qilish mumkin.

Bu ishimiz xuddi qorong‘i kechada, qora palos ustidan qora chumolining qora ko‘zini qidirishdek qiyin ko‘chgan edi. [6: 79] Bu ruhiy holatdan ko‘ra kognitiv idrok va vazifaning murakkabligi bilan bog‘liq.

Juda kuchli psixofiziologik o‘xshatish sifatida quyidagi misolni keltirish mumkin: *har ikkovimizning yuragimiz dard tekkan terak yaprog‘iday qaltirab turibdi.* [6: 82] Bu yerda ruhiy holat “yurak” somatik komponenti orqali berilgan.

G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasida o‘xshatishlar bola ruhiyatini bevosita nomlash vositasi sifatida emas, balki uning qo‘rquv, xavotir, sarosima, iztirob, yolg‘izlik, jirkanish, beqarorlik kabi emotsional-psixologik holatlarini obrazli tarzda reprezentatsiya qiluvchi lingvistik birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, hayvonot olami, tabiat hodisalari, predmet va moddiy substansiyalar obrazlari bolaning ichki kechinmalarini konkretlashtirishga xizmat qiladi.

Xulosalar. Biroq ularning tadqiqotida asosan bola obrazi boshqa obyektlarni tavsiflash uchun o‘xshatish etaloni sifatida tahlil qilingan. Mazkur maqolada esa boshqa jihat – o‘zbek badiiy matnida bola qahramonning o‘zi o‘xshatishlar orqali qanday tasvirlanishi, xususan, uning qo‘rquv, xavotir, sarosima, hayajon kabi ruhiy-emotsional holatlarining o‘xshatish vositasida qanday ifodalanishi tadqiq etiladi. Shu jihat maqolaning tadqiqot yo‘nalishi va yangiligini belgilaydi. Mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘xshatishlarning strukturaviy-semantik va lingvopoetik xususiyatlari yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, o‘xshatishlar vositasida aynan bola ruhiy holatining lisoniy-badiiy ifodalanishi alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha tizimli yoritilmagan. Mazkur maqolaning yangiligi ham ana shu jihat bilan belgilanadi. Tadqiqotda o‘xshatish etalonlari, ularning semantik

tabiati va kontekstual funksiyasi orqali bola qahramonning ichki ruhiy holatini yuzaga chiqaruvchi lisoniy mexanizmlar aniqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. 1-j. – 964 b.

2. Dusmatova N. O‘zbek va rus tillarida lug‘aviy graduonimiya: Filol. fan. fals. d-ri. (PhD)... diss. avtoref. – Toshkent, 2023. – 56 b.

3. Юлдашева Д. Ўзбек болаларига хос оғзаки ва ёзма матнларнинг антропоцентрик тадқиқи: Филол. фан. д-ри. (DSc)... дисс. – Фарғона, 2022. – 225 б.

4. Умурзаков Р. XX аср ўзбек қиссаларида бола образи: дав рва рухият: Филол. фан. фалс.д-ри (PhD) … дисс.автореф. – Фарғона, 2021. – 56 б.

5. Шамсиддинов Ҳ. Сўзлар функсионал-семантик синонимларининг шаклий ва маъновий табиати. – Тошкент: Университет, 2008. – 95 б.

6. G‘afur G‘ulom. Shum bola. – Toshkent: Sharq, 2015. – 160 b.

UO'K 808.3

IJTIMOIY TARMOQ TERMINLARINING NUTQIY AKTLARDA PRAGMATIK FUNKSIYALASHISH QONUNIYATLARI

J.Nusratov, o‘qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada virtual diskurs terminlarining zamonaviy o‘zbek nutqiy aktlaridagi pragmatik tabiati IMRAD standarti asosida tizimli ravishda tadqiq etiladi. Ijtimoiy tarmoq terminlarining (layk, ban, kontent, xayp, trolling, xeyter, akkaunt, strim) muloqot jarayonida shunchaki texnik tushuncha yoki nominativ birlik emas, balki so‘zlovchi niyatini (illokatsiyasini) ifodalovchi, muloqot strategiyalarini belgilovchi kuchli pragmatik vositaga aylanish qonuniyatlari ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *pragmalingvistika, nutqiy akt, IMRAD standarti, illokativ maqsad, perlokativ effekt, kommunikativ tejamkorlik tamoyili, virtual diskurs, semantik transformatsiya, trolling, ijtimoiy tarmoq leksikasi.*

Аннотация. *В данной научной статье на основе международного стандарта IMRAD системно исследуется прагматическая природа и особенности функционирования терминов виртуального дискурса в современных узбекских речевых актах. Раскрываются коммуникативно-лингвистические закономерности, при которых термины социальных сетей (лайк, бан, контент, хайп, троллинг, хейтер, аккаунт, стрим) в процессе интеракции превращаются из простых технических понятий или номинативных единиц в сильные прагматические средства, выражающие интенцию говорящего (иллокутивную силу) и определяющие стратегии речевого взаимодействия.*

Ключевые слова: *прагмалингвистика, речевой акт, стандарт IMRAD, иллокутивная цель, перлокутивный эффект, принцип экономии, виртуальный дискурс, семантическая трансформация, троллинг, лексика социальных сетей.*

Abstract. *This scientific article systematically investigates the pragmatic nature and functioning of virtual discourse terms within modern Uzbek speech acts, strictly based on the international IMRAD standard. It highlights the communicative and linguistic regularities through which social media terms (such as like, ban, content, hype, trolling, hater, account, stream) transition from mere technical concepts or nominal units into powerful pragmatic tools that express the speaker's communicative intentions (illocutionary force) and dictate interaction strategies.*

Keywords: *pragmalinguistics, speech act, IMRAD standard, illocutionary force, perlocutionary effect, principle of economy, virtual discourse, semantic transformation, trolling, social media lexicon.*

Kirish. Global raqamli o‘zgarishlar va axborot texnologiyalarining misli ko‘rilmagan darajada shiddatli taraqqiyoti insoniyat muloqot tizimini tubdan isloh qildi. An'anaviy muloqot shakllari o‘z o‘rnini ko‘p jihatdan interaktiv virtual platformalarga (Telegram, Instagram, Facebook, YouTube, TikTok va b.) bo‘shatib berdi [3:85]. Ushbu ijtimoiy-texnologik jarayon til tizimida, ayniqsa, uning

leksik va pragmatik sathlarida jiddiy lisoniy evrilishlarni yuzaga keltirdi. Yangi ijtimoiy tarmoq terminlarining o‘zbek tiliga jadallik bilan kirib kelishi va jonli muloqot diskursida ommalashishi tilshunoslikning eng dolzarb muammolaridan biriga aylandi.

Pragmalingvistika va nutqiy aktlar nazariyasining klassik konsepsiyalari (J.Ostin, J.Serl, j.Lich) til birliklarining muloqot jarayonidagi dinamik tabiatini, ya'ni til yordamida harakat qilish, ta'sir o‘tkazish qonuniyatlarini o‘rganadi. Biroq, raqamli makon sharoitida, virtual diskurs formatida ushbu qonuniyatlar o‘ziga xos transformatsiyalarga uchramoqda. O‘zbek tilshunosligida virtual muloqot leksikasi, internet terminlarining semantik xususiyatlari ma'lum darajada o‘rganilgan bo‘lsa-da (masalan, Sh.Safarov, A.Nurmonov maktablari doirasida pragmalingvistik tadqiqotlar olib borilgan) [3:102, 2:89] ushbu terminlarning jonli nutqiy aktlar tizimidagi konkret pragmatik funksiyalashish qonuniyatlari, ularning illokativ kuch va perlokativ effekt (tinglovchining ichki dunyosiga va xatti-harakatiga ta'sir) hosil qilish mexanizmlari hali ham monografik va tizimli ravishda tadqiq etilmagan. Ushbu tadqiqotning bosh maqsadi — o‘zbek tilidagi virtual va og‘zaki diskurs materiallari asosida ijtimoiy tarmoq terminlarining nutqiy aktlarda pragmatik funksiyalashishi va lisoniy qonuniyatlarini ochib berishdan iborat.

Metodlar. Ushbu ilmiy tadqiqot ob'ekti sifatida zamonaviy o‘zbek tilidagi virtual muloqot materiallari va ijtimoiy tarmoq terminlari qo‘llanilgan jonli og‘zaki nutq parchalari tanlab olindi. Tadqiqotning empirik bazasini shakllantirish maqsadida 2024-2026-yillar davomida eng ommabop ijtimoiy tarmoqlar hisoblangan Telegram, Instagram va YouTube platformalaridagi o‘zbek tilli segmentdan 500 dan ortiq mualliflik postlari, blogerlar chiqishlari hamda foydalanuvchilar tomonidan yozilgan 2000 dan ziyod interaktiv izohlar (kommentariylar) saralab olindi va pragmatik jihatdan tahlil qilindi.Tadqiqotda qo‘yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi zamonaviy lingvistik va pragmalingvistik metodlar majmuidan foydalanildi:

1. **1.Pragmalingvistik va diskursiv tahlil metodi:** Terminlarning so‘zlovchi niyati, kontekstual muhit va tinglovchiga ko‘rsatadigan pragmatik ta'sir darajasini (perlokativ effekt) aniqlash maqsadida qo‘llandi.2.**Nutqiy aktlar tasnifi (J.Serl modeli):** Ijtimoiy tarmoq terminlarining nutqiy harakat turlari bo‘yicha (direktivlar, ekspressivlar, deklarativlar va komissivlar) funksional taqsimotini aniqlash va guruhlash uchun xizmat qildi.3.**Kontekstual-semantik va distributiv tahlil:** Terminlarning asl denotativ (texnik) ma'nosidan ko‘chma, konnotativ, ya'ni ijtimoiy-psixologik va baholovchi ma'nolarga o‘tish (semantik transformatsiya) qonuniyatlarini tadqiq etishda foydalanildi.

Natijalar. O‘tkazilgan ko‘p bosqichli pragma-semantik va diskursiv tahlillar natijasida, ijtimoiy tarmoq terminlarining zamonaviy o‘zbek nutqiy aktlarida o‘ziga xos tizimli qonuniyatlar asosida funksiyalashishi aniqlandi. Ushbu qonuniyatlar quyidagi to‘rtta fundamental lisoniy fenomenda namoyon bo‘ladi:

1. Illokativ maqsadni modifikatsiyalash va kuchaytirish qonuniyati. Ijtimoiy tarmoq terminlari an'anaviy nutqiy aktlarning strukturaviy va mazmuniy qolipini o‘zgartirib, ularga yangi illokativ kuch bag‘ishlaydi. Masalan, *Direktiv aktlarda (Iltimos, talab, buyruq):* “Kanalimizga albatta a'zo bo‘ling va layk bosing!” gapida layk va a'zo bo‘lish terminlari tinglovchini jismoniy-virtual harakatni bajarishga undaydi va pragmatik motivatsiya vazifasini o‘taydi. *Deklarativ aktlarda (Hukm, taqiq, e'lon):* “Izohlarda haqorat qilganlar darhol banga ketadi” konstruksiyasidagi ban (banga tiqish, bloklash) termini kommunikativ munosabatlarni uzish, ijro hokimiyatini (hukmni) qo‘llash deklaratsiyasidir.

2. Kommunikativ tejamkorlik (Lisoniy kondensatsiya) qonuniyati. Virtual muloqot makoni o‘ta tezkor va lakonik axborot almashinuvini taqozo etadi. Ijtimoiy tarmoq terminlari butun boshli situativ vaziyatlarni va murakkab semantik ma'nolarni o‘zida mujassamlashtirib, lisoniy resurslarni keskin tejaydi (Zipf lisoniy tejamkorlik qonuniyati).

3. Semantik transformatsiya va emotsionallashuv qonuniyati. Tarmoq terminlari jonli muloqot aktiga kirishganda dastlabki sof denotativ (denotative) yoki texnik ma'nosidan uzoqlashadi va kuchli konnotativ, ya'ni emotsional-baholovchi xarakter kasb etadi. Masalan, feyk (fake) termini dastlab "soxta profil, yolg‘on akkaunt" ma'nosini anglatgan bo‘lsa, nutqiy muloqotda u ekspressiv aktlarning asosi bo‘lib xizmat qiladi va "mutlaqo yolg‘on, ishonchsiz, soxtakor, aldovchi" kabi keng ko‘lamli pragmatik ma'nolarni tashiydi ("Bu feyk xabarlarga hech kim ishonmaydi").

4. Ijtimoiy identifikatsiya va muloqot ssenariysini belgilash qonuniyati. Nutqiy aktdagi ijtimoiy tarmoq terminlari so‘zlovchi va tinglovchining ijtimoiy statusini, yosh guruhini,

professionallik darajasini va qaysi virtual submadaniyatga mansubligini ko‘rsatuvchi lingvistik marker (sociolinguistic marker) hisoblanadi. Mazkur terminlar qo‘llanilgan zahoti nutqiy aktning rasmiylik darajasi pasayadi va muloqot interaktiv, erkin ssenariyga ko‘chadi.

Muhokama. Olingan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoq terminlarining o‘zbek tilida funksiyalashishi shunchaki leksik qatlamning boyishi (neologizmlar paydo bo‘lishi) jarayoni emas, balki chuqur pragma-diskursiv hodisadir. Mualliflar ilgari surgan g‘oyalar shuni tasdiqlaydiki, ushbu terminlar muloqot jarayonida J.Lechning "Muloyimlik maksimasi" (Politeness principle) va G.Paysning "Kommunikativ hamkorlik tamoyillari"ni virtual diskurs talablari asosida qayta modifikatsiyalaydi.

Avvalgi tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoq so‘zlari ko‘proq jargon yoki jargonizmlar, til madaniyatini buzuvchi salbiy unsurlar sifatida baholangan bo‘lsa, ushbu tahlil ularning lisoniy tizimdagi muqarrar va qonuniy funksional tabiati mavjudligini isbotlaydi. Chunki zamonaviy o‘zbek virtual diskursi o‘ta tezkor va ixcham muloqot shakliga muhtoj. Biroq, tadqiqotning boshqa bir jihati xavotirli tendensiyalarni ham ochib beradi: trolling, xeyterlik, ban, xit-parad kabi terminlarning agressiv va salbiy konnotatsiyada faollashuvi o‘zbek internet segmentida verbal tajovuzkorlik (verbal aggression) va destruktiv nutqiy aktlarning ortib borayotganidan dalolat beradi.

Xulosa. Ijtimoiy tarmoq terminlarining zamonaviy o‘zbek nutqiy aktlarida pragmatik funksiyalashishi tilning ichki imkoniyatlari rivojlanishi va lisoniy tejamkorlik tamoyilining yaqqol namunasidir. O‘tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:Ijtimoiy tarmoq terminlari nutqda nominal (nomlash) funksiyasidan ko‘ra ko‘proq pragmatik (illokativ kuch bag‘ishlash, ta'sir ko‘rsatish va subyektiv munosabat bildirish) funksiyalarni bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford University Press.
2. Searle, J. R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge University Press.
3. Safarov, Sh. (2008). Pragmalingvistika. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
4. Leech, G. N. (1983). Principles of Pragmatics. London: Longman.

UO'K 81'373.7:811.133.1:512.133

FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA INSON XARAKTERINI IFODALOVCHI KOMPARATIV FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

M.M.Primova, o‘qituvchi, Alfraganus universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada fransuz va o‘zbek tillarida inson xarakterini ifodalovchi komparativ (qiyosiy) frazeologik birliklar lingvokognitiv va lingvomadaniy jihatdan qiyosiy tahlil qilinadi. Komparativ frazeologizmlar ikki konseptual sohaning o‘zaro proeksiyasi asosida shakllanuvchi kognitiv model sifatida qaralib, ularda etalon obraz vazifasini bajaruvchi hayvon, tabiat va milliy turmush obrazlarining baholovchi funksiyasi ochib beriladi.*

Tayanch iboralar: *komparativ frazeologik birlik, inson xarakteri, konsept, kognitiv model, etalon obraz, madaniy kod, lingvomadaniyatshunoslik, aksiologiya, fransuz tili, o‘zbek tili.*

Аннотация. *В статье проводится сопоставительный лингвокогнитивный и лингвокультурологический анализ компаративных (сравнительных) фразеологических единиц, выражающих характер человека, во французском и узбекском языках. Компаративные фразеологизмы рассматриваются как когнитивная модель, формирующаяся на основе проекции двух концептуальных областей; раскрывается оценочная функция образов животных, природы и национального быта, выступающих в роли эталона.*

Ключевые слова: *компаративная фразеологическая единица, характер человека, концепт, когнитивная модель, эталонный образ, культурный код, лингвокультурология, аксиология, французский язык, узбекский язык.*

Abstract. *The article presents a comparative linguocognitive and linguocultural analysis of comparative phraseological units denoting human character in French and Uzbek. Comparative phraseological units are treated as a cognitive model formed through the projection of two*

conceptual domains, and the evaluative function of animal, nature and everyday-life images serving as cultural standards is revealed.

Key words: *comparative phraseological unit, human character, concept, cognitive model, standard image, cultural code, linguoculturology, axiology, French, Uzbek.*

Kirish. Inson xarakterini tilda obrazli ifodalashning eng mahsuldor usullaridan biri komparativ (qiyosiy) frazeologik birliklar hisoblanadi. Bunday birliklarda shaxsning muayyan xususiyati boshqa ob'ekt, hayvon, o'simlik, tabiat hodisasi yoki madaniy obraz bilan qiyoslash orqali baholanadi. Komparativ frazeologizmlar inson haqidagi milliy stereotiplar, etnomadaniy bilimlar va jamoaviy tajribaning tildagi ifodasi bo'lib, xarakter konseptini obrazli va ekspressiv tarzda verballashtirishda muhim o'rin tutadi. Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikda inson xarakteri shaxsning barqaror individual xususiyatlari tizimi sifatidagina emas, balki inson ongida konseptuallashuvchi hamda til orqali verballashuvchi lingvokognitiv hodisa sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan fransuz va o'zbek tillari kabi tipologik jihatdan farqli, madaniy tajribasi turlicha bo'lgan tillarda komparativ frazeologizmlarni qiyosiy o'rganish xarakter konseptining universal va milliy-spesifik jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Komparativ frazeologik birliklarning nazariy asoslari frazeologiya va kognitiv tilshunoslikning umumiy qarashlariga tayanadi. J. Lakoff va M. Jonson inson tafakkuridagi metaforik modellar abstrakt tushunchalarni konkret obrazlar orqali anglash imkonini berishini asoslab bergan bo'lib [1], mazkur qarash komparativ frazeologizmlarni ikki konseptual sohaning proeksiyasi sifatida talqin qilishga zamin yaratadi. V.N. Teliya frazeologizmlarni xalqning madaniy xotirasi va milliy dunyoqarashini saqlovchi til birliklari sifatida baholab, ular orqali jamoaviy kognitiv tajriba avloddan avlodga uzatilishini ta'kidlaydi [2]. V.M. Ogolsev turg'un qiyoslarni frazeologik tizimning alohida qatlami sifatida ajratib, ularning struktur-semantik xususiyatlarini atroflicha yoritgan [3]. A.V. Kunin komparativ frazeologizmlarni frazeologik birliklarning mustaqil struktur tipi sifatida tavsiflab, ularda birinchi komponentning to'g'ri, ikkinchi komponentning esa qayta anglashilgan ma'noda kelishini ko'rsatgan [4].

Fransuz tilshunosligida Sh. Balli qiyosiy iboralarni tilning ekspressiv vositalari sifatida tahlil qilgan bo'lsa [5], A. Rey va S. Shantro fransuz frazeologizmlarining madaniy-tarixiy motivlanishini lug'aviy jihatdan tavsiflagan [6]. V.G. Gakning qiyosiy leksikologiyaga oid ishlari fransuz tili materialini boshqa tillar bilan qiyoslashning metodologik asoslarini belgilagan [7]. Lingvomadaniy yondashuv doirasida V.A. Maslova [8] frazeologik obrazlarni madaniy kodlar tizimi sifatida talqin qiladi.

O'zbek tilshunosligida Sh. Rahmatullayev frazeologik birliklarning semantik tabiati va lug'aviy tavsifini ishlab chiqqan [9], B. Yo'ldoshev ularning uslubiy vazifalarini tadqiq etgan [10], N. Mahmudov esa frazeologizmlarni milliy tafakkur va lingvomadaniy tahlil nuqtai nazaridan o'rganish zarurligini asoslagan [11]. M.A. Sulaymonova nemis va o'zbek tillari materialida inson xarakterini ifodalovchi frazeologizmlarni qiyosiy tahlil qilib, ularning milliy-madaniy motivlanishidagi farqlarni ko'rsatgan [12]. Mazkur manbalar tahlili komparativ frazeologizmlarni tadqiq etishda struktur-semantik yondashuvni kognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan komparativ frazeologik birliklar ikki konseptual sohaning o'zaro proeksiyasi asosida shakllanadi. Birinchi sohani insonning xarakter xususiyati tashkil etsa, ikkinchi sohani mazkur xususiyatni ramziy tarzda ifodalovchi etalon obraz hosil qiladi [1]. Shu ma'noda komparativ frazeologizmlar xarakter konseptining kognitiv modeli sifatida namoyon bo'ladi va ularda muayyan hayvon, predmet yoki tabiat hodisasi milliy madaniyatda shakllangan etalon xususiyatning tashuvchisi vazifasini bajaradi.

Fransuz tilida inson xarakteriga oid komparativ frazeologizmlar asosan *comme* bog'lovchisi ishtirokida shakllanadi va ko'p hollarda hayvon obrazlariga tayanadi: *têtu comme une mule* (xachirdek qaysar), *rusé comme un renard* (tulkidek ayyor), *doux comme un agneau* (qo'zidek muloyim), *fidèle comme un chien* (itdek vafodor), *fier comme un paon* (tovusdek manman), *bavard comme une pie* (zag'chadek sergap).

Masalan: *Il est têtu comme une mule: personne ne peut le faire changer d'avis* (U xachirdek qaysar, hech kim uni fikridan qaytara olmaydi). Bu misolda *mule* obrazi fransuz milliy madaniyatida qaysarlikning kognitiv etaloni sifatida namoyon bo‘lgan. Yana bir misol: *Elle est douce comme un agneau avec les enfants* (U bolalarga nisbatan qo‘zidek muloyim). Bu yerda *agneau* obrazi mehribonlik va yumshoqfe'llikni ifodalashga xizmat qilmoqda. Ko‘rinib turibdiki, fransuz tilida xarakterning ijobiy va salbiy jihatlarini ifodalashda hayvoniy obrazlar faol ishtirok etadi va muayyan hayvonning tabiiy xususiyati inson xarakteriga ko‘chiriladi.

O‘zbek tilida ham komparativ frazeologizmlar xarakter konseptini ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi, biroq ularda qiyoslash uchun milliy turmush tarzi, chorvachilik madaniyati va tabiat bilan bog‘liq obrazlar ko‘proq tanlanadi. Tahlil qilingan materiallar quyidagi birliklar mahsuldor ekanligini ko‘rsatdi: *qo‘ydek yuvosh, sherdek mard, tulkidek ayyor, bo‘ridek ochko‘z, toshdek qattiq, boladek sodda, suvdek tiniq*.

Masalan: *U sherdek mard yigit edi, hech qanday xavfdan qo‘rqmasdi*. Bu yerda *sher* jasorat, matonat va qo‘rqmaslikning milliy etaloni sifatida qo‘llangan. Yana bir misol: *Qo‘ydek yuvosh inson hech kimga ozor bermaydi*. Bu yerda *qo‘y* obrazi muloyimlik, itoatkorlik va kamtarlikning milliy simvoli sifatida namoyon bo‘lgan. Shuningdek, *toshdek qattiq, boldek shirin, paxtadek yumshoq* kabi birliklar inson xarakteriga baho berishda tabiat va milliy hayot tarzi bilan bog‘liq konseptual manbalardan foydalanishini ko‘rsatadi.

Xarakter konseptining kognitiv modellari. Tahlil qilingan materiallar asosida ikki tilda quyidagi asosiy konseptual modellar ajratildi. Birinchisi – *xarakter – yurak* modeli bo‘lib, har ikki tilda ham insonning ichki ma'naviy dunyosi yurak konsepti orqali anglashiladi: fransuz tilida *avoir bon cœur, sans cœur*, o‘zbek tilida *yuragi keng, yuragi tosh*. Ikkinchisi – *xarakter – ko‘ngil* modeli bo‘lib, o‘zbek milliy tafakkurida alohida o‘rin egallaydi (*ko‘ngli ochiq, ko‘ngli oq, chin ko‘ngildan*); fransuz tilida mazkur funksiya qisman *âme* va *cœur* komponentlari orqali amalga oshiriladi. Uchinchisi – *xarakter – hayvon* modeli bo‘lib, komparativ frazeologizmlarning asosiy qatlamini tashkil etadi. To‘rtinchisi – *xarakter – tabiat* modeli bo‘lib, o‘zbek tilida faol (*toshdek qattiq, suvdek tiniq, boldek shirin*), fransuz tilida esa nisbatan cheklangan.

Muhokama. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, fransuz va o‘zbek tillaridagi komparativ frazeologik birliklar umumiy kognitiv mexanizm – qiyoslash asosida shakllanadi va har ikki tilda ham «inson xarakteri – baholanuvchi ijtimoiy qadriyat» degan universal kognitiv model kuzatiladi. Biroq mazkur model har bir tilda turli obrazlar va madaniy kodlar orqali ifodalanadi, bu esa ularning milliy-obrazli asoslari ma'lum darajada farqlanishiga olib keladi.

Etalon obrazlarning baholovchi funksiyasi. Har ikki tilda ham sher, tulki, qo‘y, it kabi universal hayvon obrazlari uchrasa-da, ularning baholovchi funksiyasi hamma vaqt ham bir xil emas. Fransuz tilida *chien* obrazi ko‘proq sadoqat ramzi sifatida ijobiy baholansa (*fidèle comme un chien*), o‘zbek tilida *itdek* komponenti ishtirok etgan birikmalarning aksariyati salbiy yoki kamsituvchi konnotatsiyaga ega. Aksincha, o‘zbek milliy madaniyatida qo‘y muloyimlik va yuvoshlik ramzi bo‘lsa, fransuz tilida bu vazifani ko‘proq *agneau* (qo‘zi) bajaradi. Bu hol bir xil zoonimning turli madaniyatlarda turlicha aksiologik yuk olishini va etalon obraz tanlovi xalqning hayvonot olami haqidagi milliy tasavvurlari bilan belgilanishini tasdiqlaydi [2; 8].

Frazeologik birliklarning milliy-madaniy mazmuni ularning ichki obrazliligida namoyon bo‘ladi. Fransuz tilida xarakter konseptini verballashtirishda hayvonot kodi (renard, lion, mule, chien, agneau), abstrakt axloqiy kategoriyalar (cœur, honneur, sang-froid) hamda ijtimoiy munosabatlar va individualizm bilan bog‘liq kodlar ustunlik qiladi. O‘zbek tilida esa somatik kod (yurak, ko‘ngil, bag‘ir, yuz, til), tabiat kodi (tosh, suv, bol) va oila hamda milliy axloq kodi (mehr, vijdon, or-nomus, hurmat) mahsuldor hisoblanadi. Demak, fransuz tilida xarakter konsepti ko‘proq hayvonlar orqali verballashsa, o‘zbek tilida hayvon obrazlari bilan bir qatorda tabiat va milliy turmushga oid ob'ektlar ham keng ishtirok etadi.

Komparativ frazeologik birliklar muloqotda faqat axborot berish vazifasini emas, balki pragmatik ta'sir ko‘rsatish vazifasini ham bajaradi. Ularning asosiy pragmatik funksiyalari shaxsga ijobiy yoki salbiy baho berish, kommunikativ ta'sirni kuchaytirish, ekspressivlik va emotsionallikni oshirish, milliy-madaniy koloritni saqlash hamda muloqot ishtirokchilari o‘rtasida umumiy madaniy

bilimlarni faollashtirishdan iborat. Shu bois xarakter konseptini ifodalovchi komparativ frazeologizmlar kommunikativ-pragmatik jihatdan yuqori funksionallikka ega bo‘lgan birliklar hisoblanadi.

Umumlashtirib aytganda, ikki tilda quyidagi umumiy xususiyatlar kuzatiladi: inson xarakteri baholovchi kategoriya sifatida konseptuallashadi; ijobiy va salbiy aksiologik oppozitsiyalar mavjud; hayvonlar orqali obrazlashtirish universal xususiyatga ega; kognitiv metaforalar muhim rol o‘ynaydi. Farqli xususiyatlar esa quyidagilardan iborat: fransuz tilida analitik konstruksiyalar va comme bog‘lovchili modellar ustunlik qiladi; o‘zbek tilida somatik va tabiat kodlari mahsuldor hisoblanadi; fransuz tilida individual xususiyatlar ko‘proq baholansa, o‘zbek tilida jamoaviy va axloqiy qadriyatlar yetakchilik qiladi.

Fransuz va o‘zbek tillarida inson xarakterini ifodalovchi komparativ frazeologik birliklarni qiyosiy tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, komparativ frazeologizmlar ikki konseptual sohaning proeksiyasi asosida shakllanuvchi kognitiv model bo‘lib, ularda etalon obraz muayyan xarakter xususiyatining milliy madaniyatda qabul qilingan tashuvchisi vazifasini bajaradi. Ikkinchidan, har ikki tilda ham xarakter konsepti «yurak», «hayvon» modellari orqali verballashsa, «ko‘ngil» va «tabiat» modellari o‘zbek tiliga xos milliy-spesifik xususiyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Uchinchidan, bir xil zoonimik obrazlar (it, qo‘y, qo‘zi) ikki tilda turlicha aksiologik yuk olishi etalon obraz tanlovining xalqning hayvonot olami va tabiat haqidagi milliy tasavvurlari bilan belgilanishini ko‘rsatadi. To‘rtinchidan, fransuz tilida hayvonot kodi, abstrakt axloqiy kategoriyalar va individualizm bilan bog‘liq kodlar ustunlik qilsa, o‘zbek tilida somatik, tabiat hamda oila va milliy axloq kodlari mahsuldor hisoblanadi. Nihoyat, komparativ frazeologik birliklar inson xarakteriga baho berishning universal kognitiv mexanizmiga asoslangan bo‘lsa-da, ularning obrazli manbalari, aksiologik yo‘nalishi va milliy-madaniy mazmuni har bir xalqning dunyoqarashi hamda etnomadaniy tajribasini o‘zida mujassam etadi. Shu jihatdan mazkur birliklar xarakter konseptining lingvokognitiv va lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishda hamda inson haqidagi milliy bilimlarni saqlash, baholash va avloddan avlodga yetkazishda eng muhim frazeologik vositalardan biri sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
2. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
3. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – 159 с.
4. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1996. – 381 с.
5. Bally Ch. Traité de stylistique française. – Paris: Klincksieck, 1951. – 331 p.
6. Rey A., Chantreau S. Dictionnaire des expressions et locutions. – Paris: Le Robert, 2007. – 1086 p.
7. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М.: Международные отношения, 1977. – 264 с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
9. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 407 b.
10. Yo‘ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 1999. – 200 b.
11. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – №5. – B. 3–16.
12. Sulaymonova M.A. Nemis va o‘zbek tillarida inson xarakterini ifodalovchi frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili: Filol. fan. nomz. diss. – Toshkent, 2005. – 156 b.

UO’K 811.512.133'28

OMON MATJON IJODIDA DIALEKTIZM BIRLIKLARI

M.S.Qodirova, talaba, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Omon Matjon ijodida dialektizm birliklar – shevalar, o‘g‘uz lahjasiga oid bo‘lgan so‘zlar tahlil qilinadi. Tilshunoslikda sheva va adabiy til o‘rtasidagi farqlar ko‘rsatiladi. Xorazm shevasiga oid lahjalar xususida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar: *sheva, lahja, adabiy til, dialekt, etnografik dialektizm, grammatik dialektizm, fonetik dialektizm.*

Аннотация. *В данной статье анализируются диалектические единицы — диалекты, слова, относящиеся к огузскому диалекту, в творчестве Амона Матжона. В лингвистике показаны различия между диалектом и литературным языком. Рассматриваются диалекты, относящиеся к хорезмскому диалекту.*

Ключевые слова: *диалект, литературный язык, этнографический диалектизм, грамматический диалектизм, фонетический диалектизм.*

Abstract. *This article analyzes dialectic units - dialects, words related to the Oghuz dialect in the work of Amon Matjon. In linguistics, the differences between dialect and literary language are shown. The dialects related to the Khorezm dialect are discussed.*

Key words: *dialect, dialect, literary language, dialect, ethnographic dialectism, Grammatical dialectism, phonetic dialectism*

Dialektizm - bu adabiy tilga nisbatan muayyan hudud shevasiga xos bo‘lgan so‘z, ibora yoki grammatik shakldir. Ular fonetika, leksika, morfologiya va sintaksis kabi tilning barcha sohalariga taalluqli bo‘lishi mumkin va badiiy asarlarda personaj nutqini individuallashtirish yoki mahalliy o‘ziga xoslikni ko‘rsatish uchun qo‘llanadi.

Dialekt so‘zi grekcha bo‘lib, sheva degan ma’noni anglatib, (aslida qabila tili demakdir), aksariyat til xususiyatlari o‘xshash bo‘lgan shevalarni birlashtiradi.[Ashirboyev S., 2023. 4]

Lahja – arabcha so‘z bo‘lib u ham ravish, tarz, yo‘sin, sheva ma’nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o‘zbek tilining taraqqiyotiga asos bo‘lgan sheva va dialektlarning eng yirik to‘dasini anglatadi. U shevaning fonetik, leksik, so‘z yasalishi hamda Grammatik xususiyatlarini ma’lum bir tizim asosida o‘zida birlashtirgan shevalar yig‘indisi hisoblanadi.Ayni vaqtda tilimizda uchta lahja bor: 1. Qarluq lahjasi; 2. Qipchoq lahjasi ; 3.O‘g‘uz lahjasi. [Ashirboyev S., 2023. 4]

Sheva- forscha ravish, tarz, yo‘sin degan ma’nolarni bildirib, fanda biror tilning o‘ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan kichik territoriyaga oid qismini anglatadi. [Ashirboyev S., 2023. 4]

Adabiy til- umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma’lum me’yorlarga solingan shakli. Adabiy tilda so‘zlashmoq.

Adabiy tilda dialektizmlarni qo‘llash uslublararo cheklangan. Ular badiiy uslubda ko‘proq uchraydi, ammo publitsistik uslubda qisman, ilmiy va rasmiy uslublarda esa deyarli ishlatilmaydi. Ba’zi so‘zlar adabiy til va dialektda qo‘llangani holda boshqa dialektda boshqa ma’noni ifodalaydi.

Dialekt shevaga nisbatan keng ma’noda qo‘llaniladi. Adabiy tildan o‘zining ba’zi bir xususiyatlari (chunonchi, fonetik, grammatik, leksik xususiyatlari) bilan farqlanadigan biror umummilliy tilning yirikroq bo‘lagi dialekt deb yuritiladi. U tilning eng kichik bo‘lagi sanalgan shevalarning bir qanchasini o‘z ichiga oladi, ya’ni u shevalar yig‘indisidan tashkil topadi. Masalan, qirq, saroy, jo‘sh, nayman, qipchoq, qoraqalpoq, baxmal, ming, burgut kabi shevalar birlashib, o‘zbek tilining qipchoq dialektini tashkil qiladi. Lekin ba’zan dialekt atamasining tor ma’noda, ko‘pincha, sheva ma’nosida qo‘llanilishi ham uchraydi: Buxoro dialekti kabi. [Yoqub Saidov., 2022.4]

Dialektizm tilshunoslikning barcha sohalariga taalluqli. Badiiy ijodda dialektizmlar narsa, voqea va hodisaga mahalliy urg‘u berish maqsadida qo‘llanadi.

Yozuvchilar badiiy asarda yaratayotgan qahramonlarni o‘zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib, shevaga xos so‘zlarni qo‘llaydilar. Tilshunoslikka oid adabiyotlarda shevaga doir birliklar fonetik, leksik va Grammatik dialektizmlar sifatida tasnif qilinadi. Fonetik dialektizmlar asosan, tovushlarni o‘zgartirib qo‘llash, tovush orttirishi, tovush tushishi ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Adabiy til me’yorlariga asoslangan, barcha uchun birdek tushunarli, biron bir so‘zning turli hududlarda turlicha qo‘llanilishi leksik dialektizmni hosil qiladi.

Masalan: adabiy me’yorlariga asoslangan “ Narvon “ so‘zi Samarqand,

Farg‘ona kabi viloyatlarda “shoti” tarzida qo‘llanadi.Leksik dialektizmlar o‘z navbatida ichki guruhlarga bo‘lib o‘rganiladi. 1.Sof leksik dialektizmlar; 2. Etnografik dialektizmlar; 3. Semantik dialektizmlar.

Adabiy tilda ham, shevada ham mavjud bo‘lgan biron bir so‘z,

Shevalarda adabiy tilda bo‘lmagan ma’nosi bilan qo‘llanilishi semantik dialektizmlarni hosil qiladi. Grammatik dialektizmlar so‘z qurilishi bilan bog‘liq dialektizmlardir. Ular ham o‘z ichida morfologik va sintaktik dialektizmlarga bo‘linadi.

O‘zbek shevalarining o‘rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo‘lgan professor E.D.polivonov, mashhur professorlar K.K.Yudaxin, G‘ozi Olim, A.K.Borokov, V.V.Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o‘zbek olimlari yetishib chiqdi. O‘zbek shevalari akademik Sh.Shoabdurahmonov, professor va fan doktorlari M.Mirzayev, F.Abdullaev, S.Ibrohimov, X.G‘ulomov, Y.G‘ulomov, A.Aliev, A.Shermatov, A.Jo‘raev, O.Madrahimov, T.Yo‘ldoshev, N.Rajabov, X.Doniyorov, T.Nafasov, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov va boshqa olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan. Bu professor va fan doktorlari bilan birga 50 ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o‘zbek shevalari bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar va olib bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o‘zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va deyarli barcha lahja va shevalar sinxronik tarzda o‘rganib chiqildi, lug‘atlar tuzildi. O‘zbek dialektlari hamon tadqiqot obyekti bo‘lishi mumkin, ya’ni endilikda o ‘zbek shevalarining barcha masalalarning o ‘rganilishi o ‘zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi. [Ashirboyev.S.,2023 45]

Omon Matjon asarlaridagi dialektlarning tahliliga to‘xtaladigan bo‘lsak:

O, tun –so‘lim dengiz ... Mayoqchi kabi
Suluv hamrohim-la shaylayman qayiq.
Ufq-o‘tgan kunning qizg‘ish ko‘lmagi,
Yo‘ldoshim ro‘molin ***chayar cho‘nqayib****.*
Ko‘zlarim charchaydi ... va peshanamga
Bosilar ufqqa ***chayilgan*** *qayiq.*
“ Qara,-der. Hamrohim,-keldik naq tongda! “
…va **asta** quyoshga taqalar qayiq [O.Matjon, “Seni yaxshi ko‘raman” 1981. 21].

Bu she’rda **chayar** so‘zi yuvmoq ma’nosini anglatgan va u Xorazm shevasida faol qo‘llanadi. **Cho‘nqayib** so‘zi esa egilib degan ma’noni anglatadi. Ba’zi manbalarda esa tikka holda degan ma’noda ham keladi. Masalan: soching **cho‘nqayib** qolibdi, ya’ni soching tikka bo‘lib qolibdi qabilidagidek gap ham Xorazm shevasida mavjud.

Asta so‘zi esa sekin, muloyim, oddiy ma’nolarda qo‘llanadigan shevaga xos so‘z sanaladi.

Omon Matjon o‘z ijodida Xorazm shevalariga xos so‘zlardan o‘rinli foydalanib, shevalarimizning o‘ziga xos so‘z boyligini ko‘rsatib berdi. Buning isboti sifatida quyidagi she’rlardan olingan bandlarni keltirish mumkin:

Omon Matjonning “O‘rtamizdagi birgina olma” to‘plamidagi she’rini tahlil qiladigan bo‘lsak:

O‘rtamizda ***birgina*** *olma –*
Olam ichra yumaloq ilinj.
O‘rtamizda ***birgina*** *olma-*
Balki g‘am u yo balki sevinch.

Ushbu misralarda **birgina** so‘zi shevaga xos so‘z sanaladi. Adabiy til me’yorlarida u bittagina, faqat bitta, yagona ma’nolarida qo‘llanadi. Bu so‘z Toshkent, Samarqand, Xorazm, Qashqadaryo-Qashqar shevalarida uchratishimiz mumkin, lekin bu so‘zga o‘zbeklarning ko‘pchiligi tushunadi. Omon Matjon xorazmlik bo‘lganligi tufayli asarlarida xorazm shevasi ko‘p uchraydi. Ko‘p hollarda o‘g‘uz lahjasini ko‘rishimiz mumkin. Xorazm shevalari 3 ta guruhga bo‘linadi:

1.Janubiy Xorazm guruhi; 2.O‘rta Xorazm guruhi; 3.Shimoliy Xorazm guruhi.

Shulardan birinchi guruh (Xiva, Xonqa, Urganch, Hazorasp, Qo‘shko‘pir, Yangiariq, To‘rtko‘l) o‘g‘uz, ikkinchi – o‘rta guruh (Gurlan-Mang‘it) qipchoq va uchinchi guruh (Qo‘ng‘irot, Xo‘jayli, Qipchoq, Mang‘itning ayrim hududlari) esa “qozoqlashgan“ qipchoq lahjasiga mansub ekanligini qayd etadi. Omon Matjon esa ijodida birinchi guruh shevalaridan keng foydalangan.

Ko‘p ***titma*** *muhabbat kitoblarini,*
Kitoblar dil do‘sting bo‘lolmas sening,
Bu ishqning tarixi mening qalbimda,

Sen faqat mening bo'l,
Meniki,
Mening. (O.Matjon "Maqsudam" 2021 28)

" Titma" so'zi o'zbek tilida nisbatan kam qo'llanadigan bo'lib, ba'zi mintaqaviy shevalarda uchraydi. Jumladan, Gurlan shevasida ham bu so'zdan foydalaniladi. U qidirmoq ma'nosida qo'llanadi.

Taqdir, nega ishqning ikki yulduzin
Bir qutlug' ayyomda etdingu bunyod,
Quyun, ***chochinlarga*** *tashlading bizni,*
Tiniq bir osmonda qo'ymading ozod ?! (O.Matjon "Maqsudam" 2021 26)

"Chochin" so'zining o'zbek tilida bir nechta ma'nolari bor, ammo eng keng tarqalgani bu yomg'ir, ya'ni yomg'ir yog'ayotgan paytda shamol bo'lishi va cho'qish (biror narsaga urilmoq, bosib o'tmoq). Shevada esa "chochin" so'zi asosan "cho'l", "yaydoq dalalar" yoki "odam yashamaydigan uzoq, qarovsiz joylar" ma'nosini bildiradi. Gap mazmunidan kelib chiqqanda, "bizni cho'chinlarga tashlading" iborasi "bizni kimsasiz joylarga, sahrolarga yoki uzoq, qarovsiz hududlarga tashlab ketding" degan ma'noni anglatadi.

Men ilhomni ko'rdim –uyquda edi,
Uyg'otmoqqa ***unnash*** *behuda edi.*
Parishonligimni ko'rpadek yopib,
Yotar g'amlarimga yostiqdek botib,
Meni notinch qilgan sirlar galma-gal
Uni belanchakdek ***chayqar*** *bu mahal.*
U uxlar olisdan qaytgan kishiday,
O'ylarimni *ko'rib yotar tushida.*

Ushbu she'rda "unnash" so'zi harakat qilish, urinish ma'nosida qo'llanilib, uyg'otishga urinish samarasiz degan ma'noni ifodalagan.

Chayqar so'zi ba'zi hududlarda shevaga xos so'z hisoblanadi. Adabiy tilda esa bu so'z tebratish ma'nosida keladi.

O' y- xayolan fikr, mulohaza yuritish jarayoni va uning natijasi; fikr mulohaza.

Ushbu so'zlar qipchoq lahjasida ham qo'llaniladi.

Quyosh tong oldida qizargan kabi,
G'unchalar ***qisinib*** *yuz yorgan kabi*
Iymanib kelasan,
Ochilolmaysan:
"Anavilar bor-da, o'shalar " deysan. (O.Matjon "Seni yaxshi ko'raman" 1981 6)

Parchadagi **qisinib** so'zi biror ish yoki harakat qilishga botinolmay, istihola qilib tortinmoq, iymanmoq, qimtinmoq ma'nosida kelgan.

Davra oling, **o'ynoli,**
"Lazgi" chaling ***o'ynoli.***
Larza soling, ***o'ynoli,***
O'ynab qoling, ***o'ynoli !***
Bu-navbahor, ***o'ynoli,***
Sayradi tor, ***o'ynoli.***
O'rtada, yor ***o'ynoli,***
Dil intizor, ***o'ynoli !***
Sabo bo'lib ***o'ynoli,***
Daryo bo'lib ***o'ynoli.***
Ziyo bo'lib ***o'ynoli,***
Dunyo bo'lib ***o'ynoli.*** *(O.Matjon "Maqsudam" 2021 22)*

Omon Matjonning bu she'rida epifora bo'lib kelgan "O'ynoli" so'zi og'uz lahjasiga mansub bo'lib, "o'yin"(harakat, ko'ngilochar mashg'ulot) otidan "-li" qo'shimchasi bilan yasalib o'ynoli shakliga o'zgargan. Ya'ni "o'ynaylik" dan "o'ynoli" ga o'tishda "y" tovushining tushib qolishi va

"ay" o'rniga "o" unlisining, "lik" o'rniga "li" ning qo'llanilishi fonetik o'zgarish sifatida qaraladi va bu so'z misraga kutilmagan ohangdorlik, uslubiy bo'yoq berganligi ma'lum. Bu so'zni shoir raqsga tushmoq ma'nosida qo'llaydi.

So'ngso'z o'rnida ta'kidlash joizki, Omon Matjon ijodida dialektizmlarning o'ziga xosligi va mahalliy muhitga yaqinligini ta'minlaydi. Bu orqali shoir xalq hayotining turmush tarzini, odatlarini ifodalaydi. Uning she'rlaridagi shevalar orqali biz uning asarlarini, aynan nima demoqchi ekanligini yaxshi tushunamiz. Uning asarlari orqali o'sha paytda sheva sifatida qanday so'zlar qo'llanilganini o'rganishimiz mumkin. Bundan tashqari, uning ijodi orqali shevaga xos so'zlarni aniqlab, sheva lug'atlarini tuzish imkoniyatiga ham ega bo'lamiz. Omon Matjon o'z ijodi bilan serqirra va serjilo ona tilimizning boyligini uning naqadar xilma-xilligini ko'rsatib berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ashirboyev S. O'zbekiston dialektologiyasi.Toshkent, — 2023.
2. Yoqub Saidov. O'zbek dialektologiyasi. Buxoro, —2022.
3. Омон Матжон. Уртамизда биргина олма.—Toshkent : Yosh gvardiya ,1990.
4. Omon Matjon. Seni yaxshi ko'raman.Toshkent, —1981.
5. Omon Matjon. Maqsudam – Toshkent :"Adabiyot" 2021.

UO'K 81'373.612.2

ANTROPOTSENTRIK PARADIGMA SO'Z O'YINLARINI TADQIQ ETISHNING METODOLOGIK ASOSI SIFATIDA

M.Yu.Qodirova, mustaqil izlanuvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi so'z o'yinlarini tadqiq etish uchun eng muvofiq metodologik asos ekani asoslanadi. Muallifning markaziy g'oyasi shundan iboratki, so'z o'yini o'z tabiatiga ko'ra til strukturasi, inson tafakkuri, madaniy kontekst va kommunikativ maqsadni bir vaqtning o'zida birlashtiruvchi ko'p o'lchovli hodisa bo'lgani sababli, uni tilni tashuvchisidan ajratib tekshiruvchi sistemotsentrik yondashuv doirasida yaxlit tahlil qilib bo'lmaydi. Antropotsentrik paradigmaning to'rt yetakchi yo'nalishi - kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, lingvopragmatika va psixolingvistika - so'z o'yinining to'rt o'lchoviga muvofiq kelishi ko'rsatiladi. Ushbu to'rt o'lchovli model o'zbek (Navoiy tajnisi va tuyug'i) hamda ingliz (Shakespeare punlari) tillaridan olingan aniq misollarga tatbiq etilib, har bir yo'nalish bitta o'lchovni yoritishi va faqat ularning uyg'unligi yaxlit tahlilni ta'minlashi dalillanadi.*

Kalit so'zlar: *antropotsentrik paradigma, so'z o'yini, tajnis, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, lingvopragmatika, qiyosiy tilshunoslik.*

Аннотация. *В статье обосновывается, что антропоцентрическая парадигма современного языкознания является наиболее подходящей методологической основой для изучения языковой игры. Центральный тезис автора состоит в том, что языковая игра по своей природе представляет собой многомерное явление, одновременно объединяющее структуру языка, мышление человека, культурный контекст и коммуникативную цель, а потому не может быть целостно проанализирована в рамках системоцентрического подхода, отделяющего язык от его носителя. Показано, что четыре ведущих направления антропоцентрической парадигмы - когнитивная лингвистика, лингвокультурология, лингвопрагматика и психолингвистика - соответствуют четырём измерениям языковой игры. Применение этой четырёхмерной модели к примерам из узбекского (таджнис и туюк Навои) и английского (каламбуры Шекспира) языков показывает, что только их сочетание обеспечивает целостный анализ.*

Ключевые слова: *антропоцентрическая парадигма, языковая игра, таджнис, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, лингвопрагматика, сопоставительное языкознание.*

Abstract. *The article argues that the anthropocentric paradigm of modern linguistics is the most appropriate methodological basis for the study of wordplay. The author's central thesis is that wordplay is, by its very nature, a multidimensional phenomenon that simultaneously unites the structure of language, human cognition, cultural context, and communicative purpose, and therefore*

cannot be analysed holistically within a system-centred approach that separates language from its speaker. The four leading directions of the anthropocentric paradigm - cognitive linguistics, lingvoculturology, lingvopragmatics, and psycholinguistics - are shown to correspond to four dimensions of wordplay. Applying this four-dimensional model to attested examples from Uzbek (Navoiy's tajnis and tuyuq) and English (Shakespeare's puns), the study demonstrates that each direction illuminates one dimension and that only their combination yields a complete analysis. The paper concludes that the anthropocentric paradigm provides a coherent theoretical foundation for the contrastive study of wordplay in Uzbek and English literary texts.

Keywords: *anthropocentric paradigm, wordplay, tajnis, cognitive linguistics, lingvoculturology, lingvopragmatics, contrastive linguistics.*

Kirish. So‘z o‘yini badiiy matnning eng nozik va ayni paytda eng murakkab hodisalaridan biridir. O‘quvchi uni bir zumda ilg‘aydi va uning ta’sirini his qiladi. Biroq bu hodisani ilmiy jihatdan tavsiflashga kirishilganda, uning tabiati bir necha sathga - til shakliga, ma’no munosabatlariga, madaniy zaminga va so‘zlovchining niyatiga - yoyilib ketadi. Aynan shu ko‘p sathlilik so‘z o‘yinini tadqiq etishda metodologik tanlov masalasini birinchi o‘ringa qo‘yadi: uni qaysi nazariy asosda o‘rganish maqsadga muvofiq?

Mavzuning dolzarbligi ikki jihat bilan belgilanadi. Birinchidan, so‘z o‘yini uzoq vaqt turli fanlar (stilistika, tarjimashunoslik, folklorshunoslik) doirasida tarqoq o‘rganilib kelindi, ammo uni yaxlit obyekt sifatida qamrab oluvchi metodologik asos hali yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ikkinchidan, o‘zbek tilshunosligida so‘z o‘yini, garchi mumtoz she’riyat (tajnis, tuyuq) va xalq og‘zaki ijodida (askiya) boy material mavjud bo‘lsa-da, yaxlit lingvokulturologik va lingvopragmatik yondashuvda, ayniqsa ingliz tili bilan qiyosiy tarzda, kam tadqiq etilgan.

Uzoq vaqt davomida tilshunoslikda hukmron bo‘lgan sistemotsentrik (struktur) yondashuv til birligini tizim ichidagi o‘rniga ko‘ra tekshirdi va tilni uning tashuvchisidan, muloqot vaziyatidan hamda madaniy kontekstdan ajratib o‘rgandi. Bunday yondashuv til tuzilishini aniq tavsiflashda katta yutuqlarga erishgan bo‘lsa-da, u so‘z o‘yini kabi bevosita inson ongi, madaniyati va kommunikativ maqsadiga bog‘liq hodisani tahlil qilishda o‘z imkoniyatlarining chegarasiga yetadi. So‘z o‘yinining mohiyati uning shaklidagina emas, balki o‘sha shakl ortida faollashadigan ma’nolarda, ularni yaratuvchi va idrok etuvchi insonda hamda muayyan madaniy-kommunikativ vaziyatda namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy tilshunoslikda til hodisalarini inson - uni yaratuvchi va idrok etuvchi subyekt - bilan bog‘liqlikda o‘rganish yetakchi tamoyilga aylandi. Bu yo‘nalish doirasida so‘z o‘yini alohida qiziqish uyg‘otadi, chunki u tilning ijodiy, o‘yin tabiatini, insonning til bilan erkin munosabatini va milliy tafakkur o‘ziga xosligini bir vaqtda namoyon etadi. Shu bois so‘z o‘yinini o‘rganish nafaqat stilistika, balki kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya va lingvopragmatika kesishmasidagi kompleks masala hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi - antropotsentrik paradigmaning so‘z o‘yinini yaxlit o‘rganish uchun metodologik asos bo‘la olishini asoslash va uning to‘rt yetakchi yo‘nalishi so‘z o‘yinining to‘rt o‘lchoviga muvofiqligini aniq til materialida ko‘rsatishdir. Shundan kelib chiqib, maqolaning markaziy tezisi quyidagicha: so‘z o‘yini ko‘p o‘lchovli hodisa bo‘lgani uchun uni yaxlit o‘rganishning yagona muvofiq metodologik asosi - antropotsentrik paradigmadir, zero bu paradigma tilni insondan ajratmagan holda, uning ongi, madaniyati va muloqot faoliyati kontekstida tekshirishni tamoyil qilib olgan.

Materiallar. Tadqiqot materialini ikki manba guruhi tashkil etadi. Birinchisi - nazariy manbalar: antropotsentrik paradigma va uning yo‘nalishlariga oid asosiy ilmiy asarlar (paradigma nazariyasi [8: viii]; struktur va antropotsentrik yondashuvlar [3: 224; 20: 317]; nutqiy aktlar va implikatura ta'limotlari [1: 94–108; 5: 45; 21: 16]; lingvokulturologiya [11; 17; 24: 17–20]; kognitiv tilshunoslik [9: 3; 18: 91]; hamda o‘zbek tilshunosligidagi tadqiqotlar [12: 3–12; 15: 10–19; 19: 285; 26: 172]).

Ikkinchisi - til materiali: nazariy qoidalarni sinovdan o‘tkazish uchun o‘zbek va ingliz badiiy matnlaridan, ilmiy manbalarda tahlil qilingan so‘z o‘yini namunalari tanlab olindi. Ingliz tilidan

Shakespeare asarlaridagi ikki klassik pun – "Romeo va Juletta"dagi *grave* [22] va "Hamlet"dagi *sun/son* [23] - hamda o'zbek mumtoz she'riyatidan Alisher Navoiy ijodidagi tajnis namunalari: *ot* omonimi [7: 415] va *yoqilur / yo qilur* tajnisi asosidagi tuyuq [7: 415; 6] tahlilga jalb etildi. Misollar mustaqil badiiy tahlil obyekti sifatida emas, balki metodologik modelni ko'rgazmali sinash vositasi sifatida ishlatildi.

Metodlar. Ish nazariy-tahliliy va qiyosiy-tavsifiy metodlar asosida bajarildi. Dastlab antropotsentrik paradigmaga oid nazariy manbalar chog'ishtirma tarzda tahlil qilinib, paradigmaning to'rt yetakchi yo'nalishi (kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, lingvopragmatika, psixolingvistika) ajratildi. So'ngra so'z o'yinining tabiati komponent tahlil yo'li bilan to'rt o'lchovga (struktur-kognitiv, madaniy, kommunikativ-pragmatik, idrok) ajratildi. Keyingi bosqichda har bir nazariy yo'nalish so'z o'yinining muayyan o'lchoviga muvofiqligi aniq til misollarida tekshirildi (tatbiqiy-illyustrativ metod). Yakunda o'zbek va ingliz so'z o'yinlari qiyosiy-tipologik metod yordamida to'rt o'lchov bo'yicha chog'ishtirildi. Tahlil birligi sifatida omonimiya, polisemiya yoki paronimiyaga asoslangan, muallif tomonidan ataylab yaratilgan so'z o'yini olindi.

Natijalar

1. So'z o'yinining to'rt o'lchovli tabiati

Tahlil shuni ko'rsatdiki, so'z o'yini bir vaqtning o'zida to'rt jihatni - tilning struktur imkoniyatlarini, kognitiv munosabatni, madaniy kontekstni va kommunikativ maqsadni - o'zida jamlaydi [4]. Bu to'rt qirra bir-biridan uzilgan holda emas, balki o'zaro chatishgan yaxlitlikda mavjud bo'ladi. Buni Shakespeare "Romeo va Juletta" tragediyasidagi punda yaqqol kuzatish mumkin: halokatli yara olgan Merkusio "*ask for me tomorrow, and you shall find me a grave man"* "ertaga meni so'rasang, meni grave man holida topasan" deydi [22]. Bu yerdagi *grave* so'zi sifat sifatida "jiddiy", ot sifatida esa "qab"' ma'nosini beradi. Bir shakl ikki ma'noni faollashtiradi (struktur qirra), o'quvchi ularni ongida bog'laydi (kognitiv qirra), qahramonning o'lim oldidan hazili uning xarakterini ochadi va achchiq kulgi uyg'otadi (kommunikativ-pragmatik qirra), punning ta'siri esa ingliz tilidagi *grave* omonimiyasiga bog'liq (til-madaniy qirra). Bu qirralarning birortasini chiqarib tashlash so'z o'yinining mohiyatini buzadi - demak, uning tahlili yaxlit metodologiyani talab qiladi. Masalan, sof struktur tahlil *grave* omonimiyasini qayd etadi, biroq qahramonning o'lim oldidan hazil qilishidagi dramatik kinoyani izohlay olmaydi; sof pragmatik tahlil esa aksincha, ta'sirni tushuntiradi-yu, uning lisoniy negizini ko'rsatmaydi. Faqat to'rt qirrani birga qamrab olgan tahlilgina hodisani to'liq yoritadi.

2. To'rt yo'nalishning to'rt o'lchovga muvofiqligi

Antropotsentrik paradigma yagona nazariya emas, balki kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, lingvopragmatika va psixolingvistikani qamrab oluvchi keng metodologik makondir; ularni birlashtiruvchi umumiy asos - tilni insondan ajratmagan holda tekshirishdir [11]. Tadqiqot natijasi shuni ko'rsatdiki, bu to'rt yo'nalish so'z o'yinining to'rt o'lchoviga birma-bir muvofiq keladi.

Kognitiv o'lchov. Kognitiv tilshunoslik tilni insonning bilish faoliyati bilan bog'liqlikda o'rganadi [18: 91], uning markaziy tushunchalari - konsept va olamning lisoniy manzarasi [12: 3–12; 18: 91]. So'z o'yini aynan shu sathda ishlaydi: bir shakl ortidagi ikki konseptual mazmun bir vaqtda faollashadi. Buni "Hamlet"dagi punda ko'ramiz: Klavdiy Hamletni "o'g'lim" deganda, Hamlet *"I am too much in the sun"* deb javob beradi [23]; bu yerda *sun* "quyosh" va *son* "o'g'il" bir xil talaffuz etiladi (homofoniya), o'quvchi ikki konseptni bir vaqtda faollashtirib, kinoyali bog'liqlikni tiklaydi. Metaforaning tafakkur mexanizmi sifatidagi talqini bu jarayonni tasdiqlaydi: bir shakl ikki ma'noviy sohani bog'laydi [9: 3]. O'zbek tilshunosligida ham metaforaning obrazli tafakkur mahsuli sifatidagi kognitiv talqini rivojlangan [13: 19–24; 14].

Madaniy o'lchov. Lingvokulturologiya tilni madaniyatning saqlovchisi va tashuvchisi sifatida o'rganadi [11]; til madaniyatning "xotirasi" vazifasini bajaradi [17], va madaniy konnotatsiya til birligiga bog'langan madaniy mazmun qatlamini ifodalaydi [24: 17–20]. So'z o'yini ko'p hollarda shu konnotatsiyaga tayanadi: Navoiy ijodida *ot* so'zi omonim (tajnis) sifatida ham "hayvon", ham "nom, shuhrat" ma'nosini beradi - tajnis o'zbek mumtoz she'riyatining yetakchi lafziy san'atlaridan biri sifatida atroflicha o'rganilgan [16], kontekstda esa "yaxshi nom boqiyligi" ma'nosi faollashadi

[7: 415]. Bu punni tushunish uchun omonimiyani bilishning o‘zi kifoya emas - ortidagi milliy-axloqiy tasavvurni ham anglash zarur. Bu jihat, ayniqsa, tillarni chog‘ishtirishda hal qiluvchidir [25; 27].

Kommunikativ-pragmatik o‘lchov. Lingvopragmatika aytilgan gap bilan bildirilgan maqsad o‘rtasidagi munosabatni o‘rganadi [19: 285]. Nutqiy akt nazariyasiga ko‘ra har bir aktda lokutiv, illokutiv va perlokutiv jihatlar ajratiladi [1: 94–108], illokutiv akt esa muloqotning markaziy birligidir [21: 16]; kooperatsiya prinsipidan chetlanish implikatura hosil qiladi [5: 45]. Hamlet javobida aynan shu ko‘rinadi: u to‘g‘ridan javob o‘rniga ikki ma’noli *sun/son* shaklini tanlab, “aniqlik” maxsimasidan chetlanadi va o‘quvchini yashirin, kinoyali ma’noni izlashga undaydi. O‘zbek pragmatikasida bu tushunchalar milliy materialda tizimlashtirilgan [26: 172].

Idrok o‘lchovi. Psixolingvistika nutqning hosil bo‘lishi va idrok etilishini o‘rganadi [10]. Badiiy matn muallif ongidagi ma’nolarning moddiylashuvi bo‘lib, o‘quvchi ularni o‘z tajribasi asosida idrok etadi; shu bois bir so‘z o‘yini turli o‘quvchilarga turlicha ochiladi [2: 57]. Kutilmagan ma’noviy siljishni ilg‘ash lahzasidagi “hayrat” va zavq so‘z o‘yinining psixologik ta’sir kuchini belgilaydi.

3. O‘zbek va ingliz so‘z o‘yinlarining qiyosiy natijalari

To‘rt o‘lchovli model o‘zbek va ingliz misollariga tatbiq etilganda, ikki an'ana o‘rtasidagi tizimli tafovut aniqlandi. Ingliz so‘z o‘yini ko‘proq polisemiya va homofoniyaga (*grave*; *sun/son*), o‘zbek so‘z o‘yini esa omonimiyaga asoslangan maxsus she’riy san’at - tajnis va tuyuqqa tayanadi. Navoiy tuyug‘ida bir tovush qobig‘i - *yoqilur / yo qilur* - bir necha ma’noda tovlanadi; arab yozuvida bu shakllarning bir xil yozilishi omonimlik ta’sirini kuchaytiradi [7: 415; 6]. Quyidagi jadval bu tafovutni to‘rt o‘lchov bo‘yicha umumlashtiradi:

O‘lchov	**Ingliz so‘z o‘yini (*sun/son*, “Hamlet”)**	**O‘zbek so‘z o‘yini (*yoqilur/yo qilur*, tuyuq)**
Struktur asos	Homofoniya (bir xil talaffuz, har xil yozuv)	Omonimiya/tajnis (arab yozuvida bir xil shakl)
Kognitiv mexanizm	Ikki konsept (“quyosh”/ “o‘g‘il”) bir tovushda	Bir necha konsept bir tovush qobig‘ida
Madaniy o‘lchov	Individual dramatik xarakter, saroy konteksti	Mumtoz she’riy an’ana, tasavvufiy-axloqiy ramz
Pragmatik effekt	Kinoya, yashirin norozilik (implikatura)	Estetik zavq, ma’noviy o‘yin mahorati
Janr	Dramatik dialog (yozma/sahna)	Tuyuq (mumtoz she’riy janr)

Jadvaldan ko‘rinadiki, ikki tildagi so‘z o‘yini faqat struktur jihatdan emas, balki madaniy zamin va janr an'anasi jihatidan ham farqlanadi; ammo to‘rt o‘lchovli model ikkisini ham bir xil izchillikda tavsiflay oladi. Bu - antropotsentrik yondashuvning qiyosiy tadqiqot uchun amaliy samaradorligini ko‘rsatuvchi asosiy natijadir.

Muhokama. Natijalar so‘z o‘yinini o‘rganishda metodologik tanlovning hal qiluvchi ahamiyatini tasdiqlaydi. Sistemotsentrik yondashuv tilni “o‘zida va o‘zi uchun” tekshirgani [20: 317] va inson omilini tahlildan chiqargani bois so‘z o‘yinining faqat struktur qirrasini yoritadi. Antropotsentrik paradigma esa tarixiy jihatdan aynan shu cheklovni bartaraf etish uchun shakllandi: fan paradigmalarining almashinuvi qonuniyatiga muvofiq [8: viii], tilshunoslikda subyekt - so‘zlovchi inson muammosi markazga qo‘yildi [3: 224], va til inson ongi, madaniyati hamda muloqoti bilan bog‘liqlikda o‘rganila boshlandi [15: 10–19]. Shu bois antropotsentrik paradigmaning so‘z o‘yiniga mosligi tasodifiy emas, balki mohiyatan qonuniydir.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, u to‘rt yo‘nalishning bir-birini istisno etmasligini, balki umumiy asos - til va inson yaxlitligi tamoyili doirasida bir-birini to‘ldirishini ko‘rsatadi. Aynan shu to‘ldiruvchanlik so‘z o‘yinini bitta yo‘nalish doirasidagina emas, balki barcha qirralarini birlashtirgan yaxlit tahlilda o‘rganish imkonini beradi. Qiyosiy natija (4.3-jadval) esa modelning nafaqat bir til, balki tipologik va madaniy jihatdan uzoq tillarni chog‘ishtirishda ham ishlashini tasdiqlaydi.

Ishning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat: birinchidan, antropotsentrik paradigmaning to‘rt yo‘nalishi so‘z o‘yinining to‘rt o‘lchoviga tizimli ravishda moslashtirildi; ikkinchidan, bu muvofiqlik o‘zbek va ingliz til materialida aniq misollar orqali sinovdan o‘tkazildi; uchinchidan, so‘z o‘yinini o‘zbek–ingliz qiyosida yaxlit tahlil qilish uchun to‘rt o‘lchovli model taklif etildi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va lingvokulturologiya sohalarida qo‘llanilishi mumkin. Xususan, taklif etilgan model tarjimada so‘z o‘yinining qaysi o‘lchovi (struktur shakl, madaniy

konnotatsiya yoki pragmatik effekt) yo‘qolishini aniqlash uchun tahliliy asbob bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Tadqiqotning cheklovi shundaki, u nazariy modelni asoslashga qaratilgan bo‘lib, cheklangan sonli klassik misollarga tayanadi; modelning statistik ishonchliligi kengroq korpus asosida alohida tekshiruvni talab etadi.

Xulosa. Mazkur maqolada so‘z o‘yinini tadqiq etishning metodologik asosi masalasi ko‘rib chiqildi va quyidagi markaziy xulosaga kelindi: so‘z o‘yini til strukturasi, inson tafakkuri, madaniy kontekst va kommunikativ maqsadni bir vaqtning o‘zida birlashtiruvchi ko‘p o‘lchovli hodisa bo‘lgani uchun, uni yaxlit o‘rganishning eng muvofiq metodologik asosi antropotsentrik paradigmadir.

Tadqiqotning asosiy natijasi shundaki, antropotsentrik paradigmaning to‘rt yetakchi yo‘nalishi so‘z o‘yinining to‘rt o‘lchoviga birma-bir muvofiq keladi: kognitiv tilshunoslik - kognitiv, lingvokulturologiya - madaniy, lingvopragmatika - kommunikativ, psixolingvistika - idrok o‘lchoviga. Bu muvofiqlik ingliz (*grave*; *sun/son*) va o‘zbek (*ot*; *yoqilur / yo qilur*) misollarida dalillandi, qiyosiy jadval esa modelning amaliy samaradorligini ko‘rsatdi. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu to‘rt o‘lchovli model o‘zbek va ingliz badiiy matnlaridan yig‘iladigan kengroq so‘z o‘yini korpusiga tatbiq etilib, uning imkoniyatlari batafsil sinovdan o‘tkaziladi. Mazkur nazariy asos muallifning dissertatsion tadqiqoti uchun uslubiy poydevor vazifasini o‘taydi.

REFERENCES:

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. - Oxford: Oxford University Press, 1962. - P. 94–108.
2. Belyanin V. P. Osnovy psixolingvisticheskoy diagnostiki (Modeli mira v literature).-M.: Trivola, 2000. - 248 s.
3. Benveniste É. Problems in General Linguistics. - Coral Gables: University of Miami Press, 1971. - P. 224.
4. Delabastita D. The Dynamics of Wordplay and the Modern Novel. - Berlin; Boston: De Gruyter, 2018.
5. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / P. Cole, J. L. Morgan (eds.). - New York: Academic Press, 1975. - P. 41–58.
6. Is'hoqov Yo. Navoiy poetikasi. - Toshkent: Fan, 1983. - 168 b.
7. Kholmanova Z., Abdurakhmonova M., Bozorova S. Alisher Navoi: The Founder of the Theory of Homonymy // Proceedings of the 1st Pamir Transboundary Conference for Sustainable Societies (PAMIR 2023). - SciTePress, 2024. - P. 414–418. - DOI: 10.5220/0012489500003792.
8. Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions. - Chicago: University of Chicago Press, 1962.
9. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - P. 3.
10. Leontyev A. A. Osnovy psixolingvistiki. - M.: Smysl, 1997. - 287 s.
11. Maslova V. A. Vvedenie v lingvokulturologiyu. - M.: Nasledie, 1997. - 208 s.
12. Maxmudov N. Olamning lisoniy manzarasi va so‘z o‘zlashtirish // O‘zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 2015. - № 3. - B. 3–12.
13. Maxmudov N. O‘xshatishlar - obrazli tafakkur mahsuli // O‘zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 2011. - № 3. - B. 19–24.
14. Maxmudov N. Atama, obrazli so‘z va metafora // Til sehrini o‘rganib. - Toshkent: Mumtoz so‘z, 2017. - B. 117–126.
15. Nurmonov A. Lingvistik nisbiylik va lingvistik determinizm nazariyalari haqida mulohazalar // O‘zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 2013. - № 5. - B. 10–19.
16. Qurbonov A. San'atga aylangan taxallus // Oltin bitiglar - Golden Scripts.-Toshkent, 2020.-№ 1.-B.108–126.
17. Sabitova Z. K. Lingvokulturologiya: uchebnik. - M.: Flinta; Nauka, 2013. - 524 s.
18. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. - Jizzax: Sangzor, 2006. - B. 91.
19. Safarov Sh. Pragmatika. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti,2008.-B. 285.
20. Saussure F. de. Cours de linguistique générale. - Paris: Payot, 1916. - 337 p.
21. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. - Cambridge: Cambridge University Press, 1969. - P. 16.

UO'K 81'373.46:81'25

DIPLOMATIK TERMINLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING TARJIMADA IFODALANISHI

Ya.M.Qosimova, katta o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada diplomatik terminlarning lingvistik, leksik-semantik va funksional xususiyatlari hamda ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish masalalari tadqiq etiladi. Tadqiqot natijalari diplomatik terminlarni tarjima qilishda faqat lug‘aviy ma'noni emas, balki*

terminning xalqaro-huquqiy maqomi, kommunikativ vazifasi hamda diplomatik diskursdagi pragmatik xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *diplomatik termin, diplomatik diskurs, terminologiya, tarjima, ekvivalentlik, leksik-semantik xususiyat, diplomatik hujjat, pragmatika, terminologik aniqlik.*

Аннотация. *В данной статье исследуются лингвистические, лексико-семантические и функциональные особенности дипломатических терминов, а также вопросы их перевода с одного языка на другой. Результаты исследования показывают, что при переводе дипломатических терминов необходимо учитывать не только словарное значение, но и международно-правовой статус термина, его коммуникативную функцию и прагматические свойства в дипломатическом дискурсе.*

Ключевые слова: *дипломатический термин, дипломатический дискурс, терминология, перевод, эквивалентность, лексико-семантическое свойство, дипломатический документ, прагматика, терминологическая точность.*

Abstract. *This article examines the linguistic, lexical-semantic, and functional characteristics of diplomatic terms, as well as the challenges of translating them from one language to another. The research results indicate that when translating diplomatic terms, it is essential to consider not only the literal meaning but also the international legal status of the term, its communicative function, and its pragmatic characteristics within diplomatic discourse.*

Keywords: *diplomatic term, diplomatic discourse, terminology, translation, equivalence, lexical-semantic characteristic, diplomatic document, pragmatics, terminological accuracy.*

Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimining rivojlanishi davlatlar o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy va huquqiy aloqalarning kengayishiga olib kelmoqda. Bunday jarayonda diplomatik muloqot alohida ahamiyat kasb etadi. Diplomatik faoliyat davlatlarning tashqi siyosiy manfaatlarini ifodalash, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilish, muzokaralar olib borish, bitimlar tuzish hamda davlatlararo munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladi. Mazkur sohada qo‘llaniladigan terminologiya esa diplomatik kommunikatsiyaning muhim lingvistik vositasi hisoblanadi.

Diplomatik terminlar oddiy umumiste’mol leksikasidan o‘zining semantik aniqligi, maxsus sohaga mansubligi, rasmiyligi va xalqaro miqyosda standartlashganligi bilan ajralib turadi. Masalan, *diplomatic mission*, *ambassador extraordinary and plenipotentiary*, *credentials*, *persona non grata*, *diplomatic immunity*, *bilateral relations*, *memorandum of understanding* kabi birliklar muayyan diplomatik yoki xalqaro-huquqiy tushunchalarni anglatadi.

Diplomatik terminlarning ma’nolari ayrim hollarda xalqaro huquqiy hujjatlarda aniq belgilangan. Masalan, 1961-yilgi Diplomatik aloqalar to‘g‘risidagi Vena konvensiyasining birinchi moddasida *head of the mission*, *members of the mission*, *diplomatic agent* singari asosiy diplomatik tushunchalarga maxsus ta’riflar berilgan. Bu holat diplomatik terminologiyada semantik aniqlik va standartlashtirishning naqadar muhim ekanini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, diplomatik matn tarjimasi faqat terminning lug‘aviy muqobilini topish bilan cheklanmaydi. Tarjimon diplomatik muloqotga xos pragmatik ma’no, rasmiy uslub, muloyimlik strategiyalari, implitsitlik, semantik noaniqlik va siyosiy-huquqiy kontekstni ham hisobga olishi kerak. Shu sababli diplomatik terminlarning lingvistik xususiyatlarini va ularning tarjimada ifodalanish usullarini o‘rganish zamonaviy tarjimashunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir.

Mazkur tadqiqotning maqsadi diplomatik terminlarning asosiy lingvistik xususiyatlarini aniqlash hamda ularning ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjimasida qo‘llaniladigan usullarni tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida tavsifiy, qiyosiy, leksik-semantik, kontekstual va tarjimaviy tahlil metodlaridan foydalanildi. Ingliz tilidagi diplomatik terminlar o‘zbek tilidagi mavjud ekvivalentlar bilan qiyoslanib, ularning semantik va funksional jihatdan moslik darajasi o‘rganildi. Tahlil uchun xalqaro diplomatik munosabatlarda keng qo‘llanadigan terminlar, Birlashgan Millatlar Tashkiloti terminologik resurslari, xalqaro-huquqiy hujjatlar va diplomatik diskursga oid ilmiy manbalardagi misollar asos qilib olindi.

Terminologik izchillik xalqaro tashkilotlarning tarjima faoliyatida ham muhim mezon sifatida qaraladi. Masalan, UNTERM BMTning rasmiy ko‘p tilli terminologik bazasi bo‘lib, BMT faoliyatiga

oid rasmiy terminlar va nomenklaturani standartlashtirish hamda turli hujjatlarda bir xil qo‘llanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Bazadan tarjimonlar, muharrirlar, delegatlar va boshqa til mutaxassislari foydalanadilar.

Diplomatik terminologiya o‘ziga xos leksik tizim sifatida bir qator muhim xususiyatlarga ega.

Birinchidan, diplomatik terminlar **semantik aniqlik** bilan ajralib turadi. Diplomatik hujjatlarda bir terminning noto‘g‘ri yoki noaniq qo‘llanishi matn mazmunining o‘zgarishiga olib kelishi mumkin. Masalan, *diplomatic immunity* termini shunchaki diplomatning “himoyalanganligi”ni emas, xalqaro huquqda belgilangan muayyan imtiyoz va daxlsizlik tizimini anglatadi. Shu sababli uning o‘zbek tilidagi “diplomatik immunitet” yoki kontekstga qarab “diplomatik daxlsizlik” shakllari tushunchaning huquqiy mazmunidan kelib chiqib tanlanishi kerak.

Ikkinchidan, diplomatik terminlarda **terminologik barqarorlik va standartlashganlik** kuchli namoyon bo‘ladi. Xalqaro diplomatik amaliyot uzoq tarixiy rivojlanish davomida ko‘plab tushunchalarning barqaror shakllarini yuzaga keltirgan. Bunday terminlarda tarjimaning erkin almashtirilishi maqsadga muvofiq emas, chunki shakllangan ekvivalentdan chetga chiqish terminologik izchillikning buzilishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Uchinchidan, diplomatik terminologiyaning muhim xususiyatlaridan biri **xalqaro xarakterga egalik**dir. Diplomatiya tarixida fransuz va lotin tillarining ta’siri katta bo‘lganligi sababli bugungi diplomatik diskursda ham xalqaro shaklda ishlatiladigan terminlar mavjud. Masalan: *persona non grata*, *agrément*, *attaché*, *communiqué, démarche*. Bunday birliklarning ayrimlari boshqa tillarga deyarli o‘zgarmagan holda kirgan. Masalan, *persona non grata* iborasi xalqaro diplomatiyada qabul qiluvchi davlat uchun nomaqbul deb topilgan diplomatga nisbatan qo‘llanadi. Bunday terminlarni tarjima qilishda xalqaro shaklni saqlash bilan birga zarur holatlarda izohlash ham mumkin.

To‘rtinchidan, diplomatik terminlarda **ko‘p komponentlilik** kuzatiladi. Diplomatiya sohasidagi ko‘plab terminlar ikki yoki undan ortiq leksik birlikdan tashkil topgan murakkab terminologik birikmalardir:

international diplomatic relations;

diplomatic protection;

permanent diplomatic mission;

Bunday terminlarni tarjima qilishda komponentlar o‘rtasidagi semantik bog‘lanishni aniqlash muhimdir. Masalan, *permanent diplomatic mission* terminini so‘zma-so‘z tarjima qilish emas, balki terminologik me’yor asosida “doimiy diplomatik vakolatxona” tarzida berish maqsadga muvofiq.

Diplomatik terminologiyada sinonimiya, polisemiya va kontekstual ma’no kabi leksik-semantik hodisalar ham uchraydi. Masalan, ingliz tilidagi *mission* so‘zi umumiy tilda “vazifa”, “missiya” ma’nolarini ifodalashi mumkin. Diplomatik kontekstda esa *diplomatic mission* birikmasi davlatning boshqa mamlakatdagi rasmiy diplomatik vakolatxonasini anglatadi. Xuddi shuningdek, *party* so‘zi umumiy nutqda “partiya”, “guruh”, “ziyofat” kabi ma’nolarga ega. Xalqaro shartnomalarda esa *party* ko‘pincha “tomon” ma’nosini anglatadi: *The Parties to the Agreement* – “Bitim tomonlari”.

Demak, terminning to‘g‘ri tarjimasi uning lug‘aviy ma’nosidan ko‘ra qo‘llanish kontekstiga ko‘proq bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Diplomatik nutqqa **evfemistik va neytral ifoda** ham xos. Diplomatik kommunikatsiyada keskin va bevosita baholar ko‘pincha yumshoqroq konstruksiyalar orqali ifodalanadi. Masalan: *We express our concern* – “Biz o‘z xavotirimizni bildiramiz”; *The parties have differences of opinion* – “Tomonlar o‘rtasida fikrlar tafovuti mavjud”; *We regret the decision* – “Mazkur qarordan afsusdamiz”. Bunday birliklarni tarjima qilishda ularning faqat denotativ mazmunini emas, balki diplomatik kommunikativ vazifasini ham saqlash talab etiladi.

Diplomatik diskursdagi implitsitlikni tadqiq qilgan J. Zhang diplomatik kommunikatsiyada noaniqlik, umumlashtirish va semantik yumshoqlik muayyan kommunikativ maqsadlarga xizmat qilishi mumkinligini ta’kidlaydi. Tarjima jarayonida bunday yashirin yoki bilvosita ma’nolarni haddan tashqari konkretlashtirib yuborish original matnning pragmatik ta’sirini o‘zgartirishi mumkin.

Tahlil natijalari diplomatik terminlarni ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda bir necha asosiy usul qo‘llanishini ko‘rsatdi.

To‘liq ekvivalent orqali tarjima. Bu usulda manba tilidagi termin uchun o‘zbek tilida shakllangan va semantik jihatdan mos termin mavjud bo‘ladi. Bu holatda tarjima jarayoni nisbatan sodda bo‘lsa-da, terminning konkret kontekstdagi ma’nosi tekshirilishi lozim.

Kalkalash. Termin tarkibidagi komponentlarning semantik tuzilishi saqlangan holda tarjima qilinadi. Kalkalash diplomatik terminologiyada eng samarali usullardan biri bo‘lsa-da, har qanday terminni mexanik ravishda so‘zma-so‘z tarjima qilish mumkin emas.

Transliteratsiya va transkripsiya. Xalqaro diplomatik terminlarning ayrimlari o‘zbek tilida fonetik yoki grafik jihatdan moslashtirilgan shaklda qo‘llanadi. Ushbu usul, ayniqsa, xalqaro miqyosda standartlashgan terminlarda keng kuzatiladi.

Tavsifiy tarjima. O‘zbek tilida terminning qisqa va to‘liq ekvivalenti mavjud bo‘lmagan holatlarda uning mazmuni tavsif orqali ifodalanishi mumkin. Biroq rasmiy diplomatik hujjatda termin allaqachon shakllangan xalqaro yoki milliy ekvivalentga ega bo‘lsa, tavsifiy tarjimani uning o‘rniga doimiy ravishda qo‘llash maqsadga muvofiq emas.

Kontekstual tarjima. Diplomatik diskursdagi ayrim birliklarning tarjimasi vaziyat va kommunikativ kontekstga bog‘liq. Shuning uchun tarjimon terminning alohida lug‘aviy shakliga emas, uning birikma tarkibidagi funksiyasiga e’tibor qaratishi zarur.

Xulosa. Diplomatic tarjimada terminologik izchillik alohida ahamiyat kasb etadi. Bir tushunchaning bitta matn yoki o‘zaro bog‘liq hujjatlar doirasida turli terminlar bilan ifodalanishi tushunmovchilikka olib kelishi mumkin. Shu sababli tarjimon xalqaro terminologik bazalar, rasmiy diplomatik hujjatlar, parallel matnlar va sohaga oid lug‘atlardan tizimli foydalanishi zarur.

Diplomatik terminlarni adekvat tarjima qilish tarjimondan nafaqat yuqori darajadagi lingvistik va tarjimaviy kompetensiyani, balki xalqaro munosabatlar, diplomatik protokol va xalqaro huquq bo‘yicha yetarli sohaviy bilimni ham talab etadi. Demak, diplomatik tarjimaning sifatini ta’minlash lingvistik, terminologik, pragmatik va sohaviy bilimlarning integratsiyasiga bevosita bog‘liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall.
2. Baker, M. (2018). In Other Words: A Coursebook on Translation. 3rd ed. London: Routledge.
3. Catford, J. C. (1965). A Linguistic Theory of Translation. London: Oxford University Press.

UO'K: 811.111'42:398.2=512.133

INGLIZ VA O'ZBEK XALQ ERTAKLARIDAGI QAHRAMON OBRAZI NUTQINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

D.F.Qurbonova, tayanch doktorant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz xalq ertaklari qahramonlari nutqi psixolingvistik va lingvomadaniy jihatdan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda “Susambil”, “Uch og‘a-ini botirlar”, “Lazy Jack” va “Molly Whuppie” ertaklari asos qilib olingan. Tahlil jarayonida qahramonlar nutqi orqali ifodalangan madaniy qadriyatlar, ijtimoiy munosabatlar va psixologik xususiyatlar o‘rganiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek ertaklarida jamoaviylik va axloqiy me’yorlar ustun bo‘lsa, ingliz ertaklarida individualizm va mustaqil qaror qabul qilish g‘oyalari yetakchilik qiladi.*

Kalit so‘zlar: *xalq ertaklari, psixolingvistika, lingvomadaniyat, nutq tahlili, qiyosiy tilshunoslik, mentalitet, qahramon obrazi.*

Аннотация. *В данной статье проводится сравнительный психолингвистический и лингвокультурологический анализ речи персонажей узбекских и английских народных сказок. В качестве материала исследования использованы сказки “Susambil”, “Uch og‘a-ini botirlar”, “Lazy Jack” и “Molly Whuppie”. В ходе анализа рассматриваются культурные ценности, социальные отношения и психологические особенности, выраженные через речь персонажей. Результаты исследования показывают, что в узбекских сказках преобладают коллективизм и моральные нормы, тогда как в английских сказках доминируют индивидуализм и самостоятельное принятие решений.*

Ключевые слова: *народные сказки, психолингвистика, лингвокультурология, анализ речи, сравнительное языкознание, менталитет, речь персонажей.*

Abstract. *This article presents a comparative psycholinguistic and linguocultural analysis of the speech of characters in Uzbek and English folk tales. The study is based on the tales "Susambil", "Uch og'a-ini botirlar", "Lazy Jack", and "Molly Whuppie". The analysis focuses on cultural values, social relations, and psychological features expressed through the characters' speech. The results show that Uzbek folk tales emphasize collectivism and moral norms, while English folk tales highlight individualism and independent decision-making.*

Key words: *folk tales, psycholinguistics, linguoculturology, speech analysis, comparative linguistics, mentality, character speech.*

Xalq ertaklari insoniyat ma'naviy merosining eng qadimiy va eng barqaror qatlamlaridan birini tashkil etadi. Ular avloddan avlodga og'zaki yo'l bilan o'tib, har bir xalqning tarixiy xotirasini, axloqiy mezonlarini, badiiy did va dunyoqarashini o'zida mujassam etgan noyob madaniy hodisadir. Ertaklardagi personajlar, xususan bosh qahramonlar, muayyan xalqning kollektiv ongida uzoq asrlar davomida shakllanган ideallarning, ezgulik va yovuzlik to'g'risidagi tasavvurlarning, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va qadriyatlarning til orqali ifodasi hisoblanadi. Shu ma'noda ertak matnlari tilshunoslik, madaniyatshunoslik va psixologiyaning kesishgan nuqtasida turuvchi ko'p qirrali tadqiqot ob'ektidir.

Ingliz va o'zbek xalq ertaklarini qiyosiy lingvomadaniy jihatdan o'rganish bugungi kunda ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Globallashuv jarayonida madaniyatlararo muloqot tobora kuchayib borayotgan bir paytda har bir xalqning o'ziga xos milliy-madaniy o'zligini til orqali anglash, asrab-avaylash va keyingi avlodlarga yetkazish zarurati ortib bormoqda. Aynan xalq ertaklari va ulardagi qahramon obrazlari ushbu milliy o'zlikni eng yorqin, eng ixcham va eng ta'sirchan tarzda aks ettiruvchi lingvomadaniy fenomen sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois ikki генетик jihatdan bir-biridan farqli, ammo umumbashariy qadriyatlar nuqtai nazaridan o'xshash tomonlarga ega bo'lgan o'zbek va ingliz xalqlari ertaklarini qiyosiy o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va qiyosiy adabiyotshunoslik uchun ham katta ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni o'rganuvchi lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishi tobora muhim ilmiy paradigmaga aylanib bormoqda. Bu yo'nalish doirasida xalq og'zaki ijodi namunalari, xususan ertaklar, alohida tadqiqot ob'ekti sifatida katta qiziqish uyg'otmoqda. Buning asosiy sababi shundaki, ertak matnlari muayyan xalqning til ongida asrlar davomida shakllanган madaniy-axloqiy qadriyatlarni, milliy mentalitetni va dunyoqarashni eng sof, eng o'zgarmas holda saqlab kelgan noyob lingvomadaniy manba hisoblanadi. Demak, ertakdagi har bir so'z, har bir ibora, har bir qahramon nutqi — bu tasodifiy badiiy vosita emas, balki xalqning kollektiv ong-u tafakkuridan kelib chiqqan madaniy signal, ma'naviy merosning til shaklidagi namoyon bo'lishidir. Bugungi kunda dunyo tilshunosligi oldida turgan muhim vazifalardan biri — turli xalqlar tillarida mavjud bo'lgan madaniy konnotatsiyalarni, milliy-madaniy obrazlarni va lingvomadaniy modellarni qiyosiy o'rganishdir. Bu vazifa, ayniqsa, genetik jihatdan bir-biridan farqli bo'lgan tillar — xususan ingliz va o'zbek tillari — misolida o'rganilganda yanada katta nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv tilshunoslik va qiyosiy folkloristika kesishmasida amalga oshirilgan bo'lib, uning metodologik asosini bir qancha nazariy konsepsiyalar va tadqiqot usullari tashkil etadi. Tadqiqotda qo'llanilgan usullar va yondashuvlar tadqiqot maqsadi hamda vazifalaridan kelib chiqqan holda tanlab olingan.

O‘zbek va ingliz xalq ertaklarida qahramonlar nutqini psixolingvistik va lingvomadaniy jihatdan qiyosiy o‘rganish har ikki xalqning dunyoqarashi, ijtimoiy qadriyatlari hamda til orqali ifodalangan mental modelini tushunishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu tadqiqotda o‘zbek xalq ertaklaridan "Susambil" va "Uch og‘a-ini botirlar", ingliz xalq ertaklaridan esa "Lazy Jack" va "Molly Whuppie" tanlab olindi. Tanlangan ertaklar turli syujet va obrazlar tizimiga ega bo‘lsa-da, qahramonlar nutqi orqali milliy tafakkur va madaniy stereotiplar yaqqol namoyon bo‘ladi.

Psixolingvistik jihatdan qaralganda, o‘zbek ertaklaridagi qahramonlar nutqi ko‘proq kollektiv ong, sabr-toqat va ijtimoiy moslashuvga asoslanadi. "Susambil" ertagida hayvonlar va odamlar obrazlari orqali jamoadagi hamjihatlik g‘oyasi ilgari suriladi. Qahramonlar nutqida ko‘pincha

kelishuv, maslahatlashuv va umumiy qarorga kelish kabi kommunikativ strategiyalar ustunlik qiladi. Bu holat o‘zbek mentalitetiga xos bo‘lgan “birlikda yashash” va “kengashib ish qilish” tamoyilining til orqali ifodalanishidir. Nutqiy birliklarda buyruq ohangidan ko‘ra yumshoq iltimos, maslahat va hikmatli ifodalar ko‘proq uchraydi. “Uch og‘a-ini botirlar” ertagida esa qahramonlar nutqi orqali jasorat, mas’uliyat va sinovlardan o‘tish jarayoni aks etadi. Uch aka-uka o‘rtasidagi dialoglarda yosh va tajriba omili muhim rol o‘ynaydi. Katta og‘aning nutqi ko‘proq ehtiyotkorlik va hayotiy tajribaga asoslangan bo‘lsa, kenja og‘a nutqida dadillik va tavakkalchilik seziladi. Psixolingvistik nuqtayi nazardan bu holat individual xarakterlarning nutq orqali ochilishini ko‘rsatadi. Qahramonlarning ichki motivatsiyasi va qaror qabul qilish jarayoni aynan nutqiy ifodalar orqali namoyon bo‘ladi.

Ingliz xalq ertaklarida esa nutq ko‘proq individualizm, mustaqil qaror qabul qilish va amaliy fikrlashga yo‘naltirilgan. “Lazy Jack” ertagida bosh qahramonning nutqi sodda, qisqa va pragmatik xarakterga ega. U ko‘pincha buyruq yoki murakkab muloqotdan ko‘ra bevosita harakatni ifodalovchi iboralar orqali o‘z fikrini bildiradi. Bu esa ingliz folklorida mehnat, amaliy tajriba va natijaga yo‘naltirilgan tafakkur ustunligini ko‘rsatadi. Jack obrazining nutqi uning soddaligi bilan birga hayotiy vaziyatlarga moslashuvchanligini ham ifodalaydi. “Molly Whuppie” ertagida esa qahramon nutqi yanada murakkabroq psixologik qatlamga ega. Molly obrazida ayyorlik, tezkor qaror qabul qilish va vaziyatni tahlil qilish qobiliyati kuchli ifodalangan. Uning nutqida xavfli vaziyatlardan chiqish uchun ishlatiladigan strategik til birliklari ko‘proq uchraydi. Bu holat ingliz folklorida ayol qahramonlar ham mustaqil fikrlash va jasorat ko‘rsatish imkoniga ega ekanligini ko‘rsatadi. Mollyning nutqi uning psixologik barqarorligi va tezkor intellektual reaktsiyasini aks ettiradi.

Lingvomadaniy jihatdan tahlil qilinganda, o‘zbek ertaklarida oilaviy va ijtimoiy qadriyatlar markaziy o‘rinni egallaydi. “Susambil” va “Uch og‘a-ini botirlar” ertaklarida kattalarga hurmat, maslahatga quloq tutish, halollik va sabr kabi tushunchalar nutq orqali ifodalanadi. Qahramonlar nutqida ko‘pincha duo, tilak, pand-nasihat va axloqiy xulosalar uchraydi. Bu esa o‘zbek madaniyatida og‘zaki nutqning tarbiyaviy funksiyasi kuchli ekanligini ko‘rsatadi. Ingliz ertaklarida esa lingvomadaniy kodlar ko‘proq individual muvaffaqiyat, shaxsiy erkinlik va vaziyatdan chiqib ketish strategiyalariga asoslanadi. “Lazy Jack” va “Molly Whuppie” ertaklarida qahramonlar ko‘pincha o‘z muammolarini mustaqil hal qiladi va tashqi yordamga kam murojaat qiladi. Nutqda aniq harakat, natija va foyda tushunchalari ustunlik qiladi. Bu ingliz jamiyatiga xos bo‘lgan pragmatizm va individual mas’uliyat konseptini aks ettiradi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalq ertaklari qahramonlari nutqida kollektivlik, axloqiy me’yorlar va ijtimoiy uyg‘unlik ustun bo‘lsa, ingliz xalq ertaklarida individualizm, pragmatizm va shaxsiy tashabbus kuchli ifodalanadi. Psixolingvistik jihadan o‘zbek ertaklarida nutq ko‘proq emotsional va tarbiyaviy funksiyani bajarsa, ingliz ertaklarida u ko‘proq amaliy va informativ xarakterga ega.

Xulosa qilib aytganda, xalq ertaklari qahramonlari nutqi nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki har bir xalqning madaniy tafakkuri, psixologik modeli va ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim lingvokognitiv manbadir. O‘tkazilgan qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va ingliz xalq ertaklari qahramonlari nutqi nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki har bir xalqning psixologik qarashlari va lingvomadaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim til hodisasi hisoblanadi. Tanlangan ertaklar misolida qahramonlar nutqi orqali milliy mentalitet, ijtimoiy munosabatlar tizimi hamda shaxsning jamiyatdagi o‘rni aniq namoyon bo‘ldi. O‘zbek xalq ertaklarida qahramonlar nutqi ko‘proq axloqiy me’yorlar, kattalarga hurmat, sabr-toqat va jamoaviylik tamoyillariga asoslanganligi kuzatildi. Nutqiy ifodalarda maslahat, duo, pand-nasihat kabi elementlarning ko‘pligi o‘zbek xalqining tarbiyaviy va ijtimoiy qadriyatlari bilan bevosita bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Qahramonlar o‘z fikrini ifodalashda ko‘pincha yumshoq, hurmatga asoslangan va kelishuvga yo‘naltirilgan kommunikativ strategiyalardan foydalanadi. Ingliz xalq ertaklarida esa qahramonlar nutqi individualizm, mustaqil qaror qabul qilish va amaliy fikrlashga yaqinligi bilan ajralib turadi. Nutq qisqa, aniq va natijaga yo‘naltirilgan bo‘lib, ko‘proq shaxsiy tashabbus va muammoni mustaqil hal qilish g‘oyasini ifodalaydi. Bu holat ingliz madaniyatida shaxs erkinligi va individual mas’uliyatning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, har ikki xalq ertaklarida ham nutq qahramon xarakterini ochib beruvchi asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Biroq ularning ifoda uslubi va semantik yo‘nalishi turlicha madaniy muhit va tarixiy tajriba bilan belgilanadi. Shu bois ertak qahramonlari nutqini psixolingvistik va lingvomadaniy jihatdan qiyosiy o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatlararo kommunikatsiya nuqtayi nazaridan ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksikasi. — Toshkent: Fan, 1985. — 256 b.
2. Mahmudov N. Til va madaniyat. — Toshkent: O'zbekiston, 2012. — 184 b.
3. Mirzaev T. O'zbek xalq ertaklari. — Toshkent: Fan, 1978. — 312 b.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006. — 92 b.
5. Qurbonova, D. F. Ertak qahramonlari tilida psixolingvistik xarakter ifodasi: Ingliz va o‘zbek ertaklari asosida. Ilmiy axborot jurnali, (7).. BuxDU. 2025.— 26–31 b.
6. Воробьёв В.В. Лингвокультурология. — Москва: РУДН, 1997. — 331 с.
7. Пропп В.Я. Морфология сказки. — Москва: Наука, 1969. — 168 с.
8. Campbell J. The Hero with a Thousand Faces. — New York: Pantheon Books, 1949. — 418 p.
9. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
10. Hall E.T. Beyond Culture. — New York: Anchor Books, 1976. — 256 p.

UO’K 81'23

KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA “KONSEPTUAL INTEGRATSIYA” TUSHUNCHASI HAQIDA

K.A.Qurbonova, talaba, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan konseptual integratsiya (blending) nazariyasining nazariy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Faukonnier va Tyorner tomonidan ishlab chiqilgan integratsiya tarmoqlari modeli, uning tarkibiy qismlari ko‘rib chiqilib, turli konseptual makonlarning o‘zaro integratsiyasi natijasida yangi semantik tuzilmalar qanday shakllanishi ko‘rsatib beriladi. Tahlillar natijasida konseptual integratsiya nazariyasi inson tafakkurining ijodiy va dinamik xususiyatlarini tushuntirishda samarali kognitiv model ekanligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *kognitiv tilshunoslik, konseptual integratsiya, mental makon, integratsiya tarmog‘i, konseptual metafora, ma’no konstruksiyasi.*

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретические основы теории концептуальной интеграции (блендинга), являющейся одним из важных направлений когнитивной лингвистики. В исследовании рассматриваются модель интеграционных сетей, разработанная Ж. Фоконье и М. Тёрнером, а также её основные компоненты; показано, каким образом в результате интеграции различных концептуальных пространств формируются новые семантические структуры. Результаты анализа подтверждают, что теория концептуальной интеграции является эффективной когнитивной моделью для объяснения творческого и динамичного характера человеческого мышления.*

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, концептуальная интеграция, ментальное пространство, интеграционная сеть, концептуальная метафора, конструирование значения.*

Abstract. *This article analyzes the theoretical foundations of Conceptual Integration Theory (Blending Theory), one of the important approaches in cognitive linguistics. The study examines the integration network model developed by Fauconnier and Turner and its main components, demonstrating how new semantic structures emerge through the integration of different mental spaces. The findings show that Conceptual Integration Theory serves as an effective cognitive model for explaining the creative and dynamic nature of human thought.*

Key words: *cognitive linguistics, conceptual integration, mental space, integration network, conceptual metaphor, meaning construction.*

Tilshunoslik va kongnitivistika sohalarini o‘zida jamlagan yo‘nalish bo‘lmish kognitiv tilshunoslik rivoji tilshunoslikka yangicha yondashuvni ta’minlaydi. Ushbu yo‘nalishni ham boshqa barcha sohalar singari o‘zi ish ko‘ruvchi maxsus terminlari mavjud bo‘lib, bu yo‘nalishni chuqurroq

tushunishga va tadqiq etishga yordam beradi. Shunday terminlardan biri sifatida “konseptual integratsiya” nazariyasini ko‘rish mumkin.

Konseptual integratsiya nazariyasi kognitiv tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u ma’no hosil bo‘lishining murakkab mexanizmlarini izohlashga qaratilgan. Mazkur nazariya Gilles Faukonnierning “Mental Spaces” (“Mental makonlar”) asari hamda Mark Tyornerning konseptual metafora borasidagi tadqiqotlari negizida shakllangan [1]. Ushbu tadqiqotchilar til va tafakkur jarayonlarida uchraydigan ayrim hodisalar mavjud nazariy yondashuvlar orqali to‘liq tushuntirib berilmasligini kuzatdilar. Xususan, ma’no yaratish jarayonida ko‘pincha kiruvchi konseptual tuzilmalarda bevosita mavjud bo‘lmagan yangi mazmun yuzaga kelishi aniqlangan. Shunday yangi konseptual tuzilma sifatida konseptual integratsiya ikki turlicha ma’lumotlarni birlashtirib, yangi ma’no hosil qiladi. Konseptual metaforada bir-biriga yaqin bo‘lgan ikki obyekt ishtirok etsa, konseptual integratsiyada boshqa-boshqa kategoriyalarga mansub obyektlarning ma’lum jihatlari olinib, yangi bir ifoda hosil qilinadi. Konseptual integratsiya insonning tasavvur asosida fikrlash qobiliyati tufayli yuz beradi; mental makonlar o‘rtasida bir qarashda mos kelmaydigandek ko‘ringan elementlar o‘rtasida bog‘lanish o‘rnatiladi [2]. Mental maydonda turli xil voqelikdagi va tasavvurdagi vaziyatlar mantiqiy idrok etiladi. Shu sababli mental maydon faqatgina tafakkur doirasida yuzaga keladigan hodisa sifatida qaraladi va u turli kognitiv qoliplar asosida namoyon bo‘ladi [6]. Konseptual integratsiya esa input makonlar, umumiy makon va aralash makon asosida yuzaga keladi. Mental maydonda turli xil voqelikdagi va tasavvurdagi vaziyatlar mantiqiy idrok etiladi. Shu sababli mental maydon faqatgina tafakkur doirasida yuzaga keladigan hodisa sifatida qaraladi va u turli kognitiv qoliplar asosida namoyon bo‘ladi. Konseptual integratsiyani ushbu namuna misolida ko‘rish mumkin: “o‘sha jarroh qassob”. Jarroh va qassob tushunchalari bir-biridan uzoq ma’noga ega. Ammo jarrohning inson a’zolarini operatsiya qilish jihati qassobning hayvonlarni so‘yish harakatiga o‘xshatilib, jarrohning o‘z kasbida tajribasiz ekanligi bildirilmoqda. Ushbu namunadan ko‘rinadiki, ma’no hosil bo‘lishi oddiy qo‘shilish yoki proyeksiya natijasi emas, balki turli konseptual makonlarning integratsiyasi jarayonida yangi semantik tuzilmaning paydo bo‘lishidir. Natijada hosil bo‘lgan ma’no tarkibiy qismlar yig‘indisidan kengroq va murakkabroq bo‘ladi.

Faukonnier va Tyorner konseptual integratsiya nazariyasini ishlab chiqishda mental makonlar nazariyasi hamda konseptual metafora nazariyasining ayrim jihatlarini birlashtirdilar. Natijada ma’no hosil bo‘lishining dinamik va ijodiy xususiyatlarini tushuntiruvchi integratsiya tarmoqlari modeli yaratildi. Ushbu modelga ko‘ra, ma’no bir-biri bilan bog‘langan bir nechta mental makonlarning o‘zaro integratsiyasi natijasida yuzaga keladi. Konseptual metafora nazariyasidan farqli ravishda, integratsiya tarmoqlarining asosiy birliklari bilim domenlari emas, balki ma’no yaratish jarayonida vaqtincha shakllanadigan mental makonlardir. Shu sababli konseptual integratsiya nazariyasi ma’noning real vaqt rejimida hosil bo‘lishini va uning kontekstga bog‘liq jihatlarini izohlash imkonini beradi. Integratsiya tarmog‘i odatda bir nechta tarkibiy qismdan iborat bo‘ladi: input makonlar, umumiy makon hamda aralash makon. Umumiy makon input makonlarda mavjud bo‘lgan umumiy va abstrakt tuzilmalarni aks ettiradi hamda ular o‘rtasidagi mos elementlarni aniqlashga xizmat qiladi. Aralash makon esa input makonlardan olingan elementlarni birlashtirish bilan birga ularda mavjud bo‘lmagan yangi semantik tuzilmani ham hosil qiladi. Masalan, “bu jarroh qassob” metaforasida qassob va jarrohga oid bilimlar ikki alohida input makonni tashkil etadi. Aralash makonda esa jarrohning qassobga xos usullar bilan ishlashi haqidagi tasavvur shakllanadi. Natijada “malakasiz” yoki “noto‘g‘ri ishlayotgan mutaxassis” haqidagi yangi ma’no yuzaga keladi. Ushbu salbiy baho input makonlarning hech birida tayyor holda mavjud emas, balki ularning integratsiyasi natijasida paydo bo‘ladi.

Konseptual integratsiya jarayoni faqat metaforik birliklar bilan cheklanmaydi. U voqelikni ifodalovchi muqobil tuzilmalarni ham izohlash imkonini beradi. Bunday holatlarda turli konseptual makonlar o‘zaro birlashtirilib, real voqelikda mavjud bo‘lmagan, ammo mantiqan tasavvur qilinadigan yangi ssenariylar yaratiladi. Shu jihatdan konseptual integratsiya nazariyasi inson tafakkurining ijodiy va konstruktiv xususiyatlarini ochib beruvchi samarali kognitiv model hisoblanadi.

Konseptual integratsiya jarayonida bir nechta mental makonlar o‘zaro bog‘lanadi. Avvalo, input makonlar orasida o‘xshash yoki mos elementlar aniqlanadi. Ushbu jarayon moslashtirish deb ataladi va u turli makonlardagi elementlar o‘rtasida konseptual aloqalar o‘rnatishga xizmat qiladi. Bunday aloqalar moslik, vazifaviy rol yoki metaforik o‘xshashlik asosida shakllanishi mumkin. Konseptual integratsiyaning muhim xususiyatlaridan biri tanlov jarayonidir. Bunda input makonlardagi barcha ma’lumotlar aralash makonga ko‘chirilmaydi. Faqat ma’no hosil qilish uchun zarur bo‘lgan elementlargina tanlab olinadi. Shu sababli bir xil konseptual makonlar asosida turli shaxslar yoki turli kommunikativ vaziyatlarda har xil integratsiya natijalari yuzaga kelishi mumkin. Faukonnier va Tyorner konseptual integratsiyaning uchta asosiy jarayonini ajratib ko‘rsatadilar [1]. Birinchi jarayon kompozitsiya bo‘lib, u turli input makonlardan olingan elementlarning yagona aralash makonda birlashtirilishini anglatadi. Ikkinchi jarayon to‘ldirish bo‘lib, bunda inson ongidagi mavjud ensiklopedik bilimlar, freymlar va ssenariylar ishga tushiriladi hamda hosil bo‘layotgan konseptual tuzilma mazmunan boyitiladi. Uchinchi jarayon elaboratsiya bo‘lib, aralash makonning keyingi rivojlanishini va unda yangi semantik xulosalarning shakllanishini ta’minlaydi. Aynan shu bosqichda yangi ma’no yuzaga keladi. Konseptual integratsiya natijasida hosil bo‘lgan yangi ma’no faqat aralash makon bilan cheklanib qolmaydi. Ba’zi hollarda u input makonlarga ham ta’sir ko‘rsatadi. Bu hodisa teskari proyeksiya deb ataladi. Natijada yangi hosil bo‘lgan bilim yoki xulosalar insonning mavjud konseptual tizimiga qo‘shilib, uning olam haqidagi tasavvurlarini kengaytiradi. Shunday qilib, integratsiya jarayoni ma’no yaratishning ko‘p bosqichli kognitiv mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, konseptual integratsiya nazariyasi ma’no hosil bo‘lishining murakkab va ijodiy mexanizmlarini izohlashda muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Konseptual integratsiya tadqiqi orqali insonning kognitiv qobiliyati qanchalik yuqori ekanini ko‘rish mumkin. Ushbu nazariya til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv ma’no hosil bo‘lishining kognitiv mexanizmlarini chuqurroq anglash, metaforik va boshqa konseptual jarayonlarning mohiyatini ochib berish imkonini yaratadi. Shu sababli konseptual integratsiya nazariyasini o‘rganish kognitiv tilshunoslikning dolzarb masalalarini tadqiq etishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Evans V, Green M. Cognitive Linguistics (An Introduction) – Edinburgh: Edinburgh university press, 2006. – 830 p.

2. Qurbonova K. Kognitiv tilshunoslikka oid atamalarning izohli lug‘ati. – Namangan: Mashrab, 2026. – 44 b.

3. Ungerer F. H, Schmid H. J. An Introduction to Cognitive Linguistics. – London, New York: Longman, 1996.

4. Бабушкин А.П, Стернин И.А. Когнитивная лингвистика и семасиология. Монография. – Воронеж: ООО “Ритм”, 2018. – 229 с.

5. Романова Т. В, Колчина О. Н, Куликова В. А, Хоменко А. Ю. Проектный словарь-справочник когнитивных терминов: учебное пособие. – Нижний Новгород: Деком, 2022. – 216 с.

6. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 92 б.

UO’K: 801.81

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MINERALOGIK ATAMALARNING MORFOLOGIK-STRUKTUR XUSUSIYATLARI

D.A.Radjabova, PhD, dots., Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi mineralogik atamalarning morfologik-struktur xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda qimmatbaho tosh va ma’dan nomlarining yasalish usullari, morfologik tarkibi, affiksatsiya va kompozitsiya jarayonlari hamda ularning yangi leksik birliklar hosil qilishdagi imkoniyatlari o‘rganilgan. Shuningdek, mineralogik atamalar asosida shakllangan metaforik birliklar va badiiy ifodalarning til boyligini oshirishdagi o‘rni yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *mineralogik atamalar, qimmatbaho toshlar, ma’dan nomlari, morfologiya, so‘z yasalishi, affiksatsiya, kompozitsiya, metafora*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются морфолого-структурные особенности минералогических терминов английского и узбекского языков в сопоставительном аспекте. Исследуются способы словообразования, морфологическая структура, процессы аффиксации и словосложения в названиях драгоценных камней и минералов. Особое внимание уделяется словообразовательному потенциалу минералогических терминов и их роли в формировании новых лексических единиц. Также анализируются метафорические выражения, образованные на основе названий минералов и драгоценных камней, и их значение для повышения выразительности речи.*

Ключевые слова: *минералогические термины, драгоценные камни, названия минералов, морфология, словообразование, аффиксация, словосложение, метафора.*

Abstract. *This article presents a comparative study of the morphological and structural features of mineralogical terms in English and Uzbek. The research focuses on the word-formation patterns, morphological composition, affixation, and compounding processes involved in the formation of precious stone and mineral names. Particular attention is given to the derivational potential of mineralogical terms and their role in creating new lexical units. The study also examines metaphorical expressions based on mineral and gemstone names and their contribution to linguistic expressiveness.*

Key words: *mineralogical terms, precious stones, mineral names, morphology, word formation, affixation, compounding, metaphor.*

Kirish. Tilning lug‘at boyligi doimiy ravishda yangi birliklar bilan boyib boradi va bu jarayonda terminologik qatlam muhim o‘rin egallaydi. Mineralogik atamalar geologiya, gemmologiya va mineralogiya fanlarining asosiy terminologik fondini tashkil etib, nafaqat ilmiy nutqda, balki badiiy va publitsistik matnlarda ham faol qo‘llaniladi.

Mavzuning dolzarbligi. Mineralogik atamalarning shakllanishi, morfologik tuzilishi va so‘z yasalish imkoniyatlarini o‘rganish til tizimining ichki qonuniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi qimmatbaho tosh hamda ma’dan nomlari turli tarixiy manbalardan o‘zlashgan bo‘lsa-da, ular har ikki tilning morfologik tizimiga moslashib, yangi so‘zlar hosil qilish uchun asos vazifasini bajarmoqda. Shu bois mazkur tadqiqotda mineralogik atamalarning morfologik-struktur xususiyatlari, yasalish modellari va nutqdagi funksional imkoniyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi.

Qimmatbaho tosh va ma’dan nomlarining aksariyati yunon va grek tilidan kelib chiqqan hamda ularning asosiy qismi o‘zakka *-ite* so‘ng yasovchi qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasalgan. *-ite* qo‘shimchasi yunon tilidagi *“lithos*” (ma’nosi: tosh yoki qoya) so‘zining sifat ko‘rinishi bo‘lgan “-ites” so‘zidan kelib chiqqan va ot so‘z turkumi doirasida ot yasovchi qo‘shimcha sifatida xizmat qiladi. Ba’zi ma’dan nomlari esa yuqorida ta’kidlanganidek, o‘zakka *-ine, –ide; –ant; –ent; –ar; -ard; –ate;–ete;–ute; –id; –ile; –oid* so‘ng yasovchi qo‘shimchalarini qo‘shish orqali yasalganini kuzatish mumkin. Shuningdek, ikki so‘zning o‘zaro qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan qo‘shma ma’dan nomlari ham mavjud bo‘lib, asosan, qo‘shma ot yuzaga kelgan. Keltirilganlardan ma’lum bo‘lyaptiki, ingliz tilida qimmatbaho tosh va ma’dan nomlari, asosan, *morfologik (affiksatsiya) va sintaktik (kompozitsiya)* usullarda yasaladi.

O‘zbek tili leksikasida qimmatbaho tosh va ma’dan nomlarining asosiy qismi o‘zlashma qatlamga mansub. Bu so‘zlarning aksariyati o‘zbek tilida yasama so‘z deb emas, balki tub so‘z sifatida qabul qilinadi.

Kohinor yoki *Kohinur (Nur tog‘i), Hajarul Asvad* (qora tosh) leksemalari (garchand bugungi kunda yasalish hodisasi sifatida qaralmasa-da), ularning etimologiyasi tarixan ikki so‘zning qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan birliklar ekanligini ko‘rsatadi.

Gemmologiya sohasiga oid birliklarning aksariyatini uni kashf etgan yoki sohibiga aylangan shaxslar, zargarlar va kolleksionerlar nomlari bilan: (*Viktoriya olmosi, Bobur olmosi, Temur yoquti, Shoh olmosi, Xoups olmosi, Swarovskiy toshlari, Orlov gavhari*…); ilk bor qazib olingan joy nomlari bilan: (*Ko‘hinur olmosi, Chexiya granati, Kolumbiya zumradi, Bahian zumradi, London topazi,*

Osiyo marvaridi, Sharq javohiri …); rangi va tashqi shakl asosidagi nomlar (*Yo'lbarsning ko'zi, Ummon yuragi, Olti qirrali yulduz, Abadiyat yuragi, Katta uchburchak, Kaptar qoni* …); tibbiy va kimyoviy xususiyatlari bilan bog'liq nomlar (*Tinchlantiruvchi tosh, Hayot toshi, Osoyishtalik toshi, Salomatlik toshi, Shodlik toshi, Tutunli kvarts, Tosh kristali…*); mifologiya bilan bog'liq nomlar (*Jodugar tosh, Umid toshi, Xudoning sovg'asi, Allohning durdonasi, Yolg'izlik toshi, Beva toshi…)* tashkil etadi va ushbu nomlar birikmali holda bo'lib, [qaratuvchi + qaralmish] qolipida tuzilgan. Biroq ularning aksariyatida **pleonazm** (*ortiqchalik)* hodisasini kuzatishimiz mumkin: *Orlov gavhari, Chexiya granati, Buyuk mo'g'ul olmosi* kabi. Bu tilning tejamkorlikka ehtiyojidan kelib chiqib o'z-o'zidan amalga oshadigan hodisa. Ya'ni, birikmalardagi oldingi a'zo (Orlov) tarkibidagi nisbatlovchi keyingi a'zo (gavhari) tarkibidagi nisbatlovchiga moslashishi shart. Tejamkorlik qoidasiga binoan oldingi a'zo tarkibidagi nisbatlovchi va qaratqich kelishigi affiksi (ning) ham tushiriladi.

Olingan natijalar tahlili. "Qimmatbaho toshlar va gemmologiya lug'ati" [1], "Geologiya atamalarining izohli lug'ati" [2] va bir qator boshqa lug'atlarni tahlil qilish jarayonida, ingliz va o'zbek tillarida qimmatbaho tosh va ma'dan nomlarini ifodalovchi birikmalar bir leksemali, ikki leksemali, uch va undan ortiq leksemalardan tashkil etilganligini guvohi bo'ldik:

Qimmatbaho tosh va ma'dan nomlarida leksemalar soni.

	Bir leksemali			**Ikki leksemali**			**Uch va undan ortiq leksemali**	
	Ingliz	*O'zbek*		*Ingliz*	*O'zbek*		*Ingliz*	*O'zbek*
1	Silver	Oltin	1	Hope Diamond	Bobur olmosi	1	Liberty Bell Ruby	Qora Shahzoda yoquti
2	Gold	Kumush	2	Cullinan Diamond	Temur yoquti	2	The Imperial Hong Kong Pearl	Buyuk mo'g'ul olmosi
3	Amber	Olmos	3	Rockfeller sapphire	Shoh olmosi	3	Golden Jubilee Diamond	Olti qirrali yulduz

Ingliz tili og'zaki va yozma nutqida ko'p ishlatiladigan ayrim qimmatbaho tosh va ma'dan nomlarining grammatik xususiyatlarini tahlil qilsak:

"GOLD" *– "oltin"* ot, sifat va fe'l so'z turkumiga mansub bo'lib, gapda ega, aniqlovchi va to'ldiruvchi, kesim vazifalarida kelishi mumkin. Ingliz tilida "gold" so'zi bilan hosil bo'lgan so'z birikmalari ham talaygina: *precious gold, yellow gold, molten gold, gold standard, gold mine, gold rush, award gold, extract gold*

Ingliz tili leksikasida asosi "gold" so'zi bo'lgan ko'pgina misollarni uchratish mumkin: *golden, goldfish, goldsmith, goldsmithy, goldsmithing, goldsmithery*

Goldfinch, goldfield, goldware va hokazo.

"gold" so'ziga shakl yasovchi affikslar qo'shilib, ot, fe'l, sifat so'z turkumidagi biror grammatik kategoriyaga xos shakl yasaydi: *golded (f.) goldest (s.), golder(s.), silvereth (f.), golding (f), golds (f.), golds (o.), goldie(o.)*

"SILVER" *– "kumush"* ot, sifat va fe'l so'z turkumiga mansub bo'lib, ot, sifat, fe'l va ravish bilan birgalikda so'z birikmalari hosil qiladi: *pure silver, solid silver,*

silver lining, silver screen, silver hair, silver bullet, mine silver, wear silver, win silver, polish silver

"Silver" so'zi yangi so'z hosil qilishda asos bo'lib xizmat qiladi: *silverware, silvery, quicksilver, silversmith, silverfish, silver-haired, silvern va hokazo.*

Shuningdek, *"silver*" so'ziga shakl yasovchi affikslar qo'shilib, ot, fe'l, sifat so'z turkumidagi biror grammatik kategoriyaga xos shakl yasaydi: *silvered (f.) silverest (s.), silvereth (f.), silvering (f), silvers (f.), silvers (o.)*

"RUBY" *– "yoqut"* so'zidan hosil bo'lgan so'zlar*: nonruby, rubasse, rubelet, rubicund, rubious, rubygate, rubyist, rubylike, rubytail, rubythroat, rubywood; rubi (o.), rubied (f.), rubies (o.), rubies (f), rubying (f)*

Xuddi shunday o'zbek leksikasida "*oltin", "tilla", "kumush"* birliklari eng faol qo'llanadigan leksemalar hisoblanib, ular o'z navbatida, ot, sifat, fe'l kabi so'z turkumlariga birliklarni hosil qilish uchun asos vazifasini bajaradi. Buni quyidagi misollar asnosida ko'rish mumkin:

Oltin*:oltinlanmoq, oltinlamoq, oltinrang, oltinsimon, oltingugurt, oltinqoziq, oltintamg'a va hokazo*

Ko‘rib turganimizdek, oltin leksemasi yangi so‘z hosil qilishda faol qo‘llanuvchi birlik bo‘lib, affiksatsiya va kompozitsiya usullari orqali yangi leksema hosil qilishi mumkin. Va bunda [*ot*+ot] qolipi asosidagi kompozitsiya usuli yetakchi bo‘lib kelmoqda.

Kumush leksemasi o‘zbek tilida ot, sifat, fe’l so‘z turkumiga oid birliklarni hosil qilish uchun asos bo‘ladi. Bu hodisa yangi so‘z hosil qilishning affiksatsiya va kompozitsiya usullari orqali amalga oshadi va misollarda ko‘rish mumkinki, affiksatsiyaning o‘rni yetakchidir.

Kumush*:kumushlanmoq, kumushsimon, kumushrang*

Tilla: *tillaqosh, tillaqo‘ng‘iz, tillakori, tillafurush, tillarang*

Keltirilgan misollardan tilla leksemasi yordamida yangi so‘z hosil qilishda affiksatsiya va kompozitsiya usullarining o‘rni teng ekanligini ko‘rish mumkin.

Gavhar: *gavharshunos, gavharafshon*

Keltirilgan misollar qimmatbaho tosh va ma’dan nomlari va ular asosida hosil qilingan leksik birliklar ham lug‘atlar sahifasini, ham nutqimizni boyitish uchun xizmat qilishini bildirmay qo‘ymaydi. Bu o‘rinda, ayniqsa*, oltin, kumush, po‘lat* kabi ma’dan va *olmos, inju, yoqut, la’l, lojuvard, feruza, zumrad, dur, marjon, marvarid, gavhar, javohir* kabi qimmatbaho tosh nomlari o‘zbek tili leksikasini yanada boyitishi hamda uning obrazliligini ta’minlab, jozibadorligini oshirishga xizmat qilishini alohida ta’kidlash o‘rinli. Ushbu qimmatbaho ma’dan va tosh nomlari ishtirok etgan badiiy tasvir vositalari, metaforik birliklar, perifrazalar nutqimizni boyitishga va ekspressiv ta’sirini yuksaltirishga ko‘maklashmoqda [3].

Badiiy nutq figurasi bo‘lgan va she’riyat toifasiga kiradigan metafora **badiiy metafora** bo‘lib, quyida badiiy metaforani hosil qilishda ishtirok etgan qimmatbaho tosh va ma’dan nomlarini ko‘rib chiqamiz: *kumush diyor, labing dur, sadaf tish, firuza osmon, zumrad suvlar, olmos kamar, oltin so‘zlar, javhari jon, gavhar baho, la’li lab, firuza ufqlar, olmos satrlar, marjon yulduzlar, gavhari imon, oltin satrlar, oltin shodlik, kumush sochlar, yoqut qonlar, oltin yaproqlar, oltin ip, tilla baliq, oltin tuproq, oltin ter, kumush poyondoz, oltin va’da* va boshqalar.

Ingliz tilida ham xuddi shunday qimmatbaho tosh asosli metaforik birliklar keng qo‘llaniladi: *emerald sky (zumrad osmon), emerald trees (zumrad daraxtlar), the sapphire ocean (safir okean), crystal tears (billur ko‘z yoshlar),ruby lips(la’li lablar), silver hair (kumush soch), golden hair (oltin soch), golden head (oltin bosh) sapphire eyes (sapfir ko‘zlar), amber hair (qahrabo sochlar), coral lips (marjon lablar), coral ears (marjon quloqlar), pearly teeth (marvarid tishlar),* va boshqalar. Bu kabi birikmalarda mohir so‘z ustalari o‘z asarlarida qimmatbaho tosh nomlarini metaforik ma’noda qo‘llash orqali ifodali, obrazli nutqning go‘zal namunalarini yaratishga muvaffaq bo‘lishadi [4].

Keltirilgan misollardan shunday xulosa qilish mumkinki, qimmatbaho tosh va ma’dan nomlari nutqimizda, asosan, ot so‘z turkumiga oid leksemalar bilan birikib, ushbu birliklarning sifat belgisini ifodalab keladi va sifatlovchi vazifasini bajaradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari ingliz tilida qimmatbaho tosh va ma’dan nomlari asosan affiksatsiya (-ite, -ine, -oid, -ide va boshqalar) hamda kompozitsiya usullari orqali hosil qilinadi. O‘zbek tilida esa mineralogik birliklarning katta qismi o‘zlashma qatlamga mansub bo‘lib, ular til tizimiga moslashgan holda yangi so‘zlar yasash uchun asos vazifasini bajaradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, **oltin, kumush, tilla, gavhar, marvarid, olmos** kabi birliklar o‘zbek tilida, **gold, silver, diamond, ruby, iron, opal** kabi birliklar esa ingliz tilida yuqori so‘z yasovchanlik xususiyatiga ega. Har ikki tilda affiksatsiya va kompozitsiya yangi leksik birliklar hosil qilishning eng faol usullari hisoblanadi.

Shuningdek, mineralogik atamalar asosida shakllangan metaforik birliklar va tasviriy ifodalar tilning obrazliligini, emotsional-ekspressiv ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Demak, qimmatbaho tosh va ma’dan nomlari nafaqat terminologik birlik, balki tilning morfologik, semantik va uslubiy imkoniyatlarini boyituvchi muhim leksik qatlam sifatida ham ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mohsen Manutchehr-Danai Dictionary of Gems and Gemology. Springer-Verlag, 2000. – 565 p.

2. Isaxodjayev B.A va boshqalar Geologiya atamalarining ruscha -o’zbekcha izohli lug’ati. Toshkent: MRI, 2007. – 154 b.

3. Radjabova D.A. The etymology of mineralogical terms and their stylistic characteristics in English and Uzbek // International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers, 11(7). - 2023. – 462–466 p.

4. Radjabova D.A. Ingliz va o'zbek tillarida qimmatbaho tosh va ma'dan nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari. Filol. fan. fals.dok... dis. – Buxoro, 2024. – 172 б.

UO'K 81'373.23:659.3

ONOMASTIC REALIA-NEOLOGISMS IN ENGLISH AND UZBEK MEDIA DISCOURSE

M.A.Radjapova, teacher, researcher, Specialized State Secondary School No. 291 of Bektemir District, Tashkent

Annotatsiya. *Zamonaviy media kommunikatsiyasidagi o'zgarishlar yangi siyosiy, ijtimoiy, texnologik, institutsional va madaniy hodisalarni nomlovchi birliklarning shakllanishini tezlashtirmoqda. Bunday nominatsiyalar orasida atoqli otning referensial xususiyatlari, neologik yangilik va ijtimoiy-madaniy muhit bilan bog'liqlikni birlashtirgan birliklar alohida o'rin tutadi. Maqolada ular onomastik realiya-neologizmlar sifatida talqin qilinib, ingliz va o'zbek mediadiskursidagi birliklarning lingvistik maqomi, ularning an'anaviy atoqli otlar, umumtil neologizmlari va okkazional birliklardan farqlanish mezonlari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *onomastika, onomastik realiya-neologizm, neologizm, atoqli ot, realiya, mediadiskurs, nominatsiya, ingliz tili, o'zbek tili.*

Аннотация. *Изменения в современной медиакоммуникации ускоряют формирование единиц, номинирующих новые политические, социальные, технологические, институциональные и культурные явления. Среди таких номинаций особое место занимают единицы, сочетающие в себе референциальные характеристики имен собственных, неологическую новизну и связь с социокультурной средой. В статье они интерпретируются как ономастические реалии-неологизмы, анализируется лингвистический статус таких единиц в английском и узбекском медиадискурсе, а также критерии их разграничения с традиционными именами собственными, общеязыковыми неологизмами и окказиональными единицами.*

Ключевые слова: *ономастика, ономастическая реалия-неологизм, неологизм, имя собственное, реалия, медиадискурс, номинация, английский язык, узбекский язык.*

Abstract. *Changes in modern media communication are accelerating the formation of units that name new political, social, technological, institutional, and cultural phenomena. Among these nominations, a special place is occupied by units that combine the referential characteristics of proper nouns, neological novelty, and a connection with the socio-cultural environment. In this article, they are interpreted as onomastic realia-neologisms, and the linguistic status of such units in English and Uzbek media discourse is analyzed, as well as the criteria for distinguishing them from traditional proper nouns, common language neologisms, and occasional units.*

Keywords: *onomastics, onomastic realia-neologism, neologism, proper name, realia, media discourse, nomination, English, Uzbek.*

Introduction. Language responds to social change particularly clearly in the sphere of nomination. New institutions, political events, public initiatives, technological products and culturally significant processes require names, while contemporary media enables these designations to circulate rapidly and acquire broad social recognition. Media discourse therefore constitutes one of the principal environments in which new onomastic units emerge, stabilize their reference and accumulate additional meanings. The interpretation of such units is not always straightforward. Some of them simultaneously function as proper names, display neological novelty and depend on knowledge of a particular political, social or cultural context.

Van Langendonck considers proper names through their semantic, pragmatic and syntactic behaviour and emphasizes their capacity to identify a unique entity within socially shared knowledge [1]. This approach is relevant to media naming because a new common noun may describe an emerging phenomenon without becoming an onomastic unit unless it acquires individualized

reference. Neologicality introduces a different dimension. A neologism gradually moves from marked novelty towards wider recognition and conventionalization. Kerremans treats this development as a usage-dependent process in which recurrent circulation reduces the perceived novelty of a form [2]. Media discourse plays an important role in this process through journalistic repetition, headline use and institutional reproduction.The notion of realia adds a further criterion. Realia are usually associated with objects, institutions and phenomena whose interpretation requires culturally specific knowledge. Applied to onomastic material, this principle prevents the automatic inclusion of all recent names. A globally circulating technological name may be both proper and new without functioning as a culture-specific realia. The intersection of onomastics and neology in media discourse has already been examined by Bugrysheva, who described onomastic realia-neologisms in French, English and Russian mass media and identified semantic development, multiword nomination, abbreviation, blending and compounding among their principal formation mechanisms [3]. Uzbek media material, however, reveals additional patterns requiring further theoretical specification. English media discourse offers numerous cases in which novelty is visible in the structure of the name. *Brexit*, formed from Britain/British and exit, became a widely recognized political neologism and a productive base for further lexical formations. Fontaine's analysis shows that the unit rapidly acquired stable semantic and grammatical properties [4]. The Uzbek material differs in an important respect. Names such as *Yashil Makon, Yangi Toshkent* and O'zbekiston – 2030 are built from existing lexical components. Their novelty lies not in morphology but in the naming relation. A familiar lexical sequence becomes attached to an individualized project, strategy or urban initiative and begins to function as a proper designation.

Materials and Methods. The material consists of representative names occurring in contemporary English- and Uzbek-language media and institutional communication. The selection covers political discourse, environmental initiatives, urban development, economic communication and technological institutions. The English examples include *Brexit, Megxit, Partygate* and *Bidenomics.* They represent different types of nominative innovation. *Brexit* is based on blending; *Megxit* develops analogically from the established -exit pattern; *Partygate* belongs to the series of scandal names modelled on Watergate; *Bidenomics* combines an anthroponym with the productive element *-nomics.* The Uzbek material includes *Yashil Makon, O'zbekiston – 2030, Yangi Toshkent, IT Park Uzbekistan* and *TIIF*. Some are structurally transparent Uzbek combinations, while others display abbreviation or hybrid English-Uzbek naming practices.

Results. The material reveals a notable difference in the location of innovation in English and Uzbek media naming. In the English examples, novelty is frequently encoded within the lexical structure. *Brexit* compresses a complex political meaning into a single item and demonstrates how an initially marked coinage may become conventional through repeated media use. *Megxit* follows an analogical pattern based on *Brexit.* Its initial component derives from the personal name Meghan, so the formation not only designates an event but also foregrounds one participant. Referential compression is therefore combined with personalization. The evaluative component is even more explicit in *Partygate.* The productive *-gate* element has developed into a conventional marker of scandal and controversy. The word consequently names and categorizes the event at the same time. *Bidenomics* represents another productive political model. The anthroponym provides individualized reference, while *-nomics* identifies the economic sphere. The formation condenses both political authorship and policy content.

Uzbek examples rely less consistently on newly created lexical forms. *Yashil Makon* consists of ordinary Uzbek words, yet in contemporary communication it identifies a nationwide environmental initiative. Its novelty results from referential fixation rather than morphological innovation. A similar process is observed in *Yangi Toshkent.* Grammatically, it is an ordinary attributive structure, but in current institutional and media use it refers to a specific urban-development project. The innovation lies in the shift from descriptive combination to individualized designation. *O'zbekiston – 2030* combines a country name with a temporal marker. The numerical component not only indicates a date but also identifies a specific development strategy and gives the name a prospective orientation. Culture-specific reference constitutes another important distinction.

The appearance of an international technological name in Uzbek media does not automatically make it an Uzbek realia. The realia component becomes relevant when interpretation depends on knowledge of a specific sociocultural or institutional context. In this respect, *Yashil Makon* and *O'zbekiston –2030* display stronger realia properties than globally circulating names such as Instagram or YouTube.

Hybrid naming is also characteristic of contemporary Uzbek institutional discourse. IT Park Uzbekistan combines international English terminology with a national identifying component and reflects the multilingual character of technological and economic communication. The comparison may be summarized as follows:

Unit	Main mechanism	Type of reference	Pragmatic tendency
Brexit	blending	political process	compression and framing
Megxit	analogical blending	media event	personalization
Partygate	analogical formation with *-gate*	political scandal	negative categorization
Bidenomics	anthroponymic formation with *-nomics*	economic policy	personalization of policy
Yashil Makon	referential institutionalization	national project	ecological association
O'zbekiston -2030	proper name + temporal marker	development strategy	prospective orientation
Yangi Toshkent	proprialization	urban project	modernization
IT Park Uzbekistan	hybrid nomination	institution	technological positioning
TIIF	abbreviation	international event	institutional compression

The main difference concerns the locus of innovation. English media naming often modifies the internal structure of the word, whereas Uzbek institutional media frequently relies on new referential uses of familiar lexical combinations.

Discussion. The findings suggest that onomastic realia-neologisms cannot be adequately described through word formation alone. Previous research has emphasized blending, abbreviation, compounding and semantic development [3], but Uzbek material makes referential neologization particularly visible. A distinction is therefore required between the creation of a new lexical form and the establishment of a new naming relation. These processes may coincide, as in Brexit, but they need not. In *Yangi Toshkent,* the lexical material already existed, whereas the individualized referential meaning emerged later.

Conclusion. Onomastic realia-neologisms occupy an intermediate position between proper-name formation, lexical innovation and culturally specific nomination. Their linguistic status cannot be determined by chronological recency or morphological novelty alone. English and Uzbek media discourse reveal different dominant mechanisms of innovation. English frequently employs blending, analogical formations and anthroponymic models. *Brexit, Megxit, Partygate* and *Bidenomics* show how reference and evaluation may be combined within the form of a name. In Uzbek media discourse, novelty is often primarily referential. *Yashil Makon, Yangi Toshkent* and *O'zbekiston – 2030* consist of familiar lexical elements but function as newly established names of socially significant projects and strategies. The comparison therefore requires a broader interpretation of neologicality. Alongside formally new formations, media onomastics should take into account semantic refunctionalization, proprialization and new conventional relations between existing linguistic material and newly individualized referents.

REFERENCES:

1.Van Langendonck W. *Theory and Typology of Proper Names*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2007.

2.Kerremans D. *A Web of New Words: A Corpus-Based Study of the Conventionalization Process of English Neologisms*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015.

3.Bugrysheva E.S. Typological characteristics of onomastic neologistic realia in French, English and Russian mass media // *Bulletin of Moscow Region State University. Series: Linguistics*. 2017. No. 4. P. 78-89.

4.Fontaine L. The early semantics of the neologism BREXIT: a lexicogrammatical approach // *Functional Linguistics*. 2017. Vol. 4.

5.Katermina V.V., Solovyeva N.S. Axiology of neologism Brexit in English mass-media discourse // *Current Issues in Philology and Pedagogical Linguistics*. 2019. No. 3. P. 103-111.

UO’K 81'37:159.9

BARDOSHLILIK VA CHIDAMLILIK: “RESILIENCE” TUSHUNCHASINING INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA IFODALANISHI HAMDA IKKI XALQ DUNYOQARASHINING AKS ETISHI

M.X.Raimova, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada “resilience” tushunchasining ingliz va o‘zbek tillaridagi semantik hamda lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda resilience tushunchasining ingliz tilidagi ifodalari hamda o‘zbek tilidagi bardoshlilik, chidamlilik, matonat, sabr-toqat va qat’iyat kabi birliklar bilan munosabati o‘rganildi. Tahlil natijasida har ikki tilda qiyinchiliklarni yengish, ruhiy barqarorlikni saqlash va murakkab vaziyatlardan keyin tiklanish kabi umumiy mazmunlar mavjudligi aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *Resilience, bardoshlilik, chidamlilik, matonat, sabr-toqat, qat’iyat, lingvokulturologiya, milliy dunyoqarash.*

Аннотация. *В статье проводится сравнительный анализ семантических и лингвокультурологических особенностей понятия «resilience» в английском и узбекском языках. Рассматриваются способы выражения концепта resilience в английском языке и его соотношение с такими узбекскими лексическими единицами, как bardoshlilik (выносливость), chidamlilik (устойчивость), matonat (стойкость), sabr-toqat (терпение) и qat’iyat (решительность). Результаты исследования показывают, что в обоих языках представлены общие значения, связанные с преодолением трудностей, сохранением психологической устойчивости и восстановлением после сложных жизненных ситуаций.*

Ключевые слова: *Resilience, выносливость, устойчивость, стойкость, терпение, решительность, лингвокультурология, национальное мировоззрение.*

Abstract. *This article provides a comparative analysis of the semantic and linguocultural features of the concept of “resilience” in English and Uzbek. The study examines the English expressions of resilience and their relationship with Uzbek lexical units such as bardoshlilik, chidamlilik, matonat, sabr-toqat, and qat’iyat. The analysis demonstrates that both languages contain common meanings associated with overcoming difficulties, maintaining psychological stability, and recovering from challenging situations.*

Keywords: *Resilience, endurance, perseverance, toughness, patience, determination, linguoculturology, national worldview.*

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida turli xalqlarning dunyoqarashi, milliy qadriyatlari va hayotiy tajribasini til orqali o‘rganish lingvokulturologiya hamda qiyosiy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Til nafaqat axborot almashish vositasi, balki muayyan xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy qadriyatlari, ruhiyati va borliqni idrok etish usulini aks ettiruvchi murakkab hodisadir. Shu sababli muayyan tushunchaning turli tillardagi ifodasini qiyosiy o‘rganish orqali xalqlarning konseptual dunyoqarashidagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash mumkin. Ayniqsa, insonning qiyinchiliklarga munosabati, sinovlarni yengib o‘tish qobiliyati va murakkab vaziyatlardan keyin o‘z faoliyatini tiklay olish holatini ifodalovchi “resilience” tushunchasi shu nuqtayi nazardan alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Ingliz tilidagi *resilience* tushunchasi keng ma’noda qiyin yoki salbiy vaziyatdan keyin avvalgi holatga qaytish, ruhiy jihatdan tiklanish hamda faoliyatni davom ettirish qobiliyatini anglatadi.

Asosiy qism. “Tadqiqotda “resilience” tushunchasining ingliz va o‘zbek tillarida ifodalanishini o‘rganish uchun qiyosiy-lingvokulturologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot materiallarini ingliz va o‘zbek tillaridagi “resilience”, “endurance”, “perseverance”, “toughness”, “adaptability”, shuningdek, ularga mazmunan yaqin bo‘lgan bardoshlilik, chidamlilik, matonat, sabr-toqat, qat’iyat va iroda kabi leksik birliklar, frazeologik birikmalar, maqol va matallar hamda kontekstual misollar tashkil etdi. Ingliz tiliga oid materiallar zamonaviy izohli lug‘atlar, elektron til resurslari va ilmiy tadqiqotlardan, o‘zbek tiliga oid materiallar esa izohli va frazeologik lug‘atlar, maqol va matallar to‘plamlari hamda badiiy matnlardan tanlab olindi.

“Resilience” tushunchasi ingliz tilida insonning turli qiyinchilik, bosim, stress va hayotiy sinovlarga bardosh berishi, ularga moslashishi hamda murakkab vaziyatdan keyin o‘z holatini tiklay olishi bilan bog‘liq ko‘p qatlamli semantik mazmunga ega. Mazkur tushuncha faqatgina “chidash” ma’nosini emas, balki ruhiy barqarorlik, moslashuvchanlik, qat’iyat va tiklanish kabi ma’nolarni ham qamrab oladi. Ingliz tilida *resilience* ot turkumidagi birlik sifatida keng qo‘llanib, shaxsning psixologik, ijtimoiy va hayotiy qiyinchiliklarga munosabatini ifodalashda faol ishlatiladi. Masalan, “She showed remarkable resilience after losing her job” gapida *resilience* ishdan ayrilish kabi murakkab vaziyatdan keyin ruhiy jihatdan tiklanish va hayotni davom ettirish qobiliyatini bildiradi. “Children can develop resilience through difficult experiences” misolida esa mazkur tushuncha qiyin tajribalar orqali ruhiy barqarorlikni shakllantirish ma’nosida keladi. Ingliz tilida *resilience* bilan semantik jihatdan yaqin bo‘lgan *endurance*, *perseverance*, *persistence*, *toughness* va *adaptability* kabi birliklar ham mavjud. Biroq ular to‘liq sinonim hisoblanmaydi. Masalan, *endurance* ko‘proq uzoq davom etadigan qiyinchilikka chidashni, *perseverance* maqsad sari qat’iyat bilan harakat qilishni, *adaptability* esa o‘zgaruvchan sharoitga moslashish qobiliyatini anglatadi. *Resilience* esa ushbu xususiyatlarning ayrimlarini birlashtirib, ayniqsa qiyinchilikdan keyingi tiklanish komponentini kuchli ifodalaydi.

O‘zbek tilida inglizcha *resilience* tushunchasiga bitta mutlaq ekvivalent topish qiyin, chunki uning mazmuni bir nechta leksik birliklar orqali ifodalanadi. Xususan, bardoshlilik, chidamlilik, matonat, sabr-toqat, qat’iyat, iroda va ruhiy barqarorlik kabi birliklar *resilience* konseptining turli semantik qirralarini aks ettiradi. “Bardoshlilik” ko‘proq qiyinchilik va sinovlarga dosh berish qobiliyatini ifodalasa, “chidamlilik” uzoq davom etadigan bosim yoki og‘ir sharoitga qarshi tura olish ma’nosini anglatadi. “Matonat” esa insonning qiyinchiliklarga qaramay o‘z maqsadidan voz kechmasligi, mustahkam iroda namoyon etishini bildiradi. Masalan, “U og‘ir sinovlarga qaramay, matonat bilan kurashdi” gapida insonning qiyinchilik oldida ruhiy jihatdan sinmasligi ifodalangan. “U uzoq davom etgan mashaqqatlarga bardosh berdi” misolida esa qiyinchilikni ko‘tarish va unga dosh berish mazmuni ustunlik qiladi. “U barcha qiyinchiliklarga chidab, o‘z maqsadiga erishdi” gapida esa chidamlilik va qat’iyat komponentlari birgalikda namoyon bo‘ladi.

“Resilience” tushunchasining milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlashda frazeologik birliklar, maqollar va matallar muhim manba hisoblanadi. Chunki bunday birliklarda xalqning uzoq tarixiy tajribasi, hayotiy qarashlari va qadriyatlari mujassamlashgan bo‘ladi. Ingliz tilida qiyinchiliklarni yengish va taslim bo‘lmaslik mazmuni “Never give up”, “Keep going”, “Get back on your feet” kabi ifodalarda namoyon bo‘ladi. Masalan, *“After the failure, he got back on his feet and started a new business”* gapida insonning muvaffaqiyatsizlikdan keyin o‘z faoliyatini qayta tiklashi ifodalangan. O‘zbek tilida esa shu mazmun “Sabr qilgan murodiga yetar”, “Sabr tagi sariq oltin”, “Mehnat qilgan elda aziz” kabi maqol va hikmatli ifodalarda ko‘rinadi. “Sabr tagi sariq oltin” maqolida qiyinchiliklarga sabr bilan bardosh berish oxir-oqibat yaxshi natijaga olib kelishi haqidagi qarash ifodalangan. “Sabr qilgan murodiga yetar” birligida esa sabr va qat’iyatning inson maqsadiga erishishidagi ahamiyati ta’kidlanadi. Ingliz tilidagi ayrim ifodalarda individual harakat va muammodan keyin oyoqqa turish g‘oyasi kuchliroq ko‘rinsa, o‘zbek maqollarida sabr, mehnat, matonat va hayotiy tajriba bilan bog‘liq mazmun kengroq ifodalanadi.

“Resilience” tushunchasining ikki tildagi ifodasini qiyoslash orqali ingliz va o‘zbek xalqlarining dunyoqarashida qiyinchilik, sabr, iroda va tiklanish masalalariga munosabatni aniqlash mumkin. Ingliz tilidagi *resilience* konseptida shaxsning individual imkoniyatlari, mustaqil qaror qabul qilishi, o‘zgarishlarga moslashishi va muvaffaqiyatsizlikdan keyin faoliyatini qayta tiklashi kabi jihatlar muhim o‘rin egallaydi. Masalan, “She remained resilient despite repeated failures” gapida shaxsning ketma-ket muvaffaqiyatsizliklarga qaramay ruhiy barqarorligini saqlashi ta’kidlangan. O‘zbek tilida esa bardoshlilik va chidamlilik tushunchalari ko‘pincha sabr, matonat, oila, jamiyat va ma’naviy qadriyatlar bilan birgalikda tasavvur qilinadi. Masalan, “U oilasi uchun barcha qiyinchiliklarga bardosh berdi” gapida bardoshlilik faqat individual sifat emas, balki oila oldidagi mas’uliyat bilan ham bog‘langan. “El bilan og‘ir kun ham yengil” kabi mazmundagi ifodalarda esa jamoaviylik va o‘zaro ko‘mak g‘oyasi aks etadi. Shu jihatdan ingliz va o‘zbek tillarida “resilience” konsepti umumiy insoniy xususiyatni ifodalasa-da, uning milliy konseptualizatsiyasida

ayrim farqlar mavjud. Ingliz tilida individual moslashuvchanlik va shaxsiy tiklanish komponentlari, o‘zbek tilida esa sabr, matonat, oila, jamoa va ma’naviy qadriyatlar bilan bog‘liq komponentlar nisbatan yaqqol namoyon bo‘lishi mumkin.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, **“**resilience” tushunchasi ingliz va o‘zbek tillarida mazmunan yaqin bo‘lsa-da, uning lingvistik ifodasi va konseptual tarkibi jihatidan muayyan farqlarga ega. Ingliz tilida *resilience* asosan qiyinchiliklardan keyin tiklanish, o‘zgaruvchan sharoitga moslashish, ruhiy barqarorlikni saqlash va faoliyatni davom ettirish qobiliyatini ifodalashi aniqlandi. Ushbu tushuncha *endurance, perseverance, persistence, toughness* va *adaptability* kabi birliklar bilan semantik jihatdan yaqin munosabatda bo‘ladi.

O‘zbek tilida esa *resilience* tushunchasi bardoshlilik, chidamlilik, matonat, sabr-toqat, qat’iyat, iroda va ruhiy barqarorlik kabi birliklar orqali ifodalanishi kuzatildi. Tahlil natijasida ushbu birliklarning har biri *resilience* konseptining muayyan semantik komponentini ifodalashi aniqlandi. Masalan, “bardoshlilik” qiyinchiliklarga dosh berish, “matonat” sinovlarga qaramay o‘z maqsadidan voz kechmaslik, “sabr-toqat” esa uzoq davom etuvchi qiyinchiliklarni vazminlik bilan yengib o‘tish mazmunini kuchliroq aks ettiradi.

Qiyosiy tahlil ingliz tilida individual barqarorlik, moslashuvchanlik va muvaffaqiyatsizlikdan keyingi tiklanish, o‘zbek tilida esa sabr, matonat, iroda va jamoaviy hamda oilaviy qadriyatlar bilan bog‘liq semantik komponentlar faol namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Masalan, ingliz tilidagi *“She showed remarkable resilience after failure”* ifodasida shaxsning muvaffaqiyatsizlikdan keyin tiklanishi markaziy o‘rinda bo‘lsa, o‘zbek tilidagi *“U barcha qiyinchiliklarga bardosh berdi”* ifodasida qiyinchilikka dosh berish va sabr qilish mazmuni ustunlik qiladi.

Muhokama. Olingan natijalar *resilience* tushunchasining ikki tilda oddiy lug‘aviy ekvivalent bilan chegaralanmasligini ko‘rsatadi. Mazkur konseptning semantik tarkibi keng bo‘lib, u qiyinchilikka chidash bilan bir qatorda moslashish, ruhiy barqarorlikni saqlash va murakkab vaziyatdan keyin tiklanish jarayonlarini ham o‘z ichiga oladi. Shu sababli *resilience*ni o‘zbek tiliga tarjima qilishda faqat “chidamlilik” yoki “bardoshlilik” shaklidan foydalanish ayrim kontekstlarda konseptning to‘liq mazmunini bermasligi mumkin.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek tillarida mazkur konseptning asosiy yadrosi qiyinchiliklarga qarshi turish va ularni yengib o‘tish qobiliyati umumiy xususiyatga ega. Farq esa ushbu umumiy mazmunning qanday milliy-madaniy vositalar orqali konseptuallashtirilishida namoyon bo‘ladi. Ingliz tilida *resilience* ko‘pincha individual psixologik barqarorlik va shaxsning o‘zgarishlarga moslashish qobiliyati bilan bog‘lanadi. O‘zbek tilida esa mazkur mazmun “sabr”, “matonat”, “bardosh”, “iroda” kabi axloqiy-ruhiy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq holda ifodalanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, “resilience” tushunchasi ingliz va o‘zbek tillarida umumiy insoniy mazmunga ega bo‘lsa-da, uning ifodalanishi va konseptual talqinida muayyan lingvomadaniy farqlar mavjud. Ingliz tilida *resilience* asosan qiyinchiliklardan keyin tiklanish, o‘zgaruvchan sharoitga moslashish, ruhiy barqarorlikni saqlash va faoliyatni davom ettirish qobiliyatini ifodalasa, o‘zbek tilida ushbu mazmun bardoshlilik, chidamlilik, matonat, sabr-toqat, qat’iyat va iroda kabi birliklar orqali kengroq ifodalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Verri F. Language as Civilizational Memory: Uzbek Linguocultural Resilience from Classical Heritage to Digital Philology // Philology Matters. 2026. Vol. 56, №2. P. 3–18.

2. Ergashev A. Beyond Words: The Cultural Challenges of Translation // Yosh Olimlar. 2024. Vol. 2, №37. P. 131–135.

3. Ruzmatova M.D. Linguocultural and Communicative-Pragmatic Features of the Concept of “Sincerity/Samimiylik” in English and Uzbek // Next Scientists Conferences. 2025. №1. P. 333–335.

4. Elmirzayeva M.D. Formation and Development of Social Protection Terms in English and Uzbek Languages // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. 2024. P. 131–138.

5. Language and Thought: A Linguocultural Analysis of Uzbek Folk Proverbs // Science Shine: International Scientific Journal. 2025. Vol. 1, Issue 13(48). P. 247–253.

UDC 81'37:811.111:512.133:81'25

SEMANTIC-PRAGMATIC FEATURES OF SOCIAL RELATIONSHIP VOCABULARY IN ENGLISH AND UZBEK AND ITS TRANSLATION STUDIES ASPECT

I.V.Rajabov, teacher, Asia International University, Bukhara

Annotatsiya. *Ijtimoiy munosabatlarni bildiruvchi leksika — qarindoshlik atamalari, murojaat shakllari va gonorativlar — tilning ham semantik, ham pragmatik tuzilishida markaziy o'rin tutadi, chunki ular nafaqat referensial ma'noni, balki ijtimoiy masofani, ierarxiyani va xushmuomalalikni ham kodlaydi. Ushbu maqolada bu leksikaning ingliz va o'zbek tillaridagi semantik-pragmatik xususiyatlari ko'rib chiqiladi — bu tipologik jihatdan uzoq tillar bo'lib, tubdan farq qiluvchi madaniy qoidalar ta'sirida shakllangan: ingliz tili nisbatan past darajadagi ierarxiyaga ega individualistik ijtimoiy tuzilmani aks ettiradi, o'zbek tili esa qarindoshlik atamalariga asoslangan morfologik jihatdan rivojlangan murojaat tizimi orqali ierarxiyaga sezgir kollektivistik dunyoqarashni ifodalaydi.*

Kalit so'zlar: *semantika, pragmatika, ijtimoiy munosabatlar leksikasi, qarindoshlik atamalari, murojaat shakllari, gonorativlar, xushmuomalalik nazariyasi, tarjimashunoslik, leksik ekvivalentlik, qiyosiy tilshunoslik, leksik lakuna, sotsiopragmatika.*

Аннотация. *Лексика, обозначающая социальные отношения — термины родства, формы обращения и гоноративы, — занимает центральное место как в семантической, так и в прагматической организации языка, кодируя не только референциальное значение, но и социальную дистанцию, иерархию и вежливость. В данной статье рассматриваются семантико-прагматические особенности этой лексики в английском и узбекском языках — типологически далеких языках, сформированных под влиянием существенно различающихся культурных установок: английский язык отражает индивидуалистическую социальную структуру с относительно низкой степенью иерархичности, тогда как узбекский язык транслирует коллективистское мировосприятие, чувствительное к иерархии, посредством морфологически развитой системы обращений, основанной на терминах родства.*

Ключевые слова: *семантика, прагматика, лексика социальных отношений, термины родства, формы обращения, гоноративы, теория вежливости, переводоведение, лексическая эквивалентность, сопоставительное языкознание, лексическая лакуна, социопрагматика.*

Abstract*. Social relationship vocabulary — kinship terms, address forms, and honorifics — occupies a central place in both the semantic and pragmatic organization of a language, encoding not only referential meaning but also social distance, hierarchy, and politeness. This article examines the semantic-pragmatic features of social relationship vocabulary in English and Uzbek, two typologically distant languages shaped by markedly different cultural orientations: English reflects an individualist, relatively flat social structure, while Uzbek encodes a collectivist, hierarchically sensitive worldview through a morphologically rich system of kinship-based address.*

Keywords: *semantics, pragmatics, social relationship vocabulary, kinship terms, address forms, honorifics, politeness theory, translation studies, lexical equivalence, contrastive linguistics, lexical gap, sociopragmatics.*

Introduction. Social relationship vocabulary — kinship terms, address forms, and honorifics — operates simultaneously at the semantic level (denoting family or social roles) and the pragmatic level (encoding politeness, social distance, and hierarchy) (Brown & Gilman, 1960; Braun, 1988), with politeness theory framing such vocabulary as a means of managing face (Brown & Levinson, 1987). English, shaped by a broadly individualist cultural orientation, tends toward generalized, flat address and kinship terms, while Uzbek is elaborate, morphologically rich, and socially obligatory, rooted in age hierarchy and cultural norms of respect (odob) — a contrast explained through "cultural scripts," with Turkic varieties argued to encode a "relational selfhood" against English's "individualistic self" default (Wierzbicka, 1992, 2003). This contrast compounds in translation: where one language differentiates social meaning the other collapses into a generic form, translators face non-equivalence at word level (Baker, 2011) and must rely on pragmatic rather than lexical

equivalence (Grice, 1989; House, 2015). Newmark's (1988) distinction between semantic and communicative translation is relevant here: a lexically "faithful" rendering of a kinship or address term may still fail communicatively if it strips away the politeness or hierarchy the original signaled. Existing studies tend to treat semantic contrast, pragmatic function, and translation strategy as separate concerns; this article integrates them, asking: (1) what semantic features differentiate the two systems, (2) what pragmatic functions these terms perform, (3) where asymmetries arise, and (4) what translation strategies best preserve meaning across them.

Literature review. Kinship and address vocabulary has long been analyzed componentially, decomposing each term into features such as age, gender, lineage, and generation — a method well suited to English–Uzbek comparison, since it shows precisely where one language collapses several features into a single term. Comparative studies find English kinship terminology broad and low in differentiation ("brother" or "cousin" covers relationships Uzbek marks separately), while Uzbek kinship vocabulary encodes fine-grained distinctions of age, gender, lineage, and marital status that reinforce social hierarchy and respect for elders. Address terms are similarly treated as a sociolinguistically sensitive domain encoding power, solidarity, and social distance (Brown & Gilman, 1960; Braun, 1988): English favors brevity and generic solidarity terms, while Uzbek's address system is elaborate and obligatory, rooted in kinship, age hierarchy, and respect norms, with violations widely perceived as a breach of odob. Brown and Levinson's (1987) Face Theory remains the dominant framework here, extended by later politeness models (Lakoff; Leech; Watts; Culpeper; Spencer-Oatey). English politeness leans on syntactic indirectness (modals, hedges), while Uzbek politeness is carried through morphological and lexical means — the sen/siz distinction, honorific nouns, formulaic blessings — with gendered patterns also documented (Holmes, 1995; Holmes & Meyerhoff, 2003). On translation, Baker's (2011) non-equivalence at word level applies directly where Uzbek differentiates meanings English collapses into one term, while Grice's (1989) implicature and House's (2015) pragmatic-suitability model explain how meaning is recovered without literal equivalence. Uzbek literary translation shows translators frequently adding honorifics absent from the source text, and a pattern termed "pragmatic amplification" has been documented specifically in English-to-Uzbek translation, where neutral English utterances are rendered with more elevated Uzbek forms. These three strands — semantic contrast, pragmatic function, translation strategy — are largely treated separately, the gap this article addresses.

Results: synthesis of existing findings. This section synthesizes existing scholarship rather than reporting original corpus extraction. Existing comparative work consistently reports that Uzbek kinship and address vocabulary encodes more semantic features per item than English equivalents, which rely on broader, generalized categories — a pattern reflecting Uzbek's collectivist, hierarchy-sensitive social structure against English's individualist orientation. Literary case studies of "O'tkan kunlar" illustrate this: existing scholarship discusses the character "Uzbek oyim," whose honorific title marked real social authority, her judgment treated as decisive in weddings, funerals, and ceremonies. Comparative studies of the novel's multiple English translations (Ermakova, 2018; Reese, 2019) offer further evidence: one study found Reese and a third translation (Tukhtasinov et al., 2017) both rendering a figurative phrase as "fruit of our life," while Ermakova rendered it as "fruit of our days" — a divergence attributed to lost semantic nuance despite formal fidelity. Such disagreement between independent translators of the same source text is itself evidence that this vocabulary domain resists straightforward lexical equivalence, consistent with broader work showing English politeness relies on syntactic indirectness while Uzbek relies on morphological and lexical marking.

Discussion. These findings support a consistent picture: the additional semantic and morphological detail in Uzbek social relationship vocabulary does active pragmatic work — signaling hierarchy, authority, deference — with no equivalent formal marking in English, which is precisely the non-equivalence Baker (2011) describes. This explains the translator disagreement noted above: there is no single "correct" lexical solution, only strategies with different trade-offs, such as formal/semantic fidelity at the cost of pragmatic nuance (as arguably in Ermakova's "fruit of our days") versus contextual/explicitating strategies, where surrounding narrative context carries the

pragmatic weight an honorific signals on its own. This aligns with House's (2015) and Newmark's (1988) arguments that communicative, not merely semantic, equivalence should guide translation in this domain. This discussion draws on examples reported by other scholars analyzing "Days Gone By" rather than the author's own extraction, and should be read as a critical synthesis. The implications nonetheless extend to practice: translator training would benefit from explicit attention to directionality, since the two translation directions create different, near-opposite pragmatic risks (loss versus amplification); bilingual lexicography could add pragmatic-function notes to honorific entries rather than denotative glosses alone; and a systematic, first-hand comparison of the Ermakova and Reese translations across the complete novel would test whether the asymmetric pattern holds at scale.

Conclusion. This article examined the semantic-pragmatic features of social relationship vocabulary in English and Uzbek and their implications for translation, using kinship terms and address forms/honorifics as its focal scope, through a critical synthesis of existing scholarship rather than original corpus extraction. The "Uzbek oyim" case illustrates how an address term can carry social authority a literal English rendering does not automatically preserve, while translator disagreement on the same source material shows no single, stable lexical equivalence exists for this domain, and the reverse-direction evidence suggests the asymmetry runs both ways.

REFERENCES:

1. Austin, J. L. (1962). How to do things with words. Oxford University Press.
2. Baker, M. (2011). In other words: A coursebook on translation (2nd ed.). Routledge.
3. Braun, F. (1988). Terms of address: Problems of usage in various languages and cultures. Mouton de Gruyter.
4. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge University Press.
5. Brown, R., & Gilman, A. (1960). The pronouns of power and solidarity. In T. A. Sebeok (Ed.), Style in language (pp. 253–276). MIT Press.
6. Culpeper, J. (1996). Towards an anatomy of impoliteness. Journal of Pragmatics, 25(3), 349–367.
7. Grice, H. P. (1989). Studies in the way of words. Harvard University Press.
8. Holmes, J. (1995). Women, men and politeness. Longman.
9. Holmes, J., & Meyerhoff, M. (Eds.). (2003). The handbook of language and gender. Blackwell.
10. House, J. (2015). Translation quality assessment: Past and present. Routledge.
11. Lakoff, R. (1973). The logic of politeness: Or, minding your p's and q's. Chicago Linguistic Society, 9, 292–305.
12. Leech, G. (1983). Principles of pragmatics. Longman.
13. Newmark, P. (1988). A textbook of translation. Prentice Hall.
14. Qadiri, A. (2018). Days gone by (C. Ermakova, Trans.). Nouveau Monde Editions. (Original work published 1926)
15. Qodiriy, A. (2019). Bygone days (M. E. Reese, Trans.). Coppel TS. (Original work published 1926)
16. Searle, J. R. (1969). Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge University Press.
17. Spencer-Oatey, H. (Ed.). (2000). Culturally speaking: Managing rapport through talk across cultures. Continuum.

UO'K 82.09:7.038.6

POSTMODERNIZMGACHA VA UNDAN KEYINGI DAVRDA INTERTEKSTUALLIK

S.T.Raximova, tayanch doktorant, Osiyo Xalqaro Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Mazkur maqolada intertekstuallik hodisasining postmodernizmgacha bo'lgan adabiy-estetik tafakkurdan postmodernizm va undan keyingi davrgacha kechgan nazariy evolyutsiyasi tadqiq etiladi. Intertekstuallik ko'pincha postmodernizmning muhim poetik belgilaridan biri sifatida izohlanadi. Biroq matnlarning o'zaro munosabati, avvalgi manbalarning qayta ishlanishi, iqtibos, allyuziya, parodiya, reminissensiya va taqlid kabi shakllar adabiyot tarixining ancha oldingi bosqichlarida ham mavjud bo'lgan. Maqolada T.S. Eliotning an'ana haqidagi qarashlari, M.M. Baxtinning dialogizm konsepsiyasi, Julia Kristevaning intertekstuallik nazariyasi, Jerard Jenetening transtekstuallik modeli, Harold Blumning adabiy ta'sir nazariyasi hamda Linda Hatcheonning postmodern parodiya haqidagi qarashlari qiyosiy tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *intertekstuallik, postmodernizm, modernizm, dialogizm, matn, iqtibos, allyuziya, parodiya, pastish, transtextuallik, metamodernizm.*

Аннотация. *В статье исследуется теоретическая эволюция интертекстуальности от допостмодернистского литературно-эстетического мышления к постмодернизму и постпостмодернистской культурной ситуации. Несмотря на то что интертекстуальность часто рассматривается как один из основных признаков постмодернистской поэтики, такие формы межтекстовых связей, как цитата, аллюзия, пародия, реминисценция, подражание и переработка предшествующих текстов, существовали задолго до возникновения постмодернизма. В статье сопоставляются концепция традиции Т.С. Элиота, диалогизм М.М. Бахтина, теория интертекстуальности Юлии Кристевой, представления Ролана Барта об авторе и тексте, модель транстекстуальности Жерара Женетта, теория литературного влияния Гарольда Блума и концепция постмодернистской пародии Линды Хатчеон.*

Ключевые слова: *интертекстуальность, постмодернизм, модернизм, диалогизм, текст, цитата, аллюзия, пародия, пастиш, транстекстуальность, метамодернизм.*

Abstract. *The article examines the theoretical evolution of intertextuality from pre-postmodern literary and aesthetic thought through postmodernism and into the post-postmodern cultural context. Although intertextuality is frequently interpreted as one of the defining features of postmodern poetics, textual interaction, rewriting, quotation, allusion, parody, reminiscence and imitation had existed long before postmodernism. The study comparatively analyzes T. S. Eliot’s concept of tradition, Mikhail Bakhtin’s dialogism, Julia Kristeva’s theory of intertextuality, Roland Barthes’s ideas concerning the author and the text, Gérard Genette’s model of transtextuality, Harold Bloom’s theory of poetic influence and Linda Hutcheon’s understanding of postmodern parody.*

Keywords: *intertextuality, postmodernism, modernism, dialogism, text, quotation, allusion, parody, pastiche, transtextuality, metamodernism.*

Kirish. Intertekstuallik XX asr ikkinchi yarmi adabiyotshunosligining matn, muallif, o‘quvchi va adabiy an’ana haqidagi qarashlarini tubdan o‘zgartirgan muhim nazariy kategoriyalaridan biridir. Mazkur tushuncha ayniqsa postmodernizm poetikasi bilan chambarchas bog‘langan holda talqin qilinadi. Mazkur maqolaning maqsadi intertekstuallik hodisasining postmodernizmgacha, postmodernizm doirasida va postmodernizmdan keyingi adabiy-madaniy vaziyatdagi funksional o‘zgarishlarini aniqlash hamda intertekstuallikni faqat postmodernizmga xos poetik usul sifatida talqin qilishning nazariy chegaralarini ko‘rsatishdan iborat.

Material va metodlar. Tadqiqotning nazariy-material bazasini intertekstuallik va matnlararo munosabatlarning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan fundamental adabiyotshunoslik konsepsiyalari tashkil etdi. Jumladan, T.S.Eliotning adabiy an’ana haqidagi qarashlari, M.M.Baxtinning dialogizm konsepsiyasi, Julia Kristevaning intertekstuallik nazariyasi, Jerard Jenettening transtekstuallik tipologiyasi, Harold Blumning poetik ta’sir nazariyasi, Linda Hatcheonning postmodernizm va parodiya haqidagi ilmiy qarashlari tadqiqotning metodologik asosini tashkil qildi.

Natijalar. Tahlil natijalari intertekstuallikni tarixiy jihatdan ikki alohida tushuncha – intertekstual hodisa va intertekstuallik nazariyasi sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatdi. Intertekstual hodisa adabiyotning dastlabki bosqichlaridayoq mavjud bo‘lgan bo‘lsa, intertekstuallikning maxsus nazariy konsepsiyasi XX asr ikkinchi yarmida yuzaga kelgan.

Postmodernizmgacha bo‘lgan adabiyotda mualliflar avvalgi miflar, syujetlar, diniy manbalar va klassik matnlarni qayta ishlaganlar. Biroq bunday munosabatlarda muallifning markaziy mavqei saqlangan. Muallif oldingi manbani o‘zlashtirgan, unga yangi mazmun yuklagan va yangi asar doirasiga kiritgan. Buni shartli ravishda “manba – muallif – yangi asar” modeli orqali tushuntirish mumkin.

Modernizm davrida ushbu model yanada murakkablashdi. T.S. Eliotning “an’ana” konsepsiyasi yangi matnning adabiy o‘tmishga faol munosabatini nazarda tutadi. Eliot uchun haqiqiy ijodkor an’anadan voz kechuvchi emas, balki o‘tmishning butun adabiy tajribasini anglagan holda unga yangicha munosabat bildiruvchi shaxsdir [5]. Bu qarash modernistik intertekstuallikning muhim

xususiyatini ko‘rsatadi: modernist muallif o‘tmish madaniyatining parchalaridan foydalanib, zamonaviy dunyoning ma’naviy va estetik yaxlitligini qayta tiklashga intiladi.

Intertekstuallikning nazariy shakllanishida M.M. Baxtinning dialogizm konsepsiyasi tub burilish yasadi. Julia Kristeva Baxtinning dialogizm konsepsiyasini strukturalizm va semiotika doirasida qayta ishlab, “intertekstuallik” tushunchasini shakllantirdi. Kristeva uchun har qanday matn boshqa matnlardan kelgan elementlarning kesishuv va transformatsiya maydonidir [9]. Shu tariqa matn avtonom, tashqi aloqalardan xoli obyekt sifatida emas, balki boshqa matn va diskurslar bilan munosabatga kirishuvchi dinamik tizim sifatida tushunila boshlandi.

Mazkur nazariy burilish intertekstuallikni oddiy iqtibos yoki allyuziya bilan tenglashtirish mumkin emasligini ko‘rsatadi. Iqtibos boshqa matnning bevosita keltirilishi bo‘lsa, allyuziya bilvosita ishorani anglatadi. Parodiya avvalgi matnni transformativ tarzda qayta ishlaydi. Intertekstuallik esa barcha ushbu shakllarni qamrab oladigan kengroq nazariy hodisa bo‘lib, matnning boshqa matnlar bilan munosabatda ma’no ishlab chiqarish xususiyatini anglatadi.

Jerard Jenet intertekstual munosabatlarni yanada tizimli shaklga keltirdi. Uning “Palimpsests: Literature in the Second Degree” asarida matnlarning boshqa matnlar bilan barcha turdagi munosabatlarini ifodalash uchun “transtextuallik” tushunchasi taklif qilinadi [6]. Genette transtextuallikning besh shaklini ajratadi: intertekstuallik, paratekstuallik, metatekstuallik, gipertekstuallik va arxitekstuallik.

Linda Hatcheon postmodern intertekstuallikni ayniqsa parodiya hodisasi bilan bog‘lab tahlil qiladi. Uning fikricha, postmodern parodiya oddiy kulgi yoki masxara vositasi emas. U oldingi matnni takrorlaydi, ammo ayni paytda undan tanqidiy masofa oladi [8]. Shu sababli postmodern matn o‘tmishni inkor etmasdan, uni qayta ko‘rib chiqadi va yangi tarixiy-estetik sharoitda qayta ma’nolantiradi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari intertekstuallikni faqat postmodernizmga xos poetik belgi sifatida baholash ilmiy jihatdan to‘liq emasligini ko‘rsatadi. Chunki matnlararo munosabat adabiyotning barcha tarixiy bosqichlarida mavjud bo‘lgan. Shu sababli “intertekstuallik postmodernizmdan oldin bo‘lmagan” degan xulosani qabul qilish mumkin emas. Ayni paytda “intertekstuallik postmodernizmda poetik dominantga aylangan” degan qarash asosli hisoblanadi [8].

Bu ikki hukm o‘rtasidagi farq intertekstuallikning tarixiy mohiyatini aniqlashda muhimdir. Postmodernizmning yangiligi boshqa matnga murojaat qilishning o‘zida emas, balki avvalgi matnning mavjudligini ochiq namoyish qilish, uning originalligini savol ostiga olish, matnlar va diskurslarni bir-biri bilan erkin aralashtirish hamda o‘quvchini faol ma’no yaratuvchiga aylantirishdadir.

Harold Blumning “The Anxiety of Influence” nazariyasi intertekstual aloqaning yana bir ko‘rinishini namoyon qiladi. Bloom shoirning avvalgi kuchli shoir ta’siridan chiqishga intilishi va shu jarayonda uni “noto‘g‘ri o‘qish” orqali o‘z ijodiy makonini yaratishi haqida fikr yuritadi [4].

Shu nuqtai nazardan intertekstuallik nazariyasining rivojlanishini bir necha bosqichga ajratish mumkin: Eliotda yangi matn va an’ana o‘rtasidagi munosabat; Baxtinda dialogik so‘z va ko‘povozlilik; Kristevada matnlarning kesishuv maydoni; Barthesda muallif markazining zaiflashishi va o‘quvchi rolining oshishi; Jeneteda matnlararo aloqalarning sistematik tipologiyasi; Hatcheonda esa postmodern parodiya va tarixiy qayta yozish masalasi.

Xulosa. Postmodernizmgacha bo‘lgan adabiyotda intertekstual munosabatlar asosan an’ana, ta’sir, iqtibos, allyuziya, reminissensiya va taqlid shakllarida namoyon bo‘lgan. Bu bosqichda muallifning markaziy maqomi saqlanib, oldingi matn yangi ijodiy konsepsiyaga bo‘ysundirilgan.

Modernizm ushbu munosabatni yangi bosqichga olib chiqdi. T.S. Eliot va boshqa modernistlar o‘tmish matnlaridan madaniy xotira va zamonaviy fragmentar tajriba o‘rtasidagi bog‘liqlikni yaratish vositasi sifatida foydalandilar. Shu jihatdan modernistik intertekstuallikda rekonstruktiv xususiyat ustunlik qiladi.

M.M. Baxtinning dialogizm nazariyasi va Julia Kristevaning intertekstuallik konsepsiyasi matnlararo munosabatlarni an’anaviy ta’sirshunoslik doirasidan chiqarib, til va matnning fundamental xususiyatiga aylantirdi.

Postmodernizm intertekstuallikni yaratmadi, ammo uni poetik va epistemologik dominant darajasiga ko‘tardi. Postmodern matnda avvalgi matnlar parodiya, pastish, kollaj va qayta yozish orqali yangi kontekstlarga joylashtirildi. Mualliflik, originallik va barqaror ma’no tushunchalari muammolashtirildi, o‘quvchi esa ma’no yaratish jarayonining faol ishtirokchisiga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Allen G. *Intertextuality*. – London–New York: Routledge, 2000.
2. Bakhtin M.M. *The Dialogic Imagination: Four Essays* / Ed. Michael Holquist; trans. Caryl Emerson, Michael Holquist. – Austin: University of Texas Press, 1981.
3.Barthes R. The Death of the Author // *Image–Music–Text* / Trans. Stephen Heath. – London: Fontana, 1977. – P. 142–148.
4. Bloom H. *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*. – New York: Oxford University Press, 1973.
5. Eliot T.S. *The Sacred Wood: Essays on Poetry and Criticism*. – London: Methuen, 1920.
6. Genette G. *Palimpsests: Literature in the Second Degree* / Trans. Channa Newman, Claude Doubinsky. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1997.
7. Hutcheon L. *A Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-Century Art Forms*. – New York–London: Methuen, 1985.
8. Hutcheon L. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. – New York–London: Routledge, 1988.
9. Kristeva J. *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art* / Ed. Leon S. Roudiez. – New York: Columbia University Press, 1980.
10. Kristeva J. Word, Dialogue and Novel // *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. – New York: Columbia University Press, 1980.
11. Kristeva J. The Bounded Text // *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. – New York: Columbia University Press, 1980.
12. Lessig L. *Remix: Making Art and Commerce Thrive in the Hybrid Economy*. – New York: Penguin Press, 2008.
13. McHale B. *Postmodernist Fiction*. – London–New York: Routledge, 1987.

UO’K 81'27

INGLIZ VA O‘ZBEK BADIIY DISKURSIDA HIKMATLI SO‘ZLARNING TARIXIY-QIYOSIY XUSUSIYATLARI

Z.X.Saidova, dots., PhD, Buxoro davlat universiteti, Buxoro
X.Z.Soxibova, magistrant, Buxoro xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek badiiy diskursida qo‘llaniladigan hikmatli so‘zlarning lingvokulturologik xususiyatlari tarixiy-qiyosiy nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Hikmatli so‘zlar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, axloqiy-estetik qarashlari, milliy mentaliteti va qadriyatlarini ixcham hamda obrazli shaklda ifodalovchi paremiologik birliklar sifatida tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *hikmatli so‘z, paremiya, lingvokulturologiya, badiiy diskurs, milliy mentalitet, qadriyat, konsept, ingliz tili, o‘zbek tili, tarixiy-qiyosiy tahlil.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются лингвокультурологические особенности пословичных и афористических выражений в английском и узбекском художественном дискурсе с историко-сопоставительной точки зрения. Пословицы и мудрые изречения рассматриваются как концентрированные вербальные репрезентации исторического опыта, мировоззрения, моральных ценностей, эстетических представлений и национального менталитета определённого языкового сообщества.*

Ключевые слова: *мудрое изречение, пословица, лингвокультурология, художественный дискурс, национальный менталитет, культурная ценность, концепт, английский язык, узбекский язык, сопоставительный анализ.* ***Abstract.*** *This article examines the linguocultural characteristics of proverbial and aphoristic expressions in English and Uzbek literary discourse from a historical-comparative perspective. Proverbs and wise sayings are regarded as condensed verbal representations of the historical experience, worldview, moral values, aesthetic perceptions, and national mentality of a speech community.*

Key words: *wise saying, proverb, linguoculturology, literary discourse, national mentality, cultural value, concept, English, Uzbek, comparative analysis.*

Ingliz tilidagi hikmatli so‘zlarning shakllanishida xalq og‘zaki ijodi bilan bir qatorda diniy manbalar, adabiy asarlar, tarixiy shaxslarning fikrlari va kundalik hayot tajribasi muhim rol o‘ynagan. Ingliz paremiologik fondida mehnatsevarlik, vaqt, ehtiyotkorlik, individual mas'uliyat, do‘stlik va insoniy munosabatlar bilan bog‘liq ko‘plab hikmatli birliklar mavjud.

Masalan: Actions speak louder than words", "Where there is a will, there is a way", "A friend in need is a friend indeed", "Better late than never", "Honesty is the best policy". Mazkur birliklarda ingliz madaniyatida muhim o‘rin tutadigan pragmatik va axloqiy qadriyatlar mujassamlangan. *"Actions speak louder than words"* insonning real xatti-harakati uning so‘zlaridan ko‘ra muhimroq ekanligini bildiradi. Mazkur hikmatda *amaliy faoliyat, mas'uliyat va shaxsiy harakat* konseptlari ustuvor. O‘zbek tilida bunga **"***So‘z emas, ish", "Ishlagan tishlaydi", "Amal — gapdan ustun"* kabi mazmuniy jihatdan yaqin birliklarni qiyoslash mumkin. Biroq ularning obrazlanish usuli va pragmatik qo‘llanish sohasi bir xil emas. *"Honesty is the best policy"* hikmati esa halollikni eng to‘g‘ri hayotiy strategiya sifatida baholaydi. O‘zbek tilidagi *"Halollik — eng katta boylik", "Halol mehnat — yaxshi hayot garovi"* kabi ifodalar bilan mazmuniy jihatdan qiyoslanishi mumkin.

Badiiy diskursda bunday hikmatli so‘zlar oddiy axloqiy hukm sifatida emas, balki muayyan kommunikativ vaziyatda qo‘llanadigan pragmatik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Personaj hikmatli so‘zni qo‘llash orqali o‘z pozitsiyasini asoslaydi, suhbatdoshiga maslahat beradi, ogohlantiradi yoki voqeaga baho beradi.

Shu jihatdan hikmatli so‘zlar badiiy matnning *intertekstual, pragmatik va lingvomadaniy* qatlamini boyitadi. O‘zbek hikmatli so‘zlari xalqning ko‘p asrlik ijtimoiy, madaniy va ma'naviy tajribasini aks ettiradi. Ularning semantik tarkibida oila, ota-ona, farzand, mehnat, ilm, do‘stlik, qo‘ni-qo‘shnichilik, mehmondo‘stlik, sabr, halollik va kattaga hurmat kabi qadriyatlar muhim o‘rin egallaydi. Masalan: *"Ota rozi — Xudo rozi."* Mazkur hikmat o‘zbek lingvomadaniyatida ota-onaga hurmatning nihoyatda yuqori qadriyat sifatida qaralishini ifodalaydi. *"Ilm — aql chirog‘i."* Ushbu birlikda ilm "chiroq" obrazida konseptuallashtirilgan. Chiroq qorong‘ilikni yoritgani kabi, ilm inson tafakkurini yoritadi. Demak, bu hikmatda *ilm — nur* konseptual metaforasi mavjud. *"Mehnatning tagi rohat."* Bu maqolda esa mehnat va farovonlik o‘rtasidagi sabab-natija munosabati ifodalangan. O‘zbek xalqining mehnatsevarlikka bo‘lgan ijobiy munosabati mazkur birlik orqali aks etadi. O‘zbek badiiy diskursida hikmatli so‘zlardan, ayniqsa, realistik va milliy ruhdagi asarlarda faol foydalaniladi. Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, O‘tkir Hoshimov kabi adiblarning asarlarida xalqona iboralar, maqollar va hikmatli ifodalar personajlar nutqining tabiiyligini ta'minlash bilan birga, milliy koloritni kuchaytiradi. Hikmatli so‘zlarning badiiy matndagi funksiyasi bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

1. *baholovchi funksiya* — voqea yoki shaxsga ijobiy yoki salbiy baho beradi;
2. *didaktik funksiya* — o‘git va maslahat beradi;
3. *pragmatik funksiya* — kommunikativ maqsadni amalga oshiradi;
4. *milliy-madaniy funksiya* — xalqning mentalitetini aks ettiradi;
5. *ekspressiv funksiya* — nutqning ta'sirchanligini oshiradi;
6. *estetik funksiya* — badiiy matnning obrazliligini kuchaytiradi.

Ingliz va o‘zbek hikmatli so‘zlarini tarixiy-qiyosiy jihatdan o‘rganish ularning shakllanishida mavjud bo‘lgan umumiy insoniy tajribalar bilan bir qatorda, har bir xalqning o‘ziga xos tarixiy-madaniy sharoitlarini ham aniqlash imkonini beradi. Quyidagi jadval ayrim mazmuniy parallel birliklarni ko‘rsatadi:

Ingliz hikmati	**O‘zbek tilidagi mazmuniy muqobil**	**Umumiy konsept**
A friend in need is a friend indeed.	Do‘st kulfatda bilinadi.	Do‘stlik
Actions speak louder than words.	Ish gapdan ustun.	Amaliy harakat
Better late than never.	Hechdan ko‘ra kech yaxshi.	Vaqt
Honesty is the best policy.	Halollik — eng katta boylik.	Halollik
Where there is a will, there is a way.	Intilganga tole yor.	Maqsad va iroda
The early bird catches the worm.	Erta turganning rizqi ortiq.	Faollik va vaqt
Knowledge is power.	Bilim — kuch.	Ilm

Jadvaldan ko‘rinadiki, ikki tilda ko‘plab hikmatli so‘zlar umumiy insoniy konseptlar asosida shakllangan. Bunday o‘xshashliklar tasodifiy emas. Insoniyatning kundalik hayoti, ijtimoiy munosabatlari va axloqiy tajribasida mehnat, do‘stlik, bilim, halollik va vaqt kabi tushunchalar universal xarakterga ega.

Biroq universal konseptlarning lingvistik ifodasi har bir xalqda o‘ziga xos bo‘lishi mumkin. Masalan, *“Knowledge is power”* ingliz tilida nihoyatda ixcham va abstrakt shaklda ifodalangan. O‘zbek tilida ham *“Bilim — kuch”* shakli mavjud bo‘lsa-da, milliy paremiologik fonda ilmga oid ko‘plab hikmatlarda bilimning “nur”, “chiroq”, “boylik” kabi obrazlar orqali ifodalanishi kuzatiladi. Tarixiy nuqtayi nazardan esa ingliz va o‘zbek hikmatli so‘zlari turli sivilizatsion va madaniy muhitlarda shakllangan. Ingliz paremiologik tizimining rivojlanishida qadimgi ingliz an’analari, xristian diniy-madaniy merosi, Yevropa adabiyoti va keyingi ijtimoiy taraqqiyot muhim rol o‘ynagan. O‘zbek hikmatli so‘zlarining shakllanishida esa turkiy og‘zaki ijod, islomiy-ma’rifiy an’analar, Sharq mutafakkirlari merosi va Markaziy Osiyo xalqlarining ko‘p asrlik ijtimoiy tajribasi muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

Shuning uchun qiyosiy tadqiqotda faqat lug‘aviy ekvivalentlarni aniqlash yetarli emas. Hikmatli birlikning *konseptual mazmuni, obrazlilik darajasi, tarixiy-madaniy konnotatsiyasi va badiiy diskursdagi pragmatik vazifasi* ham hisobga olinishi lozim.

Lingvokulturologik tahlilning eng muhim masalalaridan biri — hikmatli so‘zlarda xalq mentalitetining qanday aks etishini aniqlashdir. Ingliz va o‘zbek paremiologik birliklarini qiyoslash natijasida quyidagi universal konseptlarni ajratish mumkin: *mehnat, bilim, do‘stlik, oila, halollik, vaqt, sabr, muvaffaqiyat, insoniy munosabatlar.* Biroq ushbu konseptlarning milliy ifodasida sezilarli farqlar mavjud. Masalan, o‘zbek lingvomadaniyatida *oila va qarindoshlik munosabatlari, ota-onaga hurmat, kattalarga ehtirom, mehmondo‘stlik, qo‘ni-qo‘shnichilik* kabi qadriyatlar paremiologik birliklarda keng ifodalanadi. Ingliz tilidagi hikmatli so‘zlarda esa shaxsiy mas’uliyat, mustaqillik, amaliy harakat, vaqt va individual muvaffaqiyat kabi konseptlar ko‘plab birliklarda faol namoyon bo‘ladi. Albatta, bu ikki madaniyatni qat’iy qarama-qarshi qo‘yish degani emas. Har ikkala madaniyatda ham mazkur qadriyatlarning barchasi mavjud. Farq, asosan, ularning konseptualizatsiyasi va verbal obrazlanish darajasida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, hikmatli so‘zlarda tabiat va hayvonot olamiga oid obrazlar ham muhim o‘rin egallaydi. Ingliz tilidagi *bird, horse, dog, cat* kabi zoonimlar ko‘plab paremiologik birliklarda uchraydi. O‘zbek tilida esa ot, it, qo‘y, tuya, bo‘ri kabi hayvon obrazlari milliy turmush tarzi va tarixiy xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq holda keng qo‘llanadi. Bunday birliklar lingvokulturologik jihatdan ayniqsa qimmatlidir, chunki ularning ma’nosi nafaqat hayvonning o‘ziga xos xususiyatlari, balki xalqning unga bergan ramziy bahosi orqali shakllanadi.

Ingliz va o‘zbek badiiy diskursida hikmatli so‘zlarning lingvokulturologik xususiyatlarini tarixiy-qiyosiy o‘rganish natijasida ularning oddiy turg‘un birikma yoki qisqa didaktik ifoda emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, milliy dunyoqarashi va madaniy tajribasini saqlovchi muhim lingvomadaniy birlik ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek hikmatli so‘zlari mazmun jihatidan ko‘plab universal konseptlarni ifodalaydi. Xususan, do‘stlik, mehnat, bilim, halollik, vaqt, sabr va insoniy munosabatlar har ikkala til paremiologik fondida faol namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, ushbu konseptlarning verbal ifodalanishida milliy-madaniy farqlar mavjud. Hikmatli so‘zlarning badiiy diskursdagi vazifasi ham ko‘p qirrali bo‘lib, ular personaj nutqini individuallashtirish, milliy koloritni yaratish, muayyan voqea-hodisaga baho berish, muallif pozitsiyasini kuchaytirish va o‘quvchiga estetik-pragmatik ta’sir ko‘rsatish imkonini beradi. Tarixiy-qiyosiy yondashuv esa hikmatli so‘zlarning shakllanishi va rivojlanishini xalqning ijtimoiy, diniy, madaniy va ma’naviy taraqqiyoti bilan bog‘liq holda o‘rganish imkonini beradi. Shu ma’noda ingliz va o‘zbek hikmatli so‘zlarini qiyosiy tadqiq etish ikki xalqning nafaqat til tizimi, balki ularning milliy tafakkuri, qadriyatlar tizimi va dunyoni konseptual idrok etish usullarini ham ochib beradi.

Umuman olganda, hikmatli so‘zlarni lingvokulturologik jihatdan tadqiq etish zamonaviy qiyosiy tilshunoslikning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ushbu birliklarning semantik, kognitiv,

pragmatik va madaniy xususiyatlarini kompleks ravishda o‘rganish ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi lingvomadaniy mushtaraklik va tafovutlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Baker, M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.
2. Fillmore, C. J. *Frame Semantics*. Linguistics in the Morning Calm.
3. Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
4. Mieder, W. *Proverbs: A Handbook*. Westport: Greenwood Press.
5. Newmark, P. *A Textbook of Translation*. London: Prentice Hall.
6. Norrick, N. R. *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs*. Berlin: Mouton.
7. Телия, В. Н. *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва.
8. Маслова, В. А. *Лингвокультурология*. Москва: Академия.
9. Кунин, А. В. *Курс фразеологии современного английского языка*. Москва.
10. Mahmudov, N. *Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab*. Toshkent.
11. Раҳматуллаев, Ш. *O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati*. Toshkent.
12. Mirzayev, T., Musoqulov, A., Sarimsoqov, B. *O‘zbek xalq maqollari*. Toshkent.

UO'K 81'42:615

FARMATSEVTIK DISKURSNING INSTITUTSIONAL DISKURS TIZIMIDAGI O‘RNI VA LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

O.M.Safarova, mustaqil izlanuvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro
https://orcid.org/0009-0008-1868-3571

Annotatsiya. *Mazkur maqolada farmatsevtik diskursning institutsional diskurs tizimidagi o‘rni, shakllanish omillari, kommunikativ tabiati hamda lingvistik xususiyatlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Farmatsevtik diskurs professional faoliyat jarayonida yuzaga keladigan, muayyan ijtimoiy institut, kommunikativ vaziyat, ishtirokchilar va kasbiy maqsadlar bilan bog‘liq bo‘lgan institutsional muloqot shakli sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda farmatsevtik diskursning asosiy ishtirokchilari — farmatsevt, shifokor, bemor, farmatsevtika kompaniyalari vakillari va boshqa professional kommunikatorlar o‘rtasidagi nutqiy munosabatlar hamda ularning kommunikativ vazifalari yoritiladi. Shuningdek, mazkur diskursda qo‘llanadigan farmatsevtik terminlar, maxsus leksik birliklar, nomenklatura, kasbiy iboralar va ularning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *farmatsevtik diskurs, institutsional diskurs, professional kommunikatsiya, farmatsevtik terminologiya, tibbiy diskurs, kasbiy muloqot, leksik-semantik xususiyatlar, pragmatik xususiyatlar, kommunikativ maqsad, farmatsevtik leksika.*

Аннотация. *В данной статье комплексно анализируются место фармацевтического дискурса в системе институционального дискурса, факторы его формирования, коммуникативная природа и лингвистические особенности. Фармацевтический дискурс рассматривается как форма институционального общения, возникающая в процессе профессиональной деятельности и связанная с определённым социальным институтом, коммуникативной ситуацией, участниками коммуникации и профессиональными целями. В исследовании освещаются речевые отношения между основными участниками фармацевтического дискурса — фармацевтами, врачами, пациентами, представителями фармацевтических компаний и другими профессиональными коммуникаторами, а также их коммуникативные задачи. Кроме того, анализируются фармацевтические термины, специальные лексические единицы, номенклатурные наименования, профессиональные выражения, используемые в данном дискурсе, и их лексико-семантические особенности.*

Ключевые слова: *фармацевтический дискурс, институциональный дискурс, профессиональная коммуникация, фармацевтическая терминология, медицинский дискурс, профессиональное общение, лексико-семантические особенности, прагматические особенности, коммуникативная цель, фармацевтическая лексика.*

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the place of pharmaceutical discourse within the system of institutional discourse, the factors underlying its formation, its communicative nature, and its linguistic characteristics. Pharmaceutical discourse is regarded as a form of institutional communication that emerges in the process of professional activity and is*

associated with a particular social institution, communicative situation, participants, and professional objectives. The study examines the verbal interactions among the main participants of pharmaceutical discourse, including pharmacists, physicians, patients, representatives of pharmaceutical companies, and other professional communicators, as well as their communicative functions. In addition, pharmaceutical terms, specialized lexical units, nomenclatural designations, and professional expressions used in this type of discourse are analyzed with particular attention to their lexical-semantic characteristics.

Keywords: *pharmaceutical discourse, institutional discourse, professional communication, pharmaceutical terminology, medical discourse, professional interaction, lexical-semantic characteristics, pragmatic characteristics, communicative purpose, pharmaceutical vocabulary.*

Farmatsevtik diskurs tibbiy diskursning turlaridan biri bo‘lib, mazkur sohada maxsus tayyorgarlikka ega bo‘lgan mutaxassislar (shifokor/farmatsevt) hamda ushbu sohada maxsus bilimlarga ega bo‘lgan yoki umuman ega bo‘lmagan bemorlar (iste’molchilar) o‘rtasidagi bevosita yoki bilvosita kommunikativ jarayonni ifodalaydi.[1:94]

Farmatsevtik diskurs sog‘liqni saqlash tizimining muhim kommunikativ ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, farmatsevtika sohasi doirasida yuzaga keladigan professional va ijtimoiy kommunikatsiyani ifodalaydi. U farmatsevt, shifokor, bemor, dori vositalari ishlab chiqaruvchisi, tibbiyot xodimi hamda iste’molchi kabi kommunikatsiya ishtirokchilari o‘rtasidagi bevosita yoki bilvosita muloqotni qamrab oladi. Farmatsevtik diskursning asosiy maqsadi dori vositalari, ularning tarkibi, farmakologik xususiyatlari, qo‘llash usullari, dozasi, nojo‘ya ta’sirlari va ehtiyot choralariga oid axborotni aniq, tushunarli va ishonchli tarzda yetkazishdan iborat.

Farmatsevtik diskurs yozma va og‘zaki kommunikativ shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. Yozma shaklga dori vositasining yo‘riqnomasi, retsept, annotatsiya, farmatsevtik reklama matnlari, tibbiy-farmatsevtik maqolalar, dori vositalari kataloglari va professional hujjatlar kiradi. Og‘zaki shaklda esa farmatsevt va xaridor o‘rtasidagi maslahatlashuv, shifokor va farmatsevtning professional muloqoti hamda dori vositasidan foydalanish bo‘yicha tushuntirishlar muhim o‘rin tutadi. Shu jihatdan farmatsevtik diskurs nafaqat muayyan terminologik tizimni, balki kommunikativ vaziyat, ishtirokchilar maqomi va nutqiy maqsadni ham o‘zida mujassamlashtiradi.

Farmatsevtik diskursning muhim belgilaridan biri — farmatsevtik terminlarning aniqligi va bir ma’noli talqiniga intilishdir. Dori vositalari bilan bog‘liq kommunikatsiyada terminning noaniq yoki turlicha talqin qilinishi inson salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan, *antibiotik, analgetik, antihistamin, antiseptik, doza, kontraindikatsiya, nojo‘ya ta’sir, faol modda* kabi birliklar muayyan ilmiy tushunchalarni ifodalaydi. Masalan, “dori vositasining faol moddasi — paratsetamol” yoki “preparatning tavsiya etilgan dozasi kuniga 2 mahal” kabi ifodalarda axborotning aniqligi va bir ma’noliligi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Demak, farmatsevtik diskursda terminologik birliklar nafaqat nominativ, balki kommunikativ va pragmatik vazifani ham bajaradi.

Farmatsevtik diskursga xos yana bir muhim xususiyat — axborot funksiyasining ustuvorligidir. Bunda dori vositasi haqida iste’molchiga zarur bo‘lgan ma’lumotni to‘liq va izchil yetkazish asosiy kommunikativ vazifa hisoblanadi. Masalan, “Preparat ovqatdan keyin qabul qilinadi. Tavsiya etilgan dozani oshirmang. Homiladorlik davrida shifokor tavsiyasisiz qo‘llash tavsiya etilmaydi” kabi ko‘rsatmalar dori vositasidan xavfsiz va to‘g‘ri foydalanishni ta’minlashga qaratilgan. Bunday matnlarda hissiy-ekspressiv vositalardan ko‘ra aniqlik, mantiqiy izchillik va axborotning to‘liqligi ustunlik qiladi.

Shuningdek, farmatsevtik diskurs ijtimoiy yo‘naltirilgan kommunikativ hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki uning adresati faqat tibbiyot yoki farmatsevtika sohasi mutaxassislari emas, balki turli yosh, kasb va bilim darajasiga ega bo‘lgan bemorlar hamda iste’molchilardan iborat. Shu sababli professional terminlarni oddiy va tushunarli izohlar bilan birga qo‘llash muhimdir. Masalan, farmatsevt “antigistamin preparat — allergiya belgilarini kamaytiruvchi dori vositasi” tarzida terminning izohini bersa, professional axborot bemor uchun yanada tushunarli bo‘ladi. Bu holat farmatsevtik diskursda terminologik va ommabop kommunikatsiyaning o‘zaro uyg‘unlashuvini ko‘rsatadi.

Farmatsevtik diskursning yana bir muhim jihati uning pragmatik yo‘nalganligi bilan belgilanadi. Har qanday farmatsevtik kommunikatsiya muayyan amaliy maqsadga — dori vositasi haqida ma’lumot berish, uni to‘g‘ri qo‘llashni tushuntirish, nojo‘ya ta’sirlardan ogohlantirish yoki iste’molchining muayyan ehtiyojiga mos preparat haqida maslahat berishga xizmat qiladi. Masalan, “Ushbu preparatni qo‘llashdan oldin yo‘riqnomani diqqat bilan o‘qing” shaklidagi imperativ konstruksiya adresatni muayyan harakatni bajarishga undaydi. “Shifokor tavsiyasisiz dozani o‘zgartirmang” kabi birliklar esa ogohlantiruvchi-pragmatik funksiyani bajaradi.

Shu bilan birga, farmatsevtik diskursda ishontirish va maslahat berish funksiyalari ham muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, dorixona kommunikatsiyasida farmatsevt iste’molchining shikoyati, yoshi, mavjud belgilari va avvalgi dori qabul qilish tajribasini hisobga olgan holda axborot beradi. Masalan, “Agar allergik reaksiya kuzatilsa, preparatni qabul qilishni to‘xtatib, shifokorga murojaat qiling” kabi kommunikativ birlik bir vaqtning o‘zida axborot berish, ogohlantirish va tavsiya berish funksiyalarini amalga oshiradi.

Farmatsevtik diskurs muayyan izchillikda amalga oshiriladigan kommunikativ harakatlar majmui sifatida informativ va faoliyatga yo‘naltirilgan (funksional-pragmatik) tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi. Bunda diskursning informativ jihati taklif etilayotgan dori vositalaridan to‘g‘ri foydalanish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan bo‘lsa, faoliyatga yo‘naltirilgan tarkibiy qismi esa adresatni kuchli motivatsion ta’sir va ishontirish vositalari orqali tavsiya etilgan preparatlarni qat’iy belgilangan tartibda qo‘llash zarurligini anglashga yo‘naltiriladi.[2:10]

Farmatsevtik diskurs tibbiy diskursning bir turi sifatida institutsional diskursga xos barcha asosiy xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Farmatsiya — o‘ziga xos nomga ega bo‘lgan mustaqil ijtimoiy institut bo‘lib, uning nomi qadimgi yunon tilidagi *pharmacon* — “dori vositasi” ma’nosini anglatuvchi so‘zdan kelib chiqqan. Qadimgi tillardan farmatsiya sohasiga nafaqat uning nomi, balki ko‘plab terminologik birliklar ham o‘zlashtirilgan.

Farmatsevtik diskursning metatili lotin tili, aniqrog‘i, farmatsevtika terminologiyasining asosini tashkil etuvchi **yunon-lotin so‘z yasash fondi** hisoblanadi. Shu bilan birga, farmatsevtik terminologiya o‘ziga xos sintetik xususiyatga ega bo‘lib, turli fan sohalariga oid terminlarni qamrab oladi. Jumladan, kimyo, botanika, farmakognoziya, farmakologiya, dori vositalarini ishlab chiqarish texnologiyasi hamda klinik terminologiyaga oid birliklar farmatsevtik terminologik tizimning tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

Mazkur fan sohalariga oid terminlarning farmatsevtika tizimiga o‘zlashtirilishi, ularning tartibga solinishi va yagona terminologik tizim tarkibida shakllanishi farmatsevtik diskursning institutsional tabiatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Bu holat institutsional diskursning asosiy mezonlaridan biri bo‘lgan tayanch konseptning lingvistik va terminologik jihatdan namoyon bo‘lishi bilan izohlanadi.[3:8]

Shunday qilib, farmatsevtik diskursning institutsional xususiyati, bir tomondan, uning mustaqil ijtimoiy institut — farmatsiya faoliyati bilan uzviy bog‘liqligida, ikkinchi tomondan esa, maxsus terminologik tizim va professional metatilga ega ekanligida namoyon bo‘ladi. Yunon-lotin terminologik fondining yetakchi o‘rni esa farmatsevtik diskursning tarixiy shakllanishi, ilmiy izchilligi va xalqaro professional kommunikatsiyadagi universalligini ta’minlovchi muhim lingvistik omil sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Носова, Л.Н. О Неких коммуникативных особенностях лекарственного дискурса / Коммуникация в социально-гуманитарном знании, экономике, образовании: III Междунар. науч.-практ. конф. Л.Н. Носова. — Минск, 2012. – С. 94-96

2. Носова, Л.Н. Коммуникативно-прагматический потенциал инструкции по применению лекарственных средств в фармацевтическом дискурсе / Л.Н. Носова. Москва, 2013.

3. Карасик, В.И. О типах дискурс // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. / В.И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2000

4. Abdulxairova F. Tibbiyot terminlarini metaforik modellashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 80 b.

UO'K 004.8:81'23

INSON-SUN'IY INTELLEKT MULOQOTI TUSHUNCHASINING ILMIY TALQINI

X.S.Safarova, dots., Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Maqolada inson-sun'iy intellekt muloqotining nazariy asoslari, evolyutsion bosqichlari, asosiy komponentlari va muloqot modellari tahlil qilinadi. Inson-kompyuter o'zaro ta'siri, kognitiv psixologiya, ergonomika va foydalanuvchi tajribasi bilan bog'liq yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, Shennon-Uiver, Osgud-Shramm va Berlo modellarining inson-sun'iy intellekt muloqotiga moslashish imkoniyatlari va cheklovlari yoritiladi. Muloqot samaradorligi aniqlik, samaradorlik, foydalanuvchi qoniqishi va vazifani bajarish darajasi orqali tavsiflanadi. Natijalar texnik omillar bilan bir qatorda kognitiv, psixologik, ijtimoiy va axloqiy jihatlarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *inson-sun'iy intellekt muloqoti, sun'iy intellekt, multimodal muloqot, kognitiv yuklama, foydalanuvchi tajribasi, muloqot modeli, etik masalalar.*

Аннотация. *В статье анализируются теоретические основы, этапы эволюции, основные компоненты и модели коммуникации между человеком и искусственным интеллектом. Рассматриваются подходы, связанные с взаимодействием человека и компьютера, когнитивной психологией, эргономикой и пользовательским опытом. Освещаются возможности и ограничения адаптации моделей Шеннона-Уивера, Осгуд-Шрамма и Берло к коммуникации между человеком и искусственным интеллектом. Эффективность коммуникации характеризуется точностью, эффективностью, удовлетворённостью пользователя и степенью выполнения задачи. Результаты показывают необходимость учёта технических, когнитивных, психологических, социальных и этических аспектов.*

Ключевые слова: *коммуникация человека и искусственного интеллекта, искусственный интеллект, мультимодальная коммуникация, когнитивная нагрузка, пользовательский опыт, модель коммуникации, этические вопросы.*

Abstract. *The article analyzes the theoretical foundations, evolutionary stages, key components, and communication models of human-artificial intelligence interaction. It examines approaches related to human-computer interaction, cognitive psychology, ergonomics, and user experience, as well as the possibilities and limitations of adapting the Shannon-Weaver, Osgood–Schramm, and Berlo models. Communication effectiveness is characterized by accuracy, efficiency, user satisfaction, and task completion. The findings demonstrate the need to consider technical, cognitive, psychological, social, and ethical factors in the development of human-artificial intelligence communication.*

Keywords: *human-artificial intelligence communication, artificial intelligence, multimodal communication, cognitive load, user experience, communication model, ethical issues.*

Kirish. XXI asrda sun'iy intellekt (SI) tizimlarining jadal rivojlanishi va jamiyatning turli sohalariga integratsiyalashuvi inson va SI o'rtasidagi muloqotni ilmiy jihatdan o'rganish zaruratini kuchaytirmoqda. SI murakkab vazifalarni avtomatlashtirish bilan birga inson bilan bevosita muloqot qilish, axborotni qayta ishlash va moslashuvchan javob berish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Shu bois muloqotning samaradorligi, xavfsizligi, shaffofligi va axloqiy maqbulligi muhim mezonlarga aylanmoqda. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot va "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasi doirasida SI texnologiyalarining joriy etilishi masalaning dolzarbligini yanada oshiradi.

Inson-SI muloqoti texnik masala bilan cheklanmay, kognitiv, psixologik, lingvistik, ijtimoiy va falsafiy jihatlarni ham qamrab oladi. Ushbu yondashuv SI tizimlarining inson ehtiyojlariga mos, ishonchli va insonparvar bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi [1]. Tadqiqotning maqsadi inson–sun'iy intellekt muloqoti tushunchasining nazariy asoslari, asosiy tamoyillari, modellari va rivojlanish tendensiyalarini aniqlashdan iborat. Mazkur yo'nalish inson-kompyuter o'zaro ta'siri (HCI) fanining rivojlangan shakli sifatida qaraladi. D. Norman foydalanuvchi markazli dizayn, J. Weizenbaum "ELIZA" dasturi orqali insonning mashina bilan muloqotini, S. Russell va P. Norvig SI

va aqlli agentlar nazariyasini, R. Picard esa affektiv hisoblashni tadqiq qilgan. Mahalliy tadqiqotlarda ham SI va axborot texnologiyalarining nazariy-amaliy jihatlari yoritilgan. Biroq inson-SI muloqotining kognitiv, ijtimoiy, axloqiy va madaniy jihatlarini kompleks birlashtiruvchi tadqiqotlarga ehtiyoj saqlanib qolmoqda [5;58]. Inson-SI muloqoti inson va intellektual tizimlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni o‘rganuvchi ko‘p tarmoqli sohadir. Uning asosiy komponentlari inson, SI tizimi, interfeys va kontekstdan iborat. Inson komponenti foydalanuvchining bilimlari, kognitiv qobiliyatlari, hissiy holati va kutishlarini; SI tizimi ma’lumotlarni qayta ishlash, qaror qabul qilish, o‘rganish va vazifalarni bajarish imkoniyatlarini anglatadi. Interfeys vizual, audio, taktil yoki multimodal bo‘lishi mumkin. Kontekst vazifa, maqsad va ijtimoiy-madaniy muhitni qamrab oladi. Ularning o‘zaro bog‘liqligi muloqot sifati, qulayligi va samaradorligini belgilaydi.

Metodlar va natijalar. Tadqiqot nazariy-tahliliy yondashuv asosida olib borildi. Inson-SI muloqotining evolyutsiyasi, nazariy komponentlari va kommunikativ modellari tizimli ko‘rib chiqilib, tarixiy-evolyutsion, qiyosiy va nazariy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Klassik muloqot modellari SI kontekstida ularning imkoniyatlari va cheklovlari nuqtai nazaridan baholandi. Inson-SI muloqotining evolyutsiyasi SI fanining rivojlanishi bilan bog‘liq. 1950–1970-yillarda muloqot perforakartalar va buyruq qatori orqali amalga oshirilib, qat’iy sintaksis foydalanuvchi imkoniyatlarini cheklagan. A. Tyuringning 1950-yildagi maqolasi va Tyuring testi mashina bilan tabiiy muloqot g‘oyasiga nazariy asos yaratdi. 1970–1980-yillarda ekspert tizimlari paydo bo‘lib, savol-javob asosida tavsiyalar berish imkonini yaratdi, biroq bilim bazasi va moslashuvchanlik cheklangan edi [3;92]. 1980-yillardan GUI va WIMP paradigmasi muloqotni intuitivlashtirdi. Vizual elementlar va sichqoncha asosidagi interfeyslar qulaylikni oshirdi, UX va usability tushunchalari dizayn markaziga chiqdi. 1990-yillarda Internet va veb-ilovalar muloqot shakllarini kengaytirdi, biroq navigatsiya va standartlashtirish muammolari saqlanib qoldi [7;74]. 2000-yillardan ML, DL va NLP rivoji ovozli yordamchilar va chatbotlarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Kompyuter ko‘rishi yuz, imo-ishora va obyektlarni aniqlash imkoniyatlarini kengaytirdi, multimodal tizimlar esa ovoz, tasvir va boshqa kanallarni birlashtirdi. Zamonaviy SI foydalanuvchi xatti-harakati va afzalliklariga moslashib, muloqotni shaxsiylashtirmoqda. Shu bilan birga, maxfiylik, xolislik va etik masalalar dolzarblashmoqda [9;43]. Inson-SI muloqotining nazariy asoslari HCI, kognitiv psixologiya, ergonomika va UX dizayni bilan bog‘liq. HCI o‘zaro ta’sirni loyihalash va baholashga, kognitiv psixologiya insonning axborotni qabul qilishi va qayta ishlashiga, ergonomika tizimni insonning jismoniy va psixologik xususiyatlariga moslashtirishga, UX esa foydalanuvchining umumiy tajribasini optimallashtirishga qaratiladi. Kognitiv yuklamani kamaytirish, axborotni tushunarli berish va qulay interfeys yaratish muloqot samaradorligini oshiradi [10,128].

Muhokama. Inson-SI muloqotining ijtimoiy va psixologik jihatlarida ishonch, shaffoflik va antropomorfizm muhim o‘rin tutadi. Explainable AI (XAI) tizim qarorlarini tushuntirish orqali foydalanuvchi ishonchini oshiradi. SI ga insoniy xususiyatlar berilishi ijobiy munosabatni kuchaytirishi mumkin, ammo haddan tashqari antropomorfizm ishonchsizlikni keltirib chiqaradi. Ma’lumotlar maxfiyligi, xolislik va javobgarlik kabi etik masalalar ham muloqotning barqarorligi uchun muhimdir. Kelajakda multimodal sensorlar, Emotional AI va avtonom tizimlar muloqotni yanada tabiiylashtirishi kutiladi, biroq ular yangi xavfsizlik va axloqiy talablarni yuzaga keltiradi [11;35]. Inson-SI muloqotini tushunishda kommunikativ modellar muhim nazariy asosdir. Ular dastlab insonlar o‘rtasidagi axborot almashinuvini tushuntirish uchun yaratilgan bo‘lsa, zamonaviy yondashuvlar semantik, pragmatik va psixologik jihatlarni ham qamrab oladi. SI kontekstida model foydalanuvchi xabarining qabul qilinishi, qayta ishlanishi, talqin qilinishi va javobga aylanishi jarayonlarini izohlashi kerak. Shennon-Uiver modeli muloqotni manba, kodlovchi, kanal, dekodlovchi va qabul qiluvchidan iborat chiziqli axborot uzatish jarayoni sifatida ko‘radi. SI uchun u texnik uzatish jarayonini tushuntirishda foydali, biroq semantika, kontekst va psixologik omillarni to‘liq qamrab olmaydi. Inson-SI muloqotidagi “shovqin” texnik xatolikdan tashqari noto‘g‘ri talqin va semantik to‘siqlarni ham o‘z ichiga oladi [8]. Osgud-Shramm modeli muloqotni aylanma jarayon va qayta aloqa orqali tushuntiradi. Unda inson ham, SI ham xabarni kodlovchi va dekodlovchi sifatida qaralib, doimiy almashinuv hamda moslashuv ta’kidlanadi. Bu model SI ning foydalanuvchi javoblariga moslashishini yaxshiroq aks ettiradi, ammo uning ichki ishlov berishi va “ma’no

yaratishi”ni to‘liq izohlamaydi. Berloning SMCR (Sender-Message-Channel-Receiver) modeli manba, xabar, kanal va qabul qiluvchi komponentlarini ajratadi. Inson-SI muloqotida manba SI yoki uni yaratgan jamoa, xabar generatsiya qilingan matn yoki ovoz, kanal interfeys, qabul qiluvchi esa inson bo‘lishi mumkin. Foydalanuvchining bilim darajasi va SI ga munosabati xabarni qabul qilishga ta’sir qiladi. Model kommunikativ va ijtimoiy omillarni ko‘rsatadi, biroq SI ning ichki “fikrlash” jarayonlarini to‘liq aks ettirmaydi. Inson-SI muloqotiga moslashgan zamonaviy modellar SI ning o‘rganish, tezkor qayta ishlash, kontekstni saqlash va foydalanuvchi niyatini anglash imkoniyatlarini hisobga oladi. Bunda SI oddiy vosita emas, balki axborotni talqin qiluvchi, xulosa chiqaruvchi va yangi ma’lumot yaratuvchi faol ishtirokchi sifatida qaraladi. Bunday modellar texnik, semantik, pragmatik va psixologik darajalarni birlashtirib, javobning nafaqat to‘g‘ri, balki tushunarli va foydali bo‘lishini talab qiladi. Mazkur yondashuv klassik modellarning kuchli jihatlarini saqlagan holda, SI ning adaptiv xususiyatlarini ham hisobga olish imkonini beradi. Natijada muloqot faqat axborot uzatish emas, balki foydalanuvchi niyatini anglash, kontekstni saqlash, qayta aloqa va moslashuvni o‘z ichiga oluvchi murakkab jarayon sifatida talqin qilinadi. Muloqotning psixologik jihatlari foydalanuvchi tajribasiga bevosita ta’sir qiladi. Kognitiv yuklama interfeys va javoblarning murakkabligiga bog‘liq: noaniq yoki ortiqcha murakkab javoblar norozilikni kuchaytiradi. Ishonch tizimning ishonchliligi, xavfsizligi va axborot aniqligiga tayanadi. SI empatiyani real his qilmasa-da, hissiy holatga mos javob berishi foydalanuvchi tajribasini yaxshilashi mumkin. Insonnikiga haddan tashqari o‘xshash, biroq nomukammal tashqi ko‘rinish yoki ovoz esa “g‘ayritabiiy vodiy” effektini yuzaga keltirishi mumkin. Shuning uchun texnik samaradorlik bilan birga psixologik qulaylik ham hisobga olinishi zarur [4;109]. Inson-SI muloqotining samaradorligi aniqlik, samaradorlik, foydalanuvchi qoniqishi, vazifani bajarish darajasi va axborot almashinuvi sifati orqali baholanadi. Javoblar tushunarli, aniq, dolzarb va to‘liq bo‘lishi, foydalanuvchi esa maqsadiga kam vaqt va harakat bilan erisha olishi kerak. Mazkur mezonlar SI tizimlarini inson ehtiyojlariga moslashtirish va doimiy takomillashtirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Inson-SI muloqotida maxfiylik, xolislik, javobgarlik va tushuntiriluvchanlikni kuchaytirish talab etiladi. XAI “qora quti” muammosini kamaytirib, foydalanuvchi ishonchini oshiradi. NLP va generativ SI, xususan, katta til modellari muloqotni tabiiy va kontekstga mos qilmoqda, biroq noto‘g‘ri ma’lumot, javoblarning ishonchliligi va SI ongiga doir noto‘g‘ri tasavvurlar kabi xavflarni ham yuzaga keltirmoqda. Shennon-Uiver, Osgud-Shramm va Berlo modellari inson-SI muloqotini tushuntirish uchun muhim nazariy asos bersa-da, SI ning o‘rganishi, ichki ishlov berishi, foydalanuvchi psixologiyasi va adaptiv xususiyatlarini to‘liq qamrab olmaydi. Shu sababli texnik, semantik, pragmatik, psixologik va axloqiy omillarni birlashtiruvchi moslashuvchan modellarni ishlab chiqish zarur.

Xulosa. Tahlil natijalari inson-SI muloqoti ko‘p tarmoqli va dinamik hodisa ekanini ko‘rsatadi. Uning shakllanishi buyruq qatori va qat’iy sintaksisga asoslangan dastlabki bosqichdan grafik, veb, ovozli va multimodal, adaptiv tizimlargacha rivojlangan. Hozirgi bosqichda muloqotning texnik imkoniyatlari bilan bir qatorda foydalanuvchining kognitiv va psixologik xususiyatlari, ijtimoiy-madaniy konteksti hamda axloqiy talablar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Klassik kommunikativ modellar texnik uzatish, qayta aloqa va kommunikativ komponentlarni izohlashga yordam beradi, biroq zamonaviy SI ning kontekstni saqlash, o‘rganish, foydalanuvchi niyatini anglash va yangi ma’lumot yaratish xususiyatlarini to‘liq ifodalamaydi. Shu bois kelgusidagi modellar texnik, semantik, pragmatik, psixologik va axloqiy darajalarni yagona tizimda birlashtirishi lozim. Bunday yondashuv SI ning samarali, mas’uliyatli, xavfsiz va insonparvar rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi Qarori. – Toshkent: Adolat, 2021.
2. Alimov D.X. Sun’iy intellekt tizimlarida muloqot interfeyslari. – Toshkent: Adolat, 2023. 156 b.
3. Axmedov A.A. Sun’iy intellekt asoslari va uning qo‘llanilishi.–Toshkent: Fan va texnologiya, 2023. 216 b.
4. Ergashev J.M. Sun’iy intellektning psixologik va ijtimoiy ta’siri. – Toshkent: Ma’naviyat, 2024. 179 b.
5. Ergashova L.M. Raqamli iqtisodiyotda sun’iy intellektning roli. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2023. 234 b.
6. G‘aniyev A.R. Raqamli ta’limda sun’iy intellektning o‘rni. – Toshkent: Fan, 2023. 198 b.
7. Karimov I.R. Inson-kompyuter o‘zaro ta’siri: Nazariya va amaliyot. – Toshkent: Innovatsiya, 2022. 159 b.
8. Raqamli texnologiyalar va innovatsiyalar portali. https://digital.uz/ai-innovations (murojaat sanasi: 05.04.2024).

9. Rustamov F.A., Murodova N.K. Tabiiy tilni qayta ishlashda zamonaviy yondashuvlar. – Toshkent: Universitet, 2022. 202 b.

10. Saidov U.B. Kognitiv fanlar va sun'iy intellekt. – Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti nashriyoti, 2024. 128 b.

11. Zaripova R. Tilni o'rganishda sun'iy intellektni qo'llash va innovatsion yondashuvlar // The Lingua Spectrum. – 2024. – № 3. – B. 15–28.

UO'K 821.512.133.09

"TEMIR XOTIN" DRAMASIDA DEHQON OBRAZI VA UNING BADIIY-FALSAFIY TALQINI

G.Shoyimova, o'qituvchi, PhD, Osiyo xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya.*Mazkur maqolada Sharof Boshbekovning "Temir xotin" dramasida dehqon obrazining yaratilishi, uning xarakter-xususiyatlari, ijtimoiy-ma'naviy mohiyati hamda asarning g'oyaviy-badiiy tizimidagi o'rni tahlil qilinadi. Dramada dehqon obrazi faqat qishloq hayotining muayyan vakili sifatida emas, balki mehnat, tirikchilik, insoniy qadr-qimmat, oilaviy munosabatlar va jamiyatdagi ijtimoiy ziddiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan tipik xarakter sifatida namoyon bo'ladi.*

Kalit so'zlar: *drama, dehqon obrazi, xarakter, tip, mehnat, qishloq hayoti, ijtimoiy konflikt, hajv, kinoya, grotesk, inson va texnika, badiiy talqin.*

Аннотация. *В данной статье анализируются создание образа крестьянина в драме Шарофа Бошбекова «Железная женщина», его характерные особенности, социально-духовная сущность, а также его место в идейно-художественной системе произведения. В драме образ крестьянина представлен не только как определённый представитель сельской жизни, но и как типический характер, воплощающий в себе труд, средства к существованию, человеческое достоинство, семейные отношения и социальные противоречия в обществе.*

Ключевые слова: *драма, образ крестьянина, характер, тип, труд, сельская жизнь, социальный конфликт, сатира, ирония, гротеск, человек и техника, художественная интерпретация.*

Abstract. *This article analyzes the creation of the peasant character in Sharof Boshbekov's drama Iron Woman, its distinctive characteristics, socio-spiritual essence, and role within the ideological and artistic structure of the work. In the drama, the peasant character is presented not merely as a representative of rural life, but as a typical character embodying labor, livelihood, human dignity, family relationships, and social contradictions within society.*

Key words: *drama, peasant character, characterization, type, labor, rural life, social conflict, satire, irony, grotesque, human and technology, artistic interpretation.*

O'zbek adabiyotida dehqon obrazi milliy tafakkur va xalq hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan obrazlardan biridir. Dehqon timsoli orqali xalqning tarixiy xotirasi, yerga munosabati, mehnat falsafasi, turmush tarzi va ijtimoiy muammolari badiiy ifodasini topadi. Shu jihatdan XX asrning ikkinchi yarmi va mustaqillik arafasidagi o'zbek adabiyotida qishloq kishisi obrazining talqinida muayyan yangilanishlar yuzaga keldi. Dehqon endilikda faqat "mehnatkash inson" sifatida emas, balki murakkab ruhiy olamga, ijtimoiy ehtiyojlarga va individual xarakterga ega bo'lgan shaxs sifatida tasvirlana boshladi.

Sharof Boshbekovning "Temir xotin" dramasi ana shunday yangicha badiiy yondashuvning yorqin namunalaridan biridir. Asar tashqi jihatdan kulgili voqealarga asoslangandek ko'rinsa-da, uning zamirida insonning jamiyatdagi o'rni, mehnatning qadri, oilaviy munosabatlar, texnika va inson munosabati, ayolning ijtimoiy mavqeyi kabi jiddiy masalalar yotadi.

"Temir xotin"dagi dehqon obrazini o'rganish, avvalo, dramaturgning oddiy qishloq kishisi xarakterini qanday badiiy vositalar orqali ochganini aniqlashni talab etadi. Chunki Qo'chqor obrazi individual xarakter bo'lish bilan birga, ma'lum tarixiy-ijtimoiy muhitning mahsuli sifatida ham namoyon bo'ladi.

“Temir xotin” dramasida dehqon obrazining markaziy ifodachisi Qo‘chqor xarakteridir. Uning hayoti, turmush tarzi, dunyoqarashi va oilaviy munosabatlari qishloq mehnatkashining mavjud ijtimoiy sharoitdagi holatini ifodalashga xizmat qiladi.Qo‘chqor obrazining muhim xususiyati shundaki, u idealizatsiya qilinmagan. Dramaturg uni “faqat yaxshi” yoki “faqat yomon” qahramon sifatida ko‘rsatmaydi. Aksincha, uning tabiatida ziddiyatli jihatlar mujassam: u bir tomondan mehnatkash, tirikchilik tashvishida yashaydigan oddiy inson bo‘lsa, ikkinchi tomondan o‘z oilasidagi muammolarni hal qilishda ojiz, ba’zan qo‘pol, ba’zan esa o‘z manfaatini ustun qo‘yuvchi shaxs sifatida ko‘rinadi.Shu jihatdan Qo‘chqor xarakteri realistik tip yaratish tamoyillariga yaqinlashadi. Uning shaxsiy xususiyatlari muayyan ijtimoiy muhit bilan uzviy bog‘langan. Ya’ni Qo‘chqorning xarakterini uning yashash sharoitidan ajratib o‘rganish mumkin emas.Dehqon obrazining badiiy mohiyati aynan mana shu nuqtada namoyon bo‘ladi: *u jamiyatning oddiy vakili bo‘lish bilan birga, o‘sha jamiyatdagi ziddiyatlarning badiiy ko‘zgusiga aylanadi.*

Qo‘chqorning kundalik tashvishlari, ro‘zg‘or muammolari, ishlab topish zarurati uning xarakterini belgilovchi omillardan biridir. U hayotga romantik yoki falsafiy nuqtayi nazardan emas, ko‘proq amaliy ehtiyojlar asosida qaraydi. Shu sababli uning nutqida ham oddiy xalqona tafakkur, kundalik turmushga xos iboralar, kinoyaviy va hajviy ifodalar ustunlik qiladi.Dramaturg aynan shu jihatdan foydalanib, dehqonning ichki dunyosini “katta falsafiy monologlar” orqali emas, balki kundalik vaziyat, dialog va xatti-harakatlar orqali ochadi.Bu esa drama janrining imkoniyatlari bilan bevosita bog‘liq. Dramada qahramon xarakteri muallifning bevosita izohi bilan emas, uning nutqi, harakati, boshqa personajlar bilan munosabati va konflikt jarayonidagi pozitsiyasi orqali namoyon bo‘ladi.

Qo‘chqor obrazining badiiy qimmati uning individual va tipik xususiyatlar uyg‘unligida ko‘rinadi. U biror abstrakt “dehqon” emas, balki o‘ziga xos fe’l-atvorga ega shaxsdir. Asarda Qo‘chqor traktorchi sifatida tasvirlansa-da, paxta ekish, yer haydash ishlari bilan shug’ullanadi.Shu jihatdan u zamin bilan bog’liq shaxs sifatida tasvirlangan. Shu bilan birga, uning xarakterida o‘z davridagi ko‘plab qishloq kishilariga xos bo‘lgan umumiy belgilar ham mujassam. Adabiyotshunoslikda tipik obraz ma’lum bir shaxsning aynan o‘zi bilan cheklanmaydi. U muayyan ijtimoiy muhit va davrga xos belgilarni umumlashtiradi. Qo‘chqor xarakteri ham shu jihatdan e’tiborlidir.Uning hayotida mehnat qilish va mehnatdan qoniqmaslik, oilani ta’minlash va oilaviy munosabatlardagi ziddiyat, insoniy ehtiyoj va mavjud imkoniyatlar o‘rtasidagi tafovut, an’anaviy qarashlar va yangicha texnologik imkoniyatlar qarama-qarshiligi, erkaklik tasavvuri va real hayotdagi ojizlik, insonning o‘z mehnatiga egalik qilish istagi va ijtimoiy sharoitga bog‘liqligi kabi ziddiyatlar bir-birini to‘ldirib boradi.Shu sababli Qo‘chqor obrazini faqat kulgili qahramon sifatida talqin qilish asarning mazmunini toraytirib yuboradi. Uning kulgililigi ortida fojiali haqiqat yashiringan.

Asardagi temir xotin — Alomat obrazining paydo bo‘lishi Qo‘chqor xarakterining yanada to‘liq ochilishiga xizmat qiladi. Bu jihatdan Alomatni faqat mustaqil obraz sifatida emas, balki Qo‘chqor xarakterini ochuvchi badiiy vosita sifatida ham o‘rganish mumkin.Temir xotinning insondan farqli ravishda charchamasligi, doimiy ravishda xizmat qilishi va hissiy ehtiyojlarga ega emasligi dehqon hayotidagi muhim muammoni yuzaga chiqaradi: inson mehnatini texnika bilan almashtirish mumkinmi? Dramaturg bu savolga bevosita javob bermaydi. Aksincha, uni kulgili vaziyatlar orqali o‘quvchi va tomoshabin oldiga qo‘yadi.Qo‘chqor uchun temir xotin dastlab ro‘zg‘or muammolarini hal qiluvchi “qulay vosita”dek ko‘rinadi. Biroq voqealar rivojida insoniy munosabatlarning texnika yordamida to‘liq almashtirib bo‘lmasligi ayonlashadi.Bu holat dehqon obrazining ma’naviy qirrasini ochadi. Chunki dehqonning muammosi faqat jismoniy mehnatning og‘irligi emas. Uning asosiy muammolaridan biri — inson sifatida qadrlanish ehtiyoji. Alomat suhbat davomida Qo‘chqorning og’riqli nuqtalari topadi va unga buni achchiq haqiqat orqali aytadi:

“Esingizni tanibsizki, tinmay mehnat qilasiz, lekin hech biringiz ikki bo‘lmaydi. Ro‘zg‘or, bola-chaqa tashvishi, deysiz, afsuski, bu tashvishlarning cheki yo‘q. Ertalabdan-kechgacha chumoliday g‘imir-g‘imir qilasiz-u, rohatini ko‘rmaysiz. «Paxtakorman» deb ko‘kragingizga mushtlaysiz-u, ko‘rpangizga paxta topolmaysiz! Kiyib olgan kiyimingizni qarang, yengil sanoat yetishtirayotgan hamma brak mahsulot siz va sizga o‘xshaganlarga nasib qiladi. Manavi nima? Shu issiqda kim neylon ko‘ylak kiyadi?” [1;40]

Chindan ham, Qo‘chqor va u yashagan davrdagi kishilar, mehnatkash dehqonlarning qadri haminqadar bo‘lgani shu gaplardan anglashiladi.Paxtakorlar o‘zlari paxta yetishtirishsa-da, sifatli kiyim kiyish juda qimmatga tushgan.Yashash sharoiti ham mehnatning rohatini ko‘rgulik darajada bo‘lmagan.Vaholanki, dehqonchilik eng zahmatli va sharafli kasb aslida.

Sharof Boshbekov dramaturgiyasining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri jiddiy ijtimoiy muammolarni kulgi orqali ifodalashidir. “Temir xotin”da ham hajv oddiy kuldirish vositasi emas, balki tanqidiy-estetik funksiyani bajaradi.Asardagi kulgili vaziyatlar aslida jamiyatdagi muayyan muammolarning absurd darajaga yetganini ko‘rsatadi.

Asarda yana bir kichik, ammo muhim obraz bu Sharofatning eri Bozorvoydir.Qo‘chqorvoy zerikkanida hamisha qo‘shnisi, Bozorvoy bilan suhbatlashgisi, biror o‘yin o‘ynagisi keladi.Ammo Bozorvoy ismiga monand har doim yo turp, yo sabzi yo baqlajon ortib bozorga ketganini eshitadi.Asarda o‘zi umuman ko‘rinmaydigan Bozorvoy obrazi ham ismi jismiga monand hamisha mehnat qilib, bozorga qatnaydigan shaxs sifatida ko‘rsatiladi.Ya’ni asarda hamma insonlar yerida nimadir ekkan, nimadir orttirib bozorga qatnab kun ko‘radi.

“Bozortoy!.. Bozortoy! Bir qarab yubor, jo‘ra, ikki og‘izgina gapim bor!..Bozortoy, jon do‘stim, bir qaragin!.. Senga aytmasam kimga aytaman, Bozortoy!..

SHAROFAT (devor osha mo‘ralab). Bozorvoy akam ikki qopgina baqlajon olib, bozorga ketuvdilar. Nima edi?

QO‘CHQOR (yig‘laganicha). Zerikib ketdim!.. Qartasini olib chiqsa, bir-ikki qo‘l «durrak» o‘ynamoqchi edim...

SHAROFAT. Ha-a... Mayli, kelsalar aytib qo‘yaman. (G‘oyib bo‘ladi.)” [1:42]

“Temir xotin” dramasining asosiy falsafiy qatlamlaridan biri inson va texnika munosabatidir. Ammo bu muammo asarda abstrakt texnologik masala sifatida emas, dehqonning kundalik hayoti misolida qo‘yiladi. Texnika inson mehnatini yengillashtirishi kerak. Biroq insonning o‘zini texnikaning bir qismiga aylantirib qo‘yish xavfi ham mavjud. Temir xotin ana shu paradoksni badiiy jihatdan ifodalaydi.Qo‘chqor uchun Alomatning dastlabki afzalligi — uning “insondek” bo‘lishi emas, balki charchamasligi va xizmat qilishidir. Bu esa insonni faqat mehnat kuchi sifatida ko‘rish muammosini yuzaga chiqaradi.Shunday qilib, dramaturg dehqon obrazi orqali muhim falsafiy savolni o‘rtaga tashlaydi: insonning qadri uning mehnat qilish qobiliyati bilangina belgilanadimi?Asarning ichki mantiqi bu savolga salbiy javob beradi. Insonning haqiqiy qadri uning his-tuyg‘ulari, muhabbati, iztirobi, orzulari va ma’naviy dunyosida namoyon bo‘ladi.

Qo‘chqor obrazining yana bir muhim jihati uning milliy xarakter bilan bog‘liqligidir. Uning nutqi, hazili, dunyoqarashi, oilaga munosabati, mehnatga qarashi va kundalik hayot tarzi o‘zbek qishloq muhitiga xos belgilarni mujassamlashtiradi. Dramaturg obrazni yaratishda xalqona nutq imkoniyatlaridan unumli foydalanadi. Dialoglarning tabiiyligi qahramonlarning hayotiyligini ta’minlaydi. Shu sababli Qo‘chqorning gaplari faqat axborot yetkazuvchi vosita emas, balki uning xarakterini ochuvchi poetik unsur vazifasini bajaradi.Xalqona yumor esa obrazning milliyligini kuchaytiradi. Qo‘chqor kulgili vaziyatlarda qolganida ham uning kulgisi sun’iy emas, balki kundalik hayotga xos tabiiy kulgidir.Shu jihatdan dehqon obrazi milliy xarakter masalasini o‘rganish uchun ham muhim material beradi.

Xulosa. Sharof Boshbekovning “Temir xotin” dramasidagi dehqon obrazi o‘zbek dramaturgiyasida oddiy qishloq kishisi xarakterining yangicha talqinlaridan biridir. Qo‘chqor obrazi orqali dramaturg dehqonning nafaqat mehnat jarayonini, balki uning ijtimoiy, oilaviy va ma’naviy muammolarini ham ochib beradi.Asarda dehqon obrazi uch asosiy badiiy qatlamda namoyon bo‘ladi: birinchidan, u mehnat qiluvchi inson; ikkinchidan, u oilaviy va ijtimoiy muhit ta’siridagi shaxs; uchinchidan, u insoniy qadr-qimmat va ma’naviy ehtiyojlarini anglash jarayonidagi individ sifatida talqin qilinadi. “Temir xotin”dagi dehqon obrazi faqat qishloq hayotining badiiy tasviri emas, u mehnat va qadriyat, inson va texnika, erkak va ayol, shaxs va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni mujassamlashtirgan ijtimoiy-falsafiy obraz darajasiga ko‘tarilgan. Qo‘chqor xarakterining badiiy qiymati ham aynan shunda: u individual qahramon sifatida namoyon bo‘lsa-da, uning taqdirida muayyan davr va muhitning umumiy muammolari aks etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1.Sharof Boshbekov.Temir xotin. www.ziyouz.com kutubxonasi.

2. Ilohiy kitob, hadislarda dehqon obrazi va dehqonchilik talqini.Global trends interdisclinary scientific development.June, 2026.P 28-36.

3.M.E.Berdiqulova, O'.S.Musayeva.Ittifoqda dehqonchilikdan hozirgi kun mashaqqatlarigacha. "Science and Education" scientific journal. March, 2026.

UO'K 808.3

O'ZBEK KONCHILIK TERMINLARINING YASALISH USULLARI

M.J.Sobirova, tayanch doktorant, Navoiy davlat konchilik va texnologiyalari universiteti, Navoiy

Annotatsiya. *Maqola o'zbek konchilik terminlarining yasalish usullari va affiksal modellarining mahsuldorligini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi konchilik terminologiyasida milliy va o'zlashma qatlamlar nisbatini hamda tilning ichki so'z yasash imkoniyatlarini aniqlash zaruratidan kelib chiqadi. Ishning maqsadi konchilik terminlaridan iborat korpus materiali asosida terminlarning yasalish usullarini tavsiflash va eng mahsuldor affiksal modellarning ulushini belgilashdan iborat. Tahlil tavsifiy, struktur, komponent va miqdoriy usullar yordamida amalga oshirilgan.*

Kalit so'zlar: *so'z yasalishi, termin yasalishi, affiksatsiya, mahsuldor qo'shimcha, morfologik usul, sintaktik usul, terminlashuv, kalka, konchilik terminologiyasi.*

Аннотация. *Статья посвящена изучению способов образования узбекских горных терминов и продуктивности их аффиксальных моделей. Актуальность исследования обусловлена необходимостью определить соотношение исконного и заимствованного пластов в горной терминологии, а также внутренние словообразовательные возможности языка. Цель работы на материале корпуса горных терминов описать способы их образования и установить долю наиболее продуктивных аффиксальных моделей. Анализ проведён с помощью описательного, структурного, компонентного и количественного методов.*

Ключевые слова: *словообразование, терминообразование, аффиксация, продуктивный аффикс, морфологический способ, синтаксический способ, терминологизация, калька, горная терминология.*

Abstract. *The article is devoted to the study of the word-formation methods of Uzbek mining terms and the productivity of their affixal models. The relevance of the study stems from the need to determine the ratio of the native and borrowed layers in mining terminology and to reveal the internal word-forming capacity of the language. The aim of the work is to describe, on the material of a corpus of mining terms, the methods of their formation and to establish the share of the most productive affixal models. The analysis was carried out using descriptive, structural, componential and quantitative methods.*

Key words: *word formation, term formation, affixation, productive affix, morphological method, syntactic method, terminologization, calque, mining terminology.*

Kirish. So'z yasalishi o'zbek tilshunosligining markaziy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u tilning lug'at boyligini ichki imkoniyatlar hisobiga oshirishning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Terminologik tizimning shakllanishi ham, avvalo, mavjud yasalish qonuniyatlariga tayanadi: yangi tushunchani nomlash zarurati yuzaga kelganda, til, birinchi navbatda, o'z yasalish qoliplaridan foydalanadi. Konchilik bu O'zbekiston iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridan biri bo'lib, uning terminologiyasi uzoq tarixiy shakllanish jarayonini bosib o'tgan. Bu tizimda tilning ichki resurslari asosida yasalgan terminlar bilan bir qatorda rus va Yevropa tillaridan o'zlashgan qatlam ham salmoqli o'rin tutadi.

O'zbek konchilik terminlarining yasalish usullari hozirgacha maxsus, miqdoriy asosda tadqiq etilmagan; ayrim ishlarda terminlar faqat tarjima yoki izoh nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan. O'zbek tilshunosligida so'z yasalishining morfologik, sintaktik, morfologik-sintaktik va semantik usullari an'anaviy ravishda farqlanadi (A.Hojiyev). Terminologik leksika ham xuddi shu usullar doirasida shakllanadi, biroq undagi mahsuldorlik nisbati umumadabiy tildan farq qilishi mumkin: soha tushunchalarining tabiati ayrim modellarni faollashtiradi. Shu bois konchilik terminlarining

yasalishini o‘rganish mavjud yasalish nazariyasini sohaviy material asosida aniqlashtirishga ham xizmat qiladi.

Yasalish usullarining umumiy manzarasi. Konchilik terminlari to‘rt asosiy yo‘l bilan hosil bo‘ladi: morfologik usul (affiksatsiya), sintaktik usul (so‘z qo‘shish va birikma hosil qilish), semantik usul (umumadabiy so‘zning terminlashuvi) hamda o‘zlashtirish va kalka. Korpus tahlili sintaktik usul mahsuli birikmali terminlarning mutlaq ustunligini (taxminan to‘rtdan uch qismi) ko‘rsatadi; morfologik usul ikkinchi o‘rinni egallaydi; semantik usul va kalka esa nisbatan cheklangan, biroq muhim o‘rin tutadi.

Morfologik usul. Affiksatsiya sof o‘zbekcha terminlar yasashning asosiy vositasidir. Bunda quyidagi qo‘shimchalar yetakchilik qiladi. Harakat-jarayon otini yasovchi -ish/-sh qo‘shimchasi eng faol model bo‘lib, u fe’l o‘zagidan jarayon nomini hosil qiladi: qazish, eritish, boyitish, shamollatish, quritish, maydalash o‘rnida maydalanish, cho‘ktirish, suyultirish, mustahkamlanish. Fe’l yasovchi va undan ot hosil qiluvchi -lash/-lashtirish modeli: mustahkamlash, markazlashtirish, mexanizatsiyalash, changsizlantirish, zichlash, gazsizlantirish. Ish-qurol va vosita otini yasovchi -gich/-kich: ko‘targich, uzatgich, o‘lchagich, tozalagich, quritgich, ajratgich, changyutgich, siljitgich. Natija va predmet otini yasovchi -ma: qazilma, qatlama, aralashma, quyma, yotqizma, cho‘kma, bo‘linma. Belgi-xususiyat otini yasovchi -lik: mustahkamlik, chuqurlik, g‘ovaklik, qattiqlik, zichlik, o‘tkazuvchanlik, mo‘rtlik. Bu modellarning muhim jihati shundaki, ular terminning ma’noviy turkumini (jarayon, qurol, natija, xususiyat) grammatik shakl orqali aniq ko‘rsatadi, bu esa terminologik tizimning tartibliligini ta’minlaydi.

1-jadval.

Eng mahsuldor so‘z yasovchi qo‘shimchalar

Qo‘shimcha	Yasaladigan ma’no turkumi	Miqdori
-ish	harakat-jarayon oti	58
-lash	fe’l → ot (harakat)	45
-lik	belgi-xususiyat oti	39
-gich	ish-qurol oti	30
-ma	natija-predmet oti	28

Jadvaldan ko‘rinadiki, jarayon va harakatni ifodalovchi -ish va -lash qo‘shimchalari eng mahsuldor bo‘lib, bu konchilikning jarayonlarga boy soha ekani bilan izohlanadi. Ish-qurol otini yasovchi -gich qo‘shimchasining faolligi esa soha texnikasining rivoji bilan bog‘liq. Sanab o‘tilgan mahsuldor modellardan tashqari, konchilik terminlarida kam mahsuldor qo‘shimchalar ham uchraydi: shaxs va kasb otini yasovchi -chi (konchi, burg‘ilovchi, portlatuvchi, mexanizator o‘rnida qazuvchi), -kor (konkor); bajaruvchi-vosita otini yasovchi -uvchi/-g‘ich (haydovchi, ko‘taruvchi qurilma, yorituvchi); o‘rin-joy otini yasovchi -xona va -zor (nasosxona, ruda ombori); -dosh (qatlamdosh); va prefiksal-o‘zlashma elementlar: (mikro-, gidro-, elektro-: gidromonitor, elektrovoz).

Sintaktik usul. Birikmali terminlar konchilik terminotizimida mutlaq ko‘pchilikni tashkil etadi. Ular, asosan, aniqlovchi va aniqlanmishdan iborat bo‘lib, aniqlovchi terminning turini, belgisini yoki vazifasini ko‘rsatadi. Sifat + ot qolipi: ochiq kon, yopiq usul, gorizontal shaxta, asosiy shtrek, foydali qazilma. Ot + ot (qaratqichli) qolipi: yer osti suvi, ruda tanasi, kon bosimi, qatlam qalinligi, jins massivi. Sifatdosh yoki harakat nomi ishtirokidagi qoliplar: qazib olish texnologiyasi, boyitish fabrikasi, shamollatish lahimi, mustahkamlash konstruksiyasi. Bunday modellar tushunchani aniq va bir ma’noli nomlash imkonini beradi; ularning ustunligi konchilik tushunchalarining ko‘p belgili, murakkab tabiatidan kelib chiqadi.

Birikmali terminlar komponentlar soniga ko‘ra ikki, uch va undan ortiq a’zoli bo‘lishi mumkin. Ikki komponentli model eng keng tarqalgan bo‘lib (ochiq kon, sochma kon), u aniqlik va ixchamlikni uyg‘unlashtiradi. Komponentlar soni ortgan sari terminning ma’nosi torayadi va aniqlashadi (masalan, uchastka shamollatish lahimi). Bunday modellar tushunchalar iyerarxiyasini til vositalari orqali ham aks ettiradi: aniqlovchining o‘zgarishi tur-jins munosabatini ko‘rsatadi.

Semantik usul. Semantik usulda (terminlashuv) umumadabiy so‘z maxsus soha ma’nosiga ega bo‘ladi. Ko‘pincha bu ma’no ko‘chishi metaforaga asoslanadi. Inson va hayvon a’zolari nomlari asosida: tomir (asli — qon tomiri) — foydali qazilma to‘plangan yoriq; ko‘z, yuza, til, tish kabi so‘zlar tegishli geologik yoki texnik tuzilmalarni ifodalaydi. Kundalik turmush predmetlari nomlari

asosida: yostiq, qatlam, yotqiziq, xalta, choʻntak (ruda choʻntagi) — geologik jismlarni bildiradi. Ba’zan ma’no koʻchishi funksiya oʻxshashligiga tayanadi (masalan, oyoq, boʻyin kabi qismlar nomlari mexanizm qismlariga koʻchadi). Bu usul tilning tejamkorligini ta’minlaydi, biroq polisemiya va omonimiya hodisalarini ham keltirib chiqaradi, bu esa terminotizimda maxsus izohlashni talab qiladi.

Oʻzlashtirish va kalka. Konchilik terminlarining muayyan qismi rus tilidan bevosita yoki uning vositasida (nemis, ingliz, fransuz tillaridan) oʻzlashgan: shtrek, kvershlag, bremsberg, shtolnya, zaboy, gezenk, flotatsiya, separatsiya. Kalka (nusxa) usulida xorijiy termin oʻzbek tili elementlari bilan soʻzma-soʻz tarjima qilinadi: ochiq kon (rus. открытыу рудник), yer osti suvi, qazib olish usuli kabilar shu yoʻl bilan yuzaga kelgan. Zamonaviy me’yorlashtirish jarayonida ayrim oʻzlashmalar sof oʻzbekcha muqobil bilan almashtirilmoqda (masalan, zaboy oʻrnida qatlam yuzasi, shtrek oʻrnida gorizontal lahim tavsiya etilmoqda), bu esa morfologik va sintaktik usullarning faollashuviga olib kelmoqda.

Xulosa. Oʻtkazilgan tahlil natijasidan oʻzbek konchilik terminlari toʻrt asosiy usul: morfologik, sintaktik, semantik hamda oʻzlashtirish va kalkalash yordamida yasalgan boʻlib, ularning aksariyati tilning ichki resurslariga tayanadi degan xulosani keltirishimiz mumkin. Bunda sintaktik usul (birikmali terminlar) mutlaq ustunlikka ega, morfologik usul esa ikkinchi, ammo eng izchil oʻrinni egallaydi.

Bundan tashqari, affiksal modellar orasida harakat-jarayon otini yasovchi -ish va -lash qoʻshimchalari eng mahsuldor boʻlib, bu konchilikning jarayonlarga boy soha ekani bilan izohlanadi; ish-qurol otini yasovchi -gich hamda natija otini yasovchi -ma modellarining faolligi esa soha texnikasi va texnologiyasining rivoji bilan bogʻliq. Muhimi, yasalish usuli terminning ma’noviy turkumini (jarayon, qurol, natija, xususiyat) aniq belgilaydi, bu esa terminotizimning tartibliligi va bashoralanuvchanligini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Hojiyev A. Oʻzbek tili soʻz yasalishi tizimi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2007.
2. Dadaboyev H. Oʻzbek terminologiyasi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi TDOʻTAU, 2019.
3. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 jildli / A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
4. Sobirova M., Abjalova M. Analyzing Semantic Ambiguity and Term Structuring in Uzbek Mining Terminology // 10th International Conference on Computer Science and Engineering – IEEE-UBMK, 17-19 september, 2025. Istanbul, Turkiye.
5. Sobirova M., Abjalova M. The Historical Evolution of Mining Terminology in Turkic Languages. Proceedings of the IEEE 3rd International Conference on Problems of Informatics, Electronics and Radio Engineering, PIERE 2024.
6. Sobirova M. Terminologik tezauruslar dolzarbligi // “Uchinchi Renessans: ta’lim, tarbiya va pedagogika” ilmiy toʻplami. – Navoiy, 2021.

UO’K 808.5

XOLID HUSAYNIY ROMANLARIDA GUNOH, TAVBA VA KECHIRIM KONSEPTLARINING LINGVOPOETIK IFODASI

M.Tukhtanova, oʻqituvchi, PhD, Namangan davlat chet tillari instituti, Namangan

Annotatsiya. *Ushbu maqolada afgʻon-amerikalik yozuvchi Xolid Husayniyning “Shamol ortidan yugurib” (The Kite Runner) va “Ming quyosh shu'lasi” (A Thousand Splendid Suns) romanlari asosida gunoh, tavba va kechirim konseptlarining lingvopoetik ifodasi tahlil qilinadi. Tadqiqot diniy-axloqiy diskursning badiiy matnda til vositalari – leksik-semantik birliklar, metafora, ritorik takror, ichki monolog va ibodat nutqi – orqali qanday voqelanishini koʻrsatishga qaratilgan. Tahlil natijasida gunoh konsepti asosan oʻgʻirlik metaforasi va xiyonat semasi atrofida, tavba konsepti sajda va e’tirof harakatlari orqali, kechirim konsepti esa dialogik nutqda takrorlanuvchi performativ birliklar orqali shakllanishi aniqlandi.*

Kalit soʻzlar: *lingvopoetika, diniy-axloqiy diskurs, gunoh konsepti, tavba konsepti, kechirim konsepti, Xolid Husayniy, badiiy matn, afgʻon-amerika diaspora nasri.*

Аннотация. *В статье на материале романов афгано-американского писателя Халеда Хоссейни «Бегущий за ветром» и «Тысяча сияющих солнц» анализируется лингвопоэтическое*

выражение концептов греха, покаяния и прощения. Исследование направлено на выявление языковых средств — лексико-семантических единиц, метафор, риторических повторов, внутреннего монолога и молитвенной речи, — репрезентирующих религиозно-этический дискурс в художественном тексте. Установлено, что концепт греха формируется преимущественно вокруг метафоры воровства и семы предательства, концепт покаяния – через акты земного поклона и признания, а концепт прощения – через повторяющиеся перформативные единицы в диалогической речи.
Ключевые слова: *лингвопоэтика, религиозно-этический дискурс, концепт греха, концепт покаяния, концепт прощения, Халед Хоссейни, художественный текст, афгано-американская диаспоральная проза.*
Abstract. *This article examines the linguopoetic expression of the concepts of sin, repentance, and forgiveness in the novels of Afghan-American writer Khaled Hosseini, The Kite Runner and A Thousand Splendid Suns. The study aims to reveal how religious-ethical discourse is realized in literary text through linguistic means – lexical-semantic units, metaphor, rhetorical repetition, interior monologue, and prayer speech. The analysis shows that the concept of sin is organized chiefly around the metaphor of theft and the seme of betrayal, the concept of repentance through the acts of prostration and confession, and the concept of forgiveness through recurring performative units in dialogic speech.*
Keywords: *linguopoetics, religious-ethical discourse, concept of sin, concept of repentance, concept of forgiveness, Khaled Hosseini, literary text, Afghan-American diaspora prose.*

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda jahon adabiyotshunosligi va tilshunosligida badiiy matndagi diniy-axloqiy konseptlarning lingvopoetik ifodasini o‘rganish alohida dolzarblik kasb etmoqda. Bunday tadqiqotlar nafaqat konseptning mundarijasini, balki uning muallif idiostilida qanday til vositalari orqali obrazlashishini ham ochib beradi. Afg‘on-amerikalik yozuvchi Xolid Husayniy ijodi bu jihatdan alohida ahamiyatga ega: uning “Shamol ortidan yugurib” (2003) va “Ming quyosh shu’lasi” (2007) romanlari islom dini bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan afg‘on madaniyati zaminida shakllangan bo‘lib, gunoh, tavba va kechirim mavzulari asar syujeti, obrazlar tizimi va nutqiy uslubining markaziy o‘qini tashkil etadi. Mazkur konseptlarning badiiy matndagi til bilan ifodalanish xususiyatlarini tadqiq etish diniy-axloqiy diskursning lingvopoetik tabiatini yoritishga xizmat qiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Husayniy asarlari o‘zbek tiliga tarjima qilingan bo‘lsa-da (Rustam Jabborov tarjimasida, “Yangi asr avlodi” nashriyoti, 2016), ularning lingvopoetik tahlili, xususan diniy-axloqiy konseptlar nuqtai nazaridan, o‘zbek adabiyotshunosligi va tilshunosligida deyarli o‘rganilmagan.

Tadqiqotning maqsadi – Xolid Husayniyning ikki romani matni asosida gunoh, tavba va kechirim konseptlarining lingvopoetik ifoda vositalarini aniqlash va tizimlashtirish. Vazifalar sifatida quyidagilar belgilandi: 1) har uch konseptning matndagi leksik-semantik markazini aniqlash; 2) ularning obrazli ifodalanish vositalarini (metafora, ramz, takror, ritorik savol) tavsiflash; 3) konseptlarning nutq janrlari (ichki monolog, dialog, ibodat, maktub) orqali voqelanish xususiyatlarini ochib berish; 4) ikki roman o‘rtasidagi qiyosiy o‘xshashlik va farqlarni belgilash.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Lingvopoetika sohasining nazariy asoslari V.V. Vinogradovning badiiy nutq uslubiyatiga oid ishlarida, M.M. Baxtinning so‘z va ovozlar dialogikligi haqidagi konsepsiyasida shakllangan. Badiiy matndagi diniy-axloqiy diskursni tahlil qilishda P. Rikyorning “xotira, tarix, unutish” hamda kechirim falsafasiga oid asarlari, shuningdek konsept nazariyasining lingvokulturologik yo‘nalishi (Yu.S. Stepanov, N.D. Arutyunova) muhim metodologik tayanch bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbek tilshunosligida badiiy matn lingvopoetikasi masalalari N. Mahmudov, A. Nurmonov kabi olimlar tomonidan turli jihatdan yoritilgan bo‘lsa-da, ingliz tilida yaratilgan, afg‘on-islom kontekstidagi diaspora nasrining diniy-axloqiy konseptlar nuqtai nazaridan tahlili alohida tadqiqot ob’ekti sifatida hali kompleks o‘rganilmagan. Ushbu bo‘shliq mazkur maqolaning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda kontekstual-semantik tahlil, konseptual tahlil, komponent tahlil hamda qiyosiy-tipologik metodlardan foydalanildi. Material sifatida Xolid

Husayniyning "Shamol ortidan yugurib" va "Ming quyosh shu'lasi" romanlarining Rustam Jabborov tomonidan amalga oshirilgan o'zbek tilidagi tarjimalaridan ("Yangi asr avlodi", Toshkent, 2016) gunoh, tavba va kechirim semantik maydoniga oid kontekstlar yig'ib chiqildi va tahlil qilindi. Har bir konsept quyidagi parametrlar bo'yicha tavsiflandi: leksik nominatsion birliklari, obrazli-metaforik ifoda vositalari, nutq janri (ichki monolog, dialog, ibodat, maktub) va matn ichidagi funksional roli.

Tahlil va natijalar. "Shamol ortidan yugurib" romanida gunoh konsepti markazida o'g'irlik metaforasi turadi. Bosh qahramon Amirning otasi gunohning mohiyatini bola tarbiyasi nutqi janrida quyidagicha ta'riflaydi: **«Dunyoda bittagina og'ir gunoh bor... Bu o'g'irlik. U barcha gunohlarning otasidir. Qotil hayotingni o'g'irlaydi... Yolg'on boshqalarning ishonchini o'g'irlaydi. Qallob adolatni o'g'irlaydi.»** [Xolid Husayniy, «Shamol ortidan yugurib» / tarj. R. Jabborov. – Toshkent, 2016.] Ushbu parchada gunoh konsepti generativ metafora – o'g'irlik obrazi – atrofida qurilgan bo'lib, keyingi barcha gunoh ko'rinishlari (qotillik, yolg'on, xiyonat) shu bosh metaforaning tarmoqlanishi sifatida talqin etiladi. Bunday lingvopoetik qurilma matnning butun kompozitsion tuzilishida takrorlanadi. Roman oxirida Amir o'z ichki monologida otasining so'zlarini yana bir bor eslaydi va o'z gunohini ham shu metafora orqali anglaydi: **«Otam o'zi har doim «faqat birgina gunoh bor – o'g'irlik! Hamma jinoyatning zamirida o'g'irlik yotadi» demaganmidi?... Men o'zimning va otamning gunohlarini yuvishim lozim.»** [Xolid Husayniy, «Shamol ortidan yugurib» / tarj. R. Jabborov. – Toshkent, 2016.] Bu yerda gunoh konsepti "yuvish" fe'li orqali poklanish sxemasi bilan bog'lanadi – gunoh "dog'" sifatida konseptuallashtiriladi, bu esa keyinchalik tavba konseptining lingvopoetik zaminini tayyorlaydi.

"Ming quyosh shu'lasi" romanida gunoh konsepti boshqacharoq – nasl-nasab va ijtimoiy tamg'a semasi orqali kiritiladi. Nananing Maryamga nisbatan ishlatgan "haromi" so'zi tahlil qilinar ekan, muallif bu so'zning bolalik ongida qanday anglashilishini ichki nutq shaklida beradi: **«Zotan, bunda uning hech qanday gunohi yo'q, hamma ayb dunyoga kelishiga sababchi bo'lgan kimsalarda edi.»** [Xolid Husayniy, «Ming quyosh shu'lasi» / tarj. R. Jabborov. — Toshkent, 2016.] Bu o'rinda lingvopoetik xususiyat shundaki, muallif bolakay Maryam nomidan gunohsizlik haqidagi hukmni beradi-yu, biroq jamiyat nigohi ostida bu "gunohsizlik" amalda "gunohkorlik tamg'asi"ga aylanadi – matnda kontrast va ironiya orqali diniy-axloqiy diskursning ijtimoiy nomukammalligi ochib beriladi.

Tavba konsepti har ikki romanda ham asosan jismoniy harakat — sajda, tiz cho'kish, boshni egish — orqali til birligiga aylantiriladi. "Ming quyosh shu'lasi"da Maryamning ichki taraddudlari tasvirlanganda tavba akti quyidagicha berilgan: **«Yo'q, o'zing kechir, astag'firulloh!... Maryam shakkok fikrlari uchun kechirishni so'rab, boshini sajdaga qo'ydi.»** Bu parchada tavba konsepti astag'firulloh formulasi (diniy leksika) va sajda fe'l-harakati (jismoniy til) birgalikda ifodalanadi – bu diniy-axloqiy diskursning verbal va noverbal komponentlarining uyg'unlashuvi sifatida talqin qilinishi mumkin.

"Shamol ortidan yugurib"da tavba konsepti Amirning yakuniy ibodatida cho'qqisiga chiqadi. Bu yerda ichki monolog ibodat janriga o'tadi, nutq ritmi qisqa, undov gaplar bilan tez sur'atlanadi: **«Yo Alloh, sendan qudratli, sendan mehribon va rahmliroq zot yo'q bu olamda. O'zing borsan, o'zing barhaqsan! Menki, sening bir gunohkor, osiy bandangman!»** [Xolid Husayniy, «Shamol ortidan yugurib» / tarj. R. Jabborov. — Toshkent, 2016.] Ushbu ibodat matni sintaktik jihatdan xitob (Yo Alloh), tasdiq (o'zing borsan) va o'z-o'zini past baholash (gunohkor, osiy banda) uch bosqichli qurilishga ega bo'lib, bu – mumtoz tavba nutqining lingvopoetik andozasini takrorlaydi. Tavba shu tariqa nafaqat ichki holat, balki aniq nutqiy janr – ibodat sifatida matnlashtiriladi.

Jalilning Maryamga yo'llagan maktubida esa tavba konsepti epistolyar janr orqali ifodalanadi, bunda pushaymonlik semantikasi ketma-ket kelgan qayta-qayta murojaat va o'z-o'zini ayblovchi konstruksiyalar orqali kuchaytiriladi: **«Meni kechir, jon bolam, ota deyishga noloйiq, noshud otangni kechir, jigargo'sham!... Dunyoda biror yomonlik izsiz ketmas ekan. Xudo mening nomardligimni ham jazosiz qoldirmadi.»** Bu yerda tavba konsepti ilohiy adolat g'oyasi ("Xudo jazosiz qoldirmadi") bilan uzviy bog'lanadi. Insoniy pushaymonlik kosmik-axloqiy tartib bilan uyg'unlashadi, bu esa Husayniy nasrida diniy-axloqiy diskursning xarakterli xususiyati sifatida belgilanishi mumkin.

Kechirim konsepti har ikki romanda ham performativ nutq birliklari – “kechir”, “kechirdim”, “kechirasanmi” fe’llarining dialogik takrori orqali voqelanadi. “Shamol ortidan yugurib”da Amir bilan Suhrob o‘rtasidagi dialog bu jihatdan diqqatga sazovor: **«— Chunki men gunohga botganman. — Senda gunoh yo‘q, Suhrob, — dedim uning ozg‘in qo‘llaridan tutib.»** Bu qisqa dialogik almashinuvda kechirim konsepti inkor konstruksiyasi (“senda gunoh yo‘q”) orqali beriladi – bu yerda kechirim shunchaki “avf etish” emas, balki suhbatdoshning gunohkorlik holatini butunlay bekor qiluvchi performativ akt sifatida ishlaydi.

“Ming quyosh shu’lasi”da kechirim konsepti diniy-huquqiy diskurs bilan kesishgan holda, qozi sahnasida fojiaviy ohangda namoyon bo‘ladi:

«Seni jon deb kechirgan bo‘lardim. Ammo, ertaga Xudoyim «O‘zing bir gunohkor banda eding, kechirishni senga kim qo‘yibdi?» desa nima qilaman?» Bu yerda kechirim konsepti insoniy va ilohiy vakolat o‘rtasidagi ziddiyat sifatida til bilan ifodalanadi: qozi shaxsiy hamdardligi (“jon deb kechirgan bo‘lardim”) bilan diniy-institutsional cheklov (“kechirishni senga kim qo‘yibdi”) o‘rtasida qolib ketadi. Bu ritorik savol orqali berilgan ichki dialogik ziddiyat lingvopoetik jihatdan konseptning murakkabligini ochib beradi.

Romanning yakuniy qismida, Rashid bilan Layloning oxirgi muloqotida, kechirim konsepti oddiy, ammo kuchli anafora – so‘zning ikki marta ketma-ket takrorlanishi orqali ifodalanadi: **«Kechir, Лауло, kechir, — u ayolining yuzlarini siypaladi.»** Bunday anaforik takror kechirim so‘rashning emotsional zichligini, uning bir martalik ma’muriy akt emas, balki cho‘zilgan, og‘riqli jarayon ekanini lingvopoetik jihatdan ta’kidlaydi.

O‘tkazilgan tahlil ikki romanda konseptlarning umumiy diniy-axloqiy zaminga ega bo‘lsa-da, lingvopoetik ifodalanish vositalarida farqlanishini ko‘rsatdi. “Shamol ortidan yugurib”da gunoh konsepti individual-psixologik yo‘nalishga ega bo‘lib, asosan ota-o‘g‘il munosabati va shaxsiy javobgarlik nuqtai nazaridan (o‘g‘irlik metaforasi orqali) qurilgan. “Ming quyosh shu’lasi”da esa gunoh va kechirim konseptlari ko‘proq ijtimoiy-institutsional kontekstda (nikoh, shariat, urush) namoyon bo‘ladi. Ikkala romanda ham tavba konsepti sajda va ibodat kabi jismoniy-nutqiy aktlar orqali, kechirim konsepti esa dialogik takror va performativ fe’llar orqali voqelanadi. Bu esa Husayniy idiostilining barqaror lingvopoetik xususiyati sifatida baholanishi mumkin.

Xulosa. Xolid Husayniyning “Shamol ortidan yugurib” va “Ming quyosh shu’lasi” romanlari tahlili shuni ko‘rsatdiki, gunoh, tavba va kechirim konseptlari badiiy matnda uzviy semantik uchlik sifatida faoliyat yuritadi: gunoh konsepti asosan metaforik nominatsiya (o‘g‘irlik, dog‘, tamg‘a) orqali, tavba konsepti jismoniy-nutqiy akt (sajda, ibodat, maktub) orqali, kechirim konsepti esa dialogik performativ takror orqali til bilan ifodalanadi. Bu uchlik nafaqat mavzuviy, balki kompozitsion darajada ham matnni tashkil etuvchi asos bo‘lib xizmat qiladi, har ikki roman ham qahramonning gunohdan tavbaga, tavbadan kechirimga o‘tish yo‘lini syujet asosiga qo‘yadi. Olingan natijalar Husayniy idiostilining lingvopoetik xususiyatlarini yanada chuqurroq o‘rganish, shuningdek boshqa afg‘on-amerika diaspora nosirlari (jumladan, Mir Tamim Ansariy) ijodi bilan qiyosiy tahlil qilish uchun zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Husayniy X. Shamol ortidan yugurib: roman / tarj. R. Jabborov. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. — 208 b.
2. Husayniy X. Ming quyosh shu’lasi: roman / tarj. R. Jabborov. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. — 288 b.
3. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. — М.: Художественная литература, 1975.
4. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. — М.: Гослитиздат, 1959.
5. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. — М.: Академический проект, 2004.
6. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. — М.: Языки русской культуры, 1999.
7. Ricoeur P. Memory, History, Forgetting / transl. K. Blamey, D. Pellauer. — Chicago: University of Chicago Press, 2004.
8. Маҳмудов Н. Бадиий матн лингвопоэтикаси масалалари. — Тошкент: Фан, 2015.
9. Hosseini K. The Kite Runner. — New York: Riverhead Books, 2003.
10. Hosseini K. A Thousand Splendid Suns. — New York: Riverhead Books, 2007.

UO'K 81'373.611:821.512.133-1

GAVHAR IBODULLAYEVA SHE'RLARIDA OKKAZINALIZM VA SHEVAGA XOS SO'ZLARNING ISHLATILISHI

S.D.To'liboyeva, stajyor -o'qituvchi, Osiyo Xalqaro Universiteti , Buxoro

Annotatsiya. *Ushbu maqola Gavhar Ibodullayeva she'rlarini lingvopoetik jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, ijodkorning okkazional, shuningdek, shevaga xos so'zlardan foydalanish mahorati, uning ijodi va tilining o'zbek adabiy tili rivojidagi o'rnini belgilash masalasi haqida so'z yuritilgan.*

Kalit so'zlar*: lingvopoetika, okkazional so'zlar, shevaga xos so'zlar, so'z boyligi, til boyligi*

Аннотация. *Данная статья посвящена лингвопоэтическому анализу стихотворений Гавхар Ибодуллаевой, в ней рассматривается мастерство поэтессы в использовании окказиональных, а также диалектных слов, вопрос определения места её творчества и языка в развитии узбекского литературного языка.*

Ключевые слова: *лингвопоэтика, окказиональные слова, диалектные слова, словарный запас, языковое богатство.*

Abstract. *In the article, the occasional dialect words of Gavkhar Ibadullayeva are analyzed from point of viev of linguapoetics and it is spoken about determine the place of the poet's work and language in literary uzbek.*

Key words*: Lingua-poetics, occasional words, dialect words, language as wealth*

O'zbek adabiyoti boy ma'naviy merosga ega bo'lib, ushbu meros na'munlarini lisoniy tadqiq qilish, har tomonlama chuqur o'rganish, ichki ma'no noziklarini tahlil qilish bugungi tilshunoslikning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Prezidentimiz to'g'ri ta'kidlaganidek "Ajdodlarimiz, ota-bobolarimiz aynan ona tilimiz orqali jahonga o'z so'zini aytib kelganlar. Shu tilda buyuk madaniyat na'munalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalar yaratganlar." [1] Ushbu merosni saqlash, o'rganish va tadqiq qilishda Prezidentimizning quyidagi yorqin fikrlari diqqatga sazovordir: „Shuningdek, o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari, shevalari, tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilashga erishmog'imiz daskor''

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki davlatimiz rahbarining bu aytayotgan fikrlariva qo'yayotgan talablari yosh, barkamol, kitobxon shaxs, har tomonlama yetuk, mustaqil, erkin fikrlovchi, vatanparvar, fidoyiavlodlarni tarbiyalash, ularning ma'naviy olamini yanada boyitishni maqsad qilgan. Bunday ezgu maqsadni amalga oshirishda esa eng avvalo, tilning, til va adabiyot birligi natijasida yuzaga kelgan badiiy matnning ro'li nihoyatda katta.

Biror-bir badiiy asar yoki she'riyat durdonasi yaratilar ekan, yozuvchi yoki shoira o'z fikrlarini, falsafiy qarashlarini ifodalash uchun so'zdan foydalanadi. Ma'lum bir badiiy durdonaning butun bir nafosati, jilosi so'zlar yordamida bunyod bo'ladi. Turli xil so'z shakllaridan, tasviriy ifodalardan va shu kabilardan foydalanish natijasida individual nutqiy butunlik- badiiy matn yuzaga keladi. Tayyor bo'lgan badiiy asar ya'ni badiiy matnni keyinchalik turli xil aspektlardan o'rganish yozuvchi yoki shoiraning badiiy mahoratini, so'z qo'llash mahoratini, o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi.

Gavhar Ibodullayeva Inoyatovna o'zbek adabiyotining yetuk namoyondalaridan biri, taniqli shoira, Yangibozor elimizning jonkuyar ,fidoyi farzandalridan biri. U yoshligidan ijod bilan shug'ullanib keldi. Talabalik davrlaridayoq Respublika yosh ijodkorlarining Do'rmonda o'tkazilgan birinchi seminarida ishtiroki davomida adabiyot namoyondalarining nazariga tushgan edi. 1994-yildan O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi a'zosi. She'rlari va badiiy publitsistik maqolalari „O'zbekiston adabiyoti va san'ati", ''Kitob dunyosi", ''Turkiston", "Ma'rifat '', " Toshkent oqshomi" gazetaleri, " Saodat", "Sharq yulduzi", "Tafakkur", "Yoshlik" jurnallarida muntazam yoritib borilgan, " Uch tomir" (1989), "Muborak kunlar" (1995), "Ellik navo" (2001), " Shovot mavjlari" (2003), " To'maris izdoshlari" (2005), " Xorazm ohanglari" (2010), "Onajon" (2011), "Muhammad Yusuf zamondoshlari xotirasida" (2014), kabi to'plamlar, " O'zbek adabiyoti

antalogiyasi" (2013) dan o'rin egallagan. Shoira qator she'riy to'plamlarida insoniyatning, o'zbek xalqining nozik va nafis his-tuyg'ularini, matonatini, vatanparvarligini jamiki ezgu fazilatlar ufurib turgan shijoatini g'oyatda go'zal tashbehlarga slogan holda tarannum qilgan. Uning " Qutlug' so'zlar", "Bir vujud sog'inch", "Yuragimda yashayotgan sir", " Vatan siyrati" nomli she'riy to'plamlari o'zbek adabiyotining eng nodir durdonalaridir.

Gavhar Ibodullayeva davlatimizning "Shuhrat medali" (1997), "O'zbekiston belgisi" (2000), " El-yurt hurmati ordeni" (2003), " Mustaqillikning 20 yilligi" (2011) esdalik nishoni va 2016-yilda " O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi" faxriy unvonlari bilan taqdirlangan.

Gavhar Ibodullayeva she'riyati tilida poetik takrorlar, tasviriy ifodalar, ko'chimlar, troplar, individual okkazionalizmlar, sinonimik, antonomik qatorlarning o'ziga xos tarzda ifodalanishi mazmunning aniq va yaqqol tushunilishini ta'minlagan. Ayniqsa shoira ijodida qo'llangan shevaga xos elementlar uning yaratgan badiiy durdonalarini xalq tiliga, uning qadim o'tmishiga nihoyatda yaqinligini, unig bor dardini, quvonch-u tashvishini ko'rsatib berishga mukammal tarzda xizmat ko'rsatgan.

Bizdan o'tdi bahorlig'
Sizdan xazon o'tmag'ay
Bizdan o'tdi ohorlig'
Sizdan to'zon o'tmag'ay
Shifolig' bizdan o'tdi
Darmon sizdan o'tmag'ay
Safolig' bizdan o'tdi
Imkon sizdan o'tmag'ay.

Ushbu misralarga e'tiborimizni qaratadigan bo'lsak, bahorlig', ohorlig', shifolig', safolig' so'zlarida – lig' ya'ni –lik ot yasovchi qo'shimchasining tarixiy variant qo'llangan va uning badiiy –estetik vazifasi tarixiy davr milliy kaloritini qo'llash orqali mazmunning ta'sirchanligi yanda ortgan.

Getma diysiz, boshqa so'zni oytmisiz,
Mongo bir gapingiz boro o'xshidi.
Keynimnan qolmiysiz, iza qoytmiysiz,
Bu xo'vpli yo'limiz doro o'xshiydi.
Go'vinni oqini gizlab nishiysiz.
Rasmi tozo yog'g'on qoro o'xshiydi.
Dardni icha yutib nichik yoshiysiz?
Gunlar galar-getar , yoro o'xshiydi.

Tilda so'zlarning qo'llanilishi bir xil darajada emas. Qo'llanilish doirasi jihatidan o'zbek tili leksikasi ikki xil bo'ladi: 1. Umumiste'mol leksikasi (iste'mol doirasi chegaralanmagan leksika) 2. Iste'mol doirasi chegaralangan leksika.

Iste'mol doirasi chegaralangan leksika 3xil bo'ladi.1) dialektal leksika; 2) terminologik leksika; 3) jargon va argolar. Dialektal leksika ma'lum hududda qo'llanilib shu hudud aholisi uchungina tushunarli bo'lgan so'zlar, sheva so'zlariga aytiladi. Bunday so'zlar dialektalizmlar deb ham yuritiladi. Sheva so'zlari adabiy tildan 3 xil xususiyatiga ko'ra farqlanadi: a) fonetik xususiyatiga ko'ra: aka-oka, bola-bolo, dada-doda, kovush-govush. b)leksik xususiyatiga ko'ra yong'oq- g'o'z, buzoq- o'jak v) grammatik xususiyatiga ko'ra: oshni-oshti, kelyapti-kevotti, bobomga- boboma [2].

Yuqorida keltirilgan she'riy parcha ham o'zbek o'g'uz lahjasining eng yorqin na'munasi desak hech mubolag'a bo'lmaydi. Gavhar Ibodullayeva sheva elementlaridan shu darajada mahorat bilan foydalanganki, ifodalanmoqchi bo'lgan mazmun, fikr o'quvchiga to'liq tushunarli ravishda ifoda qilingan. Shoira fonetik dialektizmlardan juda maromida foydalangan. Masalan, Getma- Ketma, oytmiysiz-aytmaysiz, mongo- menga, boro o'xshiydi- borga o'xshaydi, qolmiysiz- qolmaysiz, qoytmisiz- qaytmaysiz, xo'vpli-xavfli, doro-dorga so'zlari o'g'uz lahjasining dialektizmlarining badiiy matnda qo'llanilishi ifodalanmoqchi bo'lgan mazmunning nihoyatda ta 'sirli, tushunarli bo'lishini ta'minlagan.

Gavhar Ibodullayeva o'zining she'rlarida turli-tuman individual okkazinalizmlardan juda ustalik va o'zgacha mahorat bilan foydalangan. Shuni alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqki,

bunday okkazianalizmlarni qo‘llash shoirning yuksak mahoratidan darak beribgina qolmay, o‘zbek tilimizning ham ajoyib durdonalar bilan boyishiga imkoniyat yaratib beradi.

Okkazionalizm- individual tarzda yaratilgan va individual ma’noga ega bo‘lgan til birligi [3]. Shoira ijodidagi okkazional so‘zlarni ko‘rib o‘tsak.

Nechuk toledur bu , nechuk sinoat,
Mehriston unmoqda qaroqlarimda
Ko‘nglim o‘sib borar daraxt misoli
Sog‘inch kaft yozadi yaproqlarimda.

Ushbu misralardagi mehriston so‘zi shoira ijodi individual okkazainalizmi hisoblanadi. Mehriston ya’ni o‘rin-joy otini hosil qiluvchi qo‘shimcha bilan yangi so‘z hosil qilgan. Mehrga, muhabbatga limmo-lim joy ma’nosida bu so‘z badiiy matnda ishlatilingan va mazmunning yanada ta’sirchan bo‘lishini ta’minlagan.

Ikki yoq boshlanar bardosh xuruji,
Shodlik talosh bo‘lar, qoldig‘i alam
Kiyib etaktoshli ro‘dapo ko‘ylak
Izdan ta’qib etar yalmog‘iz kulfat.

Bu misralarda etaktoshli so‘zi yangi shaxsiy noyob,yaratiq hisoblanadi. So‘z dastlab so‘zlari qo‘shish orqali hosil qilingan, keyin unga sifat hosil qiluvchi –li affiksi qo‘shilib ya’ni morfologik yo‘l bilan yangi so‘z yaratilgan. Ushbu so‘z keyingi misrada kelayotgan yalmog‘iz kulafga nisbatan qo‘llanilgan. Ya’ni yalmog‘iz kufat etaktoshli, og‘ir ko‘ylak kiyib olib oshiqni tinmay ta’qib qiladi. Vaholanki u yetib olsa oshiq o‘z ko‘zlagan maqsadiga yetib bora olmaydi. Etaklari toshga to‘la ko‘ylak kiygan kulfat unga bor yuki, toshlari bilan unga to‘sqinlik qiladi. Shoiraning ushbu tasvir mahorati, obraz yaratish iste’dodi nihoyatda go‘zal.

Bu sandiq ichida bir qiz uxlaydi,
Jang-u talashlardan omon qolgan –ishq
Lablari bir qatra dilsuv tilaydi
Sochlari taratar anabrinu-u mushk.

Bu misralarda ham dilsuv so‘zini sintaktik usul ya’ni so‘zlarni bir-biriga qo‘shish orqali individual okkazianalizm yuzaga keltirilgan. Ko‘plab sinovlarni boshidan o‘tkazgan ishq bu yerda qizga qiyoslanmoqda. Uning madori yo‘q, lablari bir qatra dilsuv xohlaydi. Dilsuv bu dildagi muqaddas, muazzam obihayot. Shu alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, okkazional so‘zlar badiiy matnda, kontekstda boshqa so‘zlar bilan bog‘langanda uning asl ma’nosi seziladi, anglashiladi.

Nargizlanib, nilufarlanib,
Bodrab yotar ko‘ksimda sog‘inch.
Oyoqlaring quchib yiqilgay
Necha faryod, necha ming nolinch

Yuqoridagi keltirilgan to‘rtlikda ham individual okkazianalizmlar qo‘llanilgan. Nargizlanib, nilufarlanib so‘zlari shunday so‘zlar sirasiga kiradi. Nargiz, nilufar guli bo‘lib ko‘ksimda sog‘inchga to‘la demoqchi shoira. Yuragidagi sog‘inch shu darajada jozibaliki uni shu gullarga o‘xshatgan holda –lan fe’l yasovchi affiksi yordamida yangi poetik durdona hosil qilgan. Bu holat esa sog‘inchning naqadar kuchli, shiddatli ekanligini, uning mazmuni o‘quvchi shuuriga nechog‘lik yaqin ekanligini yaqqol isbotlay olgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki Gavhar Ibodullayeva she’rlarini lingvipoetik jihatdan tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki , dialektizm va individual okkazionlaizm vositalaridan mohirona foydalangan, o‘ziga xos, orginal uslubni yarata olgan. Bu esa uning she’rlari tilida yaqqol ko‘zga tashlanadi, shu sababli Gavhar Ibodullayevani o‘zbek adabiy tilini, jumladan, poetik nutqni boyitishda muayyan iz qoldirgan shoira sifatida baholash mumkin, degan xulosaga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. G. Ibodullayeva. Yuragimda yashiringan sir. T.: –Toshkent: Akademnashr, 2012
2. Z. Xolmonova. Tilshunoslikka kirish. Toshkent-2007
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. T.: O‘zbekiston milliy ensklopediyasi,2008

UO’K 81'367.625

MODAL MA’NOLI SO‘ZLARNING XUSUSIYATLARI

Yo.B.To‘xtasinova, tayanch doktorant, Qo‘qon davlat universiteti. Qo’qon

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek tilshunosligida modal ma’noli so‘zlarning semantik-funksional xususiyatlari, ularning ma’no turlari va gap qurilishidagi o‘rni tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *modal-analitik konstruksiyalar, modal so‘zlar, modallik, oyektiv modallik, subyektiv modallik.*

Аннотация. *В статье анализируются семантико-функциональные особенности слов с модальным значением в узбекском языкознании, их смысловые разновидности и роль в структуре предложения.*

Ключевые слова: *модально-аналитические конструкции, модальные слова, модальность, объективная модальность, субъективная модальность.*

Abstract. *This article analyzes the semantic and functional characteristics of modal words in Uzbek linguistics, their types of meanings, and their role in sentence structure.*

Keywords: *modal-analytical constructions, modal words, modality, objective modality, subjective modality.*

Kirish. Ma’lumki, tilshunosliklarda “modal-analitik konstruksiyalar” sifatida qaraluvchi birikmalar ham bor va ularning modallikni ifodalashdagi muayyan o‘rni ham qayd etiladi. Turkiy tillarda, xususan o‘zbek tilida ham bunday konstruksiyalar mavjud, ular *kerak, lozim, zarur, shart, mumkin* kabi modallik semalariga ega so‘zlar ishtirokida tuziladi, ya’ni harakat nomi + mazkur so‘zlar: *ishlash + kerak; ishlamoq + zarur* va shular kabi. Bunday konstruksiya qiyosiy ham o‘rganilgan

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Modallik til tizimining sintaktik, semantik, morfologik, leksik va pragmatik kabi bir necha til sathlariga mansub bo‘lib, u fikrning voqelikka munosabatini bildiradi. “Modallik turli grammatik kategoriyalar (mayl, inkor, bog‘lamalar va boshqalar) yoki maxsus so‘zlar (modal so‘zlar yoki holat kategoriyasi) va maxsus intonatsiya orqali ifodalanadi”[1. b.96]. Ma’lumki, modallik ostida gapning subyekt bilan bog‘liq bo‘lgan turli ma’nolarni ikki guruhga ajratilgan: “1) obyektiv (ontologik) va 2) subyektiv modallikdir”[7 b.89]. Obyektiv modallik – voqelikning mavjudligi yoki mavjud emasligini, uning haqiqatga munosabatini bildiradi va “obyektiv modallik gapning sintaktik bo‘linishi sathida o‘z ifodasini topadi”[8. b.39]. Subyektiv modallik esa so‘zlovchining o‘z fikriga, voqeaga yoki tinglovchiga bo‘lgan munosabatini ifodalaydi. “Har bir tilda modal ma’no va munosabatlarning keng doirasini ifodalash uchun maxsus vositalar mavjud. Bu usullar orasida modallikning fe’l mayllar yordamida morfologik jihatdan ifodalanishi yetakchi o‘rinni egallaydi. Fe’l mayllari odatda, modallikning grammatik asosi sifatida qaraladi, chunki ular modallikni ham shakl ham mazmun jihatdan eng mavhum va umumlashgan shaklda ifodalaydi. Modallikni ifodalovchi leksik vositalar o‘z funksiyasining kengligi va grammatikalashuv darajasi jihatidan modallikning eng faol qismini tashkil etadi”[9 b.8]. “Modal analitik konstruksiyalar (*Mak*) *imkoniyat, zaruriyat, majburiyat, istak va ishonchlilik* kabi modal ma’nolarni ifodalovchi asosiy grammatik vosita hisoblanadi. Bu ma’nolar turli kontekstlarda turli modal ottenkalarni ham bildiradi”[9. b.5]. Modal analitik konstruksiyalar grammatik jihatdan ikki xil yo‘l bilan shakllanishi mumkin: birinchisi, *ot predikatli (leksik) modal analitik konstruksiyalar: harakat nomi + kerak, zarur, shart, lozim, darkor, mumkin* so‘zlarining birga qo‘llanilishi orqali, *borish kerak; olish mumkin; ko‘rgan bo‘lishi mumkin; aytgan bo‘lishi mumkin kabi.* Ikkinchisi, *fe’l predikatli (grammatik) modal analitik konstruksiyalar.* Ot predikatli modal analitik konstruksiyalar quyidagi shakllar orqali modal ma’nolarni yuzaga keltirishi mumkin:

1. Harakat nomi + kerak, lozim, zarur, darkor *ehtiyoj, zaruriyat, majburiyat* modal ma’no yuzalanadi. *Fuzuliyni yaxshilab **o‘qush kerak*** (ehtiyoj).

*Ma’qul emas, deyish bilan ish bitmaydir, birarta dalil **ko‘rsatish kerak*** (zaruriyat). *Qancha o‘ylasangiz ham javobingiz birgina **bo‘lishi kerak;** ya’ni rizoliq* (majburiyat). *Albatta, sizga o‘rnidan*

turib ***choy berishi lozim*** *... — dedi va chiqdi.; (majburiyat).* (misollar A. Qodiriy "O'tgan kunlar" asaridan olindi).

2. Harakat nomi + mumkin, *imkoniyat* modal ma'no ifodalaydi. *Bitta iltimos, "A —l" almaturali panelni* ***montaj qilish mumkin,*** *deb yozib bering... O'z qo'lingiz bilan.* (O'. Hoshimov "Ikki eshik orasi")

3. Harakat nomi + mumkin emas, mumkin bo'lmaydi *imkonsizlik* modal ma'no yuzalanadi, bu haqda R.Komiljonova ham alohida e'tibor qaratgan. *Negaki uning rizolig'ini olmasdan turib, bu ishka* ***oyog' qo'yishim mumkin emas.;*** *Hozir bizga o'rda ichiga* ***kirish mumkin bo'lmag'ani*** *uchun qo'rg'onning tashqari tegrisida aylanib turayliq.* (misollar A. Qodiriy "O'tgan kunlar" asaridan olindi).

4. Harakat nomi + kerak, lozim, zarur, shart mumkin kelgusida bajarilishi lozim bo'lgan harakatning *majburiyligi* yoki *zaruriyatini* ifodalaydi. *Xayr, yashirmoqqa ham balki haqqingiz bordir ...ammo shu ko'yi sir saqlash bilan birar* ***natijaga yetish mumkinmi?*** (A.Qodiriy "O'tgan kunlar").

Bunday birikmalar tarkibidagi *kerak, lozim, zarur, darkor, shart, mumkin* kabi birliklar ma'no ko'lami kengligi sababli ayrim manbalarda modal so'zlar, yo qo'shma kesim komponenti bo'lib keluvchi modal so'zlar[6. b.76-79] yoki modal ma'noli so'zlar [10. b.588] deya izohlanilgan. Shuningdek, "*kerak, lozim, darkor, shart* kabi so'zlar umuman kirish so'z vazifasida kelmaydi, balki gap kesimi yoki kesim tarkibida qatnashib gap bo'lagi bo'ladi. Shu sababdan ham ba'zi ilmiy manbalarda ular modal so'zlar hisoblanmaydi"[11. b 584]. Ammo har ikkala vaziyatda ham bu so'zlarning bosh funksiyasi voqelikka nisbatan *zaruriyat, ehtiyoj, imkoniyat, majburiyat va istak* kabi modal munosabatni shakllantirishga qaratilgan.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, harakat nomi + *kerak, lozim, zarur, darkor, shart, mumkin* kabi modal birliklarning birga qo'llanishi orqali kontekstga ko'ra turli modal ottenkalarini ham ifodalaydi.

Fe'l predikatli modal analitik konstruksiyalarda modal ma'no fe'l predikatli grammatik qismlarning yaxlit semantikasi orqali ifodalanadi. Fe'l modalligi haqida gap ketganda atoqli tilshunos, A. Hojiyevning modal ma'no ifodalovchi analitik formalar haqidagi quyidagi fikrlariga tayanamiz: "1) modal ma'no bildiradigan analitik forma ko'makchi fe'llar, to'liqsiz fe'l, xatto fe'l bo'lmagan yordamchi so'zlar yordamida ham yasaladi: *kelsa kerak, kelsin edi* kabi; 2) bu turdagi formani yasovchi yordamchi so'zlar asosiy fe'lga ravishdosh formasidan boshqa formalar yordamida ham birikadi: *o'qigan bo'ldi* kabi; 3) bu turdagi analitik formada ko'makchi fe'lning yetakchi fe'l bilan bir xil ko'rinishda (*ayt-qo'y* kabi) qo'llanishi uchramaydi"[4. b. 68]. Shuningdek, hozirgi o'zbek tilida modal ma'no ifodalovchi bir qancha analitik formalar keng qo'llanilishini ta'kidlab, ko'makchi fe'llarning analitik forma yasalishini alohida guruh sifatida ajratadi: *-a/-y ol* formasi. *ol* ko'makchi fe'li ravishdoshning *-a, -ay* affikslari orqali yasalgan turiga birikib*, qodirlik ma'nosini* ifodalaydi: *qila oladi, yoza oladi, o'qiy oladi* kabi. Xuddi shu forma bilan bir xil modal ma'no bildiruvchi *-a/-y bil,* masalan*, ajrata bildi, so'zlay biladi.;*

Muhokama. Modal analitik konstruksiyalarning modal ma'nosi ularning tarkibidagi modal vositaning semantik imkoniyatlari hamda kontekst bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Tilshunoslar qayd etganidek, "modal fe'llar o'zlariga xos modal ma'nolar doirasida qo 'llanib: 1) imkoniyatni ifodalovchi 2) ruxsat berilishi sababli yuzaga keladigan imkoniyatni ifodalovchi 3) obyektiv ichki zaruratni ifodalash 4) majburiyat (boshqa shaxsning ta'siri orqali) kabi ma'nolarni ifodalashi mumkin"[3.b129-131].

"O'zbek tilining sinonimlar lug'atida" ushbu leksemalarning o'ziga xos uslubiy va semantik farqlari quyidagicha asoslanadi: *kerak, lozim, zarur, darkor* so'zlari "talab-ehtiyoj bor*"* ma'nosida izohlanib, *lozim* so'zidagi "talab-ehtiyoj" ma'nosi *kerak* so'zida kamroq ifodalanadi, kitobiy uslubga xos. *Zarur* so'zida belgi darajasi me'yordan ancha kuchli, *kerak, lozim* so'zlaridan ham ortiq ifodalanadi. *Darkor* so'zi mazkur ma'noni badiiy bo'yoq ifodasi bilan namoyon qiladi, asosan, katta yoshdagilar nutqida qo'llaniladi"[11. b.183]. *Islomda bir ishni sifatli bajarishga amr bor, ya'ni bajarayotgan ishini go'zal ravishda* ***qilishi shart:*** *qilichi eng* ***o'tkir bo'lishi lozim,*** *chinnisi eng go'zal chinni* ***bo'lishi zarur,*** *imoratlari eng go'zal* ***obida bo'lishi kerak.*** *Asrlar davomida qad rostlab*

turishi, buzilmasligi, xarob bo'lmasligi mangu va go'zal ***bo'lishi shart.*** (T. Malik "Odamiylik mulki"). ushbu sinonim so'zlarning *shart, lozim, zarur, kerak* parchada ketma-ket qo'llanilishi orqali islomdagi mukammalikka intilish g'oyasini bosqichma-bosqich va ta'sirchan shaklda ifodalanishiga xizmat qilgan.

Natija. Tadqiqot davomida hozirgi o'zbek tili leksikografiyasida modal munosabat ifodalovchi bunday birliklarning lug'atlardagi izohlanishiga e'tibor qaratdik. Xususan, Hozirgi o'zbek tilining izohli lug'atida gapda qo'shma kesim tarkibida keluvchi va modal ma'noli so'zlar nuqtayi nazarida baholanuvchi *kerak, zarur, shart, darkor, lozim* so'zlaridan *lozim va darkor* so'zlari "modal so'z" ya'ni *mod.s.* belgisi bilan ajratilib, alohida kesimlik tarkibida kelishi haqida izoh berilmagan. Lekin *kerak* so'zi *yord. s. vzf.* belgisi bilan ajratilgan bo'lsa, *shart* so'zini esa *kesim vzf* kelishi haqida alohida belgi qo'yiladi. Demak, *lozim, darkor* modal so'zlari nutqda muayyan sintaktik qurilmaga ko'ra gap bo'laklari bilan uzviy bog'lanib, qo'shma kesim komponenti bo'lib keluvchi modal ma'noli so'zlar vazifasini bajaradi. Bu esa ularning matn yaratishdagi funksional-uslubiy imkoniyatlari kengligidan dalolat beradi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillarga tayangan holda, modal ma'noning leksik vositalar orqali ifodalanishini quyidagicha izohlashimiz mumkin bo'ladi: 1) modal ma'noli mustaqil so'zlar - ot, sifat, ravish, modal fe'llar; 2) gapga subyektiv baho beruvchi so'zlar - modal so'zlar; 3) modal analitik konstruksiyalar - *ot predikatli mak va fe'l predikatli mak.* Mazkur birliklar orqali so'zlovchining ishonchi, gumoni, ehtimoli, zaruriyat, imkoniyat va istak kabi modal munosabatlarni yuzaga chiqaradi. Shu jihatidan modal ma'no diktum mazmuniga qo'shiluvchi modus, ya'ni so'zlovchining bayon etilayotgan fikrga munosabatini ifodalovchi leksik-grammatik qatlam sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдураҳмонов Ғ.А., Шоабдураҳмонов Ш.Ш., Ҳожиев А.П. Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – Тошкент: «Фан», 1976. – Б. 96.

2. Chernoklinov E. Kinds of modal meanings in russian and western linguistics // Вестник Московского государственного университета. Серия Лингвистика. – 2019. – № 5. – С. 143.

3. Hall K., Scheiner B. Übungsgrammatik DaF für Fortgeschrittene, neue Rechtschreibung, Übungsbuch. – Deutschland: Max Hueber Verlag, 2000. – S. 129–131.

4. Ҳожиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1979. – Б. 68.

5. Ҳожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. – Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1966. – Б. 195–197.

6. Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солиҳўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 1992. – Б. 89.

7. Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 39.

8. Сорокина О. Модалъные слова и конструкции в турецком и чувашском языках: Дисс. … канд. филол. наук. авторефер. – Чебоксары, 2010. – С. 8

9. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1973. – Б. 588.

10. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 1975. – Б. 584.

11. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2023. – B. 183.

UO'K 821.512.133.09

"TANOVOR" HIKOYASIDA HUJJATNING PROTOMATN SIFATIDAGI POETIK FUNKSIYASI

I.A.Umarova, tayanch doktorant, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, Samarqand

ORCID iD: 0009-0008-0599-3968

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Bahodir Qobulning "Tanovor" hikoyasida tarixiy hujjatning protomatn sifatidagi poetik funksiyasi va uning tarixiy xotirani shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Mirza Qo'qonboy Abduxoliqzodaning "Jizzax qo'zg'oloni" hujjatli qissasi bilan "Tanovor" o'rtasidagi intermatnli aloqalar asosida tarixiy faktlarning badiiy transformatsiyasi ochib beriladi. Shuningdek, asarda tarixiy xotiraning kinoya, reminissensiya, pretsedent nomlar va ramziy obrazlar orqali ifodalanish xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijasida hujjat "Tanovor"da tarixiy ma'lumot*

manbai bo'lish bilan birga, yangi badiiy ma'no hosil qiluvchi protomatn vazifasini bajarishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: *intermatnlilik, protomatn, tarixiy hujjat, tarixiy xotira, kinoya, reminissensiya, pretsedentli onim, ramziy obraz, Bahodir Qobul, "Tanovor".*

Аннотация. *В статье рассматривается поэтическая функция исторического документа как прототекста и его роль в формировании исторической памяти в рассказе Бахадыра Кабула «Тановор». На основе интертекстуальной связи между документальной повестью Мирзы Коканбоя Абдухоликзоды «Джизакское восстание» и рассказом «Тановор» раскрывается художественная трансформация исторических фактов. Также анализируются особенности репрезентации исторической памяти посредством иронии, реминисценции, прецедентных имён и символических образов. В результате исследования обосновывается, что документ в «Тановоре» выступает не только источником исторической информации, но и прототекстом, порождающим новые художественные смыслы.*

Ключевые слова: *интертекстуальность, прототекст, исторический документ, историческая память, ирония, реминисценция, прецедентное имя, символический образ, Бахадир Кабул, «Тановор».*

Abstract. *This article examines the poetic function of the historical document as a prototext and its role in shaping historical memory in Bahodir Qobul's story Tanovor. Based on the intertextual relationship between Mirza Qo'qonboy Abduxoliqzoda's documentary narrative Jizzax Qo'zg'oloni and Tanovor, the study reveals the artistic transformation of historical facts. It also examines the ways in which historical memory is represented through irony, reminiscence, precedent names, and symbolic images. The study demonstrates that the document in Tanovor functions not only as a source of historical information but also as a prototext that generates new artistic meanings.*

Key words: *intertextuality, prototext, historical document, historical memory, irony, reminiscence, precedent name, symbolic image, Bahodir Qobul, Tanovor.*

Kirish. Badiiy matnning boshqa matnlar bilan munosabati zamonaviy adabiyotshunoslikning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab matnning yopiq va mustaqil hodisa emasligi, balki avvalgi matnlar, madaniy kodlar, tarixiy voqealar va kollektiv xotira bilan doimiy aloqada mavjud bo'lishi haqidagi qarashlar intermatnlilik nazariyasining shakllanishiga olib keldi. Yuliya Kristeva matnni boshqa matnlarning o'zaro kesishuv maydoni sifatida talqin qilib, intermatnlilikni matnlarning bir-biriga ta'siri va ularning yangi matnda qayta tashkil topishi bilan bog'laydi. [1, 427–457] Roland Barthes esa matnni muallif tomonidan noldan yaratiladigan mutlaq yangi hodisa emas, balki avvalgi madaniy va matniy qatlamlardan tarkib topadigan murakkab tizim sifatida ko'radi. Shu nuqtayi nazardan, badiiy matnda tarixiy hujjatning ishtirok etishi ham oddiy faktologik murojaat emas, balki avvalgi matnning yangi estetik tizimda qayta ishlanishidir. [2, 377] Gérard Genette tomonidan ishlab chiqilgan transteksuallik konsepsiyasi ham mazkur masalani o'rganish uchun muhim metodologik asos beradi. Olim matnning boshqa matn bilan aloqalarini turli shakllarga ajratib, gipermatn va gipomatn munosabatiga alohida e'tibor qaratadi. Uning nazariyasidagi palimpsest metaforasi yangi matn ostida avvalgi matnning izlari saqlanib qolishini anglatadi. [3, 9–12] Mazkur nazariy yondashuvlar Bahodir Qobulning "Tanovor" hikoyasini tahlil qilishda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki asarda 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloni bilan bog'liq tarixiy voqealar badiiy qayta tiklanadi. Tadqiqotchilar "Tanovor"ning syujet asosida 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloni va undan keyingi sud jarayonlari yotganini, asar sakkiz daftardan tashkil topganini qayd etadilar. "Tanovor"ning protomatni sifatida Mirza Qo'qonboy Abduxoliqzodaning 1936-yilda yozilgan "Jizzax qo'zg'oloni" hujjatli qissasi alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotlarda mazkur hujjatli qissa bilan "Tanovor" o'rtasidagi makon va zamon birligi, konkret tarixiy shaxslarning ishtiroki, sud jarayonlari va 1916-yil voqealarining umumiyligi ko'rsatib berilgan. Shu jihatdan maqolaning asosiy maqsadi — "Tanovor" hikoyasida hujjatning protomatn sifatidagi funksiyasini aniqlash va uning tarixiy xotira poetikasini shakllantirishdagi o'rnini ochib berishdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqotda intermatnli, qiyosiy-tipologik, tarixiy-madaniy, kontekstual va immanent tahlil metodlaridan foydalanildi. Protomatn va badiiy matn o‘rtasidagi munosabatni aniqlashda Genettning transtekstuallik konsepsiyasi, Kristevaning intermatnlilik nazariyasi hamda tarixiy-madaniy xotira haqidagi qarashlar metodologik asos sifatida olindi. [1, 427–457] Shuningdek, pretsedent hodisalarni aniqlashda Dmitriy Gudkov va Viktoriya Krasnyxning nazariy qarashlariga tayanildi. Gudkov pretsedent fenomenlarini kommunikativ va madaniy xotira bilan bog‘laydi hamda ularni jamiyat yoki millat vakillariga ma’lum bo‘lgan, takroriy qo‘llanish orqali madaniy ahamiyat kasb etgan birliklar sifatida tavsiflaydi. [6, 90–100] Krasnyx esa pretsedent fenomenlari tarkibida pretsedent nom, pretsedent matn, pretsedent vaziyat va pretsedent ifodalarni ajratadi. Ayniqsa, pretsedent matn va vaziyatning ongda “idrok invarianti” shaklida saqlanishi ularning keyingi nutqiy va badiiy kontekstlarda ixcham belgilar orqali qayta faollashishiga imkon beradi. [7, 5–12] Mazkur maqolada “protomatn” tushunchasi esa “Tanovor”dan oldin mavjud bo‘lgan va yangi badiiy matnning shakllanishiga bevosita asos bo‘lgan tarixiy-hujjatli matn ma’nosida qo‘llanadi.

Natijalar. “Tanovor”ni boshqa tarixiy matnlardan ajratib turadigan asosiy jihatlardan biri — uning muayyan tarixiy voqelik va hujjatli manbalarga tayangan holda yaratilganidir. Tadqiqotchilar asarning yuzaga kelishida tarixiy ma’lumotnomalar, internet materiallari, tarixiy darslik va o‘quv qo‘llanmalari, Nazir Safarovning “Navro‘z” asari hamda Mirza Qo‘qonboy Abduxoliqzodaning “Jizzax qo‘zg‘oloni” hujjatli qissasi kabi manbalar ishtirok etganini qayd etadilar. Biroq “Tanovor”ni oddiy tarixiy asar yoki hujjatning badiiy qayta bayoni sifatida baholash masalaning mohiyatini to‘liq ochib bermaydi. Asarning poetik xususiyati aynan hujjatli materialning yangi matn tarkibida qayta tashkil etilishida namoyon bo‘ladi. Bu yerda “protomatn” va “intermatn” tushunchalarini farqlash zarur. Protomatn — yangi matnning yuzaga kelishiga asos bo‘lgan avvalgi matn; intermatn esa yangi matn tarkibida faol ishlayotgan, yangi ma’no hosil qilishga xizmat qilayotgan oldingi matn izidir. Demak, Mirza Qo‘qonboyning “Jizzax qo‘zg‘oloni” qissasi “Tanovor” uchun dastlabki manba, ya’ni protomatn bo‘lsa, uning faktlari, personajlari, voqealari va ayrim mazmuniy komponentlari “Tanovor” tarkibida intermatn sifatida qayta funksionallashadi.

“**Tarixiy xotiraning sud jarayoni orqali modellashtirilishi** “Tanovor”ning sakkiz daftar asosida qurilishi ham tarixiy xotiraning kompozitsion ifodasi sifatida ahamiyatlidir. Tadqiqotlarda asarning sakkiz daftardan iborat ekani va har bir daftar qo‘zg‘olonda gumon qilingan shaxslarning sud jarayonlarini bosqichma-bosqich yoritishi qayd etilgan. Sud jarayoni bu yerda faqat syujet hodisasi emas. U tarixiy xotiraning institutsional shaklini ham ifodalaydi. Chunki sudda inson taqdiri, voqeaning sababi, guvohliklar va dalillar qayta tiklanadi. Demak, sud jarayoni “kim aybdor?” degan savol bilan bir qatorda “nima sodir bo‘lgan?” va “bu voqea qanday eslanishi kerak?” degan savollarni ham yuzaga chiqaradi. Shu jihatdan “Tanovor”ning sud jarayoniga qurilishi tarixning rasmiy versiyasi bilan insoniy xotira o‘rtasidagi ziddiyatni poetiklashtiradi.

Suv va shamol obrazlarida tarixning tabiiylashtirilishi “Tanovor”da tarixiy xotira faqat hujjat, ism va voqealar orqali emas, balki tabiat obrazlari orqali ham ifodalanadi. Tadqiqotchilar Bahodir Qobul nasrida suv, shamol, tuproq va olov kabi tabiiy unsurlar muhim ramziy vazifa bajarishini qayd etadilar. “Tanovor”da esa ayniqsa suv va shamolning jonlantirilishi matnning ko‘p qatlamli intermatnli tuzilishini ta’minlashi ko‘rsatilgan.

Shamol harakat, o‘zgarish va vaqtning belgisi sifatida talqin qilinsa, suv oqim va davomiylikni ifodalashi mumkin. Shunday qilib, tarixiy voqea badiiy makonda tabiiy jarayonlar bilan uyg‘unlashadi. Natijada tarix “o‘tib ketgan hodisa” emas, balki hozirgi zamonda ham davom etayotgan ruhiy jarayonga aylanadi.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, “Tanovor”ni faqat 1916-yilgi Jizzax qo‘zg‘oloni haqida yozilgan tarixiy hikoya sifatida baholash uning poetik imkoniyatlarini toraytirib qo‘yadi. Asarning badiiy tabiati tarixiy faktning qayta yozilishi emas, balki tarixiy xotiraning yangi matnda qayta tashkil etilishi bilan belgilanadi. Birinchidan, “Tanovor”da hujjat protomatn sifatida funksionallashadi. Mirza Qo‘qonboyning “Jizzax qo‘zg‘oloni” qissasi asarga tarixiy fakt, voqea va personajlar tizimini olib kiradi. Ammo Bahodir Qobul ushbu materialni mexanik tarzda ko‘chirmaydi. U tarixiy faktlarni yangi kompozitsion va semantik tizimga joylashtiradi. Ikkinchidan, “Tanovor”da tarixiy xotira selektiv xarakterga ega. Yozuvchi tarixni to‘liq qayta tiklashga emas,

uning badiiy jihatdan muhim bo‘lgan belgilarini tanlab olishga intiladi. Shu sababli ayrim tarixiy shaxslar, sud jarayonlari, makonlar va voqealar katta poetik yuk oladi. Uchinchidan, tarixiy xotira kinoya orqali tanqidiy xotiraga aylanadi. Rasmiy tarixiy diskursning ayrim izohlari badiiy matnda kinoyaviy qayta ishlanadi. Bu o‘quvchini tayyor tarixiy hukmni qabul qilishdan ko‘ra, voqea mohiyatini mustaqil anglashga undaydi.

Xulosa. Bahodir Qobulning “Tanovor” hikoyasida tarixiy hujjat muhim protomatn sifatida namoyon bo‘lib, uning asosida tarixiy voqelik badiiy jihatdan qayta talqin qilingan. Mirza Qo‘qonboy Abduxoliqzodaning “Jizzax qo‘zg‘oloni” hujjatli qissasi bilan intermatnli aloqalar orqali tarixiy faktlar yangi estetik va semantik mazmun kasb etadi. Asarda tarixiy xotira hujjatli faktlarni takrorlash emas, balki ularni kinoya, reminissensiya, pretsedent nomlar va ramziy obrazlar vositasida qayta anglash shaklida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan “Tanovor” tarixiy voqelik va badiiy xotira o‘rtasidagi uzviy aloqani ifodalovchi intermatnli asar sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Kristeva Yu. Бахтин, слово, диалог и роман // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму. – Москва: Прогресс, 2000. – Б. 427–457.

2. Barthes R. Texte (théorie du) // Barthes R. Œuvres complètes. T. II. – Paris: Seuil, 1994. – 377 p.

3. Genette G. Palimpsestes: La littérature au second degré. – Paris: Éditions du Seuil, 1982. – 467 p.

4. Abduxoliqzoda M.Q. Jizzax qo‘zg‘oloni: hujjatli qissa. 1936. Asar “Tanovor” uchun tarixiy protomatn sifatida tahlil qilindi. Uning “Tanovor” bilan intermatnli aloqasi zamonaviy tadqiqotlarda ham qayd etilgan.

5. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire // Representations. – 1989. – №26. – P. 7–24.

6. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – Москва: Гнозис, 2003. – 288 с.

7. Красных В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований // Язык, сознание, коммуникация. – Москва: Филология, 1997. – Вып. 2. – С. 5–12.

8. Qobul B. Tanovor // Bahodir Qobulning “Tanovor” hikoyasi. Asar matni. Ziyouz.uz, 2021.

9. Hasanov S.Sh. Hozirgi o‘zbek va ingliz nasrida intermatn hodisasi talqini (Isajon Sulton, Bahodir Qobul va Kadzuo Isiguro asarlari misolida): filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2025. – 50 b.

UO’K 821.512.133.09

ERKIN A’ZAM NASRIDA FRAZEOLOGIK MAHORAT VA IJODIY YANGILANISH

Z.B.Umurqulov, dots., f.f.d., Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. *Maqolada Erkin A’zam nasrining frazeologik xususiyatlari, xususan, adibning umumxalq tiliga xos frazeologik birliklardan foydalanish mahorati tahlil qilinadi. Yozuvchining mavjud iboralarni badiiy-estetik maqsadga muvofiq ijodiy ishlashi, frazeologik ma’nodoshlikni shakllantirishi hamda matnning obrazliligi va ekspressivligini kuchaytiruvchi individual-mualliflik frazeologik ifodalarini yaratish usullari yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *frazeologizm, frazeologik ma’nodoshlik, individual uslub, okkazional ibora, kinoya, obrazlilik.*

Аннотация. *В статье анализируются фразеологические особенности прозы Эркина Азама, в частности мастерство писателя в использовании фразеологических единиц, характерных для общенародного языка. Рассматриваются способы творческой переработки автором устойчивых выражений в соответствии с художественно-эстетическими задачами, формирования фразеологической синонимии, а также создания индивидуально-авторских фразеологических единиц, усиливающих образность и экспрессивность художественного текста.*

Ключевые слова: *фразеологизм, фразеологическая синонимия, индивидуальный стиль, окказиональное выражение, ирония, образность.*

Abstract. *The article examines the phraseological features of Erkin A’zam’s prose, with particular emphasis on the writer’s mastery in employing phraseological units characteristic of the common language. It explores the author’s creative transformation of established expressions in accordance with artistic and aesthetic purposes, the formation of phraseological synonymy, and the creation of author-specific phraseological expressions that enhance the imagery and expressiveness of the literary text.*

Key words: *phraseological unit, phraseological synonymy, individual style, occasional expression, irony, imagery.*

Badiiy matnning ta'sirchanligi faqat tasvirlanayotgan voqea yoki qahramonning qiziqarliligi bilan emas, balki ana shu mazmunning qanday lisoniy shaklda ifodalangani bilan ham belgilanadi. Yozuvchi umumxalq tilida mavjud so‘zlar, iboralar va sintaktik qurilmalardan foydalanadi, biroq san'atkorlik shu tayyor vositalarni muayyan matn ehtiyojiga mos ravishda tanlash, o‘zgartirish va yangicha mazmun bilan boyitishga ko‘rinadi. Ayniqsa, frazeologik birliklar xalqning obrazli tafakkuri, baholash mezonlari va hissiy munosabatni mujassamlashtirgani sababli badiiy nutqda katta uslubiy imkoniyatga ega.

M.Yo‘ldoshev iboralarni voqelik obrazini tasvirlashda muhim vosita sifatida baholab, ular xalqning yashash tarzi va milliy tasavvuri bilan bog‘liq ekanini ta'kidlaydi. Olimning qayd etishicha, frazeologik birliklar hodisani shunchaki nomlamaydi, balki unga nisbatan munosabatni ham ifodalaydi, ularning semantik tarkibida ko‘pincha konnotativ, emotsional-ekspressiv bo‘yoq yetakchilik qiladi[3,39-40]. Shu jihatdan ibora badiiy matnda nomlash, tasvirlash va baholash vazifalarini bir vaqtda bajara oladigan murakkab estetik birlikdir.

Frazeologik birliklarning muhim belgilaridan biri uning turg‘unligi va yaxlit ko‘chma ma'no ifodalashidir. Biroq turg‘unlik mutlaq o‘zgarmaslik degani emas. Badiiy nutqda ibora muayyan kontekst talabiga ko‘ra shakliy yoki semantik yangilanishi mumkin. M.Yo‘ldoshev badiiy asarda har qanday iborani olib kirish mumkin emasligini, yozuvchi iborani asar ruhiga, qahramonning xarakteri va vaziyatning estetik tabiatiga mos holda tanlashini ta'kidlaydi. Uningcha, ibora boshqa birlik bilan ma'no va estetik jihatdan uyg‘un bo‘lishi lozim [3]. Demak, iborani tanlashning o‘zi ham uslubiy mahorat ko‘rsatkichi hisoblanadi.

X.Abdurahmonov va N. Mahmudov badiiy nutqda so‘zlarning odatiy birikish chegaralari kengayishini ko‘chma ma'no va obraz yaratish ehtiyoji bilan bog‘laydi. Olimlar "g‘ayriodatiy birikmalar"ni ijodkorning mutlaqo individual fikrini ifodalash, o‘quvchi diqqatini jalb qilish va muallif niyatini chuqurroq anglatish vositasi sifatida baholaydilar [1].

A.Mamatov frazeologik shakllanish muammosini alohida ilmiy yo‘nalish sifatida tadqiq etib, yangi frazemalarning yuzaga kelishi bilan birga tilda mavjud birliklarning leksik-semantik qayta shakllanishini ham frazeologik tizim taraqqiyotining muhim manbalaridan biri sifatida izohlaydi[2].

Erkin A'zam nasri xalqano ohang, nozik yumor, achchiq kinoya va kutilmagan obrazli birliklarga boyligi bilan ajralib turadi. Yozuvchi turg‘un iboralardan tayyor qolip sifatida foydalanibgina qolmaydi. Ularning komponentlarini kengaytirish, ayrim qismlarini yangilaydi, oddiy semantik bog‘lanishlarni buzib, yangi obrazli munosabat yaratadi. Natijada, umumtilga xos frazeologizm matnda yangi tus oladi yoki muallifning individual uslubiga xos okkazional birlik vujudga keladi.

M.Yo‘ldoshev yozuvchi xalq iboralarini tanlash bilan cheklanmasligi, ularni qahramon tabiati va ruhiy holatiga moslab o‘zgartirishi, qayta ishlashi mumkinligini ko‘rsatadi. Bunday o‘zgarishlar iboraga yangi ma'no nozikligi, yangi ohang va yangi estetik vazifa yuklaydi. Muhimi, qayta ishlangan shakl sun'iy tuyulmasdan asar ruhiga singib ketishi kerak [3]. Erkin A'zamda ham almashtirilgan yoki kengaytirilgan komponent tasodifiy emas, u qahramonning ijtimoiy muhiti, muallifning bahosi va matnning ohangiga mos keladi.

Masalan, *Asliyatdan xabardor kimsa, xabardori nimasi — qarg‘adan bulbul yasamoqqa uringan, uni tarbiyalab oyoqqa qo‘ygunicha* ***jigarlari xun bo‘lgan****, goh ming turli hiyla-nayrang bilan, goh zulmu zo‘rlik bilan unga xonish o‘rgatgan zot, deylik "xalqlar otasi" atalmish mo‘ylovdor dohiy bu manzarani ko‘rsa bormi, ehtimol, avval azbaroyi mamnuniyat (o‘ttiz yillik zahmatlarining bir mevasi-da!), jonajon trubkasini huzur bilan bir tortib qo‘yib, «Da-a! Xarasho, tavarish Xon Man Men!» degan, so‘ngra esa, uchlari tutundan sarg‘aygan shopdek mo‘ylovini alam va nadomat bilan shartta yulib tashlagan bo‘lardi: «Men ham yurgan ekanman-da, alohida bir mamlakatda sotsializm qurdim, deb!»* (E.A'zam. "Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati") "Jigarlari xun bo‘lmoq" iborasi "bag‘ri qon bo‘lmoq" iborasiga yaqin individual variantdir. "Bag‘ir" o‘rniga "jigar", "qon" o‘rniga mumtoz uslubga xos "xun" komponentining tanlanishi iboraga bir vaqtning o‘zida xalqona va kitobiy

ohang beradi. Komponent almashtirish oddiy sinonimik almashuv emas, yangi birlik azobning jismoniy sezilishini kuchaytiradi hamda muallifning kinoyaviy bayon uslubiga moslashadi.

Frazeologik birliklar ijodkorlar tomonidan yaratilishi va individual uslubga xos bo‘lib qolishi mumkin. Erkin A’zam ijodida ana shunday original yaratmalar mavjud: Masalan, *Iyagiga bir tutam soqol ham qo‘yib olgan, tepa* ***sochining barakasi ketib****, boshiga qalampirnusxa do‘ppi bostirib yurar edi.* (E.A’zam. “Yozuvchi”) “Tepa sochining barakasi ketib” shakli ham umumxalq nutqidagi “barakasi ketmoq” iborasining noodatiy obyektga ko‘chirilishi natijasidir. Odatda baraka rizq, hosil ko‘pligiga nisbatan ishlatiladi. Uning sochga tatbiq etilishi sochning siyraklashganini bevosita “to‘kilgan” deb aytmasdan, xalqona yumor bilan ifodalaydi. Bu birikmada evfemistik yumshoqlik va kulgili baho birlashgan, qahramonning tashqi ko‘rinishi masxaralab emas, kulimsirab tasvirlanadi. Yoki, *Yozuvchi yeng shimarib, dardmand kunlarida* ***ko‘nglida tug‘ilgan kitobini*** *yozishga kirishdi.* (E. A’zam. “Yozuvchi”). “Yozuvchi yeng shimarib, dardmand kunlarida ko‘nglida tug‘ilgan kitobini yozishga kirishdi” jumlasidagi “ko‘nglida kitob tug‘ilmoq” iborasi “asar yaratish fikri paydo bo‘lmoq” mazmunini obrazli ifodalaydi. Biroq mazkur matnda faqat ijodiy jarayonning murakkabligini ko‘rsatish uchun emas, balki kinoyaviy ma’noda ham qo‘llangan. Kitobning inson yoki tirik mavjudot singari “tug‘ilishi” yozuvchining o‘z ijodiy niyatini favqulodda muhim va ulug‘ hodisa sifatida tasavvur etishini anglatadi. “Dardmand kunlarida”, “ko‘nglida tug‘ilgan” va “yeng shimarib” birliklarining ketma-ket qo‘llanishi qahramonning ijod jarayoniga ortiqcha jiddiylik va tantanavorlik bilan munosabatda bo‘lishini bo‘rttirib ko‘rsatadi. Natijada, yozuvchining o‘zini buyuk ijodkor sifatida namoyon etishga urinishi ustidan yumshoq kulgi hosil qilinadi.

Erkin A’zam tilga ijodkorona yondashib, frazeologik ma’nodoshlikning o‘ziga xos ko‘rinishlarini yaratgan hamda ulardan badiiy maqsadni ifodalashda yuksak mahorat bilan foydalangan. Masalan, ***Ko‘ngli kundek yorishib ketgan*** *domla bog‘ini oralab, ikki chelakka to‘ldirib meva-cheva terib keldi.* (E.A’zam. “Yozuvchi”). Ushbu gapda “xursandlik” ma’nosidagi “ko‘ngli yorishmoq” iborasi umumnutqda mavjud. Shu iboraga ma’nodosh sifatida yozuvchining individual uslubiga xos *ko‘nglida quvonch gupirib* iborasi vujudga kelgan: *Kechalari yotib, uyqusi kelmaydi deng muharririmizning.* ***Ko‘nglida bir quvonch gupirib****, o‘rinlaridan turib ketaveradi* (E.A’zam. “Yozuvchi”).

Erkin A’zamning individual uslubida erkin so‘z birikmasining matn doirasida yaxlit ko‘chma ma’no kasb etishi ko‘p uchraydi. Bunday birliklar umumtil lug‘atida tayyor frazeologizm sifatida qayd etilmagan bo‘lishi mumkin, biroq muayyan asarda takroriy obraz, baho va semantik yaxlitlik hosil qiladi. Ularni kontekstual frazeologizmlashgan metaforalar deb baholash maqsadga muvofiq.

Masalan, *Xo‘sh, bu yog‘ini nima qilish kerak? Nashriyot rejasiga kirgan* ***qo‘lyozma otlig‘ jonivor*** *kitob bo‘lib chiqishi shart! Ayniqsa — direktor buyurganidan keyin! Bo‘lim mudiri ham bir gapni takrorlagani takrorlagan: «Odam qiling! Odam qilasiz, tamom!» Muallifning nimasidir muharrirga yoqqan edi.* (E. A’zam. “Yozuvchi”). “Qo‘lyozma otlig‘ jonivor” ifodasida sifatsiz matn tirik mavjudot sifatida jonlantiriladi. “Otliq”ning arxaik-kitobiy ohangi bilan “jonivor”ning so‘zlashuvga xos bahosi qo‘shilib, kinoyali holat vujudga keladi.

Keyingi “qo‘lyozmani odam qilmoq” birligi shu obrazni davom ettiradi: pala-partish matn tarbiyaga muhtoj bola, muharrir esa uni “odam qiluvchi” murabbiy sifatida tasavvur qilinadi. “To‘yga borgudek asar” birikmasi mazkur metaforik zanjirning navbatdagi bosqichidir. Qayta ishlangan qo‘lyozma bezanib, odamlarga ko‘rishga tayyorlangan kishiga qiyoslanadi. “Odam qilmoq” – “To‘yga borgudek holga keltirmoq” ketma-ketligi matnni tirik inson sifatida tasvirlash izchil davom ettiriladi. Bunday izchil metaforalash yozuvchining alohida topqir iboralar yaratishdan tashqari, ularni butun epizodning semantik asosiga aylantira olishini ko‘rsatadi.

“Ko‘ngil daftari” birikmasida inson qalbi xotiralar yozib boriladigan daftar sifatida tasvirlanadi. “Daftar” obrazi ko‘ngildagi voqealarning tartiblanganligi, saqlanishi, vaqti-vaqti bilan qayta “o‘qilish”ni anglatadi. “Bir doston” komponenti esa shaxsiy kechinmaning katta hayotiy tarixga aylanganini ko‘rsatadi. Shu tarzda ixcham birikma xotira, muhabbat va armonni bir butun semantik maydonda birlashtiradi. Masalan, *Aksiga — notavon bu ko‘ngil go‘zallikka behad oshufta, o‘ta sevuvchan, mehru muhabbatga tashnai zor edi.* ***Ko‘ngil daftarining*** *ana shu qismi o‘zi bir doston. Uni varaqlamaslik, uni mensimaslik — shundoq ham kam-kemtik Pakanani battar kamsitish, yerga*

urish bilan barobar; bu tarixsiz uning hayoti g'arib, o'zi esa qiyomat Pakana emas, oddiy bir bo'yi past-pachoq kimsa bo'lib qoladiki, unaqalar olamda son-mingta, har birini ta'riflamoqqa bu tanbal qalamga so'z qani, siyoh qani! (E.A'zam. "Pakananing oshiq ko'ngli")

Erkin A'zam frazeologik birliklar vositasida kulgi yaratishda qahramonni qo'pol masxara qilishdan ko'ra, vaziyatning ichki nomuvofiqligini ko'rsatishga intiladi. "Mo'ylov jonivor gurkirab o'smoq" birligida "gurkiramoq" fe'lining o'simlik va taraqqiyotga xos semantikasi mo'ylovga ko'chiriladi, "jonivor" esa uni mustaqil tirik mavjudotga aylantiradi. Pakana qahramonning salobatli ko'rinishga urinishidagi sun'iylik shu mubolag'ali jonlantirish orqali kulgili tus oladi. Masalan, *E, mana senga deb mo'ylov qo'yib yubordi.* ***Mo'ylov jonivor gurkirab o'sib berdi.*** *Pakanaboy shunga xursand: biz ham odamga o'xshadik, salobatliroq bo'ldik! Bunisi kamlik qilib, soqol qo'yib oldi. Soqol-mo'ylovli «bola»ga endi ko'rgan hayron.* (E.A'zam. "Pakananing oshiq ko'ngli")

Demak, Erkin A'zam frazeologik birlikni badiiy matnning tayyor bezagi sifatida emas, mazmun yaratuvchi faol unsur sifatida qo'llaydi. Uning individual iboralari xalqona tafakkurga tayanishi, tabiiyligi, semantik ko'lami va uslubiy ko'p vazifaliligi bilan xarakterlanadi. Bu holat adib nasrining o'ziga xosligini belgilovchi muhim lingvistik omillardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonov X, Mahmudov N. So'z estetikasi. – Toshkent: Fan, 1981. – B. 38-40.
2. A.Mamatov. O'zbek tili frazeologiyasining shakllanishi // O'zbek tili va adabiyoti. – 1997. - №3. – B. 37-56.
3. Yo'ldoshev M. Cho'lpon so'zining sirlari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – 80 b.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.

UO'K 81'42

O'ZBEK HAJVIY MATNLARIDA KOMMUNIKATIV INTENSIYA VA UNING PRAGMATIK IFODASI

A.K.Usmonov, dots., Jizzax davlat pedagogika universiteti, Jizzax

Annotatsiya. *Mazkur maqolada hajviy matnlarning pragmatik-intensional tabiati tahlil qilinadi. Boshlang'ich va natijaviy intensiya haqidagi nazariyaga tayanib, nutqiy harakatning ikki bosqichli (til strukturasiga bog'liq boshlang'ich maqsad va kontekstga bog'liq natijaviy maqsad) tabiati yoritiladi. Aynan shu ikki intensiya o'rtasidagi nomuvofiqlik hajviy matnlar uchun asosiy manba ekanligi asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *pragmalingvistika, intensiya, boshlang'ich intensiya, natijaviy intensiya, illokutiv maqsad, bilvosita nutqiy akt, nutqiy maksimalar, presuppozitsiya, implikatura, hajviy matn , kommunikativ maqsad.*

Аннотация. *В данной статье анализируется прагматико-интенциональная природа юмористических текстов. Опираясь на теорию о начальной и результативной интенции, освещается двухэтапная природа речевого действия (начальная цель, связанная со структурой языка, и результативная цель, связанная с контекстом). Обосновывается, что именно несоответствие между этими двумя интенциями является основным источником юмористических текстов.*

Ключевые слова: *прагмалингвистика, интенция, начальная интенция, результативная интенция, иллокутивная цель, косвенный речевой акт, речевые максимы, пресуппозиция, импликатура, юмористический текст, коммуникативная цель.*

Abstract. *This article analyzes the pragmatic-intentional nature of humorous texts. Drawing on the theory of initial and resultant intention, it examines the two-stage nature of speech acts – an initial goal determined by the structure of language, and a resultant goal shaped by context. It is argued that the discrepancy between these two intentions serves as the main source of humorous texts.*

Key words: *pragmalinguistics, intention, initial intention, resultant intention, illocutionary goal, indirect speech act, conversational maxims, presupposition, implicature, humorous text, communicative goal.*

Ma'lumki, har qanday nutqiy faoliyat muayyan maqsad bilan amalga oshiriladi. Nutqiy faoliyatning maqsadi bu so'zlovchining tinglovchiga muayyan ta'sir ko'rsatish niyati bo'lib, aynan shu niyat matn tuzilishini belgilaydi. Matn mazmuniga so'zlovchining tinglovchiga ta'siri hamda harakat maqsadi hadida Sh.Safarov quyidagilarni bayon qilgan: Nutqiy aktning bu turdagi vazifalarini aniqlash uchun intensiya tahliliga, ya'ni nutqiy harakat maqsadini aniqlashga yo'naltirilgan tahlilga murojaat qilmoq kerak. Yashirin niyat *tahlilda* kommunikativ jarayonda voqelanadigan nutqiy faoliyatning so'zlovchi maqsadi, istagi bilan bog'liq tomonlari o'rganiladi. Odatda, ushbu tahlil uslubi asoschilari (Sear1 1983) har bir nutqiy harakatga yagona bir maqsadga (yagona intensiyaga) ega bo'lgan birlik sifatida qarash tarafdoridirlar. Ammo men bu dunyoni juda erta tark etgan marhum do'stim, Kiyev universitetining professori Oleg Georgeevich Pochepsov fikriga qo'shilish istagidaman. Uning talqinicha, "nutqiy harakat va bu harakat vositasida voqelanadigan maqsad so'zlovchi ko'zlagan asosiy maqsadga erishishning faqatgina bir bosqichidir" (Pochepsov 1986: 75). Shuning uchun ham olim umumiy intensiyani ikki qismga ya'ni *"boshlaigich iiteitsiya (massad)"* va *"natijaviy inteitsiya"ga* ajratishni taklif qiladi. Intensional tahlilning bu turi haqiqatdan ham nutqiy aktning mazmunini to'liqroq tasavvur qilish imkonini beradi. Masalan, *"Vokzalga qanday borsa bo'ladi*?" gapi talaffuz etilganda, so'zlovchining boshlangich maqsadi tinglovchidan kerakli axborotni olish, ya'ni vokzalga qanday borishni bilib olishdir. Lekin asl niyat boshqacharoq: vokzalga etib olish. Xuddi shu niyat oxirgi yoki natijaviy maqsaddir. Demak, nutqiy harakat bajarilishini ikki bosqichli jarayon sifatida qarash mumkin: birinchisida boshlang'ich maqsad ifodalansa, ikkinchisida natijaviy maqsad hosil bo'ladi.

Hajviy matn ko'p hollarda so'zlovchining "birinchi boshlang'ich" maqsadi bilan "ikkinchi natijaviy" (ko'zlangan) maqsadi orasida shunday ziddiyat yoki nomuvofikliklar mavjudki, aynan anashu ziddiyat va nomuvofiqliklar ustida qurilgan hajviy matnlar juda samarali chiqadi. Masalan,

–Bemor, turing, tezroq turing, **uyg'onsangiz-chi**? –Nima gap? Nima bo'ldi?

–**Uyqu dori ichadigan** vaqtingiz bo'ldi.

Yana, – Doktor, nega xafasiz?

–Bugun mujozim olamdan o'tib qoldi. –Ana, bu sizga bir **maktab bo'ladi endi! –Yo'q. Xizmat haqini oldinroq ilib qo'yishim kerak ekan.**

O.G.Pochepsovning ta'kidlagan fikri juda muhim metodologik nuqtani ochib beradi: **boshlang'ich intensiya – tilga, grammatikaga "mixlangan" (struktur-semantik jihatdan determinatsiya qilingan), natijaviy intensiya esa – matnga, vaziyatga bog'langan. (pragmatik jihatdan ochiq, ko'p variantli).** Aynan shu xususiyat – bir xil tuzilishdagi gapning turli matnda mutlaqo boshqa-boshqa natijaviy maqsadlarga xizmat qilishi –hajviy matnlar uchun cheksiz material beradi. O.G.Pochepsov boshlang'ich maqsad harakati gapning strukturaviy semantik xususiyatlariga asosan mos kelishini qayd etadi. Binobarin, *"Vokzalga qanday borsa bo'ladi*?" nutqiy tuzilmasining boshlangich intensiya akti so'rovdir, *"Bugun universitetda uchrashuv bo'ldi"* tuzilmasiniki – darak, xabar berish bo'lsa, "*Kitobimni qaytar"! Bu* tuzilmada boshlang'ich intensiya so'zsiz, buyruq, talab qilishdir. Ammo natijaviy maqsad harakatlari birinchidan, son jihatidan ko'p, ikkinchidan, ular uchun gapning struktur-semantik tuzilishi hech qanday ahamiyatga ega emas. Natijaviy intensiyaning shakllanishi gaplarning nafaqat ma'no xususiyatlari, balki ularning faollashuv muhiti, nutq konteksti bilan ham bog'liqdir. Boshqacha aytganda, natijaviy maqsad akti, lisoniy harakatlar bilan bir qatorda, nolisoniy harakatlarni ham qamrab oladi.

Hajviy matnning asosiy kommunikativ maqsadi tinglovchida *kulgi uyg'otish*dir. Biroq bu maqsad ko'pincha yakka o'zi emas, balki qo'shimcha ijtimoiy-ma'naviy vazifalar bilan birga namoyon bo'ladi. Bitta nutqiy aktda bir necha illokutiv maqsad birlashishi mumkin[1– P. 47.]. Shu ma'noda hajviy matnda kulgi uyg'otish birlamchi maqsad bo'lsa, *tanqid qilish, fosh etish, nasihat berish, kayfiyat ko'tarish, masxara qilish, tanbeh berish* kabi maqsadlar ikkilamchi maqsadlar sifatida unga hamroh bo'ladi.

Pragmatika tilshunoslik fanining yangi bir nazariy va amaliy tarmog'i sifatida insonning ijtimoiy faoliyatini o'zida mujassamlashtirgan nutqiy jarayon, nutqiy vaziyat ta'siri bilan namoyon bo'luvchi nutq ishtirokchilariga xos kommunikativ niyat bilan aloqador masalalarni o'rganadi[2. – Б. 14.].

M.Hakimov o‘zbek pragmalingvistikasiga oid ishida matnning kommunikativ maqsadlarini funksiyasiga ko‘ra bir necha guruhga ajratadi. Ushbu tasnifga tayangan holda hajviy matnning kommunikativ maqsadlarini quyidagicha guruhlash mumkin: 1) **sof komik maqsad** bunda kulgi o‘zi uchun, kayfiyat ko‘tarish uchun xizmat qiladi (masalan, oddiy hazil-latifalar). Masalan: hamshira shifokorga dedi: –Do‘xtor, biz bemor Toshmotovdan ayrilib qoldik. –O‘ldimi? –Yo‘q, sog‘ayib uyiga ketdi. (Siz kim bo‘lasiz?: Latifalar va hangomalar. Sharq, Toshkent. 2008-yil. B–142)

2) **tanqidiy-fosh etuvchi maqsad** bunda kulgi ijtimoiy nuqsonlarni, illatlarni ochib tashlash quroliga aylanadi (satira, felyeton). Masalan: Agar mening mashinamni YPX xodimlari jarima maydonchasiga olib ketishgan bo‘lsa, boquvchisini yo‘qotgan kishi sifatida nafaqa olishga haqqim bormi? (“Mushtum” hajviy, tanqidiy jurnali)

3) **tarbiyaviy-nasihatomuz maqsad** bunda kulgi orqali ma’naviy saboq beriladi. Masalan: Sher, Bo‘ri va Tulki birga ovga chiqishibdi. Ular yovvoyi Eshak, Jayron va bir Quyonni tutishibdi. Sher Bo‘riga o‘ljani taqsimlashni buyuribdi. Bo‘ri ikkilanib o‘tirmay Sherga debdi: “Eshak – sizga, Jayron – menga, Quyon – do‘stimiz Tulkiga!” Sher Bo‘rining boshiga bir urgan ekan, boshi tanasidan ajrab ketibdi. Keyin u Tulkiga murojaat qilibdi: “Qani, endi sen o‘ljani taqsimla-chi!” Tulki Sherga chuqur ta’zim qilib, muloyim ovozda shivirlabdi: “Hazrati oliylari, taqsimlash juda oson. Eshakni tushlikka, Jayronni kechki ovqatga yeysiz. Quyonni taomlar oralig‘ida tamaddi qilishingiz uchun qoldirsak...” Sher mamnun bosh irg‘abdi: **“Odobing va farosatingga tasanno! Ayt-chi, senga bu borada kim saboq bergan?”** Tulki ayyorona iljayibdi: ***“Bo‘rining kallasi...”*** (“Mushtum” hajviy, tanqidiy jurnali)

Kulgi uyg‘otish kommunikativ maqsadiga erishishning bir qancha lisoniy-pragmatik vositalari mavjud bo‘lib, ularning eng muhimlarini quyidagicha tasniflash mumkin: nutqiy muloqot jarayonida o‘zaro tushunishning buzilishi, bilvosita nutqiy aktlardan foydalanish, presuppozitsiya va so‘zlovchi tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilmagan, lekin tinglovchi kontekst va muloqot qoidalariga tayanib tushunib oladigan **yashirin ma’nolardan** (implikatura mexanizmlari) foydalanish, kutilmagan yechim (ya’ni reproduktiv kutilma bilan pragmatik natija o'rtasidagi nomuvofiqlik) yaratish, shuningdek, til birliklarining ko'p ma'noliligiga asoslangan nutqning ta’sirchanligi, jozibadorligi va ifodaliligini oshirish uchun so‘zlarni **ko‘chma yoki maxsus ma’nolarda qo‘llash usullari**dan foydalanish.

Quyida ularning har biri aniq misollar asosida ko‘rib chiqiladi:

Nutqiy muloqot jarayonida o‘zaro tushunishning buzilishi. (Nutqiy maksimalarni ataylab buzish.) H.Grays ilgari surgan suhbatdoshlarning bir-biri bilan o‘zaro tushunishni ta’minlash uchun rioya qiladigan asosiy qoidalariga ko‘ra, muloqot ishtirokchilari to‘rt maksimaga miqdor, sifat, munosabat va uslub maksimalariga rioya qilishlari kutiladi [3. – P. 30.]. Hajviy matnda kulgi ko‘pincha aynan mana shu qoidalarning ataylab buzilishi natijasida yuzaga keladi. Masalan, savolga mos kelmaydigan javob kulgili holat hosil qiladi:

– Buxoroga qanday borsa bo‘ladi?

*– **Ochiq ko‘z bilan**, akajon.*

Bu o‘rinda javob savolning aslida ko‘zda tutilgan mazmuniga (qaysi yo‘l bilan) mos kelmaydi, aynan mana shu nomuvofiqlik kulgi manbaiga aylanadi.

Hajviy matnda bilvosita nutqiy aktlar kinoya va kesatiqning asosiy vositasi hisoblanadi. Masalan, dangasa kishiga qarata aytilgan *Voy, mehnatkashimni-ey!* jumlasi shaklan maqtov bo‘lsa-da, aslida kesatiq (tanqid) ma’nosini ifodalaydi. Presuppozitsiya va implikaturadan foydalanish. Hajviy matnda kulgi ko‘pincha bevosita aytilmagan, ammo nazarda tutilgan ma’no *implikatura* hamda oldindan mavjud umumiy bilim *presuppozitsiya* asosida yuzaga keladi. D.Xudoyberganova ta’kidlaganidek, matnning to‘liq ma’nosi adresatning fon bilimi mavjud bo‘lgandagina anglashiladi. Masalan, quyidagi latifada kulgi implikatura orqali hosil bo‘ladi:

Xotini: – Sizga aytmoqchi bo‘lganimni topolmayapman?

–Eri: – Hechqisi yo‘q. Eng muhimi – pulni topishda. (Siz kim bo‘lasiz? Latifalar, xangomalar. Sharq, Toshkent -2008)

Bu yerda er bevosita “pul so‘raysan” demaydi, ammo javobning implikaturasi aynan shuni bildiradi. Kulgi ana shu yashirin ma’nodan tug‘iladi.

Kutilmagan echim yaratish. S.Attardo tavsiflagan skript oppozitsiyasi nazariyasiga ko‘ra, hajviy matnda dastlab bir “kutilgan” ssenariy shakllanadi, so‘ng yakuniy jumla kutilmagan, zid ssenariyni faollashtiradi. Aynan shu kutilmagan burilish kulgi hosil qiladi. Masalan: *–O‘qituvchi: – Amur Temur qachon vafat etgan? –O‘quvchi: – Oxirgi jangida.*

Til birliklarining ko‘p ma’noliligidan foydalanish. Hajviy matnda kulgi hosil qilishning yana bir samarali yo‘li so‘zlarning ko‘p ma’noliligi, omonimlik va so‘z o‘yinidan foydalanishdir. Masalan, *“Yaxshi otning tishiga qaraydilar, yaxshi odamning ishiga”* kabi hikmatli iboraning hajviy o‘zgartirilishi so‘z o‘yiniga asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 47.
2. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 14.
3. Grice H. P. Studies in the Way of Words. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2001. – P. 30.

UO’K 821.111.09:821.512.133.09

EPIK ASARLARDA PRAGMATIK MAZMUNNING BADIIY IFODASI: “BEOWULF” VA “ALPOMISH” DOSTONLARI QIYOSIDA

G.M.Usmonova, mustaqil tadqiqotchi, Samarqand davlat chet tillari instituti, Samarqand

Annotatsiya. *Maqolada “Beowulf” va “Alpomish” dostonlarida pragmatik mazmunning badiiy ifodalanish xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. “Beowulf”da pragmatik mazmun, asosan, jangchining hukmdor va jamoa oldida olgan majburiyati hamda ommaviy qahramonlik da’vosi orqali ifodalanadi. “Alpomish”da esa u el, oila, yor sadoqati va nikoh shartlari bilan bog‘liq madaniy munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Qiyosiy tahlil pragmatik vositalar dostonlarda badiiy mazmuni muayyan epik an’ana va milliy-madaniy qadriyatlar asosida shakllanishini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *pragmatik mazmun, qahramonlik eposi, “Beowulf”, “Alpomish”, nutqiy akt, implikatura, presuppozitsiya, deiksis, yuz strategiyasi, qiyosiy tahlil.*

Аннотация. *В статье проводится сравнительный анализ особенностей художественного выражения прагматического содержания в эпосах «Беовульф» и «Алпомиш». В «Беовульфе» прагматическое содержание преимущественно выражается через обязательства воина перед правителем и общиной, а также посредством публичной героической декларации. В «Алпомише» оно проявляется в культурных отношениях, связанных с преданностью народу, семье и возлюбленной, а также с брачными условиями. Сравнительный анализ показал, что прагматические средства в эпосах формируют художественное содержание на основе определённых эпических традиций и национально-культурных ценностей.*

Ключевые слова: *прагматическое содержание, героический эпос, «Беовульф», «Алпомиш», речевой акт, импликатура, пресуппозиция, дейксис, стратегия лица, сравнительный анализ.*

Abstract. *The article provides a comparative analysis of the features of the artistic expression of pragmatic meaning in the epic poems Beowulf and Alpomish. In Beowulf, pragmatic meaning is primarily expressed through the warrior’s obligations to the ruler and the community, as well as through public declarations of heroism. In Alpomish, it is manifested in cultural relationships associated with loyalty to the community, family, and beloved, as well as with marriage conditions. The comparative analysis demonstrates that pragmatic devices shape the artistic content of the epics on the basis of specific epic traditions and national-cultural values.*

Key words: *pragmatic meaning, heroic epic, Beowulf, Alpomish, speech act, implicature, presupposition, deixis, face strategy, comparative analysis.*

Epik asarda voqea muallif, roviy, personaj va o‘quvchi o‘rtasida shakllanadigan ko‘p qatlamli kommunikativ munosabat orqali anglashiladi. Personajning bir qarashda oddiy ko‘ringan savoli talab, e’tiroz, tahdid yoki yashirin iltimosni; sukuti esa rozilik, qarshilik, iztirob yoxud ijtimoiy me’yorga bo‘ysunishni bildirishi mumkin. Binobarin, badiiy matnning semantik mazmuni bilan pragmatik mazmuni aynan bir hodisa emas: birinchisi ifodaning lug‘aviy-grammatik tarkibiga tayansa,

ikkinchisi “kim, kimga, qaysi vaziyatda, qanday niyat bilan va qanday oqibatni ko‘zlab gapirdi?” degan savollar orqali ochiladi.

J.Syorl illokutiv aktlarni reprezentativ, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ turlarga ajratdi [8]. H. P. Grays suhbatdoshlar kooperatsiyasi hamda miqdor, sifat, munosabat va usul maksimlari vositasida bevosita aytilmagan ma’noning – implikaturaning qanday hosil bo‘lishini tushuntirdi [4]. P. Braun va S. Levinson xushmuomalalikni suhbatdoshning ijtimoiy “yuzi”ni saqlashga qaratilgan strategiyalar majmui sifatida talqin qiladilar. [3]. G. Lich esa kommunikativ maqsad bilan odob tamoyillari o‘rtasidagi muvozanatni pragmatikaning muhim masala sifatida baholaydi. [5]. Mazkur nazariyalar badiiy dialogdagi aytilgan va anglatilgan mazmun o‘rtasidagi masofani tahlil qilish imkonini beradi.

Badiiy diskursda nutqiy akt ikki kommunikativ maydonda ishlaydi: personaj boshqa personajga murojaat qiladi, ijrochi yoki roviy esa shu muloqot orqali tinglovchi va o‘quvchiga xarakter, ijtimoiy tartib hamda axloqiy bahoni yetkazadi. Og‘zaki epik an’anada formula, takror va murojaat shakllari ijroni tashkil qilishi bilan birga pragmatik kuchni ham kuchaytiradi. Shu sababli doston replikasi syujet ichida va’da, da’vat yoki tahdid bo‘lsa, asarning umumiy qurilishida qahramonlik kodi, hokimiyat yoki sadoqat mezonini belgilovchi badiiy vositaga aylanadi [9].

Qiyosiy-pragmatik tahlil “Beowulf”ning Frensis B. Gummer tomonidan ingliz tiliga qilingan tarjimasi [2] hamda Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lidan yozib olingan “Alpomish” varianti [7] asosida olib borildi. Hodi Zarif va To‘ra Mirzayev tadqiqotlarida Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li varianti o‘zbek dostonchiligining mukammal badiiy namunasi sifatida baholanadi [7; 12]. Ikki dostondagi va’da, da’vat, shart, qarshi ayblov va ritorik savollar syujetni rivojlantiruvchi faol nutqiy harakatlardir. Ular personajlarning ijtimoiy mavqeyini belgilaydi, qahramonlik obro‘sini sinovdan o‘tkazadi va keyingi voqealarning yuz berishiga zamin yaratadi. *Beowulf*ning *Unferth*ga javobi uning shubha ostiga olingan obro‘sini tiklasa, Barchinning qalmoq alplariga murojaati raqiblarning ustunlik haqidagi tasavvurini rad etadi. Har ikki holatda ham yuzga tahdid qilish qahramonning o‘z maqomini himoya qilishi va kuchlar nisbatini qayta belgilashiga xizmat qiladigan pragmatik strategiyadir.

1-chizma.

Badiiy dialogda pragmatik mazmunning shakllanish mexanizmi

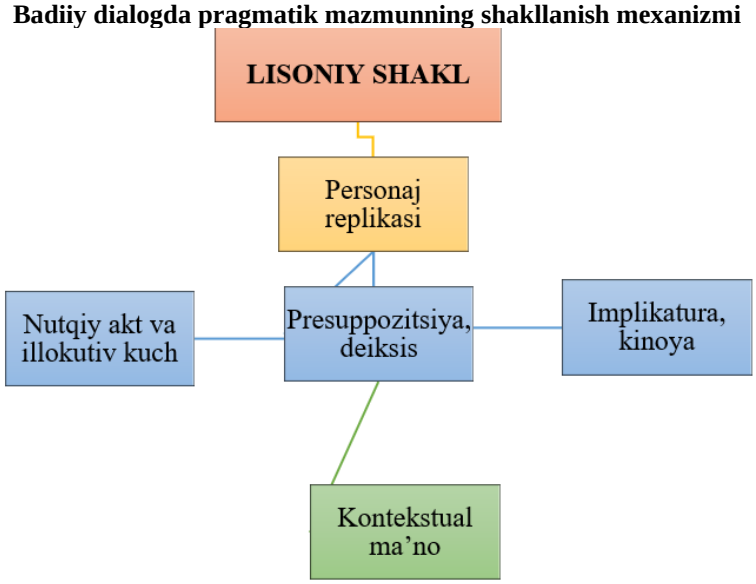

Dastlab personaj replikasi muayyan lisoniy shaklda namoyon bo‘ladi. Nutqiy akt va illokutiv kuch so‘zlovchining qanday harakat bajarayotganini belgilasa, presuppozitsiya va deiksis bu harakatning ijtimoiy, vaziyatiy va shaxslararo asosini ochadi. Implikatura, kinoya, sukut va tana harakati bevosita ifodalanmagan ma’noni yuzaga chiqaradi.

Ikki dostonda pragmatik mazmun grammatik shakl bilan real kommunikativ vazifa o‘rtasidagi farq orqali yuzaga chiqadi. Epik qahramonning o‘zini tanishtirishi uning jang qilish huquqi va ijtimoiy maqomini tasdiqlovchi reprezentativ aktdir; va’da esa kelajakdagi harakatni oldindan badiiy jihatdan kafolatlaydigan komissiv akt vazifasini bajaradi.

“Beowulf”da qahramon Hrothgar huzurida Grendelga qarshi qurolsiz kurashishini bildiradi: “Of force in fight no feebler I count me... than Grendel deems him” (“Jangdagi kuchimni

Grendelnikidan zaif deb bilmayman") [2]. Parcha shaklan o'z kuchi haqidagi xabar, pragmatik jihatdan esa omma oldidagi da'vo va majburiyatdir. Qurol ishlatmaslik haqidagi keyingi va'da qahramon bilan mahluqni teng shartga qo'yadi. Replikaning perlokutiv natijasi – daniyaliklarda umid uyg'otish va Beowulfga Heorotni himoya qilish vakolatining berilishidir.

"Alpomish"da Barchinning sovchilarga qo'ygan to'rt sharti – poygada g'olib kelish, yoy tortish, merganlik va kurashda alplarni yengish – direktiv hamda deklarativ kuchni birlashtiradi [7]. Barchin nikohga munosiblik mezonini o'zi belgilaydi. Shartlarning parallel tuzilishi tanlovni shaxsiy istakdan jamoa tan oladigan sinovga aylantiradi. *"Beowulf"*ning va'dasi qahramonning o'z zimmasiga majburiyat olishi bo'lsa, Barchinning nutqi boshqalarning kelajak harakatiga me'yor o'rnatadi.

Og'zaki bahs va yuzga tahdid ikki dostonda ham qahramon maqomini sinash vositasidir. "Beowulf"da *Unferth* suzish musobaqasini eslatib, mehmonning shuhratini shubha ostiga oladi. Beowulf bunga voqeani qayta hikoya qilish va *Unferth*ning *Grendel*ga qarshi chiqmaganini eslatish orqali javob beradi. Uning "if heart of thine were as battle-bold as thy boast is loud!" ("Qalbing maqtoving kabi jangovar bo'lganida edi!") degan qarshi ayblovi [2] suhbatdoshning ijobiy yuziga ochiq tahdiddir; biroq saroy oldidagi bellashuvda aynan shu keskinlik qahramonlik obro'sini tiklaydi.

"Menmanlikman, baring bunda kelasan, / Kelgan bilan meni nima qilasan?!" [10]

Barchinning qalmoq alplariga qaratilgan ritorik savoli javob talab qilmaydi. U mazmunan ogohlantirish aktidir. "Meni nima qilasan?" shakli kuchlar teng emasligi haqidagi raqib presuppozitsiyasini rad etib, so'zlovchini teng maqomdagi alp sifatida namoyon qiladi. *Unferth–Beowulf* bahsida maqom dalil va qarshi ayblov bilan himoyalansa, Barchin nutqida ritorik savol, parallelizm va bevosita murojaat orqali himoyalanadi.

Har ikki dostonda so'z qahramonlik harakatining muqaddimasi va ijtimoiy kafolatidir. "Beowulf"dagi ommaviy *boast* – maqtanishdan ko'ra kengroq hodisa: jangchi o'z nasabi, oldingi ishlari va kelajak rejasini saroy oldida bayon qilib, natija uchun yuzini garovga qo'yadi. "Alpomish"da ham alpning so'zi el, yor va do'st oldidagi burch bilan o'lchanadi, ammo bu majburiyat ko'proq qarindoshlik nomlari, duo, oq fotiha, qasam va marosimiy shartlar orqali ifodalanadi. Demak, ingliz dostoni jangchi va hukmdor o'rtasidagi ommaviy legitimatsiyani, o'zbek dostoni esa qahramonlikni urug', oila va nikoh majburiyatlari bilan bog'laydi. O'xshashlik shundaki, ikkala dostonda ham pragmatik kuch omma oldida sinovdan o'tadi. Beowulfning va'dasi *Grendel* ustidan g'alaba bilan, Barchinning shartlari esa Alpomishning sinovlarni bajarishi bilan yaxlitlik kasb etadi.

"Beowulf" va "Alpomish" qiyosi pragmatik mazmun qahramonlik eposining faol badiiy mexanizmi ekanini ko'rsatdi. Reprezentativ aktlar nasab va maqomni tanitadi; direktivlar safar, sinov va jangni harakatga keltiradi; komissivlar qahramonning so'zi bilan kelajak harakati o'rtasida axloqiy bog'lanish yaratadi; implikatura va presuppozitsiya esa hokimiyat, or-nomus, sadoqat hamda jamoa kutishlarini yashirin tarzda faollashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Anonymous. Beowulf: An Anglo-Saxon Epic Poem (F. B. Gummere, Trans.). Project Gutenberg, eBook No. 981. 2005.

2. Brown P., & Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press. 1987.

3. Fozil Yo'ldosh o'g'li. (Alpomish: o'zbek xalq qahramonlik dostoni (H. Zarif yozib olgan; T. Mirzayev nashrga tayyorlagan). – Toshkent: Sharq, 2010.

4. G'afforova S. "Alpomish" dostoni variantlarida Barchinoy obrazi tasviri. Academic Research in Educational Sciences, 3(5). 2022.

5. Grice H. P. Logic and Conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), Syntax and Semantics, Vol. 3: Speech Acts (pp. 41–58). New York: Academic Press. 1975.

6. Leech G. N. Principles of Pragmatics. London and New York: Longman. 1983.

7. Levinson S. C. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press. 1983.

8. Qodirov U. "Alpomish" dostonining o'rganilishi. Oltin bitiglar, 1, 2023. – B.117–128.

9. Searle J. R. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press. 1979.

10. Short M. Exploring the Language of Poems, Plays and Prose. London: Longman. 1996.

11. Toolan M. Narrative: A Critical Linguistic Introduction (2nd ed.). London: Routledge. 2001.

UO'K 8 -1/ -1

HIKOYALARDA BADIIY PSIXOLOGIZM
(2013-2023 yillardagi nasr)

A.J.Utambetova, ilmiy xodim, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy tadqiqot instituti, Nukus

Annotatsiya. *Maqola A.Turekeevaning ijodiga bag'ishlangan bo'lib, unda yozuvchining qoraqalpoq prozasining rivojlanishidagi mehnatlari keng muhokama qilingan hamda uning qalamidan yaratilgan bir qancha qissalari bilan birga «Mehrim» (2014) to'plamiga kiritilgan «Eh, qarilik», «Hosil» hikoyalaridagi adabiy qahramonlar xarakteri, ularning ichki dunyosini ochib berishdagi syujet, konflikt, kompozitsiyasining tugallanganligi, o'zining jozibadorligi, dolzarb mavzularni o'z ichiga qamrab olishi, yozuvchining mahorati masalalari misollar yordamida keng muhokama qilingan.*

Kalit so'zlar: *Proza, syujet, konflikt, qissa, hikoya, to'plam, yozuvchi, badiiy asar, publitsistika, tematika.*

Аннотация. *Статья посвящена творчеству А.Турекеевой, в которой широко обсуждаются труды писательницы в развитии каракалпакской прозы, а также характер литературных героев в рассказах «Эх, старость», «Урожай» включенных в сборник «Мийрим» (2014), наряду с несколькими повестями, вышедшими из-под её пера, сюжет, конфликт, завершенность композиции в раскрытии их внутреннего мира, ее привлекательность, охват актуальных тем, мастерство писательницы широко обсуждаются на примерах.*

Ключевые слова: *Проза, сюжет, конфликт, повесть, рассказ, сборник, писатель, литературное произведение, публицистика, тематика.*

Abstract. *The article is dedicated to the work of A. Turekeeva, where the writer's contributions to the development of Karakalpak prose are widely discussed, as well as the character of the literary heroes in the stories «Oh, old age», « Harvest » included in the collection «Мийрим» (2014), along with several short stories created by her pen, the plot, conflict, completeness of the composition in revealing their inner world, its appeal, coverage of topical topics, and the writer's mastery are widely discussed with examples.*

Key words: *Prose, plot, conflict, novella, story, collection, writer, literary work, journalism, subject matter.*

2013-2023 yillardagi qoraqalpoq nasri bilan hikoya, publitsistikasining rivojlanishida yozuvchi A.Turekeevaning xizmatlari ma'lum o'ringa ega. U o'z qalamidan «Yechim» (2023), «Ota va qiz» (2023), «Guldonaning haqiqati» (2023), «Mehr» (2014), «Jurnalistika mening hayotimda» (2023), «Ezgulik nurlarini yaratgan yurt» (2024) kabi hikoya va qissalari bilan publitsistik maqolalarini ketma-ket nashrdan chiqarib, badiiy so'z dunyomizning hikoya sohasiga katta hissa qo'shishga muvaffaq bo'ldi. Uning badiiy asarlari sifatida mashhur ayol yozuvchilarimizning sardori bo'lib kelgan G.Esemuratova haqida «Ayol – yozuvchi» qissasi o'zining tematik yangiligi bilan e'tiborni tortadi.

A.Turekeevaning hikoyalar sifatida «Guldonaning haqiqati» (2023) nomli kitobiga kiritilgan bir qancha bolalarga mo'ljallangan qisqa ta'sirli va bolalar psixologiyasini ochib beruvchi xarakterli syujetlarga qurilgan asarlari ijobiy bahoga sazovor bo'lmoqda. Yozuvchining «Mehr» (2014) to'plamiga kiritgan hikoyalari adabiy qahramonlar xarakterini, ularning ichki dunyosini ochib berishdagi syujet, konflikt, kompozitsiyasining tugalligi, o'zining jozibadorligi, dolzarb mavzularni o'z ichiga qamrab olishi bilan tavsiflangan. Yozuvchining hikoyalaridan biri «Oh, qarilik» (2004) deb atalishi ham undagi badiiy psixologizm prinsipidagi tasvirning ustun ekanligini isbotlaydi. Chunki, shu bir og'iz so'zning o'zida insoniyat, adabiy qahramonlarning ichki ruhiy dunyosining halol hidi ufurib turadi. Hikoyadagi barcha badiiy psixologizm mualliflik bayonidan turli xil badiiy psixologik tasvirlash usullari bo'lgan dialoglar, ichki monologlarning anchagina ko'pligi yozuvchi

mahoratini namoyon etadi. Qarang: «– Sen kampir, eng bo‘lmasa yo‘lingga o‘tir! Shu bolalarni quritib bo‘lding!

– Qorag‘im – ov, men aytsam to‘g‘risini aytaman. Ko‘p qidirsa bola degan erka bo‘lib ketadi-ku!

– Uh! Boshlandi... Kelini eshikni tars ettirib chiqib ketdi» [1,3].

Bunday ichki dramatizmga qurilgan dialoglarning syujetli kompozitsion funksiyasiga bog‘liq ko‘plab ilmiy adabiy nazariy fikrlar aytilganini akademik M.Xrapchenko, L.Ginzburg, V.Koroban, X.Umirovlarning [2,3,4,5] ishlarini hisobga olganda va badiiy amaliyotning o‘zi ko‘rsatganidek – adabiy qahramonlarning ichki ruhiy dunyosini ochishda bunday o‘zaro muloqotlar – dialoglarni A.Turekeeva hikoyasida juda faollik bilan ko‘p ishlatgani uning poetik mahoratini anglatib turibdi. Ushbu fikrlarimizni hikoyadagi yuqoridagi misollarning davomi sifatida bunday mualliflik bayonlari bilan dialoglarning birligi to‘ldirib, adabiy qahramonlarning ichki dunyosini ochishda ularning funksiyasini oshirib boradi.

«Yosh chiqmaydigan bo‘lib qolgan ko‘zlarini ro‘molining uchi bilan artib, so‘ngra ro‘molini qizil iyagi bilan tishlab o‘ylanib qoldi...

– Ha, yana kelining bilan kelisholmadingmi? Dazmolga kuygan tovarday bet-og‘zingni burishtirib o‘tiribsan-ku! Sizlarga hayronman?!

Ichkariga kirmasdan gaplashib kirgan cholining so‘zlari ham kampirning shundoq ham qotib o‘tirgan asabiga igna urgandek tegdi.

– Hey jinni, usiz ham kuyib o‘tirganim oz emas. Sen ham tinchingga kelmaysan.

– Ro‘molning ostidagi oppoq sochlari ham faqat qarilikning emas, 70 yillik o‘tmishidan darak berib turgandek» [1,3].

Demak, yozuvchi dialoglar bilan birga insoniyat – adabiy qahramonning tashqi qiyofasi (portreti) ning xarakterli belgilarini zarur o‘rinlarda syujetli kompozitsion xizmat sifatida tez-tez foydalanib ruhiyatni kuchaytirib tasvirlagan.

Shuning bilan birga yozuvchi A.Turekeeva yaxlit syujetli voqealarni syujetli kompozitsion tarzda psixologizm prinsipida vaqt makonida orqaga surib, ularni qahramonlarning eslashlari shaklida ham tasvirlashi (yuqoridagi kuygan qahramonning) hikoyaning poetikasini tug‘dirib, mahoratni oshirib, o‘quvchilarning asarga qiziqishini oshirgan. Masalan: «Mana, oradan 40 yil o‘tibdi. Kechagi o‘tgan kunlari ko‘z oldida tizilishib kela boshladi. Mana behayo kelinidek o‘zi ham o‘ttiz yoshdagi, yirikdan kelgan oq-sariq, kelishgan kelinchak edi. U vaqtlari bola tug‘ib, hozirgidek uyda uch yil o‘tirish yo‘q. Sakkiz farzandini ham tug‘ishi bilan onasiga tashlab, ishga ketaveradi... Uyga, bolalarga qarashga fursat yo‘q. Kun botganda uyga kelsa, ovqati tayyor, cho‘zilib yiqiladi. Oymereke kampir bechora kelinim charchab yurgandir deb, qozon-tovoqlarini o‘zi yuvib tashlaydi. Olib kelgan daromadini millat qiladimi, shunda Qalligul bolalarini urib-so‘kardi. Yo tavba! Qirq yildan so‘ng kelinim o‘z so‘zlarimni takrorlashini qara-a! Qalligul ko‘ylagining yoqasini ikki qo‘llab qisib qayta-qayta ko‘kragiga tupurdi» [1,4].

Bularda esa muallifning asta-sekin badiiy psixologik tasvirlash usullarini avvalgisiga nisbatan kuchaytirib, ularni yana bir poetik shakl, adabiy qahramonlarning harakatlarini (ko‘ylagining ikki yoqasini qisib ushlab, qayta-qayta ko‘kragiga tupurdi) tasvirlab ham mahorat namunasini anglatib qalam tebratgan. Shunday qilib yozuvchi Qalligul kampirning o‘tmishdagi onasi Oymerekani eslashlari, uning o‘lgandagi ichki so‘zlarini tiriltirish bilan ham badiiy psixologizmni kuchaytirib, xarakterlarni ochishga erishgan, syujet va kompozitsiyani yangicha bo‘yoqlarga aylantirgan.

«Xayolidami, yoki haqiqatdan Aymereke kampir qiynalib boshini chayqab turar edi.

– Voh – voh bolam, o‘shanda mening so‘zlarimni tinglaganda bugungidek ikki bukilib bunday sirg‘alib o‘tirmas eding. Men seni yomon demayman. Ba’zida behuda azob berarding-ku!... Lekin qarg‘amadim. Noto‘g‘ri emassan, faqat qilgan xatoyingni kelining orqali xudoning o‘zi senga tushuntirib o‘tiribdi. Bunisi ham to‘g‘ri, bo‘lmasa bandasi doimo birining xatosini biri takrorlab, hassi ketib yura berar edi. Senga ham hech gap, ichidagini aytib jahlingni chiqaradigan choling, qizlaring bor. Men nima, men?... Tilab olgan yolg‘iz farzandning tilagini tilab o‘tirib ham ne so‘zlarni eshitmadim. Uni kimlarga aytay... Qalligul birdan yo‘qolib ketgan onasini izladi.

– Eh, onajon! Qanday mehribon eding?! Xuddi hozir meni bag‘ringga bosib, bir quchoqlasang edi! Kechir, onajonim! Xuddi hozir keraksiz buyum bo‘lib qolgandekman. Kampirning ovozi balandroq chiqib ketdi. Ha, kampir, jinni bo‘ldingmi? Ana artistlardan qolishmas ekansan! Qo‘llaringni siltab nima deyapsan?» [1,5].

Mana, syujetli konfliktli kompozitsion yaxlitlikka singdirilgan bunday badiiy psixologik tasvir usullarining xilma-xilligi hikoyaga sezilarli poetik kuch berib, o‘quvchining g‘oyaviy-estetik talablarini qondirishga erishadi, ushbu asarning bugungi qoraqalpoq prozasidagi ijobiy o‘rinlarga ega ekanligini isbotlab, zamondoshlarimizning aql-farosati, nafsi va pokligini tiyishga ruhiy oziq bo‘ladi. Asardagi so‘nggi so‘zlardan biri, adabiy qahramon cholning ichki monologi; «Eh, qarilik, qarilik!» degan so‘zlar muallif idealini tasdiqlab, o‘quvchilarga ibratli saboq bera oladi, ma’naviy dunyomizni ma’lum darajada to‘ldirishga xizmat qiladi.

Yana muallif «Hosil» degan hikoyasida insoniyatning ichki ruhiy zaif nuqtalaridan biri «hosil» tushunchasini chuqur psixologizm bilan ochib tasvirlaydi. «Hosil» – bu inson o‘y-tuyg‘ulari bilan aql-farosatidagi o‘zligini yo‘qotish, qanoatlilikni, insofni yo‘qotish degan so‘z. Shu singari aytilgan hikoyada Gulpari shunday insonlarning biri. U yuqoridagi qarilik hikoyasidagi kampirning qarama-qarshi tipi ekanligi jurnalist yozuvchi tomonidan tegishli syujetli kompozitsion yaxlitlik bilan mohirona ochib berilgan. Asarda deyarli boshdan oxiri aksariyat o‘rinlarda dialoglar syujetli-konfliktli, kompozitsion funksiya o‘ynab, o‘sha so‘zlashuvlar, ayniqsa, Gulpari kampirning «dialog-monolog» tarzidagi tasvir shakli katta ahamiyatga ega bo‘lib, ular asarning poetik-shakliy xususiyatlarini belgilaydi va ko‘pchilik kitobxonlarda katta qiziqish uyg‘otib, asarning realizmini, badiiy psixologizmini oshirib turadi.

«– Hey, xudobezorlar! Tanlari sog‘ bo‘lgani uchun qorong‘i ovqatdan boshqani o‘ylamaydi. Mening bu yotishim, bular televizor ko‘rib, maza qilib palov yeyayotgani nimasi...

Ochiq turgan eshikdan ap-aniq eshitilib turgan Gulperining ovozi endi ovqat yeyayotgan uydagilarning barchasini o‘rinlaridan sapchitib turg‘izdi.

– Opa, bir joyingiz og‘rib qoldimi? – deb yoniga yugurib kelgan kelinning izidan bari tizilishib ichkariga kirdi.

– Bular qiziq-ey. Bir joyim og‘rimasa sizlarga sira musallat bo‘lib yotar edim. Bolalarimga bo‘lsin, qizlarimga bo‘lsin deb-oq shu ahvolga tushdim – axir men. Gulpari kampir har kungidek o‘kirib yig‘lab yubordi» [1,10].

Mana shu dialog va dialog-monologlarning o‘zi-yoq bu adabiy qahramonning ichki ruhiy dunyosining sirlarini, undagi yozilmas dard bilan hasadgo‘ylikni anglatib turgandir. So‘ngra bu kampirning umr yo‘ldoshi Arziboyning bunday so‘zlari buni to‘ldirib, uni yana Gulperining aytgan so‘zlari oydinlashtirib, uning ichki psixologiyasidagi hasislik bilan to‘yimsizlik, aytarli avvalgi totalitar davrdagi ayrim ayol-qizlar dunyosidagi savdogarchilik orqali «ko‘zlari yer ko‘rmaslik» kabi illatlarning bir sirini ochib beradi. Masalan: – Sizlarning nima joningiz qiynalayapti. Tomoqlaringiz muzlagandek,... men bechora nonning ham ushog‘iga ham zor bo‘lib qoldim – axir!

– Seni sira shunday bo‘lsin deb edikmi?! O‘zing urinding. Aytmasam ekan; o‘zingni saqla, – deb gap boshlagan Arziboyga kampiri yopirilib tashlandi. Avvalgi tezligim bo‘lganda, qushday tutib yuborar edim. Sening shu noshudligingdan men yugurmay, it yuguradimi?!

Bu dialoglarda va dialog monolog shakllarida muallifning juda izlanuvchan mahorati, ehtimol, jurnalist sifatida ham xalq orasida yetarlicha yurib, hayotni chuqur o‘rganish orqali ularni, inson xarakterini chuqurlik bilan tasvirlay oladigan yutuqlarga erishgan. Shunga bog‘liq muallifning deyarli hamma hikoyalarida ham ishonchlilik, hayotiy faktlar bilan badiiy psixologik, syujet detallarining obyektivligi va realizmi ko‘zga tashlanib, yaqqol sezilib turadi. Shuning uchun ham hassi ketgan Gulpari kampir haqida oila a’zolari, kelini bilan dugonasi Arziboyning bunday gaplarida chuqur haqiqat bor. Bunday to‘ymaslikka, manmanlikka berilib, shukronalikni unutgan, faqat o‘tgan ijobiy ishlarini eslab, boshqalarni ruhiy azobga soladigan insonlar real hayotda, turmushda ko‘plab topiladi.

«Bechora, yana hassasi ketyapti. Bolalari bilan xayrlashish o‘rniga aytadigan so‘ziga qara: – Voy – voy, o‘ldim! Uning yana shu tarzda necha kun qiynashini bir Alloh biladi. Aslo bir Yaratgan,

dardimni yengillat! demaydi-ku. Bandasi hasis bo‘lgan so‘ng xudoning qahri kelmay ne qilsin?!» [1,13].

Umuman olganda A.Turekeevaning hikoyalarining ko‘pchiligida shunday inson psixologiyasidagi nozik tomonlari: qarilik psixologiyasimi, yoki kasallikning azoblariga chiday olmaslikmi, sog‘lom odamlarga yomon ko‘z bilan munosabat qilishmi, bir-birovga bo‘lgan muhabbatmi, yana boshqa o‘zaro munosabatlarda ishonchning bor yoki yo‘qligimi, o‘gay onaning shafqatsizligimi, avvalgi xato kamchiliklarning odam qariganda oldinga kelishligi mi, muhabbatning yurakda qolgan fojiasimi, ota o‘pkasimi, bularning hammasi tegishli syujetlar bilan konfliktlarning chigallashish holatlari, yechimlarining kompozitsion shaklda o‘rni joyiga tushib tasvirlash mahoratlari ko‘proq ko‘zga tashlanib, muallif iste’dodi o‘zicha jurnalist yozuvchi sifatida poetik yutuqlari sifatida yozilib, ular bugungi 2013-2023 yillardagi milliy prozamizni rivojlantirishga ma’lum hissa bo‘lib qo‘shilmoqda. Uning hatto kamtarlik bilan «publitsistika» deb atagan "Otamning qabri boshida" kabi asarlari ham haqiqiy publitsistik psixologik hikoya deb atashga loyiq ekanligi undagi o‘y-tuyg‘ularning realistik xarakteri, syujetning hayotiyligi sabab bo‘ladi, muallif iste’dodi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu «Mehr» to‘plamidagi «Yurakda qolgan dard» kabi asarlarida ajralib, o‘quvchilarni kuchli estetik ta’sirchanligi bilan ijobiy ko‘rinadi. Lekin muallifning quruq bayonchilikka berilgan asarlari ham yo‘q emas...

Xulosa qilib aytganda yozuvchi jurnalist, yozuvchining biz to‘xtamagan boshqa nasriy asarlar to‘plamidagi yutuqlari, syujet va konflikt, kompozitsiya qurishdagi psixologik prinsipda adabiy qahramonlar obrazini ochib berishdagi mahorati yetarli. Ular shubhasiz XXI asrdagi qoraqalpoq prozasining hikoya va publitsistika janridagi poetik taraqqiyotning bir qismi hisoblanadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Turekeva A. Mehr. - Nukus: Qoraqalpog‘iston, 2004.
2. Xrapchenko M.B. Lev Tolstoy kak xudojnik. – Moskva: Sov. pisatel, 1963.
3. Ginzburg G.L. O psixologicheskoy proze. – Leningrad: Nauka, 1976.
4. Koroban V. Sovremennıy moldavskiy roman. – Moskva, 1979
5. Umirov X. Adabiyot nazariyasi. – Tashkent: O’qituvchi, 2002.

UO’K 8 -1/ -1

ORZIQUL ERGASH HIKOYALARINING POETIK MAHORATI

A.J.Utambetova, ilmiy xodim, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy tadqiqot instituti, Nukus

Annotatsiya. *Maqola o‘zbek badiiy realistik nasrida o‘z asarlari bilan tanilib kelayotgan yozuvchi Orziqul Ergashevning hikoyalarining poetik mahoratiga bag'ishlangan. Maqolada yozuvchining «O‘rik», «To‘y oqshomida» «Oqar daryo» nomli hikoyalari keng tahlil qilinishi bilan birga asarda tasvirlangan syujet ziddiyati, kompozitsion yaxlitliklar orqali adabiy qahramonlar qalbidagi ichki qarama-qarshiliklar dinamikasini ochib berishdagi o‘ziga xosliklari, ya‘ni ruhiy ichki dramatizm, badiiy psixologizm tamoyillarining o‘tkirligi, hayot haqiqatini tasvirlashdagi xolisligi, umumg'oyaviy estetik sifat belgilarining zamonaviy va umuminsoniy talablarga muvofiqligi keng tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Hikoya, nasr, janr, adabiy qahramon, konflikt, badiiy psixologizm, mahorat.*

Аннотация. *Статья посвящена поэтическому мастерству рассказов писателя Орзикула Эргашева, известного своими произведениями в узбекской художественно-реалистической прозе. В статье наряду с широким анализом рассказов писателя «Ўрик», «Тўй оқшомида» «Оқар дарё» широко анализируются сюжетный конфликт, изображенный в произведении, особенности раскрытия динамики внутренних противоречий в душах литературных героев через композиционные целостности, то есть острота принципов духовного внутреннего драматизма, художественного психологизма, объективность в изображении жизненной правды, соответствие общеидейных эстетических качеств современным и общечеловеческим требованиям.*

Ключевые слова: *Рассказ, проза, жанр, литературный герой, конфликт, художественный психологизм, мастерство.*

Abstract. *The article examines the poetic mastery of stories by the writer Orziqul Ergashev, known for his works in Uzbek artistic-realist prose. In the article, along with a broad analysis of the writer's stories «Ўрик», «Тўй оқшомида» «Оқар дарё» the plot conflict depicted in the work, the features of revealing the dynamics of internal contradictions in the souls of literary characters through compositional integrity, i.e., the sharpness of the principles of spiritual internal drama, artistic psychologism, objectivity in depicting life reality, and the correspondence of general ideological and aesthetic qualities to modern and universal requirements, are extensively analyzed.*

Key words: *Story, prose, genre, literary character, conflict, artistic psychologism, mastery.*

Bugungi o‘zbek badiiy realistik nasridagi taniqli iste’dodlar qatorida Orziqul Ergashevning asarlarida hikoya janriga oid bir qancha poetik mahorat sirlari, ayniqsa, uning ruhiy erkinlik, muhabbat nasridagi yutuqlari yozuvchilar uchun ibrat bo‘larli xususiyatlarga ega. U 1953 yilda Samarqand viloyati Oqdaryo tumani Darxon qishlog‘ida tug‘ilib, Samarqand universitetida oliy ma’lumot olgan va bir necha badiiy nasriy asarlari, «Tanlangan asarlar» to‘plamini nashr ettirib, «Eng ulug‘, eng aziz» (2017), «Vatan uchun yashaylik» (2021) tanlovlari g‘olibi. Do‘stlik ordeni sohibi bo‘lishga munosib qalam sohibidir. Yozuvchi nasr ijodkorining so‘nggi yillari «Oqar daryo» nomli roman, qissa va hikoyalar to‘plamidagi (2023) boshqa asarlari bilan bir qatorda bir qancha hikoyalari har qanday adabiy tanqidiy nuqtai nazardan ham e’tiborga loyiq, ular o‘z g‘oyaviy estetik yaxlit yutuqlari, ayrim poetik mahorat shakllarini qo‘llashdagi ibratli xususiyatlari bilan boshqa zamondosh qalamkashlarga saboq bo‘larlik darajaga ega deb hisoblash mumkin.

Mana, shunday qarashlardan Orziqul Ergashning nomi ko‘rsatilgan nasriy asarlardagi «O‘rik», «To‘y oqshomida», «Oqar daryo» nomli hikoyalarining ba’zi poetik mahorat ko‘rsatkichlari bo‘lgan g‘oyaviy tematik badiiy tasvirlash usullari nuqtai nazaridan munosib tomonlariga to‘xtalsak, albatta, ular bugungi qoraqalpoq yozuvchilari bilan o‘z ijodiy yo‘llarini yangidan boshlayotgan yosh qalam egalari va o‘rta yoshdagi nasr ijodiy yo‘llarini yaratuvchilarga ham foydali va bu fikrlarimiz bugungi milliy adabiyotlarni qiyosiy o‘rganish, shu orqali bir butun badiiy olamdagi o‘xshashliklar orqali butun insoniyat badiiy ta’rifidagi umumiy poetik sifat belgilarining ba’zi sahifalarini ochadi degan fikrga kelamiz.

So‘z yuritilayotgan o‘zbek prozasining iste’dodli vakilining hikoyalari eng avvalo ulardagi tasvirlangan syujetli konflikt, kompozitsion yaxlitliklar orqali adabiy qahramonlarning qalbidagi ichki qarama-qarshiliklar dinamikasini ochib berishdagi o‘ziga xosliklari, ya’ni ruhiy ichki dramatizm, badiiy psixologizm tamoyillarining o‘tkirligi, hayot haqiqatini tasvirlashdagi xolisligi, realistik tasvir individualliklari, umumiy g‘oyaviy estetik sifat belgilarining zamonaviy va umuminsoniy talablarga muvofiqligi orqali ko‘zga tashlanadi. Bu aytilganlar yozuvchi badiiy asarlariga qo‘ygan mavzulardan, o‘sha hikoyalarning nomlaridan ham ko‘rinib turibdi desak xato bo‘lmas.

O.Ergashning «To‘y oqshomida» hikoyasi kitobning besh yarim sahifalik o‘rnini egallashiga qaramay, unda hayot haqiqati hikoyaga mos tarzda «bo‘lib olinib», hayotiy hodisalarning janr imkoniyatlariga mos ravishda qisqa, lo‘nda tasvirlanishi, cho‘zilib ketishga yo‘l qo‘yilmasligi, faqatgina zarur syujet detallarini yozuvchining tanlab aks ettirish imkoniyatlarining estetikasi e’tiborni o‘ziga tortadi. Hikoyada qora so‘z badiiy realistik nasr imkoniyatlari bilan lirizmning va badiiy psixologizmning chuqurligi o‘zgacha tarzda ko‘zga tashlanib, u qandaydir manera-ohang bilan muhabbat kuyini chalib turgandek qulog‘imizda jaranglab turadi.

Aytib o‘tganda hikoya nomlangan to‘plamning sahifalarida bunday so‘zlar, hayot manzaralari bilan boshlanishining o‘zi ham asarning haqiqiy badiiy realistik sifatlarining zo‘r ekanligini tanitib tursa kerak. Masalan: «Uzatilayotgan bo‘lajak elini o‘z manziliga qarab yo‘lga tushdi. Ko‘p o‘tmay uy chiroqlari birin-ketin o‘cha boshladi. Bu qishloq (qishloq) demak tinchlik qo‘yniga cho‘mib, u elatni qorong‘ulik tumani bosib oldi. Xuddi shu paytlari qiz uzatilayotgan qishloqda asta-sekin to‘y taraddudi boshlanib, shovqin-suron hukm sura boshlagan edi... Qorong‘i qoplagan qishloqdan chiqib kelayotgan uzun bo‘yli ikki qishloqni tutashtirgan so‘qmoq yo‘lda bir yigit biroz to‘xtadi. Yigit cho‘ntagidan sigaret olib tutatdi-da ikkilangan holda yana yo‘lga tushdi. U borayotgan yo‘lning oxiriga yaqin baland devor bilan o‘ralgan bir uyda to‘y bo‘lyapti...» [1].

Mana, yozuvchi O.Ergash hikoyani talabga muvofiq idrokli o‘quvchi omma uchun jumboqli badiiy realistik bo‘yoqlar orqali tasvirlar bilan boshlaydi. Birinchidan undagi jumboqlilik sirlari, ya’ni obraz yaratish usullarining sirli ekanligi shundaki, muallif nega to‘y bo‘layotgan ikki tomon qayin yurt bilan ota tomonlarni konkretlashtirib qorong‘i tun orqali tasvirlagan, nima sababdan, ikkinchidan o‘sha qorong‘ilikni qoq yurib o‘ychan tarzda oldinga qarab qadam tashlab kelayotgan uzun bo‘yli yigitni tasvirga oldi? – degan savollar sezgir o‘quvchilar yuragini birdan egallab oladi. Demak, bu sirli tasvirlarda qandaydir andishalar yashirinib yotibdi degan so‘z. Biroq yozuvchi bu tasviriy manzaralarga, ya’ni hayot haqiqatining parcha-detallariga tashqaridan mualliflik ma’lumotnomalar bermaydi. Shu usulning o‘zi yozuvchining badiiy realistik nasriy tasvirlashning poetik shaklining bir siri desak ham bo‘ladi.

Yozuvchi hikoyaning keyingi qismlarida, ya’ni asardagi syujetli kompozitsion tasvirlarning davomida bo‘layotgan joyning e’tiborli manzarali ko‘rinishlarini ixcham tasvirlash orqali, undagi ba’zi tilak- «tost» larni keltiradi, ularni qo‘llab quvvatlagan hurlab uchgan kabutarlar kabi qarsaklarni yozadi. «Ayni shu paytlari boyagi yo‘lga o‘ychan tarzda: borar-bormas, tubsiz o‘y chuqurligida yo‘lga ravona bo‘lgan uzun bo‘yli yigit to‘y dasturxoni atrofiga yaqin keladi. Uni sudragandek qilib kelin-kuyov o‘tirgan stolga yaqin joyga o‘tqazdi, yigit qizishib ayrim to‘y ishtirokchilari, mehmonlar bilan bosh irg‘ab salomlashib, omon-esonlik so‘rashgan bo‘lib, salomlashdi. U to‘y bo‘layotgan hovlining u yoq-bu yog‘ini ko‘zdan kechira boshlab, kelin kuyovlar o‘tirgan stol ortidagi devorga qistirilgan qo‘sh yurakning tantanali tarzda o‘ralganiga, uning ustida go‘yo uchib yurgan qo‘sh kaptarlarga ko‘zi tushdi. Uning xayolida o‘sha kaptarlar uchun yurgandek... uning bittasi yolg‘iz uchib ketyaptimi, qanday-qanday...» [1,519].

Demak, nega qo‘sh kabutarlar biriga qarab uchib, intiqib turganda yolg‘iz kabutar o‘z juftidan ajralib uchib ketdi...? Demak bu tasvirlarda harakatchan, jonli detallar bor shekilli emasmi?! Yana to‘y tilaklari boshlandi. To‘yga kelgan o‘sha bir uzun bo‘yli yigitning boshlari guvillay boshladi, u bo‘ynidagi galstugini biroz oqizib qo‘ydi. Xayolida qanday xayollar bor ekan?... Bu kitob o‘quvchilarga katta, chuqur o‘y soladigan tasvirlar emasmi?! Albatta, shunday... Yozuvchining badiiy realistik prozasidagi badiiy psixologik tasvirlarning siri ham shu yerda boshlanadi degan fikr xayolimizni, diqqatimizni zabt etadi. U yozuvchi tomonidan o‘sha to‘y dasturxonlari atrofida yangrab, go‘yo to‘y tilaklari bo‘lib turibdi. Obyektiv sharoitning ramzi kabi bunday lirik qatorlar qo‘shiqchi ijro etayotgan kuylarga qo‘shilib, ayniqsa, boyagi uzun bo‘yli yigit quloqlarida o‘zgacha kuy chalinayotgandek.

Bu kuy qanday kuy edi? Bizningcha bu yigit qulog‘ida yangrab, yangrab turgan muhabbat ayriligining kuyi degan o‘yga kelamiz. Chunki asarning barcha tasviriy arsenallari, ayniqsa, undagi hikoyaning boshida tasvirlangan «uzun bo‘yli» sigaretasini tutatib ikkilanib to‘y bo‘layotgan yo‘lga tushgan yigitning har bir harakat harakati desak ham xato bo‘lar, ammo uning «harakat harakatlari» («jyesti») ko‘pchilik kitobxonlarning asarning so‘nggi syujetli kompozitsion bosqichlarini o‘qish jarayonida uning ichki ruhiy dardlarini, aniqrog‘i to‘y liboslari kiygan yangi tushgan kelinchakka avvalgi sevgi iztirobining ohanglarini chalib, ayniqsa o‘sha yerda aytilayotgan:

Kecha kelgumdur deban, ul sarvu xulux gulru kelmadi,
Ko’zlarimga necha tong otkuncha uyqu kelmadi…

To‘yxona jim-jit bo‘lib qoldi. Yo‘q, to‘yxona butunlay tinchlanmagan... yo‘q to‘yxona butunlay tinchlanmagan, «Sog‘ bo‘ling, Sog‘ bo‘ling!» degan so‘zlar eshitilib, kulgi yangrar edi. Biroq qo‘shiqchining nazarida bu yer to‘yxona emas, balki o‘sha qishloq tashqarisidagi kenglikda ayriliq qo‘shig‘i, yigit kutgan qiz qiyofasi, uchib borayotgan kaptarning yolg‘izligi sezilib turar edi... Qiz nozik barmoqlari bilan uning qop-qora sochlarini taraydi... uning ko‘zlariga mehr bilan tikiladi, allanimalarni shivirlagan bo‘ladi... [1,522].

Mana, hikoyadagi bu satrlarni o‘qib haqiqatda ham biz uzun bo‘yli qora sochli yigitning to‘yga kelgan sevgi dardlarining guvohi bo‘lamiz, lekin ular yozuvchi tomonidan ochiq aytiladi, va ularni badiiy so‘z ustasi eng avvalo adabiy qahramonning harakatlari orqali ochib beradi.

Bu yerda aniqroq qilib shu narsaning ko‘rsatgani uchun yozuvchi O.Ergash boshqa bir asarlar singari adabiy qahramonlar xarakterini, uning ichki dunyosining sirlarini yolg‘on ta’riflar yoki quruq mualliflik ma’lumotnoma berish bilan emas, yoki bo‘lmasa ayrim dialog bilan ichki monologlarni

unumli ishlatish orqali emas, balki hayot haqiqatining oddiy real obyektiv ko‘rinishlariga katta ma’no yuklab, ularni detallashtirib tasvirlash orqali qahramonlar obrazlarini ochishga erishgan. Bular tufayli biz har bir asar yoki hikoyalarida yozuvchilarning o‘z poetik mahoratiga, ilgari surgan ideal tematik estetik maqsadlariga ko‘ra o‘ziga xos individual badiiy tasvirlash usullarini qo‘llaydilar degan fikrlarni ilgari surishga to‘g‘ri keladi.

Shunday ekan qaysi bir yozuvchi yoki shoir ham o‘z asarlarida qanday tasvirlash shakllari, usullari va badiiy vositalarini ilgari surib ishga soladi – bu o‘zlikning, yozuvchining o‘ziga xos uslubiy qochirimlarining ramzi bo‘lib, ular shu asarning idealiga, oldinga qo‘ygan maqsad va vazifalariga bog‘liq ishga tushib, ular shu asarning asosiy motiviga, o‘zagiga aylanadi. Bu fikrni so‘z etilayotgan O.Ergashning «To‘y oqshomida» hikoyasidagi keltirilgan satrlarning asar oxiriga tomon bir marta takrorlanib, ular ayrimlarida kattalashtirilgan, kengaytirilgan holda olinsa, ba’zi bir o‘rinlarda, xususan so‘nggi bor qisqa ikki satrda takrorlanadi. Shunday qilib u uzun bo‘yli, qora sochli yigitning ichki ko‘ngil saroyi (balki yangi tushgan kelinchakdan ham...) «ochib beruvchi kalit» hisoblanadi.

Qarang:
Sumbula-yo, sumbula, o’rab olay gul bilan…
Mani ko’nglim san bilan, san ketarsan kim bilan?
Qadamingda gullar ochilsin…

Ammo hikoyaning oxirida yana ham qo‘shiqchi tomonidan yangratib aytilgan bo‘lib, yana bir marta takrorlanadi, shunday qilib, bizningcha bu lirik qatorlardagi poetik fikr-mulohaza yigitning ichki dunyosining oynasi sifatida ko‘p vaqtlargacha to‘y kungi qorong‘ilikdagi yangrab turgan yanglig‘ bo‘lib eshitila beradi. Demak yozuvchi poetik muvaffaqiyatga erishgan, buning ushbu aytilgan poetik sifat belgilari bilan birga she’rning asosiy «To‘y oqshomidagi» asosiy shior – muhabbat ayriligi hisoblanadi. Yana bu poetik fikrlar orqali kelib chiqadigan falsafiy fikr – bu olam kimga to‘y, kimga dard olib keladi degan yakuniy umuminsoniy fikr tug‘iladi.

Shu kabi badiiy nasriy bayon lirika orqali jon bitirib tasvirlash, buni o‘sha asarning ichki syujetli kompozitsion oqimiga to‘g‘ri sintezlab kirita bilish O.Ergashning «Oqar daryo» nomli hikoyasida sezilib turadi. Hikoyadagi quyidagi lirik satrlarga e’tibor bersak:

Osmanda uchgan kaptar,
Qanoting qilay daptar.
Darding menga toji sar,
Abbasjonga salam etkiz.

Olma atdim boqqa tushti,
Esim-hushim boshdan uchti.
Abbasjonim yodga tushdi,
Abbasjonga salam etkiz! [1,529].

Bu she’r satrlarini hikoyaning adabiy qahramoni asosiy voqea-syujetni bayon etuvchi adabiy qahramonning yangasining har doim takrorlab aytib beradigan she’r satrlari ekan. Bu qo‘shiqning sirlarini uning do‘stlari bilan qaynona-kelinlari so‘ragan sayin u faqat jilmayibgina cheklanadigan bo‘lgan. Lekin ular yengani qistab qo‘ymaganidan keyin, yanga o‘sha qatorlarning sirini aytishga majbur bo‘lgan. Uning mazmunida kelinchak, hali yosh qizaloq vaqtida otasidan yetim qolib, uning onasi boqib kela olmaganligini bilib, navcha qizni bolalar uyiga topshirgan. Bolalar uyi to‘satdan boshqa joyga ko‘chirilgan paytda o‘sha qiz kuzatuvchilardan qochib chiqib ko‘chada kezib yurganda bir kampir uni o‘z maslahatlariga ko‘ndirib, uyiga olib kelib o‘z farzandlari bilan qo‘shib boqadi. Qiz bo‘y yetgan holiga kelganda u kanalga suvga borgan sayin oq ot mingan bir yigitni uchratib qolib, hali novcha qiz o‘sha yigitni ko‘rish uchungina ariqdan suv olish bahonasi bilan kanalga qarab yugurib ketar ekan. So‘ngida Abbosjon otli oq ot mingan yigit qiz bilan uchrashadi. Vaqtning o‘tishi bilan Abbosjon uning uyiga, asrandi qiz ekanini bilmay sovchi yuborsa, asrab olgan kampir sovchilarni bir necha marta uyidan quvib chiqargan. Kampirning o‘yi qizning otasi boshqa bo‘lgani sababli uni katta o‘g‘li Eshmirzoga kelin qilib nikohdan o‘tkazmoqchi ekan. Bunga eng avval qiz so‘ngra yigit ham qarshi bo‘lib, voyaga yetgan yig‘lab silab yurganda oxirida u; «mayli, meni kimga

bersangiz ham roziman, boshqa ilojim yo‘q», – deb rozilik bildirgan. Shunday qilib hikoyaning asosiy syujetini so‘zlab beruvchi adabiy qahramon: «Hasan akamga turmushga chiqdim, lekin u bilan yaxshi umr ko‘raman deb sira-da o‘ylamagandim. Sababi mening yuragimda faqat Abbosjon bor edi» [1,533] deydi tinglovchilarga oq ko‘ngillarini ochib so‘zlab o‘tirib. Yana uning: «Lekin baribir meni tug‘gan onamga ichim, yuragim isimaydi. Qanday shafqatsiz yurak bilan meni bolalar uyiga tashlab ketgan ekan deyman ichimdan o‘z-o‘zimga qarab. Lekin bunday qilmaganda men Abbosjonni uchrata olmas edim. Dunyoda sevgan yigitimning borligini bilmay ko‘z yumar edim-ku deyman. Xullas shunday tentak, qaysar, o‘jar ayolman... singillarim» [1,533] deb o‘z hikoyasini tugatadi kelinchak.

Yana u bunday degan: «Endi uni yodga olishga uyalaman, qarib boryapman. Endi bunday oppoq sochlar bilan uni eslash uyat-ku!».

Degan bilan yana bir adabiy qahramonning tilidan bayon etgan muallif so‘zlari bunday beriladi: «Axiyri endi Abbosjoningiz ham qarib qoldi – deb hazillashgim keldi-da, lekin birdan tilimni tiydim. Miyamga kelgan o‘ydan cho‘chib ketdim. Chunki uning uchun Abbosjon hamisha navqiron yigit! Uning yuragida o‘sha oq tulpor mingan yigit yashayapti...» [1,534].

Hikoyada bundan keyin ham asarning yakunlovchi qismi sifatida asardagi bosh g‘oya - bu ayriliq qo‘shig‘i, muhabbat dardi, har qanday insonlarning ham hayotida tez-tez uchrab qolishi mumkin bo‘lgan ruhiy tilsimli sirlari ekanligi ma’lum bo‘lib, quyidagi satrlar O.Ergashning hikoyaning asosiy falsafiy tuguni ekani aniq tasdiqlanib, u butun badiiy asarning emotsionalligi va o‘ychanligini tasdiqlab turibdi.

Kutilmaganda Hafiza yangam o‘zgacha bir ovozda yangratib qo‘shiq ayta boshladi:

Seni unda, meni bunda yaratdi,
Ortamizda oqar daryo yaratdi,
Oqar daryo ekan oqdiyu ketdi,
Bevafo er ekan, yoqdiyu ketdi. [1,534]

Qoraqalpoq prozasidagi shunday shakl yuz bergan ayrim hikoyalardagi liro-epik tasvirlash bilan lirik-psixologik janrli stilistik sintez shakllarining ko‘rinishlarini uchratish mumkin. Albatta, bularning barchasi umuman badiiy so‘z san’atidagi janrlarning o‘zaro sintezi va differensiyasi sifatida ham ko‘zga tashlanib, davrlar o‘zgarishi bilan turli shakllarga aylanib borishi qonuniy hodisa.

O.Ergashning yana bir «O‘rik» deb atalgan hikoyasi ham o‘zining shu janr talablariga muvofiq tarzdagi ixcham, qisqaligiga qo‘shilib, asardagi «O‘rik» ya’ni o‘simlik dunyosining mazali ta’mi, ko‘zga issiq, pishgan vaqtlardagi ko‘rinishlari bilan insoniyat psixologiyasidagi ayol-qizlardagi doimo uchrab turadigan psixofiziologik hodisalarning siri, unga qo‘shimcha insoniyat ruhiyatidagi obal va savob, ya’ni boshqa bir kishining narsasiga ko‘z tashlab nafsning quliga aylanmay unga hasad qilmaslik, butun insoniylik, «imon» nomli yuksak ruhiy fazilatlarni saqlab bilib qadrlash kabi biroz qo‘shimcha psixologik ichki tuyg‘ularni ochib tasvirlaganini ko‘ramiz.

Bu asar syujetining qisqacha mazmunida avtobusda ketayotgan yosh kelinchakni birdan shu transportdagi yana bir insonning chelak to‘la o‘rik ko‘tarib kelayotganini, unga yangi farzand ko‘tarish uchun tayyorlanib yurgan homilador yosh kelinchakning ko‘zi tushib, uning hech bo‘lmasa bittasini olib og‘ziga solish niyatining asta-sekin qo‘zg‘alib avj olishi, shunday qilib uning avtobusda holdan toyib yiqilay yozlash psixologik jarayoni, biroq kelinchakning omon yerga tushib, yana o‘z qo‘shnisining hovlisida o‘sib turgan yangi-gina qizarib pisha boshlagan ayrim pishganlari esa uzilib tushib oyoq ostida yoyilib yotganlarining ustidan chiqadi. Kelinchak yerdagi yoyilib yotgan o‘riklarni ko‘zi ilmasdan, o‘sib turgan o‘rik shoxlaridagi mevalarga qo‘li yetmasa ham bir-ikki sakrab, ularni uzib olib yegisi keladi. Balki o‘sha sakrashdagi shoxlarning harakat harakatlaridan yerdagi sochilgan mevalarni kelinchak yig‘ib terib olib, idishga solib, uyiga olib borib yuvib tozalab o‘z qaynonasiga birga tam tatib ko‘rishni taklif etadi.

«Ena, men sizga o‘rik mevalarini olib keldim. Hozir ularni yuvib tozalab kelay, birga yeb olaylik, muzlagan holida, – deydi Dilfuza ismli kelini onasini hurmat qilgan bo‘lib shoshilinch tarzda.

– Avval ozgina nafasingizni olib, o‘tirib oling, kelin!

– Rahmat ona charchaganim yo‘q.

Oradan ko‘p vaqt o‘tmay – kelin enasining oldiga tovoq to‘la o‘riklarni qo‘ya berib, bittasini darrov qo‘liga olib, unga uzatdi.

- Juda yaxshi-ku enajon, – dedi.

– Baraka topgur quda-andalarim bog‘larini juda bezatib qo‘ygan ekan-da! Qo‘llari dard ko‘rmasin.

– Enejon, bizning uydagi bog‘imizda hammasi ham bor-ku, lekin bunday o‘rik mevalari yo‘q-da, – deb kelinchak bir o‘rikni qo‘liga oldi.

– Uyingizda bu o‘riklar bo‘lmasa bularni qayerdan olding, kelin? – dedi ona.

– Ha, qo‘shnimizning uyiga... mana bu jon qo‘shnimiz Ibodat opaning... Uyga yaqinlashsam, ularning bog‘ida o‘riklar sochilib yotibdi... Kampir shoshilmay o‘rikni qo‘liga ushlamagan holda:

– Ibodatxon opamiz o‘riklarni terib olayotganda seni ko‘rdimi?

Kelinchak jilmaygan bo‘ldi-yu, yerga qaradi...

– Onamiz bo‘lganda uyalib so‘ramas ham edim. Hech kim bo‘lmagandan keyin...» [1,547].

Yozuvchi hikoyada shunday qilib asarning asosiy konfliktli tugunini yuzaga keltirgan.

«Yo‘lda avtobusda xuddi shunday o‘riklarni ko‘rib, unga juda ishtaham ochilib ketdi. Lekin hech bo‘lmasa bittasini so‘rab tatib ko‘rishga uyaldim...

Keyin bu o‘riklarni qo‘shni Ibodat opaning bog‘ida sochilib yotganini ko‘rib, hech kim yo‘qligidan terib oldim. – dedi.

– Bir og‘iz so‘rab olish kerak edi – da, qizim...!

– Aytdim-ku, enajon, pastda sochilib yotganlarini terib oldim...

– Dilfuza qizim, hozir chiqing-da, Ibodat opani topib, roziligini oling, – dedi. Bu kelin uchun kutilmagan gaplar edi.

– Qizim qorningizdagi bolangizning, farzandingizning o‘g‘ri bo‘lmasligini xohlaysizmi?

– Voy, onajon! – deb Dilfuza cho‘chib o‘rnidan turdi.

– Boshqa bir kishining narsasini so‘ramay olish gunoh. So‘ramay olgan narsa maxruh. Shu sababli Ibodat opangizning roziligini oling!» [1,548].

Demak bu hikoyaning asosiy g‘oyaviy estetik ko‘rinishi, asosi aytmoqchi bo‘lgan fikrlarining tuguni bo‘lib, yozuvchi O.Ergashning chuqur sezgirlik bilan turmush haqiqatidagi oddiy bo‘lib ko‘ringan voqeiy syujet detallariga («Erikka») bog‘lab, uni insoniyat, ayol-qizlar olamining farzand ko‘tarish paytlaridagi ma’lum bir taomga tuzga o‘rik mevasi mi, baliqqa mi, yoki achchiq turdagi oziq-ovqatlarning biriga mi chambarchas bog‘liq holdagi psixo-biologik jarayonlarga chambarchas bog‘lab, insoniyat olamidagi halollik, nafsni tiya bilish, boshqa birovlarning narsalarini so‘ramay olmaslik, qo‘l tekkizmaslik kabi irim – yig‘im harakat xususiyatlari bilan chuqur yoritish - bu so‘zsiz psixolog yozuvchining sezgirligi, poetik mahorati deb hisoblashga to‘liq arziydi. Ammo hikoyadagi syujetni o‘rinsiz cho‘zib bermay, mualliflik ta’sirsiz ma’lumotnomalarni keltirmay ularni adabiy qahramonlarning aytgan gap-so‘zlari, dialoglar bilan berishi, adabiy qahramonlarning harakat harakatlarining shtrixlarini ham qisqartirib, ixchamlashtirib tasvirlashlar aytilgan badiiy poetik shakllar - konkret badiiy asar komponentlarining o‘zaro bog‘lanishlarining organik birligiga, sinteziga aylantirib ishlatish, bularning barchasi yozuvchi mahoratining guvohi bo‘lib hisoblanadi.

Ushbu fikrlarning to‘g‘riligini, haqiqatligini biz so‘z etib o‘tgan yozuvchi O.Ergashning «O‘rik» hikoyasidagi syujetli konfliktlilik, kompozitsion yaxlitlik, yozuvchi qo‘llagan har xil poetik mahorat shakllarining ko‘rinishlari to‘liq tasdiqlaydi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Orziqul Ergash. Oqar daryo. – Toshkent: «Akademnashr», 2023.
2. Dneprov V. Dialog v xudojestvennom sisteme romana. – Moskva: «Xudojestvennaya literatura», 1980.

UO’K 821.512.133.09

O‘ZBEK VA QORAQALPOQ ROMANLARIDA OBRAZ YARATISH MASALALARI (2013-2023-yillar)

X.Utemuratova, ilmiy xodim, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus
Sh.Sayimbetov, ilmiy xodim, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus

Annotatsiya. *Maqola adabiyotshunoslikning dolzarb muammolaridan biriga bag‘ishlangan. Maqolada o‘zbek va qoraqalpoq badiiy romanlari tahlil qilingan. Obraz yaratish muammosi ko‘rib chiqiladi. Maqolada xulosalar qilinadi.*

Kalit so’zlar: *Janr xususiyatlari, kompozitsiya, simvol, badiiy detal, obraz va xarakter, psixologizm.*

Аннотация. *Статья посвящена одной из актуальных проблем литературоведения. В статье анализируются узбекские и каракалпакские художественные романы. Рассматривается проблема создания образов. В статье делаются выводы.*

Ключевые слова: *Жанровые особенности, композиция, символ, художественная деталь, образ и характер, психологизм.*

Abstract. *The article is dedicated to one of the pressing issues in literary studies. The article analyzes Uzbek and Karakalpak fiction novels. The problem of creating images is considered. The article draws conclusions.*

Key words: *Genre features, composition, symbol, artistic detail, image and character, psychologism.*

Yangi O‘zbekistonda shaxsning jamiyatdagi o‘rni, mahalla va oiladagi masalalar, insonlarning halol, bunyodkor mehnat qilishi haqida romanlarda so‘z yuritiladi.

2013-2023 yillarda o‘zbek va qoraqalpoq romanlarining rivojlanish yo‘nalishlari, tendensiyalari va qonuniyatlarini o‘rganib, tadqiq qilib ko‘rilsa, janr jihatidan oldinga siljishlar, o‘ziga xosliklar ma’lum bo‘ladi. Ma’lumki, jahon nasrida shakllangan an’analarni badiiy so‘z ustalari ijodiy rivojlantirgan. Jahon adabiyotida o‘quvchilar e’tiboriga sazovor bo‘lgan badiiy asarlar argentinalik yozuvchi Xulio Kortasarning «Yutuqlar», Lotin Amerikasi yozuvchilaridan Migel Anxel Asturiasning «Moy odamlari», ingliz yozuvchisi Gordon Parkerning «Kuzgi manyovrlar», italiyalik Leonardo Shassisning «Palermo jallodlari», Gabriel Garsia Markesning «Yuz yilga cho‘zilgan yolg‘izlik», «Patriarx kuzi», yaponiyalik Ariyosi Savakoning «Kinokava daryosi», Oe Kendzaburoning «Mening yuragimga yetgan suvlar», Kita Morioning «Nire xonadoni» romanlari janr, uslub, an’ana va novatorlik, obrazlar yaratilishi, syujetlar rivoji, kompozitsiya qurilishi, ramz, detallarning yangicha, o‘zgacha qo‘llanilishi, satira, ironiya, grotesk, parodiya va fantastik tasvirlari bilan e’tiborni tortadi, modernizm, postmodernizm oqimlarining ta’siri seziladi. Mustaqillik davrida o‘zbek adabiyotida Murod Muhammad Do‘stning «Lolazor», N.Eshonqulovning «Maymun yetaklagan odam», O‘.Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar», T.Murodning «Otamdan qolgan dalalar», Omon Muxtorning «Ming bir qiyofa», «Ko‘zgu oldidagi odam», «Tepalikdagi xaroba», Muzaffar Mirzoning «Sham va shamshir» («Navoiy va Baqara»), Muhammad Alining «Sarbadorlar», Sh.Usmonovaning «Nodirabegim» va boshqalar. Romanning janr manbalaridan biri sifatida folklor meroslarining, miflar, notiqlik so‘zlari, olqish-fotihalar, hazil so‘zlar va ertaklarning o‘rni alohida. Yozuvchi K.Karimovning «Og‘a biy», «Buyuk dasht bo‘rilari» va «Oqqopchiq» romanlarini tadqiq qilib ko‘rganda, folklorshunos va adabiyotshunos olimlarning diqqatini tortadigan hodisalar ma’lum bo‘ladi [8.22.10.78:11.12]. K.Karimovning «Buyuk dasht bo‘rilari» romanining badiiy qurilishida ertaklar bevosita asarning matniga kiritiladi [2.280]. «Alpomish» haqida ertakning badiiy matni Budinli jirovning aytishida beriladi. Bu ertakda Alpomish botir bosh qahramon sifatida harakat qiladi va o‘z sevgan qiziga erishish uchun unga yordamchi sifatida Oqboz ot obrazi yaratiladi. Bu ertak mifologik xususiyatga ega bo‘lib, unda ot obraziga alohida e’tibor qaratiladi. Oqboz ot Erka Qaroqchining qayerda yashashidan xabardor bo‘ladi va Alpomishga yordam beradi. Dostonlardagi ot

obrazi singari qilib yaratilgani ma'lum bo‘ladi. Bosh qahramon Alpomishning yordamchisi sifatida rivojlantiriladi. Insonning ot bilan do‘stligi badiiy aks ettirilgan bu ertak roman matniga singdiriladi, o‘quvchilarga estetik-emotsional ta'sir etadi. Bosh qahramonlar Kultegin va To‘nyuquq obrazlarini ochib berishda ertakning o‘rni yuqori. Kulteginning tarbiyachisi, jirov Budinli obrazi ham o‘ziga xos tarzda rivojlantiriladi. U so‘zga chechan, meroslarni chuqur biladigan inson sifatida ko‘rsatiladi [2;280]. Muzaffar Mirzoning «Sham va shamshir» (Navoiy va Boyqaro) trilogiyasi 2019-yilda nashrdan chiqdi. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi, filologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi Aziz Qayumov ushbu tarixiy mavzuda yaratilgan trilogiyaga so‘zboshi yozdi. Badiiy asarda Alisher Navoiyning Samarqandda yashagan yillari tasvirlanadi. Navoiyning tarjimayi holi, buyuk shoir zamondoshlarining hayoti va turmushi tarixiy hujjatlar asosida aks ettiriladi. Ushbu badiiy asarda shoirning yoshlik yillari haqida so‘z yuritiladi. Alisher Navoiy yosh bo‘lishiga qaramay, taqdir zarbalariga, qiyinchiliklariga bardosh beradi. Muzaffar Mirzo xarakterlarni mahorat bilan tasvirlaydi. Ilm va ma'rifatga intilgan yosh Alisherning ustozlari ham qahramonlar sifatida ishtirok etadi. Unga ota o‘rnida ota bo‘lgan Said Hasan Ardasherga she'r bilan bitilgan maktub tarixiy asarning asosiy g‘oyasi bo‘lib xizmat qilgan. Oybekning «Navoiy» romanida yaratilgan Alisher Navoiy obrazini bu Muzaffar Mirzo yaratgan obraz to‘ldiradi. Ikki yozuvchi ham buyuk shoirning badiiy obrazini yaratadi. Bu tarixiy mavzuda yaratilgan roman diqqat bilan o‘rganilgan tarixiy voqealar asosida yozilganligi alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Romanning birinchi kitobi «Zanjirband arslon» («Zanjirband sher») deb nomlanadi [5;381]. Alisher Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» asaridan parcha keltiriladi. Romanning janr xususiyati masalasiga ham e'tibor qaratish talab etiladi. Romanlarning yaratilish bosqichiga ham e'tibor qaratish kerak bo‘ladi. Qanday holatda katta hajmli hosilalar yoziladi, kimlar tomonidan, ularda ko‘tarilgan masalalarning bugungi jamiyat uchun ahamiyati qanday degan savollarga ham javob qaytarish kerakligi ma'lum. Romanga tayyorgarlik bosqichi juda ko‘p vaqt talab qiladigan mas'uliyatli ish hisoblanadi. Bunga ko‘proq yoshi katta yozuvchilargina jur'at etishi mumkin. Roman yozish ijodkorlardan katta mas'uliyat, izlanishlar, vaqt talab qilishi shubhasiz. Qalam egasining ijodiy niyati ham muhim bo‘ladi. Bu roman bilan hozirgi o‘quvchilarga nima demoqchi, qanday muammolar ko‘tarilmoqchi, obrazlarning o‘ziga xosligi nimada, syujetda qanday yangiliklar bor, kompozitsiyada qanday o‘zgarishlar yuz berdi? Bunga javoblar izlash kerak bo‘ladi. Roman yozish juda mashaqqatli ish hisoblanadi. Bunga ko‘pchilik qalamkashlar hikoyalar va qissalarni yaratib bo‘lib qo‘l uradi. Shoirlik bilan shug‘ullanganlar ham tajriba to‘plab, ko‘proq qirq, ellik, oltmish, yetmish yoshlarida romanlarini yoza boshlaydi. Tarixiy romanlarni yaratish bundan ham qiyin, o‘sha yillar haqiqatini o‘rganish, faktlarga ijodiy yondashish, obrazlarni tanlash, yaratish, syujetni rivojlantirish, konfliktlarni qurish, kompozitsion intilishlar, xullas, juda ko‘p vaqt talab etiladi. Ayrim qalam egalarining romanlarining muvaffaqiyatsizligi shunday tayyorgarlik ishlarining kamligi bilan tushuntiriladi. Hozirgi romanlarda ixchamlashish, qisqalikka intilish seziladi. Badiiy so‘z zargari K.Karimovning «Oqqopchiq» nomli asari ertaklar kabi qiziqarli o‘qiladi. Bu yozuvchining uslubi bilan bog‘liq hodisa hisoblanadi. Badiiy so‘z ustasi romanida obrazlarni ochib berishda, syujet qurishda, konfliktni rivojlantirishda va kompozitsion qurilishda ertaklardan foydalanadi. Fotiha janrining namunasi ham qo‘llanilganligi ma'lum. Nazipa to‘lg‘ov-termalardan misollar keltiradi, Guljamal uzatilish oldidan yig‘i qo‘shig‘idan ijro etadi. Asqar uylanganda, uning kelinchagi Oyzodaga bet ochar aytiladi. Badiiy xayoldan yaratilgan obraz Erkinboyning tilidan bosh qahramon Asqar boyga ertak aytib beriladi. Bu ertakning tarbiyaviy ahamiyati kuchli bo‘lib, u qahramonlar hayotida o‘z o‘rniga ega sanaladi, mehnatsevarlik, ziyraklik, mehmondo‘stlik bosh fazilatlar sifatida ahamiyatlidir. Roman syujetida Asqarning bir ko‘za to‘la oltin topib olishi, Bahovaddin darveshning unga bergan yordami, Asqarning oq qopchiq atalgan ocharchilik yillari xalqqa Rossiya taraflardan un olib kelib yordam berishi kabi voqealar aks etadi. Asqar obrazining shakllanishida bir ko‘za oltin katta ahamiyatga ega qilib tasvirlanadi. Bu detal obrazlarni ochib berishda ishlatiladi. Demak, qoraqalpoq xalq ertaklari romanlarning shakllanishi va rivojlanishida ta'sir etibgina qolmay, obrazlar yaratilishida, syujetlar rivojlanishida, kompozitsion qurilishda ham muhim sanaladi. Ayniqsa, obrazlarning psixologik jihatdan ochib berilishida ahamiyati beqiyos. Tarixiy romanlarda badiiy detallar, poliloglar, dialoglar, monologlar, epigraflardan san'atkorona foydalanilganligi ma'lum

bo‘ladi. O‘zbek yozuvchisi Narto‘xta Qilichning «Tuhmat» romani «Amudaryo» jurnalida qoraqalpoqchada chop etildi. Bosh qahramon Mirg‘olib obrazi yaratiladi [6;99-114]. A.Sultonovning «Tuhmat» nomli kinoromani bilan qalamkash J.Serjanovning ham shu nomdagi qissasi chop etilgan edi. Tarixiy shaxs A.Dosnazarov bosh qahramon etib tanlangan asarini qayta ishlab, hujjatli manbalar bilan to‘ldirib, «Elim degan er edi» nomida badiiy so‘z ustasi nashrdan chiqardi. N.Qilichning romanida insoniylikka yot qiliqlar so‘z etiladi, Halima opaning asossiz gap otishlari, og‘zi bo‘shligi, chorbozorchiligi, Qo‘qonboyning farzand dog‘ida kuyishlari, uning yosh qizga abort qildirmaslik uchun urinishlari, usta Mirg‘olibning Shokir polvon va general Abbosxon og‘alar yordamida o‘g‘li Mirkomilni ham qamoqdan qutqarishi, yosh qizni zo‘rlading degan tuhmat bilan aytilgan asossiz gaplarning zarari, har bir odamning yoshiga loyiq hurmat-izzat ko‘rsatilishi, Mirg‘olibning psixologik kechinmalari aks ettiriladi. Unga Abbosxon bilan Shokir polvon yordam qo‘llarini cho‘zadi. Mehmondo‘stlik xalqlarimizga xos yuksak fazilat sifatida namoyon bo‘ladi. Mayor obrazi bor qiyofasi bilan tasvirlanadi. U o‘zgalarni mensimaydigan takabbur, xizmat mavqeidan foydalanib, o‘zidan yuqoridagilarning aytganlariga so‘zsiz bosh egadigan laganbardor, fikri yo‘q, qandaydir yo‘llar bilan mas’uliyatli o‘rinni egallagan odam sifatida ko‘rinadi. A.Sultanov ham Allayor uchun tuhmat bilan yozilgan arizalarning, uni asossiz ayblashlarning, uni aybsiz qamoqqa olishlarining oqibatlari, Allayorning tug‘ilgan yeridan ayrilib, uning oilasining buzilishi, qizlarining o‘limi, tuhmat bilan er yigitning halok bo‘lishi, otilishi kabi voqealarni syujetga kiritadi. Qonun xodimlarining bezorilik, zo‘ravonlik-zombilik harakatlari ochiq tasvirlanadi [7;158]. O‘sha davrdagi qatag‘on siyosati insonlar taqdirida qonli izlar qoldirdi. A.Qodiriy, A.Fitrat, Cho‘lpon, Behbudiy, Usmon Nosir, A.Do‘snazarov, Q.Avezov, S.Majitov, I.Fozilov, I.Bekimbetov kabi el farzandlari ta’qiblarga duchor bo‘ldi. A.Dosnazarov tuhmat, sotqinlik, hasadgo‘ylik qurboni bo‘ldi. Buni badiiy so‘z ustalari o‘z asarlarida aks ettiradi. Romanlarda shaxsning qadr-qimmati masalasi bosh o‘ringa qo‘yiladi. To‘maris, Chiroq Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlarning qahramonlik ko‘rsatgan obrazlari. O‘zbek yozuvchisi Mirkarim Osimning «To‘maris» nomli qissasi ham qoraqalpoq o‘quvchilariga keng ma’lum [9;208]. To‘marisning jasorati qissada aniq tasvirlanadi. Chiroq bilan To‘maris obrazlarining eng asosiy xususiyati - ularning el-yurt uchun xizmat qilishi hisoblanadi. Mirkarim Osim obrazlarda shu xususiyatni ko‘rsata olgan. O‘zbek yozuvchisining qissasida yaratilgan obrazlardan ilhomlanib, qoraqalpoq yozuvchilari ham ular haqida romanlar, qissalar yarata boshladi. S.Bahodirovaning «To‘maris va Kir» nomli qissasi, H.O‘temuratovaning «To‘maris» romani, A.Abdiyevning «Qadimgi qoraqalpoqlar» nomli dilogiyasi shular jumlasidandir. Bu asar «Amudaryo» jurnalining 2023-yilgi sonlarida bosildi, keyin alohida kitob sifatida o‘quvchilarga taqdim etildi [1;258]. Albatta, romanda To‘mar obrazi o‘zgacha yaratildi. Oy Alpin Qog‘on, Qoratosh, Qorako‘z, Pirjon, Saparqog‘on obrazlari tarixiy manbalar asosida yaratildi. Shoir B.Genjemuratovning poemalari, she’rlari asosida personajlarning nomlarini tanlaydi. Epigraflar ham badiiy so‘z ustasining maqsadiga mos qo‘llanishga ega bo‘ladi. Xulosa qilib aytganda, romanlarda obrazlar yaratilishi masalalari hali o‘rganilishi kerak bo‘ladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ábdiev A. Áyyemgi qaraqalpaqlar. - Tashkent: Elnurprint, 2025. - 358 bet.
2. Karimov K. Ullı dasht bórileri. - Nókis: Bilim, 2014.-280 bet.
3. Karimov K. Aǵa biy. - Nókis: Bilim, 2017. - 356 bet.
4. Qodirov P. Yulduzli tunlar. - Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989.-358 bet.
5. Muzaffar Mirzo. Sham va shamshir. - Toshkent: Znak, 2019. - 381 bet.
6. Qılısh N. Dóhmet. - Ámiwdárya, 2022, 1- san, 99-114-betler.
7. Sultanov A. Elim degen er edi. - Nókis: Bilim, 2023. – 158 bet.
8. Umr va ijod hikmati. - Tashkent, 2021. - 22-bet.
9.Osim M.Shiroq. - Toshkent: Yozuvchi, 1995. – 208 bet.
10. Kosıcin A.A. Teoriya literaturı: osnovnıe ponyatiya i terminı. - Saratov: 2012.
11. Yoqubov I. Badiiy – estetik So’z sehri. - Toshkent: TVDGTU, 2011. - 282-bet.
12.Yo’ldashev Q. Yoniq so’z. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. - B.458.

UO'K 175.1

TO'Y LEKSIKASINING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

L.Uzakova, katta o'qituvchi, PhD, Oziq-ovqat texnologiyasi va muhandisligi xalqaro instituti, Qarshi

Annotatsiya*. Mazkur maqolada to'y marosimi bilan bog'liq leksik birliklarning morfologik xususiyatlari hamda ularning lingvomadaniy tabiati tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida to'y leksikasining leksik-semantik va morfologik jihatdan shakllanish qonuniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, turli tizimli tillardagi morfologik modellarning nafaqat grammatik strukturani, balki ijtimoiy iyerarxiya, madaniy qadriyatlar va marosimlarda aks etuvchi milliy dunyoqarashni ham ifodalash xususiyati alohida asoslab berilgan.*

Kalit so'zlari: *to'y, morfologik tahlil, leksik birliklar, til, milliy, madaniyat*

Аннотация. *В данной статье исследуются морфологические характеристики лексических единиц, связанных со свадебным обрядом, а также их лингвокультурологическая природа. В ходе исследования проанализированы закономерности лексико-семантического и морфологического формирования свадебной лексики. Кроме того, особо обосновано, что морфологические модели в разносистемных языках отражают не только грамматическую структуру, но и социальную иерархию, культурные ценности и национальное мировоззрение, проявляющееся в обрядовых традициях.*

Ключевые слова: *свадьба, морфологический анализ, лексические единицы, язык, национальный, культура.*

Abstract. *This article investigates the morphological characteristics of lexical units associated with wedding ceremonies and explores their linguacultural nature. The study analyzes the patterns of lexical-semantic and morphological formation within wedding lexis. Furthermore, it substantiates that morphological models in languages of different systems reflect not only the grammatical structure but also the social hierarchy, cultural values, and the national worldview manifested through ceremonial traditions.*

Key words: *wedding, morphological analysis, lexical units, language, national, culture.*

Kirish. Morfologik tuzilmalarning rang-barangligi inson muloqotining dinamik va milliy-madaniy xususiyatlarini ifodalaydi. Bunday tafovutlar turli tipologik tizimdagi so'z turkumlari tizimida va to'y leksikasining kognitiv qatlamlarida namoyon bo'ladi. Morfologik qurilish so'zlovchining kognitiv faoliyatini mavjud lingvistik resurslar doirasida chegaralaydi. Zamonaviy tilshunoslik paradigmalari so'zni muayyan kontekst birligi sifatida ham, gap strukturasidan tashqaridagi mustaqil obyekt sifatida ham tahlil etishni taqozo etadi.

Har bir millat ma'lum bir til egasi sifatida faoliyat yuritadi, bu esa uning tug'ma lingvistik qobiliyati yoki salohiyatini ifodalaydi. Ushbu salohiyat avloddan-avlodga o'tib, merosiy lingvistik boylik sifatida namoyon bo'ladi. Ana shu ichki imkoniyat tufayli inson tilning asosiy tarkibiy qismlarini - leksik birliklar hamda morfologik farqlar orqali namoyon bo'ladigan milliy va madaniy xususiyatlarni anglash va tahlil qilish bizning maqsadlardan biridir.

Adabiyotlar tahlili. To'y leksikasini morfologik jihatdan tadqiq etish orqali xalqning milliy-madaniy o'ziga xosliklarini yoritish masalasi o'tgan asrdanoq zahmatkash olimlarning diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Lingvistikada turli tizimdagi tillarda to'yga oid leksikaning lingvistik jihatlari, til, madaniyat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqani o'rganuvchi muhim asarlarni jamlab, lingvistik aspektlarning madaniy kontekstga qanday singdirilgani tadqiq etilgan. Ushbu jihatlar, Del Haims[1], A.Fisher[2], A.Gura[3], S.Kopjáková va A.Petríková[4] kabi mutaxassislarning ilmiy ishlarida chuqur tahlil qilingan. Mazkur yo'nalishda o'zbek lingvistikasida ko'plab tadqiqotlar mavjud. Xususan, lingvistik maydon nazariyasining asoslari, o'zbek tilining fonologik va morfologik birliklari, tilning ichki tuzilishi, til shakllari va ularning o'ziga xos jihatlari P.Rasulov[5], A.Joraboyev[6], T.Mirzaqulov[7], Sh.Hamroyeva[8] kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o'rganish obyekti bo'lgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Til kompetensiyasi nutqiy faoliyat orqali fikrni shakllantirish va anglash imkonini beradi. Tadqiqotda to‘y leksikasi kognitiv, lingvokulturologik va struktur-semantik jihatdan kompleks tahlil qilindi. Metodologik asos sifatida komponent tahlil, modellashtirish va qiyosiy-tipologik metodlar majmuasi qo‘llanildi. Shunday qilib, tilni morfologik tahlil orqali milliy va madaniy xususiyatlarini aniqlashdagi ahamiyatini hodisa sifatida talqin etish mumkin; u inson mavjudligining kognitiv va ijtimoiy o‘lchovlarini aks ettiradi.

Natijalar va ularning tahlili. Umuman olganda, ingliz, rus va o‘zbek badiiy adabiyotlaridan olingan to‘yga oid misollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, prefikslar (re-, не) hamda fe’l qo‘shimchalari (-lar, -g‘an, yo‘y-di) badiiy matnda semantik jihatdan sezilarli darajada mustaqil birlik sifatida namoyon bo‘lib, to‘y marosimlariga oid leksik vositalarning mazmuniga faol ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, odatda o‘zak morfemalar til tizimida alohida birlik sifatida ishtirok etmasa-da, ayrim hollarda ularning mustaqil qo‘llanishi bu shakllarning so‘zlovchi ongida mustaqil birlik sifatida saqlanib qolishidan dalolat beradi.

Binobarin, bizning tadqiqotimizda o‘zbek, rus va ingliz tillarida to‘y leksikasining morfologik xususiyatlari va milliy-madaniy o‘ziga xosliklarini aniqlash maqsadida morfologik tahlil olib bordik va to‘y leksikasining morfologik tuzilishi va milliy-madaniy xususiyatlarini qiyosiy tahlil qiluvchi 1.1-jadvalida keltirib o‘tamiz.

1.1-jadval.

O‘zbek, rus va ingliz tillarida to‘y leksikasining morfologik tahlili hamda milliy-madaniy xususiyatlarini taqqoslovchi jadval.

Til	Agglutinativ tillar O‘zbek tili	Flektiv tillar Rus tili	Analitik/Flektiv tillar Ingliz tili
Morfologik tahlil	Affikslar zanjiri orqali yasalish: kelin-lari-miz-ning to‘y-chi-lar	Affiks bir nechta grammatik ma’no beradi: свадьб-ы/to‘ylar невест-е/kelinga	So‘zlar tartib va yordamchi birliklar orqali grammatiklashadi: wedding ceremony /to‘y marosimi to get married / uylanmoq
Milliy-madaniy xususiyat	Ko‘p bosqichli marosimlar tilda aks etadi: fotiha to‘yi kelin salom yor-yor	Slavyan va pravoslav an’analari kuchli: сватовство/unashtirish венчание/ nikoh o‘qish каравай/to‘y noni	G‘arb an’analari: bridal shower/ kelin dugonalari bilan yig‘ilishi honeymoon / to‘y sayohati rehearsal dinner/ repetitsiya kechki ovqat
To‘y leksikasi (qo‘shimcha misollar)	kelin salom sarpo sep to‘ychi	Сватовство / sovchilik выкуп невесты / kelin badal свадебный поезд / to‘y korteji свадебный каравай / to‘y noni	bridal party / to‘y korteji a’zolari best man/kuyovning guvohi maid of honor / kelinning yaqin dugonasi bridesmaid/kelinning dugonalari

Ta’kidlash joizki, uch til tizimining taqqoslovchi tahlili shuni ko‘rsatadiki, to‘y leksikasi har bir tilning morfologik tuzilishi, milliy-madaniy qadriyatlari va dunyoqarashini ifodalovchi muhim lingvokulturologik qatlamdir. O‘zbek tilida to‘yga oid leksik birliklar ko‘p bosqichli va affikslarga boy bo‘lib, tilning agglutinativ tabiati madaniy mazmunni aniq morfologik shakllar orqali uzatadi. Rus tilidagi to‘y leksikasi esa flektiv tuzilish sababli murakkab grammatik shakllanishga ega bo‘lib, slavyan an’analari bilan uzviy bog‘langan. Ingliz tilida esa analitik struktura va individualistik madaniyat o‘z aksini topib, marosim atamalari ko‘proq sotsial rollar va zamonaviy konseptlar orqali namoyon bo‘ladi. Ushbu taqqoslovchi tahlil tillarning tipologik farqlari nafaqat grammatik struktura, balki to‘y marosimlari kabi madaniy-marosimiy tasavvurlarning ham lingvistik ifodasiga bevosita ta’sir qilishini ilmiy asosda tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, to‘y leksikasida morfologik shakllar orqali ifodalangan madaniy ma’nolar ham mavjud. Jumladan, to‘y bilan bog‘liq so‘zlarda ayrim morfemalar (-chi, -ona, -lik, -kor, -dor, -lar, -i) orqali madaniy va ijtimoiy ma’no beriladi. Bu shakllar jamiyatda nikoh, qarindoshlik, hurmat, marosim tartibi kabi qadriyatlarni aks ettiradi. Masalan, -chi / -chiq, -chiqchi kasb, vazifa, to‘ydagi rollarni bildiradi: kelinchi, yallachi, yor-yorchi. Yuqoridagi aytilgan qo‘shimcha to‘yda ishtirokchining rolini bildiradi - madaniy jihatdan to‘y marosimi ijtimoiy rollar asosida tashkil etilishiga ishora. Quyidagi qo‘shimcha esa xususan, -lik holat, mavqe, marosimga oidlikni ifodalaydi masalan, kelinlik, kuyovlik, to‘ylik libos. Bu qo‘shimcha madaniy jihatdan o‘tish marosimi va

shaxsning maqomi o‘zgarishini ifodalaydi. Misol uchun -ona hurmat, ehtiromni bildiradi: kelinona, kuyovona. “Ona” komponenti to‘y doirasida katta yoshdagilarga hurmatni bildiradi. Bundan tashqari -dor qo‘shimchasi egalikni aks ettiradi masalan, sep-dor qiz. Bu uy-ro‘zg‘or egaligi va to‘yga tayyorgarlikning darajasini ko‘rsatadi. Alohida aytganda, o‘zbek tilida lug‘aviy birliklar ichidagi sifatdosh shakllar mavjud: sovchi kelgan qiz, kelin bo‘layotgan qiz. Bu madaniy jihatdan kuzatuv, saqlanish, izzat kabi qadriyatlarni bildiradi.

Xullas, to‘yga aloqador leksikada morfologik shakllar orqali: marosim ishtirokchilarining roli, maqomi (kelinlik, kuyovlik), hurmat-sharaf (-ona, -lar), marosim bosqichlari, an’analarning ijtimoiy ahamiyati kabi madaniy qatlamlar yoritilishi dalillangan. Bu shakllar o‘zbek va ingliz adabiyotida ham ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarning lingvokulturologik manzarasini aks ettiradi.

Xulosa o‘rnida shu aytish kerakki, turli tizimdagi tillarda kuzatiladigan morfologik modellar nafaqat grammatik tuzilishni, balki jamiyat tuzilishini, ijtimoiy munosabatlarni, marosimiy va madaniy qadriyatlarni bevosita aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Hymes D. ”Language in culture and society: A Reader in linguistics and Anthropology”, 1964. – 764.
2. Fischer A. “Engagement, wedding and marriage in Old English”. - Winter Universitätsverlag, 1986. - 196 p.
3. Гура А.В. Соотношение и взаимодействие акционального и вербального кодов свадебного обряда. Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста. – М.: Индрик, 2006. – С. 268 - 279.
4. Kopčáková S., Petríková A. “Role of Wedding Ritual Terms in Formation of Cultural Identity of Rusyns in Eastern Slovakia: Ethnolinguistic and Aesthetic Aspects of Research”. University of Presov, 2nd edition, 2020. -19 p.
5. Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995;
6. Джурабоев А. Названия свадебных церемоний в узбекском языке: Автореф.дисс.... канд.филол.наук. – Ташкент, 1971;
7. Мирзақулов Т. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси: Филол. фанл. докт. … дисс. – Тошкент, 1994;
8. Хамроева Ш.М. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти: Филол. фанлари д-ри... дисс. автореф. – Фарғона, 2021;

UO’K 81'37:81'33

O‘ZBEK VA INGLIZ BADIIY MATNLARIDA OT-FE’L KOLLOKATSIYALARINING QIYOSIY-KORPUS TAHLILI

X.A.Xamdamov, ***dots., PhD, Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Qarshi***

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek va ingliz badiiy matnlarida javob, qaror, e’tibor, ehtiyot-g‘amxo‘rlik, kuzatish, urinish, va’da hamda yordam funksiyalarining ot-fe’l tipidagi predikativ kollokatsiya yoki sodda leksik fe’l orqali ifodalanishi qiyosiy-korpus usulida o‘rganiladi. Tadqiqot materiali 610707 birlikdan iborat o‘zbek korpusi va 1747615 birlikli ingliz korpusidan iborat. Har ikki korpusga o‘n bittadan to‘liq nasriy asar kiritildi.*

Kalit so‘zlar: *ot-fe’l kollokatsiyasi, predikativ kollokatsiya, qiyosiy korpus, o‘zbek tili, ingliz tili, leksik fe’l, funksional ekvivalentlik, tarjima, asimmetriya.*

Аннотация. *В статье исследуется выражение функций ответа, решения, внимания, осторожности, наблюдения, попытки, обещания и помощи в узбекских и английских литературных текстах с помощью предикативных словосочетаний типа “существительное-глагол” или простых лексических глаголов, используя сравнительно-корпусный метод. Исследовательский материал состоит из узбекского корпуса объемом 610707 единиц и английского корпуса объемом 1747615 единиц. В оба корпуса включены одиннадцать полных прозаических произведений.*

Ключевые слова: *словосочетание существительное-глагол, предикативное словосочетание, сравнительный корпус, узбекский язык, английский язык, лексический глагол, функциональная эквивалентность, перевод, асимметрия.*

Abstract. *This article examines the expression of the functions of response, decision, attention, caution, observation, attempt, promise, and assistance in Uzbek and English literary texts using predicative noun-verb phrases or simple lexical verbs, using a comparative corpus method. The research material consists of an Uzbek corpus of 610,707 units and an English corpus of 1,747,615 units. Both corpora include eleven complete prose works.*

Key words: *noun-verb phrase, predicative phrase, comparative corpus, Uzbek language, English language, lexical verb, functional equivalence, translation, asymmetry.*

Kirish. Tillar bir xil voqelikni aynan bir xil grammatik va leksik vosita bilan ifodalamaydi. Bir tilda ot-fe'l tipidagi predikativ kollokatsiya odatiy bo‘lsa, boshqa tilda shu ma'no sodda fe'l, turg‘un ibora yoki boshqa sintaktik model orqali voqelanishi mumkin. O‘zbek tilidagi *javob bermoq* va ingliz tilidagi *answer*, *qaror qilmoq* va *decide*, *yordam bermoq* va *help* munosabati bunga yaqqol misoldir. Lug‘aviy ma'no yaqin bo‘lsa-da, shakl qurilishi va nutqdagi odatiylik o‘zaro teng emas.

Maqolada javob ber-, qaror qil-, e'tibor ber-, yordam ber- kabi birliklar o‘zbek tilshunosligidagi struktur tavsifga muvofiq ot-fe'l tipidagi predikativ kollokatsiyalar deb yuritiladi. Ularning fe'l komponenti mustaqil lug‘aviy ma'nosini butunlay yo‘qotmaydi, biroq muayyan ot bilan birikkanda uning ma'nosi qisman umumlashadi. Javob ber- birikmasidagi ber- oddiy "uzatmoq" ma'nosidan uzoqlashadi, harakat qil- tarkibidagi qil- esa ot nomlagan faoliyatni predikativ shaklga kiritadi. Bunday fe'l komponentini o‘zbek tilidagi ko‘makchi fe'l bilan tenglashtirish mumkin emas. Ko‘makchi fe'l odatda ravishdosh shakliga birikib, harakatning tarz, bosqich yoki aspektual ma'nosini ifodalaydi. Bu birliklarda esa ot bilan fe'l o‘rtasidagi xususiy leksik tanlov yetakchidir. Shu bois ingliz tilshunosligidagi "light verb" yoki "support verb" atamasi o‘zbek materialiga so‘zma-so‘z termin sifatida ko‘chirilmay, faqat xorijiy nazariyadagi muqobil tushuncha sifatida nazarda tutiladi.

Kollokatsiya nazariyasida tayanch birlik va kollokatning tanlovi bir xil erkinlikka ega emas. J.R.Firs so‘zning ma'nosini uning odatiy hamrohlari bilan bog‘lagan [1]. J.Sinkler til hosil qilishda tayyor va yarim tayyor qoliplar muhimligini asoslagan [2]. I.Melchuk leksik funksiyalar doirasida ma'lum ma'noni ifodalovchi kollokat tayanch leksema tomonidan tanlanishini ko‘rsatadi [3]. Masalan, o‘zbek tilida *qaror* leksemasi qil- yoki qabul qil- bilan, *va'da* esa ber- bilan muntazam bog‘lanadi. Ingliz tilida *decision* odatda *make*, *promise* esa make yoki *give* fe'lini tanlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Qiyosiy tahlilda tashqi o‘xshashlikka ortiqcha tayanish muammo tug‘diradi. *Give an answer* tuzilishi javob ber- bilan shaklan mos keladi, biroq ingliz tilida *answer* yakka leksemasi ham juda faol. *Take care* esa o‘zbek tiliga kontekstga qarab *ehtiyot bo‘lmoq*, *g‘amxo‘rlik qilmoq*, *qaramoq* yoki *parvarishlamoq* tarzida berilishi mumkin. Demak, qiyoslanadigan birlik avvalo kommunikativ funksiya darajasida aniqlanishi, keyin har bir tildagi odatiy shakl topilishi kerak.

M. Haspelmath qiyosiy tushuncha bilan muayyan tildagi tavsif kategoriyasini farqlash zarurligini ta'kidlaydi [4]. Bu qarash ot-fe'l tipidagi kollokatsiyalar uchun ham muhimdir. "Javob ifodalash" qiyosiy funksiya bo‘lsa, javob ber- o‘zbek tiliga, *answer* yoki *give an answer* ingliz tiliga xos tavsif birliklaridir. Ularni bir xil grammatik kategoriya deb emas, ayni funksiyani voqelantiruvchi turli til vositalari deb qiyoslash maqsadga muvofiq.

Tarjimashunoslikda kollokatsion moslik so‘zma-so‘z ekvivalentdan kengroq tushunchadir. M.Baker tarjimada ma'no bilan bir qatorda tabiiy leksik birikuvchanlikni saqlash kerakligini ko‘rsatadi [5]. P.Ferraresi va S.Bernardini tarjima hamda o‘rganuvchi tilidagi kollokatsiyalarni qiyoslashda korpusga tayangan usulning imkoniyatlarini yoritadi [6]. P.Santos va M.Almela-Sanchez otli baza bilan predikativ fe'l tanloviga bevosita tayanch-kollokat juftligidan tashqari kengroq leksik qurshov ham ta'sir etishini asoslaydi [7]. Shunday ekan, ikki tilli lug‘atda ot va fe'lning oddiy ekvivalentini berish bilan tabiiy birikma hosil bo‘lavermaydi.

O‘zbek tilshunosligida xususiy birikuvchanlik nazariyasi muayyan leksemaning qaysi birliklarni tanlashi masalasiga lisoniy asos yaratadi. J.Ibragimov mustaqil leksema qurshovini uning lisoniy imkoniyati va nutqiy voqelanishi bilan bog‘laydi [8]. S.Mamaraximov otlarning chap va o‘ng birikuvchilarini lug‘aviy tavsifga tatbiq etadi [9]. Mazkur yondashuv qiyosiy tadqiqotda ham samaralidir. *Javob* va *answer*ning ma'nosini alohida izohlashdan tashqari, ularning qanday predikativ vosita bilan bog‘lanishini ko‘rsatish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbek korpusi sakkiz adibga mansub o‘n bir to‘liq nasriy asardan tuzildi. Unga Cho‘lponning "Kecha va kunduz", Abdulla Qahhorning "Dahshat", Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon", "O‘tkan kunlar" va Abdurauf Fitratning "Hind sayyohining

qissasi", Asqad Muxtorning "Insonga qulluq qiladurmen", Oybekning "Qutlug' qon", Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar", Tog'ay Murodning "Ot kishnagan oqshom" va "Otamdan qolgan dalalar" asarlari kiritildi. Korpus hajmi 610707 ta tahliliy birlik tanlandi.

Ingliz korpusi 1813-1912-yillarda nashr etilgan o'n bir to'liq badiiy asarni qamrab oldi. Jane Austenning "Pride and Prejudice", Mary Shelleyning "Frankenstein", Charles Dickensning "David Copperfield" va "Great Expectations", Charlotte Brontëning "Jane Eyre", George Eliotning "Middlemarch", Luiza May Alcotning "Little Women", Arthur Conan Doylening "The Adventures of Sherlock Holmes", Lyusi Maud Montgomerining "Anne of Green Gables", O. Henryning "The Trimmed Lamp and Other Stories" hamda Jean Websterning "Daddy-Long-Legs" asarlari. Project Gutenberg matnlarining sarlavha, litsenziya va texnik qismlari chiqarilgach, korpus 1747615 tahliliy birlikdan iborat bo'ldi.

Ikki korpus hajmi turlicha bo'lgani sabab mutlaq chastota bilan birga million so'zga nisbatan me'yorlashtirilgan ko'rsatkich hisoblandi:

$$NCh = f / N \times 1\,000\,000.$$

Bu yerda f - birlikning korpusdagi chastotasi, N - korpusning umumiy birlik hajmi. Asarlar soni har ikki korpusda teng bo'lgani uchun matn qamrovi 11 dan nechta asarda uchragani bilan ko'rsatildi.

Sakkiz funksional qator belgilandi: 1) javob ifodalash, 2) qaror, 3) e'tibor, 4) ehtiyot yoki g'amxo'rlik, 5) qarash-kuzatish, 6) urinish-harakat, 7) va'da, 8) yordam. O'zbek tilida bevosita qo'shni tayanch va fe'l negizi morfologik oilaga birlashtirildi. Javob ber-, qaror qil-, e'tibor ber-, ehtiyot bo'l-, g'amxo'rlik qil-, nazar sol-, harakat qil-, va'da ber-, yordam ber-. Ingliz tilida zamon va nisbat shakllari hamda cheklangan aniqlovchi oralig'i hisobga olinib *give an answer, make a decision, pay attention, take care, take/have a look, make an effort, make/give a promise, give help/assistance* modellari izlandi.

Tahlil va natijalar. Ingliz korpusida shu funksiyalarga yaqin *answer, decide, attend, care, look, try, promise, help/assist* leksema-oilalari ham sanaldi. Biroq avtomatik shakl qoidasi so'z turkumini to'liq ajratmadi. Masalan, *answer* va *promise* shakllari ot yoki fe'l bo'lishi mumkin. *Look* ham turli ma'no va sintaktik vazifalarda keladi. Shu sabab bu raqamlar "sodda fe'l chastotasi" deb emas, tegishli leksema-oilaning umumiy yuzaki qo'llanishi va otli predikativ konstruktsiyaga bo'lgan kengroq leksik raqobatning taxminiy ko'rsatkichi sifatida talqin qilindi.

Korpuslar parallel emas, ulardagi gaplar bir-birining tarjimasi hisoblanmaydi. Janr umumiy badiiy nasr, biroq muallif, davr, asar hajmi va mavzu farqli. Shuning uchun natija "javob ber- falon foiz holatda *answer* bilan tarjima qilinadi" degan xulosaga asos bo'lmaydi. U faqat har bir tilning o'z badiiy korpusida ma'lum funksiyani qaysi leksik-grammatik vosita orqali ko'proq ifodalaganini ko'rsatadi.

Natijalar chet tilini o'qitish uchun ham ahamiyatlidir. O'zbek tilida fikrlovchi o'rganuvchi *javob bermoq* modeliga tayanib *give an answer*ni haddan tashqari ko'p ishlatishi, ingliz tilida esa tabiiy *answer* fe'lini kam tanlashi mumkin. Ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilayotgan o'rganuvchi inglizcha *answer* fe'lining ta'sirida me'yoriy *javob bermoq* kollokatsiyasi o'rniga, o'zbek tilida mavjud bo'lsa-da, qo'llanish doirasi uslubiy jihatdan cheklangan *javoblamoq* fe'lini tanlashi mumkin. Kollokatsiyalarni yakka so'z emas, funksional qator va real korpus misoli bilan o'rgatish bunday ko'chirish xatolarini kamaytiradi.

Xulosa va takliflar. Maqola quyidagi xulosalarga olib keldi. O'zbek tilidagi sakkiz ot+fe'l modelidan yettitasi mos inglizcha otli predikativ konstruktsiyaga nisbatan million so'z hisobida faolroq bo'ldi. Bu mazkur funksiyalarni o'zbek tilida ot+fe'l kollokatsiyasi orqali ifodalashning yuqori mahsuldorligini ko'rsatadi. Javob ber- 413 qo'llanish bilan barcha o'zbek asarlarini qamrab oldi. *Give an answer* 17 marta uchradi, *answer* leksema-oilasi esa 1033 qo'llanishga ega bo'ldi. Shaklan moslik ikki tildagi bir xil odatiylikni anglatmaydi. *Qaror qil-, e'tibor ber-, va'da ber-* va *yordam ber-* qatorlarida ham inglizcha yakka leksema bilan kuchli raqobat kuzatildi. Shu sabab tarjimada konstruktsiya emas, kommunikativ funksiya va ma'no markazi tayanch bo'lishi kerak. Inglizcha *take care* 150 qo'llanish bilan o'zbekcha ehtiyot bo'l- va g'amxo'rlik qil-ning jami 26 marta qo'llanishidan faolroq bo'ldi. Bir inglizcha qolipning o'zbekchada ikki va undan ortiq semantik modelga ajralishi kollokatsion asimmetriyaning muhim ko'rinishidir. Qiyosiy korpus natijasi tarjima

ehtimolini emas, tillarning o‘z matnlaridagi tanlovini ko‘rsatadi. Ikki tilli lug‘at va tarjima amaliyotida chastota, matn qamrovi, uslubiy xoslanishi, ma’no ajralishi va yakka fe’l bilan raqobat birgalikda berilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Firth J.R. A Synopsis of Linguistic Theory, 1930–1955 // Selected Papers of J.R. Firth, 1952-59 / ed. by F.R. Palmer. - London: Longman, 1968. - P. 168-205.

2. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. - Oxford: Oxford University Press, 1991. - 200 p.

3. Mel’čuk I. Collocations and Lexical Functions // Phraseology: Theory, Analysis, and Applications / ed. by A.P. Cowie. - Oxford: Clarendon Press, 1998. - P. 23-53.

4. Haspelmath M. Comparative Concepts and Descriptive Categories in Crosslinguistic Studies // Language. - 2010. - Vol. 86, № 3. - P. 663-687.

5. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. - London; New York: Routledge, 1992.

6. Ferraresi A., Bernardini S. Comparing Collocations in Translated and Learner Language: In Search of a Method // International Journal of Learner Corpus Research. - 2023. - Vol. 9, № 1. - P. 126-154. - DOI: 10.1075/ijlcr.22012.fer.

UO’K 82.09

YETIMLIK MOTIVINING BADIIY-ESTETIK MOHIYATI: DIKKENS VA TO‘XTABOYEV ASARLARIDA INSONPARVARLIK G‘OYALARINING MUSHTARAKLIGI

N.A.Xolmanova, magistrant, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. *Maqolada Ch. Dikkensning “Oliver Tvist”, “Devid Kopperfild” romanlari va X. To‘xtaboyevning “Besh bolali yigitcha”, “Jannati odamlar” qissalari misolida yetimlik motivining badiiy-estetik mohiyati qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etiladi. Yopiq muassasa xronotopi, laqab orqali o‘zlikning yo‘qotilishi, ochlik obrazining estetik funksiyasi, bola-roviy poetikasi va orzu qatlamining kompensator vazifasi tahlil qilinadi. Ikki adib tafakkurini birlashtiruvchi asosiy nuqta, ya’ni begona odam mehri insoniylikning universal o‘lchovi ekani asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *yetimlik motivi, bolalik obrazi, qiyosiy-tipologik tahlil, xronotop, bola-roviy, insonparvarlik, Ch. Dikkens, X. To‘xtaboyev.*

Аннотация. *В статье в сравнительно-типологическом аспекте исследуется художественно-эстетическая сущность мотива сиротства на материале романов Ч. Диккенса «Оливер Твист», «Дэвид Копперфильд» и повестей Х. Тухтабаева «Мальчик с пятью детьми», «Райские люди». Анализируются хронотоп закрытого учреждения, утрата идентичности через прозвище, эстетическая функция образа голода, поэтика детского повествователя и компенсаторная роль мечты. Обосновывается, что общей точкой художественного мышления обоих писателей является трактовка милосердия чужого человека как универсального мерила человечности.*

Ключевые слова: *мотив сиротства, образ детства, сравнительно-типологический анализ, хронотоп, детский повествователь, гуманизм, Ч. Диккенс, Х. Тухтабаев.*

Abstract. *The article examines the aesthetic essence of the orphanhood motif in a comparative-typological perspective, drawing on Ch. Dickens’s “Oliver Twist” and “David Copperfield” and Kh. Tukhtabayev’s “A Boy with Five Children” and “The People of Paradise”. It analyses the chronotope of the closed institution, the loss of identity through nicknaming, the aesthetic function of hunger, the poetics of the child narrator and the compensatory role of dream. The study argues that both writers interpret a stranger’s compassion for an orphan as a universal measure of humanity.*

Key words: *orphanhood motif, image of childhood, comparative-typological analysis, chronotope, child narrator, humanism, Ch. Dickens, Kh. Tukhtabayev.*

Kirish. Yetimlik jahon adabiyotidagi eng barqaror motivlardan biri bo‘lib, roman janri shakllangan davrda ijtimoiy muammoni shaxs fojiasi darajasiga ko‘taruvchi badiiy vositaga aylangan. Ph. Aryes bolalikning mustaqil qadriyat sifatida anglanishi Yevropada faqat Yangi davrdan boshlanganini ko‘rsatgan edi[7, P. 128-129], P. Koveni bolalik obrazi sanoat asrida yo‘qotilgan uyg‘unlik ramziga aylanganini ta’kidlaydi[8, P. 31], M. Endryus esa Dikkens qahramonlarida ulg‘aymagan bola bilan vaqtidan oldin qarigan bola muttasil kurashda ekanini isbotlaydi[6, P. 11-13].

O‘zbek nasrida bu motiv XX asrning ikkinchi yarmida, urush va urushdan keyingi ochlik yillarini bevosita boshidan kechirgan avlod ijodida yangi mazmun kasb etdi; X. To‘xtaboyevning “Besh bolali yigitcha” hamda “Jannati odamlar” qissalari ana shu tajribaning badiiy hujjatidir. Maqolaning maqsadi ikki adib asarlarida yetimlik motivining struktur-semantik qatlamlarini aniqlash, mushtarak va farqli jihatlarini belgilash hamda motivning insonparvarlik g‘oyasini shakllantirishdagi ishtirokini ko‘rsatishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dikkens ijodidagi bolalik obrazi g‘arb adabiyotshunosligida keng o‘rganilgan: P. Akroyd monografiyasida yozuvchining shaxsiy bolalik travmasi uning badiiy olamini shakllantirgan asosiy omil sifatida talqin qilinadi[5, P. 215-217], M. Endryus obrazning ijtimoiy-tarixiy asoslarini, M. Kotsin esa romanlar strukturasidagi ertak modelini tahlil etgan. O‘zbek adabiyotshunosligida X. To‘xtaboyev ijodi asosan sarguzasht qissalari va bolalar adabiyoti taraqqiyoti kontekstida baholangan[11, B. 64], adibning yetimlik mavzusidagi realistik qissalari esa jahon adabiyoti tipologiyasi bilan qiyosan deyarli tadqiq qilinmagan. Maqolaning ilmiy yangiligi ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan: bir yarim asrlik vaqt va butun bir sivilizatsion masofa bilan ajralgan asarlarda yetimlik motiv]i bir xil badiiy-estetik vazifani bajarishi va bir xil axloqiy xulosaga olib kelishi ilk bor asoslanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ishda qiyosiy-tipologik, germenevtik va struktur tahlil usullaridan foydalanildi. Motiv syujet tarkibidagi eng kichik, ammo mustaqil mazmunga ega barqaror birlik sifatida talqin qilinganidan[12, B. 186-187] kelib chiqib, yetimlik matnda alohida epizod emas, asar strukturasini boshqaruvchi omil sifatida qaraldi. Makon va zamon munosabatlarini tahlil qilishda M. Baxtinning xronotop nazariyasiga[10, C. 234-235], ertak unsurlarini aniqlashda M. Kotsin kuzatishlariga[9, P. 20-22] tayanildi. Matnlar asl nusxada, ingliz va o‘zbek tillarida tahlil etildi.

Tahlil va natijalar. 1. Ish uyi va bolalar uyi: yopiq makon xronotopi. Ikkala adib ham yetim bolani, avvalo, muassasa devorlari ichiga joylashtiradi: Dikkensda bu 1834 yilgi “Kambag‘allar to‘g‘risidagi yangi qonun” mahsuli bo‘lgan ish uyi, To‘xtaboyevda urush yillari bolalar uyi. Har ikki makon darvoza, safga tizilish, umumiy oshxona va tartib-intizom haqidagi ogohlantirish orqali tasvirlanadi; To‘xtaboyev qahramonini detdomda kiyimida yamoq yo‘q, yuzlari sovunlab yuvilgan bolalar qurshab oladi[1, B. 89]. Bu tafsilot Oliverning ish uyidagi ilk sahnalari bilan tipologik mushtarak: ikkala matnda ham yetim o‘z holatini kiyim va tana orqali anglaydi. Biroq xronotoplarning aksiologik yo‘nalishi qarama-qarshi: Dikkensda ish uyi yetimni raqamga aylantiruvchi byurokratik jazolash mashinasi[3, P. 17-19], To‘xtaboyevda esa detdom dastlab vahima uyg‘otsa-da, tez orada najot makoniga aylanadi, chunki direktor bolalarni yuz kishilik oilaga yangi a’zolar qo‘shilayotgani haqida ogohlantiradi, surnay va baraban ostida do‘stlik marshi chalinadi[1, B. 94]. Bir xil xronotop ingliz romanida ijtimoiy fosh etish, o‘zbek qissasida jamoaviy mehr g‘oyasini yuzaga chiqarish vazifasini bajaradi.

2. Ism va laqab: o‘zlikning tortib olinishi. Motivning eng ishonarli tipologik parallelini nomlash muammosi tashkil etadi. “Oliver Tvist”da Bambl tashlandiq bolalarga alifbo tartibida familiya o‘ylab topadi va ismning o‘zi idora mulkiga aylanadi[3, P. 18], Feygin to‘dasida bolalar faqat laqab bilan yashaydi[3, P. 62-65]. To‘xtaboyevda ayni shu holat mustaqil epizodga aylangan: “Laqabchi” taxallusli bola yangi kelganlarga laqab qo‘yishga urinadi, marosim mushtlashuv bilan yakunlanadi[1, B. 91], asar davomida qahramonlar deyarli faqat Samovar, Qoravoy, Ko‘rshermat, Yebto‘ymas kabi laqablar bilan ataladi[1, B. 95]. Laqab yetimning ijtimoiy pasporti sifatida nasab, uy va oilaviy xotira o‘rnini egallaydi hamda yetimlikning huquqiy emas, ontologik mohiyatini, insonning o‘z ismiga ham egalik qila olmasligini ochib beradi.

3. Ochlik va non estetikasi. Dikkens ijodida ochlik motivi butun bir sivilizatsiyaga qo‘yilgan ayblov qiymatiga ega, Oliverning bir qoshiq qo‘shimcha ovqat so‘rashi ingliz adabiyotidagi eng mashhur epizodlardan biriga aylangan[3, P. 12–15]. To‘xtaboyevda ochlik teatrlashtirilmaydi, kundalik holat sifatida beriladi: qahramon marhum onasiga xayolan murojaat qilib, ukalari bilan ko‘pincha och yurishlarini aytadi[1, B. 83]. Motivning cho‘qqisi chayqov bozori epizodi bo‘lib, o‘n ikki yashar bola kasal singlisiga qovun olib borish uchun oyog‘idagi yagona tuflisini sotishga urinadi va kun bo‘yi xaridor topolmaydi[1, B. 154-156]. Bu yerda ochlik ijtimoiy tuzumni emas, bolaning ulg‘ayish darajasini o‘lchaydi; xuddi shu funksiyani “Devid Kopperfild”dagi omborxona epizodlari

ham bajaradi[4, P. 208-210]. Motivning eng ta’sirchan ifodasi kasal singilning ko‘rinishidir: uch yoshga to‘lay deb turgan singil ozib ketganidan olti oylik chaqaloqqa o‘xshab qolgan[1, B. 153]. Bunday tafsilot Dikkens poetikasidagi melodramatik tasvirga yaqin, biroq To‘xtaboyev uni izohsiz, faqat bola nigohi orqali beradi va shu bilan ta’sir kuchini oshiradi.

4. Bola-roviy va “sodda bayon” poetikasi. Ikkala adib ham voqelikni bola ko‘zi bilan ko‘rsatadi. “Devid Kopperfild” birinchi shaxs bayoni asosiga qurilgan va P. Akroyd uni yozuvchining bolalik travmasini badiiy qayta yashashi sifatida talqin qiladi[5, P. 78-83]; To‘xtaboyevning har ikki qissasi ham birinchi shaxs bayonida yozilgan. “Besh bolali yigitcha”da o‘n ikki yashar Orifjon fojiani baholamaydi, faqat qayd etadi: bobosining shol bo‘lib qolgani, xolasining kasalligi va ukalarining bitini o‘ldirayotgani haqida bir xil ohangda so‘zlaydi[1, B. 81]. Baholovchi izohning yo‘qligi kuchli estetik vosita bo‘lib, fojiani o‘quvchining o‘zi qayta tiklaydi. “Jannati odamlar”da qahramon bobosi bilan bo‘rsiq oviga chiqadi va tuzoqqa tushishi mumkin bo‘lgan hayvonning bolalari onasini kutib yig‘lashini o‘ylab, qopqonlarni qaytarib olishni so‘raydi[2, B. 43-44], ya’ni yetim bola o‘z yo‘qotishini tabiatga ko‘chiradi. Ahmadqul boboning bo‘rsiqni yog‘idan olib qo‘yib yuborganini aytishi[2, B. 61] esa kattalarning bola ko‘nglini asrash uchun aytadigan mehrli yolg‘oni sifatida Dikkens qahramonlari, Peggotti va Jo Gardjeri xatti-harakati bilan bir qatorda turadi.

5. Orzu, tush va ertak: kompensatsiya qatlami. M. Kotsin Dikkens romanlarida ertak modeli chidab bo‘lmas voqelikni yengillashtiruvchi struktura ekanini ko‘rsatgan[9, P. 43]. To‘xtaboyev qissalarida bu qatlam yanada ochiq namoyon bo‘ladi: “Jannati odamlar”da bola tasavvurida jannat ariqlarida suv o‘rniga sharbat oqadi, yo‘l chekkasida savat-savat qandlar turadi, o‘yinchoqlar qo‘l yetadigan joyda bo‘ladi[2, B. 13-14]. Tasvir moddiy yetishmovchilikning oyna aksi: bola jannatni o‘zida yo‘q narsalar ro‘yxati sifatida quradi. “Besh bolali yigitcha”da ayni shu vazifani kichkina Omonning onasi tirilishiga ishonishi[1, B. 84] hamda qahramonning marhum onasiga atab to‘qigan she’ri bajaradi[1, B. 187]; she’r strukturasi xalq yo‘qlovlariga borib taqaladi va matnga milliy folklor qatlamini olib kiradi. Dikkensda bu vazifani ingliz ertaklari bajaradi.

6. Otani kutish va o‘zlikni izlash motivi. Yetimlik ikkala adib talqinida ham statik holat emas, kutish holatidir. To‘xtaboyev qahramoni har qanday qiyinchilikni otasi urushdan qaytguncha hammalari sog‘-salomat bo‘lishlari kerakligi haqidagi ishonch bilan yengadi[1, B. 151], bozorda ayron so‘ragan bola esa pulini urushdan keyin berishni taklif qiladi[1, B. 155], ya’ni urush uning uchun vaqt o‘lchovi va umid ufqiga aylangan. “Jannati odamlar”da kutish fojiali tus oladi: otasi halok bo‘lgan bola bobosidan otasini topib berishni talab qiladi[2, B. 99], so‘ng duo o‘qib, uning tirilishiga ishonadi[2, B. 109, 111]. Dikkensda bu qatlam o‘zlikni izlash syujeti sifatida ishlaydi: Oliverning medalyon orqali tiklanadigan haqiqiy ismi roman intrigasini harakatga keltiradi. Demak, motiv ikkala tizimda ham izlanish strukturasini yuzaga keltiradi.

7. Insonparvarlik g‘oyasining mushtarak modeli. Ikkala adib ijodida ham yechim bir xil formulaga asoslanadi: yetimni qarindoshi emas, mutlaqo begona odam qutqaradi. Dikkensda bu Oliverni o‘z uyiga olib kirgan janob Braunlou[3, P. 118-121] va Devidni himoya qilgan Betsi Trotvud[4, P. 269-273], To‘xtaboyevda esa bolalar “O‘ris xola” deb ataydigan Mariya Pavlovna bo‘lib, uning yetimxonani o‘z tashabbusi bilan ochgani, oylik olmay ishlagani va maoshini tarbiyachilarga berib yuborgani qayd etiladi[1, B. 133]. Aynan shu nuqtada To‘xtaboyev motivga milliy-falsafiy izoh qo‘shadi: qahramonning xolasi Mariya Pavlovna o‘zga e’tiqodda bo‘lsa-da, musulmonning ishini qilayotganini aytadi, bobosi esa uning xudojo‘yligini ko‘zidan bilganini ta’kidlaydi[1, B. 134]. Bu qisqa dialog asarning g‘oyaviy markazini tashkil etadi va insoniylik e’tiqod, millat hamda til chegarasidan yuqori turishini ko‘rsatadi. Farq shundaki, Dikkensda g‘oya ijtimoiy-huquqiy tanqid zaminida o‘sib chiqadi, To‘xtaboyevda esa axloqiy-diniy asosga tayanadi: enajoni yetimning boshini silash oxiratni obod qilishini eslatadi[2, B. 93], Shayxbobo yetimning ko‘nglini ovlagan kishi ulkan savobga erishishi haqidagi hadisni keltiradi[2, B. 105]. Boshqa tomondan, jamiyatning shafqatsiz yuzi ham ko‘rsatiladi, tengdoshlari qahramonni “yetimcha” deb masxara qiladi[2, B. 111], shu tariqa motiv ijobiy va salbiy qutblarni bir vaqtda ochib beruvchi axloqiy sinov mezoniga aylanadi.

8. Ayriliq sahnasi va motivning kulminatsiyasi. “Besh bolali yigitcha”da yetimlik fojiasi eng yuqori cho‘qqiga aka-ukalarning turli muassasalarga taqsimlanishi sahnasida chiqadi: qizlar bir

bolalar uyida qoldiriladi, kichik ukalar boshqasiga joylashtiriladi, kattalari hunar maktabiga yuboriladi[1, B. 142-143]. Bu yetimlikning ikkilamchi bosqichi bo‘lib, ota-onadan judolikdan keyin bola aka-ukasidan ham ajratiladi. Dikkens ham shu bosqichni bilgan: uning tarjimai holida oila qarz uchun qamoqxonaga ko‘chgan, o‘zi fabrikada yolg‘iz qoldirilgan edi[5, P. 400–404]. Ana shu biografik tajriba ikki adibni bir-biriga eng yaqinlashtirgan omildir.

Xulosa. O‘tkazilgan qiyosiy-tipologik tahlil Ch. Dikkens va X. To‘xtaboyev asarlarida yetimlik alohida mavzu emas, syujetni boshqaruvchi struktur motiv sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Motivning badiiy tashkil etilishida beshta mushtarak unsur aniqlandi: yopiq muassasa xronotopi, ism o‘rniga laqab berish orqali o‘zlikning tortib olinishi, ochlik va nonning axloqiy o‘lchov vazifasini bajarishi, bola-roviy nigohining baholovchi izohdan xoli tutilishi hamda orzu-tush qatlamining kompensator vazifasi. Ikkala adib yechimni bir xil modelda quradi, ya’ni yetimni qarindoshi emas, begona odam qutqaradi; bu model Dikkensda ijtimoiy adolatsizlikka javob, To‘xtaboyevda milliy-axloqiy qadriyat sifatida taqdim etilsa-da, bitta insonparvarlik xulosasiga olib keladi.

Farqli jihat shundaki, Dikkens muassasani ayblaydi va uni fosh qilish yo‘lidan boradi, To‘xtaboyev esa muassasa ichidagi konkret insonni ulug‘laydi, shu bois ingliz romanida satirik pafos, o‘zbek qissasida lirik-psixologik ohang yetakchilik qiladi. Tadqiqot natijalari yetimlik motivining tipologik universalligini tasdiqlaydi va uni jahon adabiyoti kontekstida o‘rganish o‘zbek nasrining badiiy imkoniyatlarini yangi jihatdan ko‘rsatish imkonini beradi. Mavzu istiqboli motivning o‘zbek adabiyotidagi tarixiy taraqqiyotini kuzatish hamda uni adabiyot darslarida qiyosiy tahlil materiali sifatida joriy etishdadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. To‘xtaboyev X. Besh bolali yigitcha: roman. —Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. - 265 b.
2. To‘xtaboyev X. Jannati odamlar: roman.-– Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. - 231 b.
3. Dickens Ch. Oliver Twist. - London: Penguin Classics, 2003. - 554 p.
4. Dickens Ch. David Copperfield. - London: Penguin Classics, 2004. - 974 p.
5. Ackroyd P. Dickens. - London: Sinclair-Stevenson, 1990. -1195 p.
6. Andrews M. Dickens and the Grown-Up Child. - Basingstoke: Macmillan, 1994. - 214 p.
7. Ariès Ph. Centuries of Childhood: A Social History of Family Life. - New York: Vintage Books, 1962. - 447 p.
8. Coveney P. The Image of Childhood. - Harmondsworth: Penguin Books, 1967. - 362 p.
9. Kotzin M. Dickens and the Fairy Tale.-Bowling Green: Bowling Green University Popular Press, 1972.-136 p.
10. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. - Москва: Художественная литература, 1975. – 504 с.

UO’K 81'27

TIL TA’LIMIDA MILLIY QADRIYAT KODLARINING MADANIY TRANSFORMATSIYASI VA LINGVISTIK DINAMIKASI

Sh.S.Xudaykulova, dots., PhD, Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada til ta’limi jarayonida milliy qadriyatlarning o‘rni va ularning bugungi kundagi o‘zgarishlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – xalqimizga xos bo‘lgan andisha, duo va o‘zaro hurmat kabi ma’naviy kodlarning til darslarida qanday o‘rgatilishi va bu jarayonning ahamiyatini ko‘rsatib berishdir. Maqolada globallashuv va internet tili ta’sirida milliy muloqot odobining (masalan, uzun salom-aliklarning qisqa xabarlarga aylanishi) qanday o‘zgarayotgani hayotiy misollar bilan yoritiladi. Muallif milliy kodlarning butunlay yo‘qolmay, balki zamon talabiga qarab shakl o‘zgartirayotganini (lingvistik gibridlashuv) isbotlaydi. Xulosa sifatida, raqamli asrda til o‘rgatish orqali yoshlarda milliy o‘zlikni saqlab qolish bo‘yicha amaliy tavsiyalar beriladi.*

Kalit so‘zlar: *aksiolingvistika, milliy qadriyatlar, madaniy o‘zgarishlar, raqamli muloqot, til o‘qitish metodikasi, o‘zbek tili etnokodlari.*

Аннотация. *В данной статье анализируется роль национальных ценностей в процессе обучения языку и их современные трансформации. Основная цель исследования – показать, как такие духовные коды, присущие нашему народу, как андиша (такт/скромность), дуо (благословение) и взаимное уважение, преподаются на уроках языка и какова значимость этого процесса. В статье на жизненных примерах освещается, как меняется национальный речевой этикет под влиянием глобализации и интернет-языка (например, трансформация*

длинных приветствий в короткие сообщения). Автор доказывает, что национальные коды не исчезают, а трансформируются в соответствии с требованиями времени (лингвистическая гибридизация). В заключении предлагаются практические рекомендации по сохранению национальной идентичности у молодежи посредством обучения языку в эпоху цифровизации.

Ключевые слова: *Аксиолингвистика, национальные ценности, культурные изменения, цифровое общение, методика преподавания языка, этнокоды узбекского языка.*

Abstract. *This article analyzes the role of national values in the language learning process and their contemporary transformations. The main objective of the research is to explore how spiritual codes inherent to our people, such as andisha (diffidence/tact), duo (blessing), and mutual respect, are integrated into language classes and to highlight the significance of this process. The article uses real-life examples to illustrate how national communication etiquette is evolving under the influence of globalization and internet language (e.g., the transition from lengthy traditional greetings to concise digital messages). The author demonstrates that national codes are not disappearing but are undergoing morphological changes in response to modern demands – a process termed as "linguistic hybridization." In conclusion, the author provides practical recommendations for preserving national identity among the youth through language education in the digital age.*

Key words: *Axiolinguistics, national values, cultural changes, digital communication, language teaching methodology, ethnocodes of the Uzbek language.*

Til ta'limida milliy o'zlikni anglash va madaniy integratsiya masalalari. Zamonaviy lingvodidaktika va madaniyatlararo muloqot paradigmasida xorijiy tillarni o'zlashtirish jarayoni endilikda faqat maqsadli til madaniyatini o'rganish bilan cheklanib qolmasligi lozim. Zero, til ta'limining pirovard maqsadi – shaxsni o'zga madaniyat vakiliga aylantirish emas, balki uni ikki yoki undan ortiq madaniyatlar o'rtasida muloqot o'rnata oladigan "madaniyatlararo vositachi" sifatida shakllantirishdir. F. Gao [5] ta'kidlaganidek, ona tili madaniyati va milliy mafkurani chet tili ta'limi jarayoniga tizimli ravishda integratsiya qilish – talabalarda o'z milliy hikoyalari va qadriyatlarini dunyo auditoriyasiga xalqaro tillar vositasida akademik va kreativ formatda taqdim eta olish ko'nikmasini shakllantiradi. Bu jarayon talabaning "madaniy imkoniyatini" sezilarli darajada boyitib, unda ko'p qirrali va o'zlikni anglash hamda uni global maydonda himoya qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

O'zbekistonning bugungi shiddatli globallashuv sharoitida ushbu yondashuv strategik ahamiyat kasb etadi. Til ta'limi jarayonida talabada xorijiy madaniyatning tashqi atributlariga ko'r-ko'rona taqlid qilish tendensiyasini bartaraf etish, buning o'rniga sharqona mentalitet va falsafiy qadriyatlar zaminida shakllangan milliy kodlarni xalqaro muloqot maydonida namoyish eta olish kompetensiyasini shakllantirish zarurati mavjud.

Binobarin, ta'lim tizimidagi lingvistik ideologiya nafaqat til ko'nikmalarini rivojlantirishga, balki murakkab mafkuraviy kurashlar va ko'p qatlamli identifikatsiya jarayonlarida milliy kodlarni saqlab qolgan holda, O'zbekistonning boy madaniy merosini global miqyosda professional darajada interpretatsiya qila oladigan shaxsni tarbiyalashga yo'naltirilishi lozim. Shundagina til o'rganish shaxsni o'zligidan uzoqlashtiruvchi vosita emas, balki milliy o'zlikni jahon hamjamiyatiga tanituvchi "ma'naviy ko'prik" vazifasini o'taydi.

Madaniyat aysbergi va globalizatsiya dolzarbligi. Zamonaviy gumanitar fanlarda madaniyatni anglash "Madaniy aysberg" (Cultural Iceberg) metaforasi orqali tushuntiriladi. Madaniy kod – bu madaniyatning asosiy ma'nolarini o'z ichiga olgan "madaniy o'zlik" hamda milliy identifikatsiya jarayonlarini boshqaruvchi universal shifrdir. Bu O'zbekistonda "Andisha, diyonat, sadoqat, halollik, hurmat, mehmondo'stlik" kabi aksiologik kodlar orqali namoyon bo'ladi. Globallashuv sharoitida talabalarda xorijiy tillarni o'rganish barobarida ushbu milliy kodlarni saqlab qolish ko'nikmasini shakllantirish dolzarb vazifa hisoblanadi. O'zbek tili darslarining ishchi dasturi talablaridan kelib chiqqan holda, mustaqil ta'lim jarayoniga badiiy va tarixiy asarlarni tizimli tatbiq etish shunchaki o'quv vazifasi emas, balki milliy qadriyatlarni singdirish va o'zlikni anglatishning deterministik vositasi sifatida belgilangan.

Madaniyat aysbergi va badiiy asar tahlili. Zamonaviy madaniyatshunoslikda milliy o‘zlikni anglash Edvard Xollning "Madaniyat aysbergi" (Cultural Iceberg) modeli orqali tushuntiriladi. Ushbu modelga ko‘ra, madaniyat faqat ko‘zga ko‘rinadigan xatti-harakatlardan iborat emas, balki uning asosiy qismi suv ostida – inson ongining chuqur qatlamlarida yashirinadi. Bizning tadqiqotimizda ushbu model "O‘tkan kunlar" asaridagi aksiologik birliklarni tahlil qilishda quyidagi ierarxiya asosida qo‘llaniladi:

Tashqi ko‘rinish: Aysbergning suv ustidagi qismi bo‘lib, asar qahramonlarining so‘zlashuv etiketi, kiyinish uslubi va tashqi muloqot shakllarini qamrab oladi.

Ma’naviy talqinlar: Bu qatlamda qahramonlarning o‘z qadriyatlarini hayotiy vaziyatlarda qanday qo‘llashi (masalan, andisha orqali o‘zgalar haqini himoya qilish) namoyon bo‘ladi.

Milliy o‘zlik va tub qadriyatlar: Aysbergning eng tubida yotuvchi ushbu qatlam o‘zbek xalqi uchun “Andisha, diyonat, sadoqat va halollik” kabi fundamental kodlardan iborat. Rasmda ta’kidlanganidek, aynan mana shu qatlam nima yaxshi va nima yomonligini belgilovchi ma’naviy mezon hisoblanadi.

Talabalarga badiiy asarlarni o‘qitish – bu shunchaki matn bilan ishlash emas, balki aysbergning eng quyi qismidagi shakllantiruvchi omillar orqali milliy o‘zlikni qayta tiklash va asrash jarayonidir. Bu yondashuv talabani tashqi ko‘rinishdagi taqlidga (Cultural Mimicry) berilmasdan, milliy kodlarni xalqaro muloqot maydonida munosib namoyish eta oladigan shaxs sifatida shakllantiradi.

Oila muqaddasligi va gender hamkorlik. Abdulla Qodiriyning "O‘tkan kunlar" romani o‘zbek xalqining milliy "madaniy kodi"ni o‘zida jamlagan fundamental asar bo‘lib, undagi lisoniy birliklar inqirozli davrlarda jamiyatning ma’naviy yaxlitligini saqlovchi "ma’naviy qalqon" vazifasini o‘taydi. Xorijiy auditoriya uchun bu qadriyatlar quyidagi obrazli muloqotlar orqali namoyon bo‘ladi:

Nikoh – ma'naviy mas'uliyat sifatida: Roman qahramonlaridan biri Ziyo shohchi tomonidan aytilgan “Nikoh bu ot savdosi emas, umr savdosi” degan o‘git nikohning aksiologik statusini belgilab beradi [O‘tkan kunlar, 2014]. Bu yerda muallif metafora yordamida nikohni moddiy bitimdan (savdo-sotiqdan) yuqori qo'yadi. "Umr savdosi" birikmasi nikohning vaqtinchalik emas, balki "muqaddas va umrbodlik" tabiatini anglatuvchi lisoniy markerdir. Bu o'zbek madaniyatida oila qurishga naqadar jiddiy va mas'uliyat bilan qaralishini ko'rsatadi.

Ayol maqomining oilaviy qarorlardagi o‘rni: qahramonlardan biri Kumushning otasi Qutidor muhim oilaviy masalada qaror qabul qilishdan avval “ko‘krak suti berib o‘sdirg‘an xotin ham bor” deya rafiqasi bilan maslahatlashadi [1]. Bu yerda xotinning fikri muhim va hal qiluvchi maqomga ega. “Ko'krak suti” metaforasi ona shaxsi oldidagi ehtiromni ifodalaydi. Bu o'zbek oilasining avtoritar emas, balki o‘zaro kelishuvga asoslangan muqaddas maskan ekanligini isbotlab beradi.

Sadoqat va ijtimoiy halollik: sadoqat tushunchasi asarda nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy xizmat darajasida ham namoyon bo‘ladi. Yusufbek hojining: “Menda boshqalarning o‘g‘lini darraga yotqizish chog‘ida ko‘ndalang keladirgan vijdon bor, din bor, diyonat bor” degan iqrori uning davlat xizmatidagi yuksak halolligini ko‘rsatadi [1]. Bu yerda “vijdon-din-diyonat” triadasi insonning har qanday vaziyatda ham o‘z ma’naviy tamoyillariga sodiq qolishini ifodalovchi aksiopolingvistik konstruksiyadir. Bu kod xorijiy auditoriya uchun o‘zbek davlatchilik etikasi qanday ma’naviy asoslarga qurilganini tushuntiruvchi muhim omildir.

O‘zbek oilaviy diskursida ota-ona va farzand munosabatlari. O‘zbek oilaviy muloqot modeli shunchaki buyruq va bo‘ysunishga emas, balki yuksak ishonch, andisha va o‘zaro ehtiromga tayanadi. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida Otabekning ota-onasi bilan suhbatida keltirilgan: “Aqlli kishilarning o‘g‘illari ustidan qilgan ishlari, albatta, noma’qul bo‘lmas” naqli o‘zbekona muloqot madaniyatining oltin qoidasini yaqqol ifodalaydi [1].

Bunda farzand ota-onasi uning taqdiri borasida qaror qabul qilganini bilsa ham, o‘zining mustaqil tanlovi – Kumushga bo‘lgan muhabbatini qo‘pol isyon bilan emas, balki kattalarga nisbatan yuksak hurmat va andisha pardasini saqlagan holda ifoda etadi. Milliy qadriyatlarimizga ko‘ra, farzand ota-onasi bilan muloqotda, garchi ularning fikriga qo‘shilmasa ham, “siz” lash va xushmuomalalik orqali ierarxik tartibni saqlashi lozim. Aynan shu oqilona va andishali yondashuv ota-onani ta’sirlantiradi: u o‘g‘lining yuksak odobi oldida ma’naviy chekinib, murosa yo‘lini izlaydi.

Bu holat o‘zbek oilasi qat’iy buyruqbozlikka emas, balki o‘zaro ishonch, shaxsiy namuna va hamjihatlikka asoslangan muqaddas maskan ekanligini ko‘rsatadi.

Ushbu ierarxiyada til statik element emas, balki ijtimoiy-madaniy qatlamlarning barcha bo‘g‘inlari orqali o‘tuvchi, ularni transformatsiya qiluvchi va ma’naviy qadriyatlarni tashiydigan markaziy tizim vazifasini o‘taydi.

“Hormang!” aksiolingvistik madad kodi sifatida. O‘zbek nutq madaniyati va etnosotsiumida muloqotning boshlanishi shunchaki axborot almashish yoki kontakt o‘rnatish bosqichi emas, balki chuqur aksiologik filtrlar orqali suhbatdoshga ruhiy va ma’naviy ta’sir ko‘rsatish jarayonidir. Ushbu tizimda “Hormang!” so‘zi o‘zining pragmatik yuklamasi va funksional ko‘lami bilan boshqa tillardagi standart “Salom”, “Xayrli kun” yoki ingliz tilidagi “Hello” kabi lisoniy birliklardan tubdan farq qiladi.

Ushbu lisoniy birlikning kognitiv-aksiologik mohiyatini quyidagi uchta asosiy yo‘nalish orqali yanada kengaytirish mumkin:

1. Etimologik va kommunikativ-pragmatik: lisoniy madad kodi. “Hormang” so‘zining semantik asosi "horimoq" (charchamoq, toliqmoq) fe’lining inkor shakliga borib taqaladi. Lisoniy muloqotda u “charchamang” degan tilak ma’nosini anglatsa-da, uning ostqatlamida kuchli lisoniy madad va kognitiv quvvat yotadi.

Mehnatning ijtimoiy e’tirofi: O‘zbek an’anaviy jamiyatida mehnat – shaxsning ijtimoiy maqomi va ma’naviy qiyofasini belgilovchi bosh mezonlardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham muloqot ishtirokchisi mehnat qilayotgan (jismoniy yoki intellektual) shaxsni ko‘rganda, uning harakatini e’tirof etishi shart. “Hormang!” deyish orqali so‘zlovchi suhbatdoshiga "Men sening mehnat qilayotganingni ko‘rib turibman, buni qadrlayman va senga kuch-quvvat tilayman" degan implitsit (yashirin) pragmatik ma’noni muloqotga olib kiradi. Ushbu birikmaga javoban aytiladigan “Bor bo‘ling!” yoki “Hormang deb kelib turing!” lisoniy birliklari muloqotni oddiy salom-alik darajasidan o‘zaro ma’naviy qo‘llab-quvvatlash darajasiga ko‘taradi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida “Hormang!” so‘zi shunchaki salomlashish emas, balki “Men ham senga yordamga shayman” degan yashirin ijtimoiy birdamlik (solidarity) ma’nosini ham tashigan. Masalan, dehqonchilik yoki hashar muloqotida ushbu so‘zni aytgan kishi, agarda zarurat bo‘lsa, yeng shimarib ishga kirishishga ma’naviy tayyorligini bildirgan.

2. Milliy-ma’naviy ierarxiya va ijtimoiy tartib kodi. O‘zbek nutqiy muloqotida “Hormang” so‘zi faqatgina jismoniy charchoqni bartaraf etishga emas, balki jamiyatdagi ierarxik tartibni saqlashga ham xizmat qiladi. Bu holat ayniqsa “Yosh kelar ishga, keksa kelar oshga” maqolida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Yosh avlod uchun: “Ishga kelish” – bu shunchaki jismoniy mehnat emas. Bu yoshlik g‘ayrati va xizmat orqali tajriba to‘plash, jamiyatda o‘z o‘rnini topish va eng muhimi – kattalarning duosini olish imkoniyatidir. Yosh kelayotgan ishchiga “Hormang” deb murojaat qilinganda, uning ijtimoiy burchi va g‘ayrati rag‘batlantiriladi.

Keksalar uchun: "Oshga kelish" tushunchasi o‘zbek lingvomadaniyatida sodda tushunilmasligi lozim. Bu yerda “Osh” – bu davra, kengash, tajriba almashish va duo markazidir. Keksaning davraga (oshga) kelishi — uning hayotiy tajribasiga, maslahatiga va ma’naviy rahbarligiga bo‘lgan ijtimoiy ehtiyojni anglatadi.

Ushbu ierarxik tizimda “Hormang” so‘zi yoshlar va keksalar o‘rtasidagi muloqot ko‘prigi bo‘lib xizmat qiladi. Kattalarning yoshlarga qarab "Hormang" deyishi – yuksak lutf va rag‘bat bo‘lsa, yoshlarning mehnat qilayotgan kattalarga nisbatan ushbu so‘zni qo‘llashi – ularning ijtimoiy maqomiga bo‘lgan hurmat va andishaning lisoniy ifodasidir.

3. Kommunikativ dalda va “baraka” kodi. O‘zbek aksiologik tizimida mehnat shunchaki jismoniy harakat emas, balki uning natijasi har doim “Baraka” tushunchasi bilan o‘lchanadi. Shuning uchun ham "Hormang" so‘zi o‘zbek paremiologiyasidagi “Mehnat – mehnatning tagi rohat”, “Harakatda – barakat” kabi xalq maqollari hamda “peshana teri to‘kmoq”, “ishga ko‘milmoq”, “tinib-tinchimas” kabi mehnat kodlari bilan uzviy mantiqiy-semantik zanjir hosil qiladi.

Aksiolingvistik diskurs doirasida “Hormang!” – “Bor bo‘ling!” muloqot modeli shunchaki salomlashish emas, balki suhbatdoshlarni kelajakdagi ijobiy va xayrli natijaga yo‘naltiruvchi lisoniy

aksiologik dastur vazifasini o‘taydi. Ya’ni mehnat jarayonidagi charchoq hissining lisoniy iltifot va verbal rag‘bat orqali neytrallanishi o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan eng oliy qadriyat – “Baraka” (barqaror natija va ilohiy ne’mat) tushunchasiga zamin hozirlaydi.

Til ta’limi jarayonida ushbu so‘zni pragmatik va aksiologik jihatdan tahlil qilish talabalarda nafaqat lisoniy kompetensiyani, balki milliy o‘zlikni va muloqot madaniyatini chuqur anglash ko‘nikmasini shakllantiradi. Ushbu tahlil orqali talaba tilni shunchaki grammatik qoidalar yig‘indisi sifatida emas, balki millatning o‘ziga xos “madaniy aysbergi” va kognitiv asosi sifatida o‘rganadi.

“Baraka toping!” birikmasining aksiolingvistik va lingvopragmatik tahlili. O‘zbek an’anaviy lisoniy manzarasida “Baraka” konsepti shunchaki iqtisodiy yoki moddiy ko‘plikni ifodalamaydi. Mazkur tushuncha – moddiy ne’matning ilohiy quvvat, ruhiy xotirjamlik va ma’naviy poklik bilan uyg‘unlashgan lisoniy in’ikosidir. Shu sababli ham “Baraka toping!” birikmasi o‘zbek aksiologik tizimida eng oliy ma’naviy-axloqiy mukofot va rag‘bat hisoblanadi.

"Baraka toping" birikmasida til egalari ongida yuzaki (eksplitsit) darajada moddiy farovonlik tilagidek ko‘rinsa-da, uning kognitiv ostqatlamida chuqur ma’naviy xotirjamlik va marhamat tilagi yotadi. O‘zbek muloqot etiketida biror ijtimoiy ko‘mak yoki xizmat ko‘rsatgan shaxsga nisbatan qo‘llaniladigan oddiy "Rahmat" leksik birligi ko‘p hollarda so‘zlovchining ichki minnatdorchilik hissini to‘liq ifodalay olmaydi. "Baraka toping!" deyish orqali so‘zlovchi suhbatdoshining xatti-harakatini eng yuqori aksiologik darajaga ko‘taradi. Bu esa "Sening bu ezgu amaling evaziga shunday ma’naviy-moddiy ne’mat berilsinki, u senga faqat yaxshilik va ruhiy xotirjamlik olib kelsin" degan yashirin pragmatik ma’noni tashiydi.

Ushbu chiroyli tilakni eshitgan kishida o‘z harakatidan ma’naviy qoniqish (savob olish va hurmat ko‘rish hissi) paydo bo‘ladi. Bu esa jamiyatda ezgu amallarni va o‘zaro xayrxohlikni kuchaytiruvchi kuch vazifasini o‘taydi.

O‘zbek nutqiy muloqotida "Baraka" tushunchasi shaxsning ijtimoiy mavqeyi va muloqotdagi ierarxik o‘rnini belgilashda ham muhim rol o‘ynaydi. Bu holat xalq og‘zaki ijodidagi "Duo bilan el ko‘karar, yomg‘ir bilan yer" maqolaning kognitiv davomi hisoblanadi. Shuningdek, avlodlararo muloqotda lisoniy rag‘bat sifatida kattalar (ota-ona, ustoz, keksa yoshlilar) tomonidan yoshlarga qarab aytilgan “Baraka toping!”, “Topganingizga baraka bersin!” birliklar eng oliy duo sanaladi. Bu orqali yoshlarning mehnati va odobi kattalar tomonidan e’tirof etilganini anglatadi.

Jamiyatda keng qo‘llaniladigan “Topganingiz to‘ylarga buyursin”, “Kamingiz to‘lsin” kabi birliklar zamirida xonadon a’zolarining mehnati va topgan moddiy boyligi faqatgina ijobiy ijtimoiy hodisalarga (to‘y, quvonchli lahzalarga) xizmat qilishi tilab qolinadi. Bu esa o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan jamoaviylik va birdamlik qadriyatini lisoniy shaklda muhrlaydi. Shu bilan birga, o‘zbek paremiologik tizimidagi "Yaxshi niyat – yarim mol" maqoli bevosita "Baraka" kodi bilan mantiqiy-semantik yaxlitlikni hosil qiladi.

Aksiolingvistik diskurs doirasida ushbu birliklar shunchaki oddiy tilak emas, balki suhbatdoshlar ongini kelajakdagi ijobiy va barqaror natijaga yo‘naltiruvchi kognitiv-aksiologik dastur vazifasini o‘taydi. Inson “Yaxshi kunlarda ko‘rishaylik”, "Salomat bo‘lsak ko‘ramiz", "Salomatlikda ko‘rishaylik", “Nasib etsa”, “Yaxshiliklarda ko‘rishaylik” kabi lisoniy iltifotni eshitganda, uning lisoniy ongida ijobiy ijtimoiy kelajak modeli shakllanadi. Natijada, har qanday moddiy qiyinchilik yoki charchoq hissi ushbu verbal rag‘bat orqali neytrallanadi.

“Baraka toping” birikmasi tahlili shuni ko‘rsatadiki, u o‘zbek muloqot modelida shunchaki minnatdorchilik bildirish vositasi emas. U millatning mehnatsevarlik, andisha, lutf va o‘zaro birdamlik kabi oliy qadriyatlarini nutqiy muloqot orqali ajdodlardan avlodlarga o‘tkazuvchi eng muhim etno-aksiologik koddir. Mazkur kodlarni til ta’limi jarayonida tahlil qilish talabalarda lingvokulturologik kompetensiyani shakllantirishning eng samarali omili hisoblanadi.

Andisha kodining ma’naviy-lisoniy mohiyati. O‘zbek muloqot tizimida keng qo‘llaniladigan “Andishaning oti – qo‘rqoq emas” (yoki “Andishani otini qo‘rqoqqa yo‘yma”) maqolida lisoniy ongda andisha va qo‘rqoqlik tushunchalarining tub mohiyatiga ko‘ra bir-biriga butunlay zid ekanligini anglatadi. Bunday kontekstli muloqot modelida inson o‘z fikrini ochiq aytishi mumkin bo‘lgan vaziyatda ham andisha pardasini saqlash uchun o‘zini tiyadi. Mazkur maqol va uning badiiy in’ikosi o‘zbek muloqot madaniyatida andishaning nafaqat shaxslararo munosabatlarni buzilishdan

asraydigan asosiy ijtimoiy vosita, balki millatning sabr, or-nomus va o‘zaro hurmat kabi eng oliy qadriyatlarini nutq orqali namoyon qiluvchi muhim aksiologik kod ekanligini ko‘rsatadi.

Lingvistik dinamika va madaniy kodlarning raqamli transformasiyasi. Madaniy kodlarning dinamik tabiati va transformatsiyasi. Madaniy kod shunchaki o‘tmishdan qolgan statik meros emas, balki inson ongida doimiy ravishda yangilanib turadigan lisoniy “aks-sado” hamda kelajakdagi muloqot tizimini oldindan bashorat qiluvchi jonli semiotik tizimdir. Bugungi kunda ushbu kodlar global raqamli makonda defragmentatsiya va lingvistik gibridlashuv bosqichini boshdan kechirmoqda. Madaniyat – bu muloqot jarayonida jamiyat a’zolari tomonidan muntazam ravishda qayta quriladigan dinamik konstruksiya bo‘lganligi sababli, u internet diskursining texnik imkoniyatlari va tezkorligi ta’sirida o‘zining an’anaviy shakllarini o‘zgartirishga majbur bo‘lmoqda.

Ushbu jarayonning eng yorqin ifodasi yuzma-yuz muloqotdagi yaxlit, ko‘p qatlamli andisha jumlalarining raqamli makonda qisqarib, multimodal belgilar (emojilar, stikerlar va qisqa lisoniy shakllar) bilan almashinayotganida ko‘rinadi. Masalan, an’anaviy muloqotda uzoq istihola va lutf orqali ifodalangan andishali rad javoblari yoki iymanish hissi bugun bitta ramziy belgi orqali ifodalanib, “Virtual hurmat” kabi yangi kommunikativ shakllarni keltirib chiqarmoqda. Mazkur o‘zgarishlar lisoniy yaxlitlikning parchalanishidek ko‘rinsa-da, aslida milliy kodlarning yangi virtual muhitga moslashish strategiyasidir. Biroq bu jarayonda milliy muloqot modelining aksiologik teranligini saqlab qolish va uni til ta’limiga to‘g‘ri integratsiya qilish raqamli dunyoda milliy qiyofamizni saqlashning asosiy shartidir.

Xulosa va amaliy natijalar. Olib borilgan aksiolingvistik tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy til ta’limida til shunchaki muloqot ko‘nikmalarini shakllantiruvchi qoidalar yig‘indisi emas, balki milliy madaniy kapital va aksiologik kodlarni lisoniy ongda qayta tiklovchi asosiy vositadir. Til ta’limiga kognitiv-aksiologik yondashuvni integratsiya qilish quyidagi aniq nazariy va amaliy-pedagogik natijalarni beradi:

Etnomadaniy immunitet va "Madaniy taqlid"ga barham berish: til darslarida badiiy matnlar hamda milliy paremiyalarni lingvomadaniy "dekodlash" orqali talabalarda globallashuv davridagi ko‘r-ko‘rona taqlidga (Cultural Mimicry) qarshi mustahkam ma’naviy immunitet shakllanadi. Til o‘rganuvchilar o‘zbek muloqot modeliga xos bo‘lgan ierarxik hurmat, andisha va muomala me’yorlarini chuqur anglaydilar.

Milliy kodlarning raqamli transformatsiyasini boshqarish: "Hormang!" (lisoniy madad), "Baraka toping!" (kognitiv-aksiologik dasturlash) va "Andisha" kodlarining internet diskursidagi transformatsiyasi tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli makondagi transformatsiya milliy kodlarning yo‘qolishi emas, balki yangi platformaga moslashish strategiyasidir. Ushbu jarayonni til ta’limi orqali to‘g‘ri yo‘naltirish virtual makonda “Virtual hurmat” kabi yangi kommunikativ shakllarning milliy qiyofani saqlab qolgan holda rivojlanishiga xizmat qiladi.

Akademik interpretatsiya ko‘nikmasini rivojlantirish: taklif etilgan pragmatik gibridlashuv va keys-stadi metodlari yordamida yosh tadqiqotchilar o‘zbek xalqining ma’naviy-axloqiy qadriyatlarini xalqaro ilmiy hamjamiyatga stereotiplardan xoli, zamonaviy terminologiya (gender hamkorlik, ijtimoiy konsensus, aksiologik muvozanat) yordamida professional darajada tushuntirib berish kompetensiyasiga ega bo‘ladilar.

Axloqiy kompas va "Yumshoq kuch" strategiyasi: Axborot xurujlari va mafkuraviy kurashlar kuchaygan bugungi sharoitda, til darslaridagi lisoniy-ma’naviy birliklar yosh avlod uchun barqaror axloqiy tayanch vazifasini o‘taydi. Milliy etno-kodlarni til ta’limiga metodik integratsiya qilish o‘zbek madaniyatini jahon hamjamiyatiga namoyon etuvchi "ma’naviy ko‘prik" vazifasini o‘taydi va O‘zbekistonning “Yumshoq kuch” (Soft Power) strategiyasini til o‘qitish metodikasi orqali amalda tatbiq etish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Qodiriy A. (2014). O‘tkan kunlar. Toshkent: Yangi asr avlodi.
2. Лосев Д. В. (2024). Культурный код: определение понятия.
3. Савицкий В. М., Черкасова Е. В. (2023). Культурные и лингвокультурные коды.
4. Mynbayeva, A., et al. (2020). Cultural code and language in language space.
5. Gao F. (2020). Negotiation of native linguistic ideology in English learning.
6. Young, T. J., et al. (2021). Culture and Intercultural Communication.
7. Baker, W. (2009). The cultural iceberg. University of Southampton.

8. Meyer, E. (2014). The Culture Map.

UO'K 81'37:398.91

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI PAREMIOLOGIK BIRLIKLARIDA ZAMON SEMALI BIRLIKLARNING QO'LLANILISHI

D.M.Yarqulova, PhD, katta o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya.*Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi paremiologik birliklarda zamon semasining ifodalanishi va zamon ma'nosini shakllantiruvchi til birliklarining qo'llanilishi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Paremiologik birliklar xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari va milliy-madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi til birliklari sifatida muhim lingvokulturologik manba hisoblanadi. Tadqiqotda zamon semasini ifodalovchi leksik va grammatik vositalar, jumladan, vaqt nomlari, fasl va kun qismlarini bildiruvchi birliklar, vaqtga oid ravishlar hamda fe'l zamon shakllarining maqol va matallardagi funksional xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Ingliz va o'zbek paremiologik birliklaridagi temporal mazmunning o'xshash va farqli jihatlari aniqlanib, ularning xalqning vaqtga munosabati va hayotiy tajribasini ifodalashdagi roli ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *paremiologiya, paremiologik birlik, zamon semasi, temporal ma'no, vaqt konsepti, maqol, matal, lingvokulturologiya, qiyosiy tahlil*

Аннотация. *В данной статье проводится сопоставительный анализ выражения семы времени в паремиологических единицах английского и узбекского языков, а также рассматривается функционирование языковых средств, формирующих временное значение. Паремиологические единицы представляют собой важный лингвокультурологический источник, отражающий исторический опыт народа, его мировоззрение, социальные отношения и национально-культурные ценности. В исследовании рассматриваются функциональные особенности лексических и грамматических средств выражения семы времени в пословицах и поговорках, включая наименования времени, единицы, обозначающие времена года и части суток, наречия времени, а также формы глагольных времён. Выявляются сходства и различия в выражении темпорального значения в английских и узбекских паремиологических единицах, а также раскрывается их роль в отражении отношения народа ко времени и его жизненного опыта.*

Ключевые слова: *паремиология, паремиологическая единица, сема времени, темпоральное значение, концепт времени, пословица, поговорка, лингвокультурология, сопоставительный анализ*

Abstract. *This article provides a comparative analysis of the expression of the temporal seme in English and Uzbek paremiological units and examines the use of linguistic elements that contribute to the formation of temporal meaning. Paremiological units serve as an important linguocultural source, reflecting the historical experience, worldview, social relations, and national cultural values of a people. The study focuses on the functional characteristics of lexical and grammatical means expressing the temporal seme in proverbs and sayings, including time expressions, units denoting seasons and parts of the day, temporal adverbs, and verb tense forms. The similarities and differences in the expression of temporal meaning in English and Uzbek paremiological units are identified, and their role in representing people's perception of time and life experience is revealed.*

Key words: *paremiology, paremiological unit, temporal seme, temporal meaning, concept of time, proverb, saying, linguoculturology, comparative analysis*

Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni o'rganishda paremiologik birliklar alohida ahamiyatga ega. Maqol va matallar xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasini qisqa, obrazli va umumlashgan shaklda ifodalaydi. Ularda insonning mehnatga, tabiatga, vaqtga, jamiyatga va boshqa ijtimoiy hodisalarga munosabati mujassamlashadi.

Vaqtning boshlanish bosqichini ifodalashda early va erta birliklari ham muhim ahamiyatga ega. Ingliz tilidagi *"Early to bed and early to rise makes a man healthy, wealthy, and wise"* maqolida early leksemasi ikki marta takrorlanib, harakatning erta vaqtda amalga oshirilishini ta'kidlaydi.

Mazkur birlik vaqt ma'nosidan tashqari sog'lom hayot tarzi, mehnatsevarlik va intizom kabi konseptlar bilan bog'lanadi. O'zbek tilidagi "Erta turganning rizqi ortiq" maqolida esa erta temporal birligi insonning kunni barvaqt boshlashi bilan bog'langan. Bu yerda erta turish mehnatsevarlik, unumdorlik va baraka bilan semantik aloqaga kirishadi. Har ikki maqolda ham vaqtning boshlang'ich bosqichidan unumli foydalanish ijobiy baholanadi, biroq ingliz tilidagi variantda sog'liq, boylik va donolik, o'zbek variantida esa rizq va baraka konseptlari ustuvor hisoblanadi.

O'tgan vaqt va tajriba semasi old va eski birliklari orqali ham ifodalanadi. Masalan, ingliz tilidagi *"Old habits die hard"* maqolida old leksemasi vaqt jihatidan uzoq muddat davomida shakllangan odatni bildiradi. Bu yerda zamon semasi oddiy xronologik ma'nodan tashqari, odatning mustahkamligi va undan voz kechishning qiyinligini ifodalovchi semantik komponentga aylanadi. O'zbek tilidagi "Eski odat - o'rtoq" maqolida ham eski birlik uzoq vaqt davomida shakllangan va inson hayotida mustahkam o'rin egallagan odatni ifodalaydi. Demak, ingliz va o'zbek paremiologik birliklarida o'tgan vaqt ko'pincha inson tajribasi, odat va xulq-atvorning shakllanishi bilan bog'liq holda konseptuallashtiriladi.

Zamon semasi o'tgan, hozirgi va kelasi vaqtning ketma-ketligi asosida ham namoyon bo'ladi. Ingliz tilidagi *"Yesterday is history, tomorrow is a mystery, today is a gift"* paremiologik ifodasida yesterday, today va tomorrow birliklari uch xil temporal qatlamni tashkil qiladi. Yesterday o'tgan vaqtni, today hozirgi vaqtni, tomorrow esa kelajakni ifodalaydi. Mazkur temporal uchlik inson hayotining vaqt bilan bog'liqligini konseptual tarzda aks ettiradi: o'tmish qaytarilmaydi, kelajak noma'lum, hozirgi vaqt esa mavjud imkoniyat sifatida talqin qilinadi. O'zbek tilidagi *"Kecha o'tdi, bugun bor, ertaga Xudo biladi"* kabi maqoliy ifodada ham kecha–bugun–ertaga ketma-ketligi mavjud. Biroq o'zbek variantida kelajakning noaniqligi "Xudo biladi" komponenti orqali ifodalanib, temporal ma'noga milliy-madaniy va dunyoqarashga oid mazmun qo'shiladi.

Maqolning pragmatik mazmuni insonni ishni o'z vaqtida bajarishga undashdan iborat. Yoki *"Vaqt g'animat."* Bu maqolda *vaqt* leksemasi inson hayotidagi qimmatli va cheklangan resurs sifatida namoyon bo'ladi. *G'animat* leksemasi esa vaqtning qadriga yetish va undan samarali foydalanish zarurligini kuchaytiradi. *"Har kunning o'z nafasi bor"* kabi birliklarda *kun* vaqtning davriy va takroriy xususiyatini ifodalaydi. Bunday birliklarda temporal ma'no ko'pincha hayotiy tajriba, mehnat, tabiat va inson faoliyati bilan bog'lanadi. O'zbek paremiologiyasida vaqt ko'pincha *hayotning tabiiy ritmi, mehnat jarayoni, sabr-toqat, tajriba va taqdir* tushunchalari bilan uzviy bog'liq holda ifodalanadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi paremiologik birliklarni qiyoslash shuni ko'rsatadiki, temporal semantika har ikki tilda ham faol va sermahsul semantik qatlamni tashkil etadi.

Temporal xususiyat	Ingliz tili	O'zbek tili
Vaqtning qadri	*Time is money*	*Vaqt oltindan qimmat*
O'z vaqtida harakat qilish	*A stitch in time saves nine*	*Bugungi ishni ertaga qo'yma*
Vaqtning to'xtamasligi	*Time and tide wait for no man*	*Vaqt oqar suv*
Hozirgi va kelajak vaqti	*Today / tomorrow*	*Bugun / ertaga*
Vaqtning hayot bilan bog'liqligi	*Time flies*	*Vaqt o'tadi*

Ushbu misollar ikki tilda vaqtga oid konseptual qarashlarda umumiylik mavjudligini ko'rsatadi. Har ikki xalq vaqtni inson hayotidagi muhim va qaytarib bo'lmaydigan hodisa sifatida baholaydi. Shu bilan birga, temporal birliklarning milliy-madaniy mazmunida ayrim farqlar ham mavjud. Ingliz paremiologiyasida vaqt ko'pincha *samaradorlik, mehnat, iqtisodiy qiymat va individual faoliyat* bilan bog'lanadi. O'zbek paremiologiyasida esa vaqt tushunchasi *mehnat, sabr, hayotiy tajriba, tabiat va ijtimoiy munosabatlar* bilan kengroq aloqaga kirishadi. Biroq bunday farqlarni mutlaq qarama-qarshilik sifatida emas, balki har bir xalqning tarixiy-madaniy tajribasi asosida shakllangan konseptual xususiyatlar sifatida baholash lozim. Paremiologik birliklarda zamon semasi leksik birliklardan tashqari grammatik vositalar orqali ham yuzaga keladi. Fe'l zamon shakllari maqolning umumlashgan mazmunini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilida Present Simple zamon shaklining maqollarda faol qo'llanishi umumiy va doimiy haqiqatni ifodalash bilan izohlanadi. Ingliz tilida *"Actions speak louder than words",* Bu yerda fe'llarning hozirgi zamon shakli ma'lum bir vaqtga bog'langan hodisani emas, balki doimiy xarakterga ega umumiy qonuniyatni ifodalaydi. O'zbek tilida ham hozirgi-kelasi zamon shakllari maqollarda umumlashgan, takroriy va universal mazmunni berishda faol ishlatiladi: *"Mehnat qilgan to'yadi."* Bu birlikdagi *qilgan* va *to'yadi*

shakllari sabab-natija munosabatini umumlashtirib, muayyan shaxs yoki vaqtga emas, balki hayotiy qonuniyatga ishora qiladi. Shunday qilib, paremiologik birliklarda grammatik zamon ko‘pincha konkret xronologik vaqtni emas, *umumiylik, doimiylik va takroriylik* ma’nolarini ifodalashga xizmat qiladi. Zamon semasi paremiologik birliklarda xalqning vaqt haqidagi konseptual qarashlarini ham aks ettiradi. Maqollar xalq tafakkurida vaqtning qanday baholanishini ko‘rsatuvchi muhim lingvokulturologik birliklardir. Ingliz tilida vaqtning iqtisodiy qiymati alohida ta’kidlanadi. *Time is money* maqolida vaqt va moddiy boylik o‘rtasidagi metaforik bog‘liqlik bunga yaqqol misoldir. Bu birlik vaqtni samarali boshqarish va undan unumli foydalanish g‘oyasini ilgari suradi. O‘zbek tilida esa vaqtga oid maqollarda vaqtning qadriga yetish bilan birga*, o‘z vaqtida ish tutish, sabr qilish, tajribadan foydalanish va hayotning tabiiy jarayonlariga moslashish* kabi tushunchalar ham namoyon bo‘ladi. Demak, temporal paremiologik birliklar nafaqat til hodisasi, balki xalqning milliy mentaliteti va dunyoqarashini aks ettiruvchi kognitiv birlik sifatida ham muhimdir. Ingliz va o‘zbek tillari paremiologik birliklarida zamon semasi turli leksik, grammatik va semantik vositalar yordamida ifodalanadi. *Time, day, year, morning, tomorrow* kabi inglizcha hamda *vaqt, kun, yil, tong, ertaga, bugun* kabi o‘zbekcha birliklar temporal mazmunni shakllantirishda muhim o‘rin egallaydi. Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ikki til paremiologiyasida vaqtning qadr-qimmati, uning qaytarilmasligi, o‘z vaqtida harakat qilish va imkoniyatni boy bermaslik kabi umumiy konseptual belgilar mavjud. Shu bilan birga, temporal birliklarning qo‘llanishida milliy-madaniy tafovutlar ham kuzatiladi. Paremiologik birliklarda zamon semasi ko‘pincha oddiy xronologik ma’nodan tashqariga chiqib, *tajriba, sabr, mehnat, imkoniyat, taqdir, yangilanish va hayotiy qonuniyat* kabi qo‘shimcha semantik qatlamlarni yuzaga keltiradi. Shu sababli zamon semali birliklarni qiyosiy o‘rganish ingliz va o‘zbek tillarining semantik, pragmatik hamda lingvokulturologik xususiyatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Яркулова Д. The importance of time and space concepts in fictional works //Зарубежная лингвистика и лингводидактика. – 2024. – Т. 2. – С. 1.1.

2. Mehriddinova Y. D., Bahodirovna N. N. Specific features of fictional time and space unities in english and uzbek languages //Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2024. – Т. 11. – №. 05. – С. 413-415.

3. Yarqulova D. M. Ingliz Tili Va O’zbek Tillarida So’z Birikmalarining Hosil Bo’lishidagi O’xshash Va Farqli Jihatlar //Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies. – 2023. – Т. 3. – №. 1. – С. 101-104.

UO’K 81'37:398.91

O‘ZBEK PAREMIOLOGIK BIRLIKLARIDA NUTQIY AKTLARNING KOGNITIV-PRAGMATIK VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

U.I.Yaxyoyeva, o‘qituvchi, Osiyo xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek paremiologik birliklarining nutqiy akt sifatidagi kognitiv-pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot materiali sifatida “Quruq qoshiq og‘iz yirtar” maqolining turli badiiy asarlardagi qo‘llanishi o‘rganiladi. Maqolning kommunikativ vaziyatga ko‘ra turli illokutiv va perlokutiv ma’nolarni ifodalashi ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *paremiologiya, parema, nutqiy akt, kognitiv model, pragmatika*

Аннотация. *В статье рассматриваются когнитивно-прагматические и лингвокультурные особенности узбекских паремиологических единиц как речевых актов. Материалом исследования является пословица «Quruq qoshiq og‘iz yirtar» и её употребление в различных художественных произведениях. Раскрываются её иллокутивные и перлокутивные значения в зависимости от коммуникативной ситуации.*

Ключевые слова: *паремиология, парема, речевой акт, когнитивная модель*

Abstract. *This article examines the cognitive-pragmatic and linguocultural features of Uzbek paremiological units as speech acts. The study focuses on the proverb “Quruq qoshiq og‘iz yirtar” and its use in different literary works. Its illocutionary and perlocutionary meanings are revealed in relation to communicative situations.*

Keywords: *paremiology, pareme, speech act, cognitive model, pragmatics*

Kirish. Til birliklarining mazmuni faqat ularning lug‘aviy-semantik xususiyatlari bilan belgilanmaydi. Ayniqsa, xalq maqollari kabi paremiologik birliklar kommunikativ jarayonda qo‘llanilganda muayyan vaziyat, so‘zlovchining maqsadi, adresatning ijtimoiy mavqeyi, nutq vaziyati va milliy-madaniy tajriba bilan uzviy bog‘liq holda yangi pragmatik ma’nolarni yuzaga chiqaradi. Shu jihatdan paremiologik birliklarni faqat “Xalq donishmandligining qisqa ifodasi” sifatida o‘rganish yetarli emas. Maqolning real nutqiy vaziyatdagi funksiyasini aniqlash uchun uning nima haqida ekanligi bilan bir qatorda nima maqsadda aytilgani, qanday vaziyatda qo‘llangani, adresatga qanday ta’sir ko‘rsatgani va qanday milliy-kognitiv bilimni faollashtirganini ham aniqlash talab etiladi. O‘zbek xalq maqollarining badiiy matndagi funksional-pragmatik imkoniyatlari, ayniqsa, yozuvchi va dramaturglar ijodida yaqqol namoyon bo‘ladi. Badiiy matnda maqol ko‘pincha tayyor hikmat sifatida emas, balki qahramonning muayyan vaziyatga munosabatini ifodalovchi, voqelikni baholovchi va adresatga bilvosita ta’sir ko‘rsatuvchi kommunikativ vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot uchun tanlangan **“Quruq qoshiq og‘iz yirtar”** maqoli bunga yorqin misol bo‘la oladi. Ushbu parema B.M. Jo‘rayeva tomonidan *“Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi”, “Quruq qo‘lga qush qo‘nmas”, “Quruq tovoqqa fotiha yurmas”, “Bermasning oshi bitmas”, “Moylanmagan arava yurmas”* kabi paremalar bilan bir sinonimik uyaga kiritilgan. Sinonim paremalar umumiy mazmunni saqlagan holda ma’no nozikliklari va qo‘shimcha semantik-pragmatik ottenkalari bilan farqlanishi mumkin. Demak, “Quruq qoshiq og‘iz yirtar” paremasini tadqiq qilishda ikki jihat muhim: birinchidan, uning sinonimik paremiologik uyadagi o‘rni, ikkinchidan, turli badiiy kontekstlarda kognitiv, pragmatik va lingvomadaniy mazmunining o‘zgarishi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda paremiologik birliklarning funksional-pragmatik xususiyatlarini ochib berish maqsadida nutqiy akt nazariyasi, kontekstual tahlil, kognitiv tahlil, lingvomadaniy tahlil va qiyosiy metodlardan foydalanildi. Nazariy asos sifatida J.Ostinning lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar haqidagi qarashlari hamda J.Serlning nutqiy aktlar tasnifidan foydalanildi. Tadqiqotda paremiologik birliklarning reprezentativ xususiyati alohida e’tiborga olinadi. Reprezentativ aktlarda so‘zlovchi muayyan voqea-hodisaning mavjudligi, haqqoniyligi yoki o‘z nuqtayi nazarining to‘g‘riligini ta’kidlaydi. Biroq maqollarning tabiati sababli reprezentativ akt ko‘pincha boshqa pragmatik ma’nolar bilan qorishib ketadi. Masalan, maqol grammatik jihatdan tasdiqni ifodalagan holda, kommunikativ jihatdan *maslahat, ogohlantirish, kinoya yoki bilvosita undash* vazifasini bajarishi mumkin.

Tahlil quyidagi parametrlar asosida olib borildi:

1. Maqolning nutqiy vaziyatdagi shakliy ifodasi;
2. Illokutiv maqsad;
3. Perlokutiv natija;
4. Kognitiv model;
5. Lingvomadaniy kod;
6. Kommunikativ qiymat.

Natijalar. Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasida Qobil boboning: **“Quruq qoshiq og‘iz yirtadi, aminga qancha pul olib borsa bo‘ladi?”** degan fikri paremaning ijtimoiy-pragmatik imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi. Bu misolda parema dialogik replika sifatida emas, qahramonning ichki nutqi, ya’ni monologik fikrlashi tarkibida berilgan. Shu sababli uni oddiy dialogik nutq aktlari asosida tahlil qilishdan ko‘ra, qahramon tafakkurida qanday bilim va ijtimoiy tajriba faollashayotganini aniqlash muhimdir. Qobil boboning oldida muayyan ehtiyoj mavjud: o‘g‘irlangan ho‘kizini topish va ishini hal qilish. Biroq u o‘sha davr ijtimoiy muhitida oddiy murojaatning o‘zi yetarli emasligini anglaydi. “Quruq qoshiq og‘iz yirtar” paremasi ana shu ijtimoiy tajribani ixcham shaklda ifodalab beradi. Paremaning yuzaki-obrazli mazmuni “quruq qoshiq” va “og‘iz yirtish” obrazlari orqali beriladi. Kontekstual mazmun esa: “Birovdan manfaat ko‘rish uchun uni ham manfaatdor qilish kerak” degan ijtimoiy-pragmatik xulosaga keladi. Mazkur vaziyatda paremaning reprezentativ akt sifatidagi xususiyati ham mavjud. Ya’ni Qobil bobo mavjud ijtimoiy holatni o‘z fikrida tasdiqlaydi va umumlashtiradi. Biroq ushbu reprezentativ mazmun mualliflik kontekstida salbiy ijtimoiy baho bilan uyg‘unlashadi.

Demak, parema Qobil boboning individual fikrini emas, balki muayyan ijtimoiy muhitda shakllangan **kommunikativ-kognitiv stereotip**ni ham aks ettiradi. Bu yerda muhim jihat shundaki, yozuvchi xalq orasida mavjud bo‘lgan lingvomadaniy tushunchadan foydalanib, ijtimoiy illatni fosh qiladi. “Quruq bormaslik”, “suyunchi”, “hadya”, “sovg‘a-salom” kabi tushunchalar o‘zbek kommunikativ madaniyatida turli ijtimoiy vaziyatlar bilan bog‘langan bo‘lsa-da, A. Qahhor asarida bu model poraxo‘rlik va mansabdor shaxsning manfaatparastligini ochib beruvchi vositaga aylanadi. Shunday qilib, paremaning kognitiv-pragmatik xususiyati ikki qatlamda namoyon bo‘ladi:

Qahramon tafakkurida — amaliy zarurat; mualliflik pozitsiyasida — ijtimoiy illatni fosh etish.

3. Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Boy ila xizmatchi” asarida pragmatik transformatsiya**.** Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Boy ila xizmatchi” asarida Xolmat tomonidan aytilgan: **“Charchamaysiz, domla pochcha, faqat quruq qoshiq og‘iz yirtadi, xolos!”** replikasi paremaning bevosita dialog tarkibida qo‘llanganini ko‘rsatadi.

Birinchi misoldan farqli ravishda, bu yerda parema qahramonning ichki fikri emas, balki boshqa shaxsga qaratilgan kommunikativ birlik sifatida yuzaga chiqadi. Shu sababli uning pragmatik kuchi bevosita dialogik vaziyat bilan bog‘liq.

4. Xayriddin Sultonning “Ko‘ngul ozodadur” qissasida Muhammad Sharif:

“Mashoyixlar so‘zi budurkim, quruq qoshiq og‘iz yirtar” paremasini keltiradi. Mazkur qo‘llanishning o‘ziga xos jihati shundaki, parema badiiy-xayoliy nutq tarkibida keladi. Kontekstda G‘ulomning otasi paxtakor bo‘lib, sakkiz kishilik oilani boqish uchun oziq-ovqat izlab rayon markaziga qatnashi tasvirlanadi. Bu yerda “quruq” komponentining pragmatik mazmuni avvalgi ikki misoldan farq qiladi. U pora yoki hadyani emas, moddiy ta’minotsizlik va hayotiy ehtiyojning qondirilmaganligini bildiradi. Shu asosda quyidagi kognitiv model yuzaga keladi: ehtiyoj → ta’minot zarurati → oziq-ovqat izlash → moddiy resurs → hayotni davom ettirish. Mazkur kontekstda parema inson hayotida moddiy ehtiyojning muhimligini umumlashtiradi, ya’ni insonning ma’naviy dunyosi, suhbatlari yoki orzu-istaklari bilan bir qatorda uning real hayotiy ehtiyojlari ham mavjud. Yuqoridagi misollarni qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, bir xil parema turli badiiy vaziyatlarda turlicha kognitiv-pragmatik mazmunni yuzaga chiqaradi.

“Quruq qoshiq og‘iz yirtar” paremasining lingvomadaniy xususiyatlari

Paremaning lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlashda uning tarkibidagi obrazli komponentlar muhim ahamiyatga ega. Avvalo, “qoshiq” o‘zbek xalqining kundalik-maishiy madaniyatida ovqatlanish bilan bog‘liq asosiy predmetlardan biridir. Shu sababli “qoshiq” konsepti inson hayotida taom, rizq, oziq-ovqat va ehtiyojni qondirish kabi tushunchalarni faollashtiradi. “Quruq qoshiq” birikmasi esa tabiiy ravishda taomning yo‘qligi haqidagi tasavvurni yuzaga chiqaradi. Shu asosda: qoshiq → ovqat → rizq → ehtiyoj → ehtiyojni qondirish kognitiv zanjiri hosil bo‘ladi. Bunda o‘zbek xalqining kommunikativ madaniyatiga xos “quruq bormaslik”, “sovg‘a-salom”, “hadya”, “suyunchi” kabi tushunchalar ham muhim fon bilimlari hisoblanadi. Bu tushunchalar har doim ham pora ma’nosini anglatmaydi. Ularning ayrimlari hurmat, minnatdorlik, quvonch yoki ijtimoiy munosabatni ifodalashi mumkin. Biroq “O‘g‘ri” hikoyasi kontekstida mazkur kommunikativ model korrupsion mazmun kasb etadi. Bu esa badiiy kontekstning lingvomadaniy birlikka qo‘shimcha baholovchi ma’no yuklash imkoniyatini ko‘rsatadi. B.M. Jo‘rayeva tomonidan “quruq qoshiq og‘iz yirtar”

paremasining 19 ta paremadan iborat sinonimik uyaga kiritilishi uning semantik va kognitiv maydonini kengroq tadqiq etish imkonini beradi. Mazkur qatorda “Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi”, “Nasiyaga maymun o‘ynamaydi”, “Quruq qo‘lga qush qo‘nmas”, “Quruq nafas naydan havo chiqarmas”, “Quruq gap quloqqa yoqmas”, “Quruq suyakni it ham g‘ajimas”, “Quruq tovoqqa fotiha yurmas”, “Quruq supraga duo yo‘q”, “Bermasning oshi bitmas”, “Moylanmagan arava yurmas”, “Moysiz arava o‘q yer” kabi paremalar mavjud.

Ilmiy yangilik. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, quyidagi ilmiy xulosalar ilgari suriladi:

1. “Quruq qoshiq og‘iz yirtar” paremasining kognitiv-pragmatik modeli “ehtiyoj → vosita → manfaat → natija” zanjiri asosida shakllanishi aniqlandi.
2. Bir paremaning turli badiiy matnlarda turlicha kommunikativ vazifa va perlokutiv natijani yuzaga keltirishi paremiologik pragmatik variativlik sifatida tavsiflandi.
3. “Quruq qoshiq og‘iz yirtar” paremasi sinonimik paremiologik uyada “vositasiz natijaga erishib bo‘lmaydi” konseptual mazmunini ifodalovchi birlik sifatida belgilandi.
4. Paremaning lingvomadaniy xususiyatlari tarkibida rizq, manfaat, ehtiyoj, hadya, suyunchi, moddiy ta’minot, yordam va ijtimoiy munosabat kabi milliy-madaniy konseptlarning faollashishi asoslandi.
5. Paremaning turli badiiy kontekstlarda qo‘llanishida semantik yadro barqarorligi va pragmatik ma’no variativligi o‘rtasidagi munosabat aniqlandi.

Xulosa. O‘zbek paremiologik birliklari xalqning tarixiy tajribasi, milliy tafakkuri, turmush tarzi va kommunikativ madaniyatini o‘zida mujassamlashtirgan murakkab lingvistik birliklardir. “Quruq qoshiq og‘iz yirtar” paremasining Abdulla Qahhor, Hamza Hakimzoda Niyoziy va Xayriddin Sulton asarlaridagi qo‘llanishini qiyosiy tahlil qilish uning invariant mazmuni muayyan natijaga erishish uchun vosita yoki resurs zarurligi bilan bog‘liqligini ko‘rsatdi. Biroq ushbu invariant mazmun turli badiiy kontekstlarda turlicha kognitiv-pragmatik xususiyatlarni yuzaga chiqaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.Hakimov M., Gaziyeva M. Pragmalingvistika asoslari. –T.: Classic, 2020. – 475 b.
2. Jo‘rayeva B. O‘zbek xalq paremalarining sinonimik lug‘ati. – T.: Kafolat print company, 2023. – 144 b.
3. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов. // НЗЛ. 1986. Вып XVII.–С.170–187.
4. Қаҳҳор А. Асарлар. 5 жилдлик. 4-жилд. Оғриқ тишлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 300 б

UO’K 81'37:004.9

PAREMALARNING LINGVOMADANIY VA NUTQIY-PRAGMATIK XUSUSIYATLARINI KORPUS LINGVISTIKASI ASOSIDA TAHLIL QILISH (“Ming bir kecha” asari misolida)

U.I.Yaxyoyeva, dots., Osiyo xalqaro universiteti, Buxoro
Yu.Yu.Mirzayeva, o‘qituvchi, Osiyo xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Maqolada “Ming bir kecha” asari o‘zbekcha matnida qo‘llangan paremalarning lingvomadaniy va nutqiy-pragmatik xususiyatlari korpus lingvistikasi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Paremalarning kontekstual qo‘llanishi, kommunikativ maqsadi hamda nutqiy akt sifatidagi funksiyasi yoritiladi. “Pushaymonning foydasi yo‘q, so‘nggi pushaymon o‘zingga dushman” paremasi misolida uning tanbeh, nasihat va ogohlantirish mazmunini ifodalashi hamda direktiv nutqiy aktni yuzaga keltirishi asoslanadi. Tadqiqot natijalari paremalarning lingvomadaniy mazmuni va pragmatik funksiyasi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *“Ming bir kecha”, parema, paremiologik birlik, korpus lingvistikasi, lingvomadaniyat, pragmatika, nutqiy akt, kommunikativ maqsad, direktiv akt, kontekst.*

Аннотация. В статье рассматриваются лингвокультурные и речепрагматические особенности паремий, употреблённых в узбекском тексте произведения «Тысяча и одна ночь», с позиции корпусной лингвистики. Анализируются контекст употребления паремий, их коммуникативная цель и функции в качестве речевых актов. На примере паремии «От сожаления пользы нет, позднее сожаление — твой враг» показано, что она выражает упрёк, наставление и предупреждение и реализует директивный речевой акт. Исследование

подтверждает взаимосвязь лингвокультурного содержания паремий с их прагматическими функциями.

Ключевые слова: *«Минг бир кеча», паремиологическая единица, корпусная лингвистика, лингвокультура, прагматика, речевой акт, коммуникативная цель, директивный акт, контекст.*

Abstract. *The article analyzes the linguocultural and speech-pragmatic features of paremias used in the Uzbek text of "Ming bir kecha" from the perspective of corpus linguistics. Particular attention is paid to their contextual use, communicative purpose, and functions as speech acts. The paremia "Regret is useless; the last regret becomes your enemy" is analyzed as an example of a directive speech act expressing reproach, advice, and warning. The study demonstrates the close relationship between the linguocultural content and pragmatic functions of paremias in literary discourse.*

Keywords: *"Ming bir kecha", paremia, paremiological unit, corpus linguistics, linguocultural studies, pragmatics, speech act, communicative purpose, directive act, context.*

Kirish. "Ming bir kecha" asari o'zbekcha matnida xalqning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi ko'plab paremiologik birliklar qo'llangan. Mazkur paremalar badiiy matnda nafaqat umumlashgan fikr va hikmatni ifodalash, balki muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshirish vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Paremalarning pragmatik xususiyatlarini korpus lingvistikasi asosida o'rganish ularning matnda qo'llanish chastotasi, kontekstual muhiti, kommunikativ vazifasi va nutqiy akt sifatidagi funksiyalarini tizimli aniqlash imkonini beradi. Paremalarning *maslahat, nasihat, ogohlantirish, baholash, tanbeh, ta'kid* kabi pragmatik maqsadlarda qo'llanishi ularning kommunikativ imkoniyatlarini ochib beradi. Shu bilan birga, korpusdagi real qo'llanish holatlari paremalarning lingvomadaniy mazmuni va pragmatik funksiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga xizmat qiladi.

Asosiy qism. "Ming bir kecha" asari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda uning o'zbek folklori bilan aloqalari, syujet va obrazlar tizimi, shuningdek, ayrim lingvistik va lingvomadaniy jihatlari o'rganilgan. Xususan, G. Astanova tadqiqotlarida "Ming bir kecha" asarida qo'llangan maqollar asosida arab va o'zbek paremalarining mazmuniy hamda madaniy jihatlari [1] tahlil qilingan. Jumladan, asarda "Xudo mukofotiga loyiq ishdan ko'ra foydali narsa yo'q" mazmunidagi birlik keltirilib, uning o'zbekcha muqobili sifatida "Sendan harakat, mendan barakat" mazmuniy varianti keltirilgan hamda insonning harakati va uning natijasi ilohiy marhamat bilan bog'langan. Mazkur birliklarda islomiy qadriyatlar — ibodat, ilm olish, yaxshilik qilish, mehnat va ezgulikka intilish kabi tushunchalar mujassam bo'lib, ular o'zbek xalqining lingvomadaniy tafakkurida ham muhim o'rin egallaydi. Shuningdek, asarda uchraydigan maqollar arab va o'zbek xalqining mentaliteti, milliy xarakteri hamda madaniy mushtarakligi nuqtayi nazaridan ham tadqiq etilgan. Biroq mavjud izlanishlarda "Ming bir kecha" asari o'zbekcha matnidagi paremalarning **nutqiy akt asosida tizimli ravishda**, ularning kontekstual qo'llanishi, kommunikativ vazifasi va nutqiy-pragmatik funksiyalari bilan bog'liq holda tahlil qilinishi yetarlicha yoritilmagan. Shu jihatdan paremalarning real matniy qo'llanishini, ularning lingvomadaniy mazmuni bilan pragmatik funksiyasi o'rtasidagi munosabatni aniqlash mazkur tadqiqotning asosiy yo'nalishini belgilaydi. Tadqiqotda paremalarning muayyan kommunikativ vaziyatda qanday ma'no kasb etishi va qaysi nutqiy aktni yuzaga keltirishi "Ming bir kecha" asari o'zbekcha matni misolida tahlil qilinadi. Ushbu fikrimizni quyidagi hikoya asosida dalillaymiz:

Misr shahrida Tojiddin ismli boy savdogarning Nuriddin ismli, husnda tengsiz va aqlli o'g'li bor edi. Bir kuni Nuriddin do'stlari bilan bog'ga boradi. U yerda qullardan biri mehmonlarga taom va ichimlik tortib, go'zal bir qizni olib keladi. Nuriddin va qiz bir-biriga oshiq bo'lib qoladi. Chog'ir ta'sirida o'zini unutgan Nuriddin otasining tanbehiga qarshi uni urib yuboradi. Bundan qattiq g'azablangan Tojiddin tong otgach, o'g'lining qo'lini kesishini aytadi. Nuriddin qilgan ishidan pushaymon bo'ladi. Shunda onasi uni koyib, "Pushaymonning foydasi yo'q, **so'nggi pushaymon o'zingga dushman",** deya nasihat qiladi.

U o‘ziga kelgach: «Tong otgach, uning o‘ng qo‘lini kesmasam onasi taloq bo‘lsin!» — deb qasam ichibdi. Otasining gapini eshitgan ona, o‘g‘lining qo‘li kesilishidan qo‘rqib, eriga xushmuomala bo‘lib, ko‘nglini ovlabdi. Eri uyquga ketgach, o‘g‘lining oldiga kelibdi. Bu vaqt o‘g‘lining kayfi tarqab hushyor tortgan ekan. «Hoy, Nuriddin, — debdi u bolasiga, — otangga qilgan bu qilig‘ing nimasi?» Nuriddin: «Otamga nima qilibman?» — debdi. Onasi: «Qo‘ling bilan o‘ng ko‘ziga urding, uning ko‘zi oqib tushdi. U: «Tong otgach, uning o‘ng qo‘lini kesmasam xotinim taloq bo‘lsin, deb qasam ichdi», — debdi. Nuriddin sodir bo‘lgan bu ishga foydasiz pushaymon qilibdi. Shu vaqt onasi unga: «O‘g‘lim! Pushaymonning foydasi yo‘q, **so‘nggi pushaymon o‘zingga dushman”.** *Hozir turib qochishing, qutulish yo‘lini axtarishing kerak», — debdi [2].*

Tahlil va natija. Bu parchada mazkur parema oddiy fikr bayoni emas, balki kommunikativ maqsadni amalga oshiruvchi nutqiy birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Lingvomadaniy jihatdan, paremada xalq tafakkuriga xos bo‘lgan ehtiyotkorlik, ishni o‘ylab qilish, xatodan oldin oqibatni anglash kabi qadriyatlar mujassam. “Pushaymon” konsepti insonning noto‘g‘ri harakatidan keyingi ruhiy holatini bildirsa, “dushman” so‘zi ushbu holatning inson uchun zararli oqibatini obrazli tarzda ifodalaydi. Demak, parema orqali xalqning hayotiy tajribasi va axloqiy xulosasi qisqa, obrazli shaklda berilgan. Nutqiy-pragmatik jihatdan, onaning ushbu gapi tanbeh, nasihat, ogohlantirish mazmunini birgalikda ifodalaydi. Ona Nuriddinning qilgan ishini shunchaki baholamaydi, balki uning keyingi xatti-harakatiga ta’sir ko‘rsatishni maqsad qiladi. Shuning uchun mazkur paremani direktiv nutqiy akt doirasida talqin qilish mumkin: so‘zlovchi tinglovchini xatosidan xulosa chiqarishga va kelgusida ehtiyotkor bo‘lishga undaydi.

Mazkur misolda “so‘nggi pushaymon” birikmasi Nuriddinning ayni vaziyatdagi kechikkan afsusiga bevosita bog‘lanib, paremaning kontekstual-pragmatik faollashuvini ko‘rsatadi. Ya’ni korpus tahlili paremaning lug‘aviy mazmunidan tashqari, uning real nutqiy vaziyatda qanday kommunikativ vazifa bajarayotganini aniqlash imkonini beradi.

Xulosa. “Ming bir kecha” asari o‘zbekcha matnidagi paremalar xalqning hayotiy tajribasi, axloqiy qarashlari va lingvomadaniy qadriyatlarini ifodalash bilan birga, muayyan kommunikativ vazifani ham bajaradi. Korpus lingvistikasi asosida paremalarning kontekstdagi qo‘llanishi, kommunikativ maqsadi va nutqiy akt sifatidagi funksiyasini aniqlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Астанова Г. “Минг бир кеча” асари ва ўзбек адабиёти.док. . .. дис. а втореф. – Т.: 2022. –38 б

2. Астанова Г. “Минг бир кеча” асари ўзбекча таржималарининг қиёсий тадқиқи.: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Т.: 2003. –27 б.

3. Минг бир кеча. Араб эртаклари. / Арабчадан С.Муталибов тарж. –Т.: Ўздавнашр, 1959. 8 жилдлик. Ж. 1. – 378 б.

4. Hakimov M. O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol. fan. dokt. … diss. –T., 2001. – 283 b.

5. Жўраева Б.М. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. док. ...дис. – Самарқанд, 2019. – 237 б.

UO’K 372.8:81'36

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA GRAMMATIK TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHNING LINGVISTIK ASOSLARI

O.O. Yulbarsov, PhD, Xalqaro Nordik universiteti, Toshkent
ORCID: 0009-0009-6599-5014

Annotatsiya. *Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’limda grammatik tushunchalarni shakllantirishning lingvistik, psixologik va didaktik asoslari tahlil qilingan. Unda grammatik tushuncha til hodisalarining muhim, umumiy va barqaror belgilarini mavhumlashtirish asosida shakllanadigan murakkab kognitiv birlik sifatida talqin etiladi. Grammatik tushunchalarni egallashning to‘rt bosqichi, ya’ni til materialini tahlil qilish, muhim belgilarni umumlashtirish, ilmiy ta’rifni anglash hamda yangi materialda qo‘llash jarayonlari asoslab beriladi. Shuningdek, o‘quvchilarda mavhum tafakkur, lingvistik kuzatuvchanlik, analiz, sintez, taqqoslash va umumlashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik shartlar ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *grammatik tushuncha, boshlang‘ich ta’lim, mavhum tafakkur, lingvistik ong, grammatik mashq, morfologik tahlil, sintaktik tahlil, muammoli ta’lim, kommunikativ kompetensiya.*

Аннотация. *В статье анализируются лингвистические, психологические и дидактические основы формирования грамматических понятий в начальном образовании. Грамматическое понятие трактуется как сложная когнитивная единица, формирующаяся на основе абстрагирования существенных, общих и устойчивых признаков языковых явлений. Обосновываются четыре этапа усвоения грамматических понятий: анализ языкового материала, обобщение существенных признаков, осмысление научного определения и применение усвоенного понятия на новом материале. Также определяются методические условия, направленные на развитие у учащихся абстрактного мышления, лингвистической наблюдательности, навыков анализа, синтеза, сравнения и обобщения.*

Ключевые слова: *грамматическое понятие, начальное образование, абстрактное мышление, языковое сознание, грамматическое упражнение, морфологический анализ, синтаксический анализ, проблемное обучение, коммуникативная компетентность.*

Abstract. *This article analyzes the linguistic, psychological, and didactic foundations of developing grammatical concepts in primary education. Grammatical concepts are interpreted as complex cognitive units formed through the abstraction of essential, general, and stable features of linguistic phenomena. The article substantiates four stages in the acquisition of grammatical concepts: analyzing language material, generalizing essential features, understanding the scientific definition, and applying the acquired concept to new material. It also identifies methodological conditions aimed at developing pupils’ abstract thinking, linguistic observation skills, as well as their abilities in analysis, synthesis, comparison, and generalization.*

Keywords: *grammatical concept, primary education, abstract thinking, linguistic awareness, grammatical exercise, morphological analysis, syntactic analysis, problem-based learning, communicative competence.*

Kirish. Boshlang‘ich ta’limda ona tilini o‘qitishning asosiy maqsadi o‘quvchilarda savodli o‘qish va yozish ko‘nikmalarini shakllantirish bilangina cheklanmaydi. Ushbu bosqichda o‘quvchilar tilning ichki tizimini anglay boshlaydi, so‘z va gapning tuzilishini kuzatadi hamda so‘zlar o‘rtasidagi grammatik munosabatlarni farqlay oladi. O‘z fikrlarini grammatik jihatdan to‘g‘ri ifodalashga o‘rganadi. Shu sababli grammatik tushunchalarni shakllantirish boshlang‘ich ta’lim metodikasining eng muhim va murakkab yo‘nalishlaridan biridir. Shu bois “tushuncha” inson tafakkurida predmet, hodisa yoki jarayonning muhim belgilarini umumlashtirib, aks ettiruvchi bilish shakli deyish o‘rinli. Jumladan, grammatik tushuncha esa til birliklarining bevosita sezgi orqali emas, balki tahlil, taqqoslash, mavhumlashtirish va umumlashtirish orqali anglanadigan xususiyatlarini ifodalaydi. Masalan, o‘quvchilar *“kitob”, “daraxt”, “o‘quvchi”* so‘zlarini alohida predmet nomlari sifatida bilishi mumkin. Biroq ushbu so‘zlarning barchasi ot turkumiga mansubligini, birlik-ko‘plik, egalik

va kelishik shakllarida o‘zgarishini anglash uchun yuqoriroq darajadagi lingvistik umumlashtirish talab etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunoslikda bu mazkur masala borasida olimlarning turli mulohazalarini uchratish mumkin. Jahon olimlaridan L. Vygotskiy, J. Bruner, L. Shulman, M. A. K. Halliday, D. Crystal va boshqalar grammatik tushunchalarni shaklllantirishning ilmiy-amaliy asoslarini tahlilga tortganlar.

O‘zbek tadqiqotchilari K. Qosimova, A. G‘ulomov, N. Masharipova, M. Abduraimova va boshqa tilshunoslar tomonidan tadqiq qilingan ishlar metodik masalalarni hal qilishda muhim omil hisoblanadi.

L. Vygotskiy ilmiy tushunchalar oddiy, kundalik tushunchalardan farqli ravishda tizimli va ierarxik xususiyatga ega ekanini ta’kidlaydi [1]. Uning fikricha, ilmiy tushuncha o‘quv jarayonida o‘qituvchi rahbarligida shakllanadi va boshqa tushunchalar bilan mantiqiy munosabatga kirishadi. Bu fikr grammatik tushunchalarni o‘rgatishda alohida ahamiyatga ega, chunki o‘quvchi *“ot”, “sifat”, “fe’l”, “ega”, “kesim”, “kelishik”* kabi atamalarni faqat yodlab qolmasdan, ularning o‘zaro tizimli bog‘lanishini ham anglab borishi kerak.

J. Bruner ta’lim mazmuni bolalarga tayyor shaklda berilmasdan, kuzatish, izlanish va kashf etish orqali o‘zlashtirilishi lozimligini ko‘rsatadi [2]. Ushbu yondashuvga ko‘ra, grammatik qoida o‘qituvchi tomonidan darhol aytib berilmaydi. Dastlab o‘quvchilarga til materiali taqdim etiladi, ular misollarni kuzatadilar, o‘xshash va farqli belgilarni aniqlaydilar, so‘ngra qoida umumlashtiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur masalaning mulohaza qilishda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari grammatik tushunchalarni leksik mazmun bilan aralashtirib yubormaslik lozim. Masalan, o‘quvchilar fe’lni faqat ko‘zga ko‘rinadigan jismoniy harakatni bildiruvchi so‘z deb tushunishlari mumkin. Shuning uchun *“yurmoq”, “yozmoq”, “sakramoq”* so‘zlari fe’l sifatida oson aniqlanadi. Biroq *“uxlamoq”, “o‘ylamoq”, “sevmoq”, “o‘smoq”, “ko‘karmoq”* kabi holat va jarayonni anglatuvchi so‘zlarni ajratishda xatoliklar uchraydi.

Grammatik bilimlarni o‘zlashtirishda o‘qituvchining fan mazmunini pedagogik jihatdan moslashtira olishi ham muhimdir. L. Shulman bunday kompetensiyani pedagogik mazmuniy bilim sifatida izohlaydi [3]. Bu bilim o‘qituvchining nafaqat til hodisasini bilishi, balki o‘quvchilarga ushbu hodisani qanday tushuntirish, qaysi misollarni tanlash va qaysi xatolarni oldindan ko‘ra olish qobiliyatini ham qamrab oladi.

Tadqiqotimizning maqsadi aynan boshlang‘ich ta’limda grammatik tushunchalarni shakllantirish jarayonining nazariy va amaliy asoslarini tizimlashtirishdan iboratligi inobatga olinsa, lingvistik muammolarni samarali metodik shartlarni belgilash hamda amaliy mashqlar tizimini taklif etish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Tushuncha – atrof-muhitdagi predmetlar, hodisalar hamda ularning muhim belgilari va o‘zaro aloqadorligi umumlashtirilgan holda aks ettiriladigan tafakkur shaklidir [4]. U inson ongida voqelikni bilish va uni tizimlashtirishning muhim kognitiv vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Grammatik tushunchalar ham boshqa ilmiy tushunchalar kabi til hodisalarining eng muhim, umumiy va barqaror belgilarini mavhumlashtirish asosida shakllanadi. Biroq til hodisalarining o‘ziga xosligi shundaki, ular nihoyatda mavhum tabiatga ega bo‘lib, bevosita sezgi orqali emas, balki til birliklari tizimi orqali idrok etiladi. Shu jihatdan grammatik tushunchalar biologik yoki tabiiy fanlardagi tushunchalardan farq qiladi. Ya’ni biologiyada aniq kuzatiladigan predmetlar asosida umumlashtirish amalga oshirilsa, grammatikada esa so‘z, so‘z birikmasi, gap, morfema, leksema, fonema kabi allaqachon mavhumlashgan birliklar asosida qayta umumlashtirish jarayoni yuz beradi. Demak, grammatik tushunchalar “umumlashtirilganlarning umumlashtirilgani” sifatida murakkab bilish mahsulidir. Bu xususiyat grammatik tushunchalarni o‘zlashtirish jarayonini murakkablashtiradi. Ularni egallash uchun o‘quvchilarda ma’lum darajada rivojlangan mavhum tafakkur zarur bo‘lib, bu tafakkur bevosita ta’lim jarayonida shakllantiriladi. Buning uchun maxsus tashkil etilgan mashqlar tizimi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish va aniqlashtirish kabi mantiqiy aqliy amallarni rivojlantirishga yo‘naltiriladi. Psixologik-pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, grammatik tushunchani shakllantirish jarayoni ayni paytda tafakkur operatsiyalarini o‘zlashtirish jarayoni ham hisoblanadi.

Ayrim o‘quvchilarda mavhumlashtirish ko‘nikmasi yetarli darajada rivojlanmaganligi sababli, ular so‘zlarni taqqoslashda, ularning umumiy grammatik belgilarini ajratishda va bir guruhga kiritishda qiyinchilikka duch keladilar. Natijada grammatik tushunchani noto‘g‘ri talqin qilish holatlari yuzaga keladi. Masalan, fe’l turkumini o‘rganishda o‘quvchilar *“yurmoq”, “o‘qimoq”, “olmoq”* kabi so‘zlarni predmet harakatini bildiradi deb to‘g‘ri qabul qiladilar, biroq “uxlamoq”, *“o‘ylamoq”, “sevmoq”, “o‘smoq”, “ko‘karmoq”* kabi so‘zlarni harakat sifatida qabul qilishda qiynaladilar. Bu esa ularning harakat tushunchasini faqat jismoniy siljish bilan cheklashiga bog‘liqdir. Grammatik ma’noda *“harakat”* tushunchasi nafaqat jismoniy harakatni, balki holat, jarayon, o‘zgarish va munosabatlarni ham qamrab oladi. Xuddi shunday holat ot turkumini o‘rganishda ham kuzatiladi. Ba’zi o‘quvchilar *“tinchlik”, “qahramonlik”, “qadam”* kabi mavhum ma’noli so‘zlarni ot sifatida qabul qilishda qiyinchilik sezadilar, chunki ular ot tushunchasini faqat aniq predmetlar bilan bog‘laydilar. Shuning uchun grammatik tushunchalarni shakllantirish jarayonida o‘quvchilarda mavhumlashtirish ko‘nikmasini izchil rivojlantirish, ularning diqqatini so‘zning leksik ma’nosidan grammatik ma’nosiga yo‘naltirish, shuningdek, bir guruhga mansub so‘zlarning umumiy grammatik belgilarini anglatish muhim didaktik vazifa hisoblanadi. Masalan, *“kim?” va “nima?”* so‘roqlariga javob bo‘ladigan so‘zlar ot turkumiga kirishi, ularning son, egalik va kelishik qo‘shimchalari bilan o‘zgarishi hamda predmetlik ma’nosini ifodalashi ushbu turkumning asosiy grammatik belgilarini tashkil etadi. Shu sababli grammatik tushunchalarni shakllantirishda tizimli yondashuv, mantiqiy izchillik va maxsus metodik talablarning bajarilishi o‘quvchilarda ilmiy lingvistik tafakkurni rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Grammatik tushunchani o‘zlashtirish murakkab, ko‘p bosqichli va uzoq davom etadigan kognitiv jarayon bo‘lib, u kichik yoshdagi o‘quvchilarning yosh-psixologik xususiyatlari bilan bevosita bog‘liqdir. Boshlang‘ich sinflarda ushbu jarayonni samarali tashkil etishda o‘qituvchi o‘rganilayotgan grammatik hodisaning lingvistik mohiyatini, bilimlarni egallashning psixologik-didaktik qonuniyatlarini hamda nutqiy va aqliy rivojlanishning o‘zaro uzviy bog‘liqligini asosiy metodik tayanch sifatida qabul qiladi. Chunki grammatik bilim faqat nazariy ma’lumot emas, balki nutqiy faoliyatni shakllantiruvchi amaliy vosita hamdir. Masalan, so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar uchun quyidagi ikki asosiy belgi xosdir:

–u so‘zning o‘zgaruvchi qismi hisoblanadi;

–u sintaktik vazifa bajarib, gapdagi so‘zlar o‘rtasidagi grammatik bog‘lanishni ta’minlaydi.

Til materialini tahlil qilish jarayonida o‘rganilayotgan grammatik tushunchaning muhim belgilari ajratiladi (birinchi bosqich). Keyingi bosqichda ushbu belgilar o‘zaro taqqoslanadi, ularning ichki bog‘lanishi aniqlanadi hamda umumlashtirilib, ilmiy atama beriladi (ikkinchi bosqich). Uchinchi bosqichda o‘quvchilar tushuncha ta’rifini anglash va uni og‘zaki ifodalashga o‘rgatiladi. To‘rtinchi bosqichda esa o‘zlashtirilgan bilimlar amaliy mashqlar orqali mustahkamlanadi, ya’ni yangi til materialida qo‘llash, nutqiy faoliyatga tatbiq etish hamda ilgari o‘rganilgan bilimlar bilan integratsiya qilish amalga oshiriladi. Shunday qilib, grammatik tushunchalarni shakllantirish jarayoni shartli ravishda to‘rt bosqichda amalga oshadi:

Birinchi bosqich – til materialini tahlil qilish va muhim belgilarni ajratish. Bu bosqichda o‘quvchilar analiz va mavhumlashtirish amallarini egallaydilar, ya’ni so‘z va gaplarning leksik mazmunidan grammatik xususiyatlarni ajratib olishni o‘rganadilar.

Ikkinchi bosqich – ajratilgan belgilarni umumlashtirish, ular o‘rtasidagi ichki bog‘lanishni aniqlash va grammatik atamani shakllantirish. Bu jarayonda taqqoslash va sintez operatsiyalari muhim o‘rin tutadi.

Uchinchi bosqich – grammatik tushuncha ta’rifini anglash, uning tarkibiy belgilarini izohlash va mantiqiy asosda tushuntirish ko‘nikmasini shakllantirish.

To‘rtinchi bosqich – o‘zlashtirilgan bilimlarni yangi til materialida qo‘llash, amaliy nutqiy faoliyatga tatbiq etish va ilgari o‘rganilgan grammatik kategoriyalar bilan bog‘lash.

Mazkur jarayonni “fe’l” grammatik tushunchasi misolida ko‘rib chiqish mumkin. Tushunchani shakllantirish avvalo til materialini tahlil qilishdan boshlanadi. O‘quvchilar o‘qituvchi rahbarligida gaplar tuzadilar va ularda harakatni ifodalovchi so‘zlarni aniqlaydilar. Bunda ekskursiya, rasm, videomaterial yoki kuzatuv asosidagi nutqiy vaziyatlardan foydalanish samarali hisoblanadi.

Masalan, bahor faslida tabiatdagi o‘zgarishlar asosida “Kunlar isiydi”, “Daraxtlar gullaydi” kabi gaplar tuziladi va harakatni bildirgan so‘zlar ajratiladi.

1-jadval

Grammatik tushunchani shakllantirish bosqichlari

Bosqich nomlari	Mazmuni	Kutiladigan natija
1. Kuzatish va tahlil	So‘z va gaplarning leksik mazmunidan grammatik xususiyatlarni ajratib olish	Analiz, mavhumlashtirish
2. Umumlashtirish	Ajratilgan belgilar o‘rtasidagi ichki bog‘lanishni aniqlash va grammatik atamani shakllantirish	Taqqoslash, sintez
3. Ta’riflash	Tushuncha ta'rifini anglash, tarkibiy belgilarini izohlash va mantiqiy asoslash	Mantiqiy xulosa chiqarish
4. Qo‘llash	Bilimlarni yangi til materialida qo‘llash, nutqiy faoliyatga tatbiq etish, oldingi bilimlar bilan integratsiya	Qo‘llash, integratsiya

Keyingi bosqichda o‘quvchilar bu so‘zlarga beriladigan savollar *(nima qildi?, nima qilyapti?, nima qiladi?)* orqali ularning umumiy xususiyatini aniqlaydilar va ularni fe’l turkumiga birlashtiradilar. Shundan so‘ng fe’lning ta’rifi shakllantiriladi: shaxs va narsaning harakatini bildiruvchi so‘zlar fe’l deb ataladi.

Jarayon davomida o‘quvchilar fe’lning gapdagi vazifasini ham anglaydilar, ya’ni uning ko‘pincha kesim vazifasida kelishini kuzatadilar. So‘ngra fe’lni ot, sifat, son kabi boshqa so‘z turkumlari bilan taqqoslash orqali ularning farqli va o‘xshash jihatlarini tahlil qiladilar.

Tushunchani o‘zlashtirish jarayonida leksik va grammatik ma’no o‘rtasidagi munosabat ham asta-sekin ochib boriladi. O‘quvchilar so‘zning ko‘p ma’noliligi, sinonimiya va antonimiya hodisalari bilan tanishar ekan, grammatik va leksik ma’no bir-birini to‘ldiruvchi tizim ekanini anglay boshlaydilar. Natijada grammatik tushunchalarni o‘zlashtirish faqat nazariy bilim emas, balki o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini, mavhum tafakkurini, analiz va sintez qilish qobiliyatini rivojlantiruvchi kompleks pedagogik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Grammatik tushunchalarni shakllantirishda izlanish vaziyati o‘qituvchi tomonidan berilgan muammoli topshiriq va uni jamoaviy yoki individual hal qilish jarayonida yuzaga keladi. Bunday vaziyat o‘quvchilarda bilishga qiziqish uyg‘otadi, ularni mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ijodiy yondashuvga undaydi. Masalan, so‘z yasovchi qo‘shimchalarni o‘rganishda ***“gul — gulchi, g‘alla — g‘allakor, traktor — traktorchi”*** kabi juftliklar asosida muammoli tahlil tashkil etiladi. Shuningdek, orfografik mavzularni o‘rganishda ham muammoli vaziyat yaratish samarali hisoblanadi. Masalan, hayvon nomlarining bosh harf bilan yozilishi mavzusida o‘quvchilarga savollar berilib, kichik va bosh harf bilan yozilgan so‘zlarni taqqoslash orqali yozuv me’yorlari anglatiladi. Bu jarayon o‘quvchilarda tahliliy fikrlash, taqqoslash va dalillash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

O‘quvchilarda so‘z va gapga lingvistik munosabatni shakllantirish — bu til birliklarining semantik va grammatik jihatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ongli anglash jarayonidir. Bu jarayon til hodisalarini chuqur tahlil qilish, ularning ma’no va shakl jihatlarini ajratish hamda umumlashtirish asosida rivojlanadi.

So‘zga lingvistik munosabat bir necha bosqichda shakllanadi: *tovush-harf tahlili, morfemik tahlil, leksik ma’no va grammatik ma’no o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglash*. Masalan, fe’l turkumini o‘rganishda o‘quvchilar harakatni bildiruvchi so‘zlarni aniqlash bilan birga, uning keng ma’noda holat, jarayon va o‘zgarishni ham ifodalashini tushunadilar. Shu bilan birga, o‘quvchilarda lingvistik ong darajasi turlicha bo‘lishi mumkin: 2-sinf o‘quvchilari so‘z birikmalarini topa olsalar-da, bog‘lanish vositalarini izohlashda qiynaladilar, 4-sinf o‘quvchilari esa grammatik vositalar orqali bog‘lanishni tushuntira oladilar. Bu esa lingvistik kompetensiyaning bosqichma-bosqich rivojlanishini ko‘rsatadi.

Grammatik tushunchani samarali o‘zlashtirish uchun uni ilgari o‘rganilgan bilimlar tizimiga integratsiya qilish zarur. Tushunchalar o‘rtasidagi ichki bog‘lanishlarni anglash til tizimining yaxlitligini tushunishga yordam beradi va bilimlarni amaliy qo‘llash imkonini kengaytiradi.

Boshlang‘ich sinflarda quyidagi asosiy bog‘lanishlar shakllantiriladi:

–so‘z va uning morfologik so‘roqlari;

–so‘z turkumi va gap bo‘lagi munosabati;

–kelishik va gapdagi sintaktik vazifa;

–morfemik tarkib va leksik ma'no bog'liqligi.

Bu bog'lanishlar o'quvchilarga til birliklarini tizimli anglash va nutqda ongli qo'llash imkonini beradi.

Til hodisalari o'rtasidagi bog'lanishlar ko'pincha yangi mavzuni o'rganish jarayonida ochiladi yoki keyingi bosqichlarda umumlashtiriladi. Masalan, so'zning morfemik tarkibi o'zgarganda uning leksik ma'nosi ham o'zgarishi ***(gul — gulchi — guldon)*** orqali tushuntiriladi. Shuningdek, fe'lning shaxs-sonda tuslanishi kishilik olmoshlari bilan bog'liq holda o'rganiladi.

Ko'rgazmalilik grammatik tushunchalarni shakllantirishda muhim didaktik vosita hisoblanadi. Ko'rgazmali vositalar nafaqat jadval va chizmalarni, balki til materialining o'zini ham o'z ichiga oladi. Masalan, o'zakdosh so'zlar bilan ishlashda matn asosida tahlil olib borilib, o'quvchilar umumiy o'zak va ma'no o'xshashligini aniqlaydilar. Shuningdek, gapning uyushiq bo'laklarini o'rganishda bir necha gapdan bitta umumlashtirilgan gap tuzish orqali o'quvchilarda ko'rgazmali xulosa chiqarish ko'nikmasi shakllantiriladi.

Mashqlar tizimi grammatik tushunchani o'zlashtirish bosqichlari va uning lingvodidaktik xususiyatlariga mos ravishda mashq turlarini tanlash, ularning murakkablashib borishini hamda o'quvchilarning mustaqillik darajasi ortishini hisobga olgan holda izchil tashkil etilishini nazarda tutadi. Bunday tizim mashqlar o'rtasidagi ichki mantiqiy bog'liqlikka asoslanadi. Shunga ko'ra grammatik mashqlar turli mezonlar asosida tasniflanadi va shu sababli ularning bir necha turlari ajratiladi. Agar bilimni shakllantirish xususiyatiga tayanilsa, grammatik mashqlar ikki asosiy guruhga bo'linadi:

1. Morfologik mashqlar (shu jumladan leksik-morfologik mashqlar).
2. Sintaktik mashqlar.

Agar o'quvchilarning aqliy faoliyati, ya'ni mashq jarayonida bajariladigan bilish operatsiyalari asos qilib olinsa, mashqlar analitik, sintetik, taqqoslash, guruhlash va umumlashtirishga yo'naltirilgan turlarga ajratiladi.

Mashqning didaktik mohiyatini to'liq ochish uchun yuqoridagi ikkala tasnif mezoni birgalikda hisobga olinadi. Masalan, aralash berilgan so'zlardan gap tuzish va gap bo'laklarini aniqlash topshirig'i bilimni shakllantirish jihatidan sintaktik mashq bo'lsa, aqliy faoliyat nuqtayi nazaridan sintetik-analitik mashq hisoblanadi.

Grammatik tahlil. Grammatik tahlil analitik mashqlarning muhim turini tashkil etadi. U morfologik tahlil (so'z turkumiga ko'ra tahlil) va sintaktik tahlil (gap bo'laklariga ko'ra tahlil)ni o'z ichiga oladi.

Gap bo'laklari bo'yicha tahlil o'quvchilarning sintaktik bilimlari darajasiga qarab bosqichma-bosqich chuqurlashib boradi. 1-sinfda "ega" va "kesim" atamalari qo'llanilmasa-da, o'quvchilar gapning bosh bo'laklarini amaliy tarzda ajratishni o'rganadilar. Masalan, "Bolalar olmalarni terdilar" gapida ***"bolalar" – ega, "terdilar" – kesim*** sifatida aniqlanadi.

Morfologik tahlil. Morfologik tahlil so'zning grammatik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Bu bosqichda o'quvchilar so'z turkumlari, o'zak va qo'shimchalar haqida boshlang'ich bilimlarga ega bo'ladilar.

So'z tarkibiga ko'ra tahlil. So'z tarkibini tahlil qilish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. So'zning so'roqi va ma'nosini aniqlash;
2. O'zakni topish (o'zakdosh so'zlar orqali);
3. So'z yasovchi qo'shimchani aniqlash;
4. So'z o'zgartuvchi (shakl yasovchi) qo'shimchalarni aniqlash.

Bu tahlil o'quvchilarda morfemik ongni shakllantiradi va so'z yasalishi qonuniyatlarini tushunishga yordam beradi.

Tovush-harf tahlili. Boshlang'ich sinflarda so'zning fonetik tuzilishini o'rganish uchun tovush-harf tahlili ham qo'llaniladi. Bu tahlil so'zdagi tovushlar soni, bo'g'in tuzilishi, unli va undoshlarning xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, "kitob" so'zi quyidagicha tahlil qilinadi: 2 bo'g'in, 5 tovush va 5 harf, 2 unli va 3 undosh tovush mavjud. Tovush-harf tahlili orfografik va orfoepik me'yorlarni o'zlashtirishda muhim didaktik vosita hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Boshlang‘ich ta’limda grammatik tushunchalarni shakllantirish o‘quvchilarning mavhum tafakkuri, lingvistik kuzatuvchanligi va mantiqiy fikrlashini rivojlantirish bilan uzviy bog‘liq murakkab kognitiv-didaktik jarayondir. Uni samarali tashkil etish uchun grammatik hodisalarni kuzatish va tahlil qilish, muhim belgilarni taqqoslash va umumlashtirish, tushunchani ilmiy jihatdan anglash hamda yangi til materialida qo‘llashga asoslangan izchil bosqichlar tizimini qo‘llash zarur. Muammoli topshiriqlar, ko‘rgazmalilik va maqsadli mashqlar tizimi esa o‘quvchilarning grammatik bilimlarini ongli o‘zlashtirishi va nutqiy faoliyatda qo‘llashiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Vygotsky L.S. Thought and Language. Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
2. Bruner J.S. The Process of Education. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.
3. Shulman L.S. “Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching.” Educational Researcher 15, 1986, pp. 4–14.
4. Shulman L.S. “Knowledge and Teaching: Foundations of the New Reform.” Harvard Educational Review 57, 1987, pp. 1–22.
5. Andrews R., Torgerson C., Beverton S., Freeman A., Locke T., Low G., Robinson A., Zhu D. “The Effect of Grammar Teaching on Writing Development.” British Educational Research Journal, 32. 2006, pp. 39–55.
6. Andrews R., Torgerson C., Beverton S., Freeman A., Locke T., Low G., Robinson A., Zhu D. “The Effect of Grammar Teaching on Writing Development.” EPPI-Centre Review, University of London, 2006.
7. Halliday M. A. K., Matthiessen C. M. I. M. Halliday’s Introduction to Functional Grammar. 4th ed. London: Routledge, 2014.
8. Ellis R. The Study of Second Language Acquisition. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2008.
9. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
10. Graham S., Perin D. Writing Next: Effective Strategies to Improve Writing of Adolescents in Middle and High Schools. Washington, DC: Alliance for Excellent Education, 2007.
11. O‘zbekiston Respublikasi. Ona tili fanidan umumiy o‘rta ta’lim davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi. Toshkent.
12. Mahmudov N., Madvaliyev A. va boshqalar. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
13. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Fan va texnologiya.
14. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: Noshir.

UO’K 81'42:61

TRANSFORMATION OF NARRATIVES IN MEDICAL DISCOURSE, CLINICAL AND LITERARY FEATURES

S.K.Yorova, PhD, doc., Samarkand State Medical University, Samarkand

Annotatsiya. *Ushbu maqolada shifokor va bemor o‘rtasidagi muloqot jarayoni hissiy mehnat va tibbiy nutqning narrativ transformatsiyasi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tibbiyot sohasi vakillarining faoliyati o‘zaro muloqot davomida his-tuyg‘ularni ifodalash, boshqarish va tartibga solish uslublarini o‘z ichiga oladi. Mazkur muloqot tomonlar o‘rtasidagi chuqur o‘zaro anglashuvni ta’minlovchi lingvistik va psixologik empatiyani namoyon etadi.*

Kalit so‘zlar: *shifokor, bemor, muloqot, tibbiy diskurs, narrativ transformatsiya, klinik xususiyatlar.*

Аннотация. *В статье рассматривается процесс коммуникации между врачом и пациентом с учетом использования эмоционального труда и нарративной трансформации медицинской речи. Профессиональная деятельность в сфере здравоохранения предполагает определенный стиль выражения, управления и регулирования эмоций в ходе взаимодействия. Коммуникация в данном контексте выражает лингвистическую и психологическую эмпатию, способствующую более глубокому взаимопониманию сторон.*

Ключевые слова: *врач, пациент, коммуникация, медицинский дискурс, нарративная трансформация, клинические особенности.*

Abstract. *This article examines the communication of doctor and patients using of emotional labour and narrative transformation of medical speech. Healthcare professions encompass the style*

of expressing managing and regulating their emotions during the interaction. The communication expresses linguistic and psychological empathy that includes deepen comprehension between them.
Key words: *doctor, patient, communication, medical discourse, narrative transformation, clinical features.*

Introduction. Two theoretical frameworks prove particularly valuable for comprehending this dimension of healthcare communication:

Emotional labour refers to the management and expression of emotion as an inherent component of professional interaction and service delivery.

Narrative transformation describes the process through which stories of illness, suffering, and healing are constructed, told, and reshaped through discursive practices.

Narrative Transformation in Medical Discourse

Understanding Illness as Narrative Construction

Patients rarely describe their health concerns using purely clinical terminology or symptom checklists. Instead, they construct narratives that contextualize their experiences within broader life stories.

Consider how a patient might articulate their situation:

"I was managing well last month... then suddenly the discomfort began... now I find myself unable to sleep because I keep worrying that something significant is wrong."

This represents far more than a symptom inventory—it constitutes a narrative construction that organizes experience into meaningful sequence.

Illness narratives characteristically incorporate:

· Symptom onset and progression
· Emotional responses to bodily changes
· Disruption of established routines and life patterns
· Search for meaning and explanation
· Expectations regarding recovery or adaptation

Through storytelling, patients transform physical experiences into coherent linguistic representations that convey both clinical information and personal significance.

Physicians respond not exclusively with clinical information but also with emotionally attuned communication designed to address these concerns.

Typical communicative interventions include:

· "I recognize how challenging this information may be to absorb."
· "We will approach this situation systematically and carefully."
· "You have support throughout this process."
· "Allow me to explain everything in clear terms."

These utterances transcend mere politeness—they function as emotional tools that reduce tension, establish trust, and facilitate therapeutic connection. The physician operates simultaneously as medical authority and emotional communicator, navigating the delicate balance between professional objectivity and human connection.

The Interconnection Between Clinical and Literary Narratives

Clinical interactions and literary portrayals may appear quite different on the surface, yet both domains involve processes of storytelling, interpretation, and emotional meaning-making.

Both contexts raise similar fundamental questions:

· What is the subjective experience of illness?
· How does pain find expression through language?
· How do individuals communicate fear and anxiety?
· How does healing transform personal identity?
· How do caregivers manage emotional demands arising from repeated exposure to suffering

In both clinical and literary contexts, language functions as a vehicle for emotional processing and understanding. Clinical discourse characteristically emphasizes clarity, precision, and functional communication. Literary discourse often prioritizes reflection, metaphorical expression, and

meaning-making. Together, these approaches illuminate different facets of the emotional complexity inherent in healthcare communication.

The Art of Listening: Narrative Competence in Clinical Practice

Contemporary healthcare education increasingly recognizes effective communication as a fundamental clinical competency rather than merely a supplementary skill. In addition to scientific medical knowledge, healthcare practitioners benefit substantially from what has been termed narrative competence—the capacity to hear, interpret, and respond meaningfully to patient stories and the emotional content embedded within them.

Discussion. Understanding these dimensions benefits diverse stakeholders: physicians, nurses, medical students, linguists, psychologists, medical humanities scholars, and healthcare administrators. By attending to emotional language and narrative structure, medicine becomes not less scientific—but more fully human.

Future research might explore the application of narrative competence training in various healthcare settings, investigate the relationship between emotional labour and healthcare outcomes, or examine how literary engagement influences medical practice. Interdisciplinary collaboration between medical and humanities scholars promises to further illuminate these important dimensions of healthcare communication.

Conclusion. Clinical encounters demonstrate these processes in action on a daily basis, while literary portrayals reveal their deeper human significance and emotional complexities. Together, these perspectives demonstrate that healing involves far more than medical intervention alone—it also involves attentive listening, sensitive storytelling, emotional presence, and the capacity to transform suffering into meaning through compassionate communication.

Recognition of emotional labour and narrative transformation in medical discourse can contribute to more compassionate healthcare delivery, stronger doctor-patient relationships, and a deeper appreciation of medicine as simultaneously a scientific discipline and a profoundly human experience.

REFERENCES:

1. Charon, R. (2006). Narrative medicine: Honoring the stories of illness. Oxford University Press.
2. Frank, A. W. (1995). The wounded storyteller: Body, illness, and ethics. University of Chicago Press.
3. Heritage, J., & Maynard, D. W. (Eds.). (2006). Communication in medical care: Interaction between primary care physicians and patients. Cambridge University Press.
4. Hochschild, A. R. (1983). The managed heart: Commercialization of human feeling. University of California Press.
5. Kleinman, A. (1988). The illness narratives: Suffering, healing, and the human condition. Basic Books.
6. Greenhalgh, T., & Hurwitz, B. (Eds.). (1998). Narrative based medicine: Dialogue and discourse in clinical practice. BMJ Books.
7. Good, B. J. (1994). Medicine, rationality, and experience: An anthropological perspective. Cambridge University Press.
8. Hunter, K. M. (1991). Doctors' stories: The narrative structure of medical knowledge. Princeton University Press.

УДК 808.3

ЛИНГВО-КУЛЬТУРНЫЕ И ЛИНГВО-ПРАГМАТИЧЕСКИ СВОЙСТВА КОНЦЕПТА "СУЕВЕРИЕ"

Ф.Н. Асадова, преподаватель, Goethe Institut, Taschkent

Annotatsiya. *Maqolada "xurofot/irim" konseptining lingvomadaniy va lingvopragmatik xususiyatlari tadqiq etiladi. Konseptni ifodalovchi lisoniy vositalar, ularning madaniy konnotatsiyalari hamda turli kommunikativ vaziyatlarda bajaradigan pragmatik funksiyalari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *irim, konsept, lingvomadaniyat, lisoniy dunyo manzarasi, madaniy konnotatsiya, alomat, an'ana, milliy ong, pragmatika.*

Аннотация. *В статье рассматриваются лингвокультурные и лингвопрагматические особенности концепта «суеверие». Анализируются языковые средства его репрезентации,*

культурные коннотации и прагматические функции в различных коммуникативных ситуациях.

Ключевые слова: *суеверие, концепт, лингвокультурология, языковая картина мира, культурная коннотация, примета, традиция, прагматика.*

Abstract. *The article examines the linguocultural and linguopragmatic features of the concept of "superstition." It analyzes the linguistic means used to represent the concept, its cultural connotations, and its pragmatic functions in various communicative situations.*

Keywords: *superstition, concept, linguoculture, linguopragmatics, linguistic worldview, cultural connotation, omen, tradition, pragmatics.*

Современная лингвистика характеризуется усилением интереса к изучению языка в тесной взаимосвязи с культурой, мышлением, национальным сознанием и коммуникативным поведением человека. В рамках антропоцентрической парадигмы язык рассматривается не только как средство передачи информации, но и как важнейший механизм хранения и трансляции культурного опыта народа. Одним из перспективных направлений подобных исследований является анализ концептов, отражающих традиционные представления, ценности, стереотипы и особенности мировосприятия определённого лингвокультурного сообщества.

Особое место среди таких культурно значимых концептов занимает «суеверие». Суеверия формировались на протяжении длительного исторического периода и были связаны с попытками человека объяснить неизвестные явления, установить символическую связь между событиями, предсказать будущее или избежать предполагаемой опасности. В результате определённые предметы, действия, числа, природные явления, животные и бытовые ситуации приобретали дополнительное символическое значение. Эти представления закреплялись в коллективной памяти и передавались последующим поколениям посредством языка, фольклора, обрядов, традиций и повседневной коммуникации.

В языковой картине мира концепт «суеверие» представлен разветвлённой системой лексических, фразеологических, паремиологических и дискурсивных средств. Такие понятия, как *суеверие, примета, предзнаменование, знак, поверье, добрый знак, дурная примета*, образуют семантическое пространство, в котором отражаются различные способы интерпретации событий и поведения человека. При этом значение подобных единиц определяется не только их словарной семантикой, но и культурными ассоциациями, исторической памятью и конкретной коммуникативной ситуацией.

Лингвокультурный анализ позволяет определить культурно обусловленное содержание концепта и способы его языковой объективации, тогда как прагматический подход раскрывает функции соответствующих единиц непосредственно в процессе общения.

Цель исследования заключается в выявлении и систематизации основных лингвокультурных и лингвопрагматических свойств концепта «суеверие». Для достижения данной цели необходимо определить его семантическую структуру, рассмотреть языковые средства репрезентации, выявить культурные коннотации и установить основные прагматические функции в различных типах дискурса. С лингвокультурологической точки зрения концепт «суеверие» представляет собой многокомпонентное ментальное образование, объединяющее когнитивный, эмоциональный, оценочный и культурный компоненты. Его содержание формируется не только на основе значения соответствующей лексемы, но и благодаря совокупности устойчивых представлений о связи между определённым действием или событием и предполагаемым последствием.

В семантическом поле рассматриваемого концепта особое место занимают понятия «примета», «поверье», «предзнаменование», «знак», «удача», «неудача», «счастье» и «несчастье». Однако эти единицы не являются абсолютными синонимами. Слово *суеверие* обозначает прежде всего представление или убеждение, основанное на приписывании определённым явлениям сверхъестественной либо символической причинной связи. *Примета* чаще обозначает конкретный знак, который интерпретируется как предвестник будущего

события. *Предзнаменование* акцентирует прогнозирующую функцию знака, а *поверье* может характеризовать традиционно закреплённое в коллективном сознании представление.

Важнейшей характеристикой концепта является его культурная маркированность. Одинаковое физическое действие, предмет или природное явление в разных культурах может получать различные интерпретации. Поэтому исследование суеверий предоставляет ценный материал для реконструкции национальной языковой картины мира. Например, культурное значение чисел, животных, зеркал, порога дома, определённых дней недели или случайных бытовых событий может существенно различаться в зависимости от историко-культурной традиции.

Суеверные представления можно условно классифицировать по сферам их функционирования. К первой группе относятся суеверия, связанные с удачей и неудачей. Вторая группа включает представления, относящиеся к семье, браку и рождению ребёнка. Третья охватывает дорогу, путешествие и начало нового дела. Отдельные группы образуют суеверия, связанные с болезнью и здоровьем, смертью, природными явлениями, животными, числами, предметами домашнего обихода и сновидениями. Такая тематическая разветвлённость свидетельствует о глубокой интеграции концепта в повседневную жизнь общества.

Особого внимания заслуживает оценочный компонент. Большинство языковых репрезентантов суеверия формируются вокруг оппозиции «положительное — отрицательное». Определённое событие может интерпретироваться как *хорошая примета, добрый знак, к счастью* или, напротив, как *плохая примета, дурной знак, к несчастью*. Таким образом, языковая репрезентация не ограничивается обозначением события, а одновременно выражает его культурно обусловленную оценку.

Лингвопрагматический аспект концепта проявляется прежде всего в его способности влиять на коммуникативное поведение. Высказывания, основанные на суеверных представлениях, могут выполнять предупредительную, запретительную, побудительную, прогностическую и оценочную функции. Например, конструкции типа *«Не делай этого — плохая примета»* обладают не только информативным, но и директивным потенциалом: говорящий стремится изменить поведение адресата.

Предупредительная функция реализуется в ситуациях, когда говорящий сообщает о предполагаемом негативном последствии определённого действия. Запретительная функция проявляется в формулах, содержащих указание не совершать конкретного действия. Побудительная функция, напротив, связана с рекомендацией совершить определённый ритуализированный поступок для достижения благоприятного результата. Прогностическая функция основывается на интерпретации знака как указания на будущее событие.

В современной коммуникации наблюдается также трансформация прагматики суеверий. Традиционные формулы используются не только в своём первоначальном значении, но и иронически, метафорически или как элемент речевой игры. Человек может произносить выражение, связанное с приметой, не демонстрируя реальной убеждённости в её истинности. В таком случае культурная память языкового выражения сохраняется, тогда как его прагматическая функция изменяется.

Таким образом, концепт «суеверие» характеризуется многослойной структурой. Его ядерную зону образуют представления о символической взаимосвязи между знаком, действием и предполагаемым последствием. К ближней периферии относятся конкретные приметы, поверья и ритуализированные действия, а дальняя периферия включает метафорические, иронические и ситуативные способы использования соответствующих языковых единиц.

Лингвокультурная специфика концепта проявляется в системе символов, примет, поверий и устойчивых ассоциаций, характерных для определённого сообщества. При этом значительную роль играют оппозиции «удача — неудача», «счастье — несчастье», «хороший знак — плохой знак», «разрешение — запрет», формирующие его оценочную структуру.

В современных условиях содержание концепта претерпевает определённую трансформацию: часть традиционных суеверий сохраняет своё культурное значение, тогда как другие переходят в сферу иронического, метафорического или ритуально-этикетного употребления. Несмотря на это, языковые формы, связанные с суевериями, продолжают сохранять культурную память и представляют значимый материал для изучения взаимосвязи языка, национального сознания и коммуникативного поведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. — М.: Академия, 2001. — 208 с.

2. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. — 824 с.

3. Wierzbicka A. *Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. — New York; Oxford: Oxford University Press, 1997. — 317 p.

УДК 81'373.46

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: ПРИНЦИПЫ НОРМАЛИЗАЦИИ И МЕЖЪЯЗЫКОВОГО СООТВЕТСТВИЯ

Н.Б.Ачилдиева, независимый исследователь, Термезский государственный университет, Термез

Annotatsiya. *Maqolada rus va o'zbek tillaridagi demografik terminologiyani leksikografik ifodalash va me'yorlashtirish muammolari ko'rib chiqiladi. Aholi, tug'ilish, o'lim, nikohlanish, migratsiya va aholi takror barpo bo'lishiga oid tayanch tushunchalar asosida bir so'zli hamda analitik nominatsiya, xalqaro va milliy variantlar, ilmiy hamda rasmiy-statistik qo'llanish o'rtasidagi tafovutlar tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *demografik terminologiya, leksikografiya, me'yorlashtirish, termin varianti, rus tili, o'zbek tili, lug'at maqolasi, rasmiy statistika.*

Аннотация. *В статье рассматриваются проблемы лексикографической репрезентации и нормализации демографической терминологии в русском и узбекском языках. На материале базовых понятий населения, рождаемости, смертности, брачности, миграции и воспроизводства населения анализируются расхождения между однословной и аналитической номинацией, международными и национальными вариантами, а также между научным и официально-статистическим употреблением.*

Ключевые слова: *демографическая терминология, лексикография, нормализация, терминологический вариант, русский язык, узбекский язык, словарная статья, официальная статистика*

Abstract. *The article addresses lexicographic representation and normalization of demographic terminology in Russian and Uzbek. Core concepts related to population, fertility, mortality, marriage, migration and population reproduction are used to examine differences between one-word and analytical nomination, international and national variants, and scientific versus official statistical usage.*

Key words: *demographic terminology, lexicography, normalization, terminological variant, Russian, Uzbek, dictionary entry, official statistics.*

Демографическая терминология функционирует одновременно в нескольких институциональных сферах: научном исследовании, государственной статистике, законодательной и административной документации, образовании и публичной коммуникации. Такое многофункциональное употребление делает вопрос нормы особенно важным. Если один и тот же показатель в разных источниках называется разными словами, затрудняется не только перевод, но и сопоставление статистических данных, построение электронных словарей и подготовка двуязычных учебных материалов.

Проблема усугубляется тем, что значительная часть демографической лексики исторически связана с общеупотребительными словами. Возраст, брак, семья, рождение,

смерть, население в научном контексте становятся терминами, но сохраняют связь с повседневным значением. Одновременно отрасль использует интернациональные единицы демография, миграция, урбанизация, депопуляция, когорта, коэффициент. В результате в одном терминологическом поле взаимодействуют исконная лексика, заимствования, производные слова и многокомпонентные сочетания [1].

Применялись лексикографический, сопоставительный, компонентный и функционально-стилистический методы. В центре анализа находятся не частотные показатели, а типовые случаи, в которых словарь должен принять нормализующее решение: выбрать основной эквивалент, развести значение события и статистического показателя, указать конкурирующий международный вариант или зафиксировать аналитическую форму вместо искусственно создаваемого однословного термина.

Для оценки словарного варианта использованы пять критериев: 1) понятийная точность – соответствие дефиниции демографическому понятию; 2) системность – согласованность с соседними терминами; 3) официальная подтверждаемость – наличие в статистической или нормативной практике; 4) языковая естественность – соответствие моделям русского или узбекского языка; 5) обратимость перевода – возможность восстановить исходное понятие без существенной смысловой потери.

Первый тип лексикографической проблемы связан с расхождением между словом-событием и словом-показателем. Русские рождаемость и смертность обладают высокой терминологической ёмкостью: ими называют массовый процесс, интенсивность и соответствующий статистический показатель. Узбекские tug‘ilish и o‘lim прежде всего прозрачны как названия событий или процессов; при необходимости статистической однозначности естественно присоединяются daraja или koeffitsiyent. Поэтому двуязычный словарь не должен ограничиваться парой рождаемость – tug‘ilish. В словарной статье требуется функциональная помета: «процесс» – tug‘ilish; «уровень/интенсивность» – tug‘ilish darajasi; «коэффициент» – tug‘ilish koeffitsiyenti.

Второй тип – различие между морфологически компактной и аналитической номинацией. Русская терминология широко использует образования брачность, разводимость, детность. Прямое создание искусственно компактных узбекских эквивалентов не всегда оправдано. Более прозрачными оказываются nikohlanish, nikohdan ajralish darajasi и описательные конструкции, конкретизирующие показатель. Лексикографическая норма здесь должна предпочитать языковую естественность формальной симметрии.

Третий тип – конкуренция интернационального и национально-прозрачного варианта. Депопуляция легко адаптируется как depopulyatsiya, однако для неспециалиста форма aholi sonining kamayishi прозрачнее. Воспроизводство населения может быть представлено как aholi takror barpo bo‘lishi или как aholi reproduksiyasi. В словаре рационально выбирать один основной вариант в соответствии с официальным и учебным употреблением, а второй давать как допустимый терминологический вариант с соответствующей пометой.

Русский термин	Возможные узбекские формы	Рабочая основная форма
рождаемость	tug‘ilish; tug‘ilish darajasi	tug‘ilish (jarayon); tug‘ilish darajasi (ko‘rsatkich)
смертность	o‘lim; o‘lim darajasi	o‘lim (jarayon); o‘lim darajasi (ko‘rsatkich)
брачность	nikohlanish; nikohlanish darajasi	nikohlanish / nikohlanish darajasi
разводимость	nikohdan ajralish; ajrimlar darajasi	nikohdan ajralish darajasi
воспроизводство населения	aholi reproduksiyasi; aholi takror barpo bo‘lishi	aholi takror barpo bo‘lishi
депопуляция	depopulyatsiya; aholi sonining kamayishi	depopulyatsiya (ilmiy); aholi sonining kamayishi (izoh)
миграционное сальдо	migratsiya saldosi	migratsiya saldosi
плотность населения	aholi zichligi	aholi zichligi
численность населения	aholi soni	aholi soni

На основе этих принципов может быть построен рабочий нормализованный реестр. Таблица не претендует на статус официального стандарта; она показывает

лексикографическую модель принятия решения и требует последующей верификации по отраслевым нормативным документам.

Четвёртый тип связан с многокомпонентными статистическими названиями. В таких единицах попытка сократить термин может разрушить важный компонент понятия. Например, ожидаемая продолжительность жизни при рождении содержит указание на момент отсчёта; узбекское tug'ilganda kutilayotgan umr davomiyligi сохраняет этот признак. Аналогично возрастно-половая структура населения – aholining yosh-jins tarkibi передаёт два классификационных параметра. Нормализация должна охранять не длину термина, а полноту его дифференциальных признаков.

Пятый тип – сочетаемостная норма. Термин в словаре следует показывать вместе с типичными комбинациями. Для миграции необходимы сочетания внутренняя/внешняя миграция, миграционный прирост, миграционное сальдо; для смертности – младенческая, материнская, возрастная смертность, коэффициент смертности; для населения – численность, плотность, структура, воспроизводство. Такой подход позволяет увидеть, что эквивалентность существует не только между отдельными словами, но и между терминологическими моделями[2].

Для демографической терминологии целесообразна многоуровневая словарная статья. В ней должны быть представлены: заголовочный термин; краткая научная дефиниция; узбекский нормативный эквивалент; функциональная помета; допустимые варианты; типичные сочетания; при необходимости – примечание о различии между событием и показателем. Например: РОЖДАЕМОСТЬ – демографический процесс и система количественных характеристик рождений; uzb. tug'ilish; при обозначении интенсивности: tug'ilish darajasi; при статистическом коэффициенте: tug'ilish koeffitsiyenti. Сочетания: общая рождаемость, суммарный коэффициент рождаемости, возрастная рождаемость.

Такая структура особенно полезна для электронного словаря. Она допускает поиск по русскому и узбекскому входу, связывает варианты с одним понятием и позволяет маркировать область употребления. В перспективе к статье можно добавить код статистического показателя, ссылку на методологию расчёта и английский международный эквивалент. Тогда ресурс будет выполнять не только переводческую, но и терминологически-нормативную функцию[4].

Системная нормализация важна и для научной коммуникации. Если в разных публикациях употребляются reproduksiya, takror barpo bo'lish, qayta ishlab chiqarish населения как равноправные эквиваленты одного термина без пояснений, создаётся ложная вариантность. Напротив, фиксация основной формы и семантически мотивированного варианта позволяет сохранить как национальную прозрачность, так и связь с международной терминологией.

Сопоставительная лексикография демографической терминологии должна учитывать асимметрию языковых средств. Русский однословный термин не всегда требует однословного узбекского эквивалента, а международная форма не всегда должна автоматически получать статус единственной нормативной. Основным критерием является точное воспроизведение понятия в реальном научном и официально-статистическом употреблении.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Валентей Д. И. (гл. ред.). Демографический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.

2. Кваша А. Я., Меликьян Г. Г. (ред.). Народонаселение: энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. – 640 с.

3. Рыбаковский Л. Л. (ред.). Демографический понятийный словарь. – М.: ЦСП, 2003. – 352 с.

4. Медков В. М. Демография: учебник. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 576 с.

5. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – 4-е изд. – М.: ЛИБРОКОМ, 2009. – 256 с.

6. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. – М.: Изд-во АН, 1961. – 160 с.

7. Ачилдиева Н. Б. Полисемия демографической лексики в русском языкознании // O'zMU xabarlari. – 2023. – № 1/11/1. – С. 341–342.

УЎК 821.512.133.09

ҚОРАҚАЛПОҚ, ҚОЗОҚ, ЎЗБЕК ЙЎҚЛОВЛАРИНИНГ ПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

А.У.Бекбергенова, илмий ходим, ЎзР ФА Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Аннотация. *Бу мақолада қорақалпоқ, қозоқ ва ўзбек халқлари йиғиларининг поэтик хусусиятлари қиёсий тарзда кўриб чиқилади. Уч халқ йўқловларининг бадиий, импровизацион ўзига хослиги, ижро анъанаси ва эмоционал-экспрессив хусусиятлари, умумий белгилари аниқланиб, уларнинг маънавий маданияти ва дунёқарашини акс эттиришдаги аҳамияти кўрсатиб берилади.*

Калит сўзлар: *йўқлов, поэтика, фольклор, маросим, жанр, импровизация, эмоция.*

Аннотация. *В данной статье сравнительно рассматривается поэтическая особенности жанра жоклау каракалпакского, казахского и узбекского народов. Выявляются художественные и импровизационные особенности, исполнительские традиции и эмоционально-экспрессивные свойства, общие черты траурных песен трёх народов, а также их значение в отражении духовной культуры и мировоззрения.*

Ключевые слова: *причитание, поэтика, фольклор, обряд, жанр, импровизация, эмоция.*

Abstract. *This article compares the poetic properties of the lamentation genre among the Karakalpak, Kazakh, and Uzbek peoples. The artistic and improvisational features, performance traditions, and emotional-expressive properties of the mourning songs of the three peoples, as well as their significance in reflecting spiritual culture and worldview, are identified.*

Key words: *lamentation, poetics, folklore, tradition, genre, improvisation, emotion.*

Йўқлов - туркий халқларнинг шу жумладан қорақалпоқ, қозоқ, ўзбек халқлари урф-одат фольклоридаги алоҳида жанрлардан бири. У инсоннинг вафот этиши билан боғлиқ пайдо бўладиган қайғуни, соғинчни, руҳий тушкунликни бадиий тил орқали етказади. Йўқловлар кўпинча импровизацияга асосланиб эмоция таъсирига йўналтирилади. Бундай ҳолатда истеъдодли марҳумнинг яқин одамлари шу заҳоти шеър чиқариб ташлайдиганларни, қозоқ халқида эса бу масалада махсус шоирларнинг айтган йўқловларини таъкидлаб ўтиш мумкин. Уларнинг айтган йўқловлари тингловчига ўзгача таъсир этиб, табиийликни белгилайди. Шу асосда ҳар бир халқнинг тил ва маданий хусусиятларига мос ўзига хос поэтик табиати шаклланганлиги кўринади ва йўқловларда бадиий воситалар - эпитет, ўхшатиш, метафора, такрор кенг қўлланилади. Масалан, ёшига, эрлигига, ботирлигига мос арслоним, ҳайбатлим, лочиним, баланд тоғим қулади, суянчим йўқ бўлди, қайда кетдинг жон отам? деган бадиий тасвирлар ва риторик саволлар билан айтилади. Бу ҳам ўз навбатида қайғуни кучайтиради. Қорақалпоқ йўқловларида бадиий тасвирий воситаларнинг қўлланилиши ҳақида проф. Н.Давқараев бундай ёзади: «Йўқловда ўхшатиш, кўчириш, қиёслаш кўп учрайди. Одатда ўлган одам эркак бўлса, ёш йигит бўлса қора қушга, бургутга, қўчқорга, норга, арслонга, хотин-қиз бўлса фариштага, ойга, қуёшга, юлдузга, қундузга, қўзига, лочин, туйғунга, каптарга каптарга ўхшатилади. Жуда ошириб ўхшатишлар тез-тез учрайди» [1, 155-б.]. Дарҳақиқат, олим айтиб ўтган бадиий тасвирларга бой йўқловларни қорақалпоқ халқ оғзаки адабиётида кўплаб учратишимиз мумкин. Масалан, марҳумнинг ўлганлиги хабарини эшиттириш пайтлари айтилган йўқловлар киноялы маънода бундай сатрлар билан берилган: «яйилиб ётган молларга, ёвлар солар буликни, тунжираган тоғларга, селлар солар туртки, бир увуғинг синибди, бир қозиғинг синибди, каттангнинг кийимини, кичкинаси кийибди, буни кўриб келиннинг қора сочини юлибди, шукр этинг акажон бир бармоғинг синибди»[2, 403] - деган сатрларда акасининг укасидан айрилганлигини шундай киноялы маънода мулойимлаб етказганлиги кўринади. Халқда «бағринг бутун бўлгай» деган сўз бекорга айтилмаганлиги шу сатрларда ҳам яққол кўринади. Сабаби, қариндошларидан айрилиш уларнинг аъзоларининг камайиши билан таъсирли тарзда ниқобланган. Яна ҳам ота-боболарнинг қариндоши қандай бўлишидан қатъи назар улар бир-бирига қадрли эканини, улардан ҳеч нарсани аямаслигини «бир бармоғингни кеса олмайсан» деб айтилган сўзи ҳам қариндошликнинг ўзига хос

хусусиятини тасвирлаш орқали ҳам далиллаб берилган. Бу сатрлар киноялы метафоралар билан берилиб қариндошидан ажралган акасига қарата айтилаётган кўринади. Шу мазмундаги йўқлов қўшиқлари ўзбек халқи урф-одатида қуйидаги қаторлар билан берилади. Масалан:

Келди сувнинг сергини,
Синдирди гулнинг баргини.
Кимга айтиб, кимга йиғлай,
Бу ўлимнинг жабрини [3, 46].

Ўсиб турган гулни совуқ шамол, ёки, кутилмаганда кучли бўлиб келган сув ўпириб синдириб кетадиганидек, ҳеч ким бу дунёда мангу эмаслигини уқтиради ва одам умри ҳам гулдек яшнайди ва худди шундай сўлиб йўқ бўлиб кетишини бу халқ урф-одатида ҳам киноялы маънодаги метафорани қўллагани кўринади. Инсоннинг бошига шундай оғир дард келгандаги ғам-ташвиши шундай куйланган. Бундай мажозий маънодаги йўқловлар қозоқ халқида учраши ва йўқловларнинг бадиий масаласидаги қозоқ фольклористи А.Байтурсинов қуйидаги салмоқли фикрларини билдиради: «Мотам қўшиқларининг бадиий йўқлов даражасига кўтарилиши учун марҳумнинг тириклигида халқига ёқимли, элига эътиборли хусусиятининг бўлиши муҳим. Агар ундай бўлмаса, қанчалар гўзал таърифланган билан даврдан-даврга етмаган бўлар эди»[4, 236-238-б.]. Олим ушбу фикрлари орқали, йўқловнинг пайдо бўлиши ва безатилишида марҳумнинг хатти-ҳаракатларининг аҳамияти жуда юқори бўлганини назарда тутади. Дарҳақиқат, қорақалпоқ, қозоқ, ўзбек йўқловларида кўпинча, марҳумнинг халқ ғами учун қилган яхшиликлари, ватанпарварликдаги жасоратлари жуда юқори баҳоланган. Шу асосдаги бадиий жиҳатдан кучайтириб берилган йўқловлар қозоқ халқида қуйидаги сатрлар билан берилганлигини кўрамиз. Масалан:

Жесір ушын жер берген,
Жетім ушын жем берген [5,14]

Марҳумнинг халқ ғами учун қилган инсонпарварлик ишлари, у яшаган даврдаги адолатли ҳаёти йўқловнинг бадиий ифодасида кўринади. Шу каби йўқловларнинг тарбиявий аҳамияти шундаки, одамларни доимо яхши бўлишга, ортида яхши ном, яхши нарса қолдиришга, халқ учун зийнат қилишга, яхшилик қилишга чақирган. Шу асосда, йўқловлар орқали одамлар ўлган одамнинг изидан ғийбатлар ва ёмон сўзлар айтмай, фақат яхши сўзлар айтишга одатланган. Бу масалада олим Д.Ураеванинг «Азалдан ўлим топиб у дунёга равона бўлган марҳумлар устида турли сеҳрлар, олқиш ва дуолар айтилиб турган. Ҳозирги кунда марҳумнинг руҳига бағишлаб Қуръон оятларидан ўқиб туриш одатининг шаклланишига ҳам асос бўлган шу тушунчалар бўлган» [6, 245] деган қимматли фикри эътиборга лойиқ. Шунингдек, қардошликдаги қадр-қиммати, бағрикенглиги, меҳр-муҳаббати бадиий бўёқлар билан моҳирона айтилгани ва таъсирли ифодалангани уч халқнинг йўқловларида яққол кўринади. Масалан, қорақалпоқ халқ йиғисида:

Жаўлы да күни жарағым,
Жаманлы күни керегим,
Отыз улым болса да,
Орны басқа баўырым [2, 436].

Бу йўқлов сатрлари халқ поэзиясига хос чуқур туйғу ва бадиийликка тўла намуна бўлиб, эмоционал таъсирчанлигини кўрсатиб, йўлларда қайғу-ғам, соғинч, йўқотишнинг оғирлиги яққол кўринади. «Ёвли ҳам куни яроғим» «ёмонли куни керагим» деган сўзлар марҳумнинг тирик вақтида қандай қиммат, қандай зарур бўлганини аниқлайди. Бу сатрларда нафақат бир инсон, балки бутун ҳаётнинг таянчи сифатида гавдаланади. «Ёвли кун» ва «ёмон кун» (қаршилик, антитезалар) - қийинчиликнинг ҳар хил томонини англатади. Шу икки ҳолатни бирга бериш орқали қаҳрамоннинг ҳар қандай вақтда - қувончда ҳам, қайғуда ҳам - керак бўлганини кўрсатади. Бу усул образ аҳамиятини кучайтириб турибди. «Жигарим» жон яраси, юракка яқин одам сўзи - метафорик тасвирлаш усуллари бўлиб, у марҳумни фақат қариндош эмас, юракнинг бир бўлаги сифатида кўрсатади. Бу йўқловнинг таъсирини чуқурлаштиради. Шунингдек, йўқловдаги «Ўттиз ўғлим бўлса, ўрни бошқа жигарим» деган сатрларда

бўрттириб тасвирланиб гиперболалик усул қўлланилган. «Ўттиз ўғлим бўлса ҳам, сенинг ўрнинг бўлак» деган фикр орқали марҳумнинг ўрни тўлмаслиги айтилади. Бу - йўқловда кўп қўлланиладиган усул бўлиб қариндошчиликнинг ўзига хос хусусиятини, қадр-қимматини кўрсатиб беришда унумли фойдаланилган. Қўшиқнинг оҳангини куйни кучайтиришда такрорлашлар, «куни», «керагим» каби товуш уйғунликлари оҳангга йўналтиради. Мотамдаги метафора, антитеза, муболаға каби усуллар орқали муаллиф марҳумнинг ҳаётдаги ўрнини, унинг ўрни тўлдирилмаслигини таъсирли ифодалайди. Шу мазмундаги йўқловларни ўзбек халқида қуйидаги қаторлар билан берилганини кўришимиз мумкин.

Бўз қушдайин толпирим,
Қарчиғайдай олғирим.
Италғидай тепкирим,
Баҳриндай бўп чолпирим,
Лочин акам, вой-вой,
Баҳрин акам, вой-вой [7, 313].

Бу сатрлардаги асосий бадиий восита - ўхшатиш бўлади. «Бўз қушдай талпинаман» - қаҳрамоннинг чаққонлиги ёки ҳаракатчанлигини бўз қушга ўхшатади. «Қарчиғайдай эпчил» - акасининг чаққонлиги ва эпчиллиги шу қушнинг ҳаракатлари билан тенглаштирилиши орқали ифодаланган. Кучи билан ғайрати бўлса итолғига ўхшатилган. Итбалиқдай тепкирим - куч ва ғайрат итбалиққа ўхшатилган бўлса, Денгиздаги йиртқич қушнинг ҳаракат жасоратларига тенглаштирилиб Баҳриндай бўлган шалпирим деб баён этиб йўқлайди. Шу асосда дай, дей қўшимчалари ўхшатишни ҳосил қилаётган кўрсаткичлар бўлиб ҳисобланади. Лочин акам, вой-вой, Баҳрин акам, вой-вой. Бу сатрларда «акам» деб аталган шахс бевосита лочин ёки денгиз қуши эмас, унинг ботирлиги, эпчиллиги, мардлиги шу қушлар орқали кўрсатилган. Агар «акам лочиндай» дейилганда тимсол бўлар эди, аммо «Лочин акам» шаклида эса метафорлашган образ пайдо бўлган. Йўқловдаги «вой-вой» чақириқ такрорлар эса, туйғуни кучайтириб таъсирчанликни ошириб турибди. Қариндош синглисининг акасига бўлган меҳрибонлиги билан марҳумнинг қадр-қимматини, қўшиқнинг бадиий таъсирчанлигини бойитиб қушлар образи орқали тасвирлаб берилган. Шунингдек, бу йўқлов «эр йигитнинг энг яқини жон куйдирувчи қиз қариндош синглиси бўлади» деган халқ донолигидаги ўлмас мақолга асосланган кўринади. Ва, қозоқ халқида қариндошчиликдаги меҳрибонлик туйғуларига тегишли акасига айтилган синглисининг йўқловларида бундай сатрлар билан айтилгани кўринади. Масалан:

Кумістей ерден қас кетті [5, 191]
Агекем арыс, асқар бел [5,193]
Айналайын боздағым,
Жақала өскен орманым
Көңілімнің көлі едің,
Таўсылмайтын булағым, [5,194]
Мінезі жарқын жібегім,
Бір қанаттан айырылып,
Шарықтамай жүрермін [5,195]

Бу йўқловда асосан яқин кишисидан айрилиш қайғуси баён этилган. Бунинг замирида марҳумнинг эзгу фазилатлари улуғланиб, унинг ўрнини ҳеч ким боса олмаслиги ва ортида қолганларнинг оғир қайғуси етказилган. «Кумушдай эрнинг қоши кетди» деган сатрда марҳумнинг асллиги ва қиёфаси айтилган. Кумушга тенглаштириб, кумуш халқ тушунчасида тозалик, қимматлилик белгиси ҳисобланган. «Қош кетди» дегани - энг қадрли одамдан айрилдик дегани. «Акам арслон, баланд бел» деганда эса, марҳумнинг гавдаси баланд тоққа тенглаштирилади. «Арис» - баланд шахс, ҳурматли одам. «Асқар бел» - баланд тоғ, тиргак каби улуғворлик рамзи сифатида эъзозланади. Марҳум оиласи ва элининг суюнчи бўлгани кўрсатиб берилган. «Айналайин азам, Жакала ўсган тўқайим». Шу асосда йўқловчи марҳумни табиат образлари орқали тасвирлайди. «Бўздоғим» - энг яқин керакли одам. «Ўрмоним» - қўрғон, соя, тиргак сифатида, тўқай образи одамнинг турмушидаги пана жойни билдириб

метафора, эпитет воситалари унумли қўлланилган. «Кўнглимнинг кўли эдинг, Тугамас булоғим» бу йўқловнинг энг таъсирли йўлларидан бири. Вафот этган кишининг кўнгил хотиржамлиги, тириклик қуввати, булоқ бўлса, ҳаёт суви, битмас-туганмас бойлик, буларнинг барчаси метафорик ва рамзий тасвирлар «ҳаракати ёруғ ипаклим» марҳумнинг инсоний фазилатлари, ёрқин феъл-атвори, софдиллиги, меҳр-шафқатлилиги, «ипагим» юмшоқлик, нозиклик белгисини билдириб метафора, эпитет усулида қўлланилган.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, қорақалпоқ, қозоқ ва ўзбек йўқловларининг поэтик хусусиятини қиёсий таҳлил қилиш натижасида уларнинг чуқур тарихий-маданий алоқага эга экани аниқланди. Йўқлов жанри уч халқда ҳам умумий фольклорик асосга таяниб шаклланган бўлса-да, ҳар бир миллатнинг дунёқараши ва тил хусусиятларига мос ўзига хос поэтик кўринишга эга экани кўринади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 106-том. – Нөкис: Илим, 2024.
3. Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар:О.Сафаров ва Д.Ўраева.- Бухоро, 2004. 46-б.
4. Байтурсынов А. Шығармалары. – Алматы: 1989. 236-238-бб.
5. Бабалар сөзі. 91-том. Астана. Фолиант, 2013.
6. Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби генезиси ва бадийяти (филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация) –Тошкент: 2005. – Б. 303.
7. Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. - Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1959.

УДК 821.161.1.09 + 821.512.133.09

ПОЭТИКА ПРИРОДЫ В «ЗАПИСКАХ ОХОТНИКА» И. С. ТУРГЕНЕВА И РОМАНЕ «ОТАМДАН ҚОЛГАН ДАЛАЛАР»: СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Н.Ж.Бозорова, преподаватель, Университет Турон, Андижан
Orcid id: 0009-0006-7352-6742

Annotatsiya. *Maqola I. S. Turgenevning «Ovchining qaydlari» asari va Tog‘ay Murodning «Otamdan qolgan dalalar» romanidagi tabiat poetikasini qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda peyzajning badiiy funksiyalari, yer va vatan obrazlari, tabiatning inson, tarixiy xotira hamda milliy o‘zlik bilan bog‘liqligi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, rus va o‘zbek adabiy an’analarida tabiatning badiiy ifodalanish modellaridagi o‘xshashlik va farqlar aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *tabiat poetikasi, peyzaj, qiyosiy adabiyotshunoslik, Turgenev, Tog‘ay Murod, yer, vatan, tarixiy xotira, milliy o‘zlik.*

Аннотация. *Статья посвящена сравнительно-типологическому анализу поэтики природы в «Записках охотника» И. С. Тургенева и романе Тогая Мурода «Отамдан қолган далалар». Рассматриваются функции пейзажа, образы земли и родины, связь природы с человеком, исторической памятью и национальной идентичностью. Выявляются сходства и различия художественных моделей природы в русской и узбекской литературных традициях.*

Ключевые слова: *поэтика природы, пейзаж, сравнительное литературоведение, Тургенев, Тогай Мурод, земля, родина, историческая память, национальная идентичность.*

Abstract. *The article presents a comparative-typological analysis of the poetics of nature in Ivan Turgenev’s Notes of a Hunter and Togay Murod’s novel “Otamdan qolgan dalalar”. It examines landscape, the images of land and homeland, and the relationship between nature, human beings, historical memory, and national identity. Similarities and differences between the authors’ representations of nature are identified.*

Key words: *poetics of nature, landscape, comparative literature, Turgenev, Togay Murod, land, homeland, historical memory, national identity.*

Природа является значимым компонентом художественного мира И. С. Тургенева и Тогая Мурода. В их произведениях пейзаж выполняет не только изобразительную, но и психологическую, символическую и социально-философскую функции.

В «Записках охотника» природа связана с внутренним миром человека, проблемой свободы и социальной действительностью [8]. В романе «Otamdan qolgan dalalar» центральным становится образ земли, связанный с трудом, памятью поколений и национальной идентичностью [6].

Цель исследования — выявить сходства и различия в изображении природы и определить её роль в художественных системах двух произведений.

В «Записках охотника» природа является неотъемлемой частью повествования. Леса, поля, реки, дороги, рассветы и вечера создают художественное пространство русской жизни.

Пейзаж Тургенева тесно связан с психологическим состоянием человека. Природа помогает передать настроение героя и эмоциональную атмосферу происходящего. Поэтому она выступает не просто фоном, а активным элементом художественного мира.

Исследователи отмечают особое значение природного пространства в творчестве Тургенева и его связь с мотивом охоты, наблюдения и взаимодействия человека с окружающим миром [8].

Важную роль играет противопоставление естественной свободы природы социальной несвободе человека. Красота русского пейзажа нередко контрастирует с тяжёлым положением крестьян. Благодаря этому природные описания приобретают социально-философский смысл.

Таким образом, у Тургенева природа связана с тремя основными категориями: человеком, свободой и родиной**.**

В романе Тогая Мурода природный мир представлен преимущественно через образ земли и поля. Уже название произведения — «Отамдан қолган далалар» («Поля, оставшиеся от моего отца») — подчёркивает значение земли как наследия предков.

Земля в романе связана с трудом, семьёй, родовой памятью и исторической судьбой народа. Для крестьянина она является не только источником существования, но и частью его духовного мира.

Исследования творчества Тогая Мурода показывают, что изображения природы связаны с психологией героев, национальным колоритом и особенностями народного мировосприятия [4]. Природное пространство становится частью национальной картины мира.

Особое значение приобретает связь земли и исторической памяти. Поля соединяют прошлое и настоящее, а судьба земли отражает судьбу семьи и народа.

Таким образом, основные значения природного образа у Тогая Мурода можно представить как: **земля, труд, память, родина**.

Таблица 1.

Основные функции природы в произведениях.

Функция	И. С. Тургенев	Тогай Мурод
Изобразительная	Русский природный ландшафт	Узбекское сельское пространство
Психологическая	Передача состояния человека	Раскрытие внутреннего мира героя
Символическая	Свобода, родина	Земля, память, род
Социальная	Контраст природы и несвободы	Связь земли с трудом и историей
Национальная	Русская культурная среда	Узбекский национальный мир

Общим для двух произведений является тесная связь природы с человеком. Пейзаж помогает раскрыть характер героя, его эмоциональное состояние и отношение к окружающему миру.

У Тургенева способность воспринимать красоту природы подчёркивает внутреннюю глубину человека. Природное пространство становится своеобразным выражением его стремления к свободе.

У Тогая Мурода отношение к земле определяет положение человека в семье, обществе и истории. Земля воспринимается как часть родового наследия, поэтому её значение выходит за пределы материального мира.

Таким образом, природа у обоих авторов выполняет антропологическую функцию: через отношение человека к окружающему миру раскрываются его нравственные и духовные качества.

Существенным сходством является связь природного пространства с исторической памятью.

У Тургенева природа сохраняет устойчивость на фоне социальных изменений. Она позволяет увидеть человеческую жизнь в более широком историческом масштабе.

У Тогая Мурода земля непосредственно связана с памятью поколений. Поля являются материальным символом наследия предков и национальной истории. Исследователи подчёркивают связь романа с историческими, социальными и культурными реалиями Узбекистана [3].

Однако характер этой памяти различен. У Тургенева она преимущественно связана с социально-философским осмыслением русской действительности, а у Тогая Мурода приобретает родовой и национальный характер.

Сходство художественных моделей природы не следует рассматривать как результат прямого литературного влияния. Более продуктивным является сравнительно-типологический подход, позволяющий выявить общие закономерности при сохранении национальной специфики.

Оба писателя обращаются к универсальной проблеме взаимоотношений человека и природного мира. Однако каждый автор расставляет собственные смысловые акценты.

У Тургенева природный мир прежде всего связан с психологизмом, свободой и социальной проблематикой. У Тогая Мурода центральным становится образ земли как символа труда, родовой памяти и национального наследия.

Проблемная задача исследования заключается в определении характера сходства между художественными моделями природы у Тургенева и Тогая Мурода.

Сопоставление показывает, что сходство имеет прежде всего типологический характер**.** Оба автора связывают природу с человеком, обществом и историей, но реализуют эту связь в разных национально-культурных условиях.

Художественные модели можно представить следующим образом:

Тургенев: природа → человек → свобода → общество → родина.

Тогай Мурод: земля → труд → семья → память → история → национальная идентичность.

Следовательно, общим основанием является связь человека с природным пространством, а различия определяются национальной культурой и историческим опытом.

Научная новизна исследования заключается в сопоставлении поэтики природы в русской и узбекской литературах на материале «Записок охотника» и «Отамдан қолган далалар».

Установлено, что природные образы выполняют сходные психологические, символические и социальные функции, однако их конкретное содержание определяется национально-культурным контекстом.

Проведённый анализ показывает, что природа является важным средством художественного осмысления человека, общества и истории в произведениях И. С. Тургенева и Тогая Мурода.

В «Записках охотника» природа связана с психологизмом, свободой и социальной проблематикой. У Тогая Мурода центральное значение приобретает земля как символ труда, родовой памяти и национального наследия.

Таким образом, при различии художественных систем обоих писателей объединяет представление о природе как о пространстве, связывающем человека с родиной и историей. Сравнительно-типологический подход позволяет выявить эту общность и одновременно показать национальную специфику её художественного воплощения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. М.: Художественная литература, 1975.

2. Мурод Т. Отамдан қолган далалар. – Ташкент: Шарқ, 1994. 272 с.

3. Нийозметов Б. Антропоцентрический анализ значений лексических единиц, использованных в произведениях Тогая Мурода // Тадқиқотлар. 2025. № 60. С. 230–236.

4. Равшанова М. З. Изображение природы в произведениях Тогая Мурода // Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. 2026. Т. 7, № 3.

5. Толкун С. Советская действительность и критика советской системы в романе Тогая Мурода «Отамдан қолган далалар» // International Journal of Humanities and Education. 2015. Т. 1, № 2. С. 323–348.

6. Туғлачи Г. Семиотический анализ романа Тогая Мурода «Отамдан қолган далалар» // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. 2024. Т. 21, № 1. С. 62–84.

7. Тургенев И. С. Записки охотника. – М.: Художественная литература, 1983.

8. Ходж Т. П. Охота на природу: Иван Тургенев и органический мир. – Итака: Cornell University Press, 2020.

УДК: 81'42

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РЕГИОНАЛЬНЫХ СЛОГАНОВ УЗБЕКИСТАНА И ГЕРМАНИИ

З.М.Рахимова, PhD, Ургенчский государственный университет, Ургенч

Аннотация. *В статье представлен сравнительный лингвопрагматический анализ региональных слоганов в Германии и Узбекистане. В работе исследуются вербальные стратегии формирования региональной идентичности через призму геомаркетинга. Доказывается, что немецкий дискурс опирается на динамичные и рациональные формы, в то время как узбекский брендинг основывается на наследии Шелкового пути и традиционном гостеприимстве.*

Ключевые слова: *региональный брендинг, туристический слоган, лингвопрагматика, сравнительный анализ*

Annotatsiya. *Maqolada Germaniya federal yerlari va O'zbekiston mintaqalari sloganlarining qiyosiy-lingvopragmatik tahlili keltirilgan. Hududiy identitetni shakllantiruvchi verbal strategiyalar geomarketing prizmasida o'rganiladi. Nemis diskursi dinamik va ratsional shakllarga asoslanishi, o'zbek brendingi esa Buyuk ipak yo'li merosi hamda an'anaviy mehmondo'stlikka tayanishi asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *hududiy brending, turistik slogan, lingvopragmatika, chog'ishtirma tahlil.*

Abstract. *The article presents a comparative linguopragmatic analysis of the regional slogans of the federal states of Germany and the regions of Uzbekistan. The verbal strategies forming regional identity are examined through the prism of geomarketing. It is substantiated that the German discourse relies on dynamic and rational forms, whereas Uzbek branding is grounded in the heritage of the Silk Road and traditional hospitality.*

Key words: *regional branding, tourist slogan, linguopragmatics, comparative analysis.*

Введение. Анализ контраста между северогерманским прагматизмом и восточным очарованием позволяет взглянуть на захватывающий мир слоганов в обеих странах и наглядно показывает, как слова формируют идентичность целых регионов. Будь то провокационный лозунг «THE LÄND» в Баден-Вюртемберге, минималистичный «Niedersachsen.Klar.» (Нижняя Саксония. Ясно.) или уверенный «So geht Sächsisch» (Так звучит саксонский) — в Германии слоганы федеральных земель являются неотъемлемой частью регионального маркетинга. Они часто вызывают споры, заставляют улыбнуться и нередко отражают юмористический или прагматичный характер целого региона. Но, как на самом деле позиционируют себя регионы в других частях мира? Обратимся к Центральной Азии, а именно к Узбекистану.

В Узбекистане, как и в федеральных землях Германии, большинство регионов имеют официальные и закрепленные законодательством туристические слоганы (клеймы). Эта практика была введена Комитетом по туризму Республики Узбекистан в рамках разработки региональных брендов, включающих логотипы и девизы. Несмотря на структурное сходство, подходы к брендингу демонстрируют глубокие культурные различия:

Германский подход: Немецкие рекламные агентства (например, *Jung*

von Matt) делают ставку на современные каламбуры, использование англицизмов и провокационные заявления. Германия позиционирует свои регионы через призму современности и четкой структуры. Примером такой стратегии является слоган «THE LÄND» для Баден-Вюртемберга.

Узбекский подход: Туристический комитет Узбекистана выбирает путь

вневременной элегантности и глубоких исторических корней. В оазисах и древних городах вдоль Великого шелкового пути акцент смещается на восточное очарование, живое наследие и безграничное гостеприимство. Слоганы здесь более классические и подчеркивают статус региона как «перекрестка цивилизаций».

В то время как, немецкие слоганы отражают идентичность, сформированную конкуренцией и переменами, узбекские опираются на преемственность и гордость за тысячелетнюю историю, используя эти элементы как вечные знаки качества. Таким образом, оба подхода превращают географические границы в эмоциональные бренды, используя либо западный остроумный подход, либо восточную поэтичность.

Основная часть. Данный анализ позволяет заглянуть в захватывающий мир слоганов обеих стран и демонстрирует, как слова формируют идентичность целых регионов — от «Настоящего немецкого севера» до узбекской «Страны тысячи крепостей».

«THE LÄND» принадлежит Баден-Вюртембергу. В самом Баден-Вюртемберге регион часто ласково называют **«Ländle»**, **«***Маленькая страна».* Слоган был разработан известным рекламным агентством *Jung von Matt* и в 2021 году сменил прежний рекламный девиз **„Wir können alles außer Hochdeutsch"-** *«Мы умеем всё, кроме верхнего немецкого».*

„An Hessen führt kein Weg vorbei" *«Через Гессен пути не миновать»* — гласят надписи на всех дорожных указателях, установленных на шести границах этой федеральной земли. Любой, кто планирует автомобильное путешествие по Германии, быстро осознает правдивость этого девиза. Ранее о Гессене говорили: **„Hier ist die Zukunft"** «Здесь — будущее».

В Саксонии с 2001 года действовал слоган **„Ich bin ein Sächsist" -** *«Я — саксонист»,* который в 2013 году агентство *Ketchum Pleon* заменило на **„So geht Sächsisch"-** *«Так звучит саксонский».*

Саксония-Анхальт более десяти лет позиционировала себя как **„Land der Frühausteher"** - *«Страна ранних пташек»,* однако с 2018 года здесь, используется девиз **«moderndenken»** - *«думать современно».*

„Der echte Norden" - *«Настоящий север»* — этим слоганом Шлезвиг-Гольштейн с 2013 года убеждает туристов, хотя он уже успел наделать шуму. Согласно этому утверждению, данная земля является *«тем самым»* настоящим севером, с чем, разумеется, не готовы мириться жители других соседних северных земель.

„Das ist Thüringen" - *«Это Тюрингия»* — лаконично звучит слоган этого региона с 2011 года. До этого, в период с 2001 по 2011 год, въезжающих в регион приветствовали словами: **„Willkommen in der Denkfabrik" -** *«Добро пожаловать в кузницу идей».*

В Узбекистане, по аналогии с немецкими федеральными землями, большинство регионов имеют свои официальные и законодательно закрепленные туристические слоганы (клеймы). Эта практика была внедрена Комитетом по туризму Республики Узбекистан в рамках развития региональных брендов (логотипов и слоганов).

Слоганы Узбекистана можно разделить на следующие группы:

1. **Исторические и культурные слоганы** (сопоставимы с Саксонией или Тюрингией). Если немецкие земли фокусируются на культуре или географии, то узбекские регионы почти без исключения апеллируют к своей многовековой истории и значению на Шелковом пути:

Самарканд: «Город бессмертия» - *„Stadt der Unsterblichkeit"* **«Зеркало небес» -** *„Der Spiegel des Himmels"* (аналогично серьезному тону Тюрингии, но с подчеркнутым историческим величием).

Бухара: «Легендарная Бухара» - *„Das legendäre Buchara",* **«Центр исламской культуры и реформ» -** *„Zentrum der islamischen Kultur und Reformen".*

Хорезм (Хива): «Страна тысячи куполов» - *„Das Land der tausend Kuppeln"* или **«Музей под открытым небом» -** *„Ein Museum unter freiem Himmel"*

Индустрия и современность (сопоставимы с Саксонией-Анхальт и

Гессеном). Слоганы, подчеркивающие экономический прогресс и промышленное развитие:

Навоийская область: «Центр индустрии и инноваций» - *„Zentrum für Industrie und Innovation“* или **«Город будущего»** - *„Stadt der Zukunft“* (поскольку Навои является крупной горнодобывающей и промышленной зоной, это отражает характер экономических центров Германии).

Ташкент: «Ташкент — город хлебный» - *„Taschkent – Stadt des Brots“,* **«Ташкент — город любви и тепла»** -*„Taschkent – Stadt der Liebe und Wärme“* или **«Столица экономики и возможностей»** - *„Hauptstadt der Wirtschaft und Chancen“.*

Природа и экология (сопоставимы со Шлезвиг-Гольштейном). Узбекские регионы гордятся разнообразием своих ландшафтов:

Сурхандарья: «Термез — перекресток цивилизаций» - *„Termiz – Scheideweg der Zivilisationen“.*

Заамин: для этого горного региона неофициально часто используется термин **«Узбекская Швейцария»** - *„Die usbekische Schweiz“.*

Джизак и Сырдарья: «Зеленый оазис» - *„Die grüne Oase“,* **«Жемчужина Голодной степи»** - „Die Perle der Golodnaja-Steppe“.

Ферганская долина (Фергана, Наманган, Андижан): обычно выступает под общим девизом **«Золотая долина»** - *„Das goldene Tal“.*

Главное отличие. В Германии рекламные агентства (такие как *Jung von Matt* или *Scholz & Friends*) используют краткие, порой провокационные каламбуры, например, «THE LÄND» или «Niedersachsen.Klar.».

В Узбекистане же слоганы более классические, подчеркивающие восточное очарование, наследие Шелкового пути и гостеприимство. Официальный национальный туристический слоган страны звучит как: **«Узбекистан — гарантировано безопасное путешествие»** - *„Uzbekistan - Garantiert sicheres Reisen“* или «Узбекистан — перекресток цивилизаций» - „Uzbekistan – Scheideweg der Zivilisationen“.

Вывод: Сравнение показывает, что слоганы — это не просто маркетинг, а зеркало культуры и истории.

Германия делает ставку на динамику и дискуссию: словосочетания стремятся быть заметными, современными и не боятся провокаций, отражая идентичность, сформированную конкуренцией и переменами. Узбекистан делает ставку на постоянство и гордость: слоганы используют тысячелетнюю историю и традиции как вечные знаки качества, эмоционально приглашая гостя в исторически значимый мир.

Будь то, западное остроумие или восточная поэзия — оба подхода превращают географические границы на карте в эмоциональные бренды. Слова формируют идентичность, и это сравнение доказывает, что как прагматизм северной Германии, так и очарование Шелкового пути говорят на своем собственном эффективном языке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кробер-Риль В., Эш Ф.-Р. Стратегия и техника рекламы: теории проектирования и дизайна (8-е изд.). Кольхаммер. 2015.

2. Цинзер Т. Брендинг дестинаций: успешные стратегии брендинга для регионов и городов (2-е изд.). Шпрингер Габлер. 2019.

3. https://uzbekistan.travel/en/r/khorezm-region/. Официальный туристический портал Узбекистана. (без даты). Хорезмская область: туристический гид. Uzbekistan Travel – Khorezm Region.

4. https://whc.unesco.org/en/list/543/. Центр всемирного наследия ЮНЕСКО. (без даты-a). Ичан-Кала. Всемирное наследие ЮНЕСКО Ичан-Кала.

5. https://whc.unesco.org/en/list/1442/. Центр всемирного наследия ЮНЕСКО. (без даты-b). Шелковый путь: сеть маршрутов коридора Чанъань-Тянь-Шань (Узбекистан). Предварительный список ЮНЕСКО «Шелковый путь».

6. Википедия. Аль-Хорезми. Статья в Википедии об Аль-Хорезми, 2026.

7. Википедия. Аль-Бируни. Статья в Википедии об Аль-Бируни, 2026.

УЎК 821.09

ЖАҲОН АДАБИЁТИДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ РОМАН

Д.С.Рўзиева, ўқитувчи, Бухоро давлат педагогика институти, Бухоро

***Аннотация**. Интеллектуал роман жанри талаблари нисбатан кенг панорамада намоён бўладиган намуналари Европа адабиётида шаклланишини қайд қилмоқ керак. Англия ва адабиёти вакилларидан Жонатан Свифтнинг "Гулливернинг саёҳатлари", Даниэл Дефонинг "Робинзон Крузо", Герберт Жорж Уэллснинг "Вақт машинаси", "Кўзга кўринмас одам", "Дунёлар кураши", Жек Лондоннинг "Мартин Иден", Теодор Драйзернинг "Даҳо", Оскар Уайльд, Дорион Грейнинг романлари интеллектуал роман жанри тарққиётида муҳим ўрин эгаллайди.*

***Калит сўзлар:** Интеллектуал роман,уйғониш даври,бадиий адабиёт, фалсафий-ижтимоий, Шарқ фалсафаси,инсоний туйғулар, жаҳон адабиёти, мифологик поэтика, афсона.*

***Аннотация.** Следует отметить, что закономерности, которые появляются в относительно широкой панораме требований жанра интеллектуального романа, формируются в европейской литературе. «Путешествие Гулливера» Джонатана Свифта, «Робинзон Крузо» Даниела Дефо, «Машина времени» Герберта Джорджа Уэллса, «Человек-невидимка», «Мировая борьба», «Мартин Иден» Джека Лондона, «Дахо» Теодора Драйзера, Оскар Уайльд, Дориан Грей важная роль в развитии жанра интеллектуального романа.*

***Ключевые слова:** Интеллектуальный роман, Возрождение, художественная литература, философско-социальная, восточная философия, человеческие эмоции, мировая литература, мифологическая поэтика, миф.*

***Abstract.** It should be noted that the patterns that appear in the relatively broad panorama of the requirements of the intellectual novel genre are formed in European literature. Jonathan Swift's Gulliver's Travels, Daniel Defoe's Robinson Crusoe, Herbert George Wells' The Time Machine, The Invisible Man, The World Struggle, Jack London's Martin Eden, Theodore Dreiser's Daho ", Oscar Wilde, Dorian Gray's novels play an important role in the development of the intellectual novel genre.*

***Keywords:** Intellectual novel, Renaissance, fiction, philosophical-social, Oriental philosophy, human emotions, world literature, mythological poetics, myth.*

Санъат оламида, жумладан, бадиий адабиёт намуналарида ўзига хос ўринга, машаққатли изланишлар тарихига эга интеллектуал роман ўзагининг пайдо бўлиши, шаклланиш жараёнлари, яъни, ғоявий-бадиий, поэтик-шаклий тадрижини илмий ўрганилиши лозим бўлган малалардан биридир.Интеллектуаллик характерига эга ёки интеллектуллик қирралари мавжуд бўлган асарлар туркумида фақат айнан роман жаҳон нуманалари эмас, халқ оғзаки ижодига оид йирик лира-эпик асарлар, эпослар, дидактик асарлар ҳам ўзига хос аҳамиятга эга. Бунга, масалан, "Рамаяна", "Калила ва Димна", "Махобхорат", "Игори полки жангномаси", "Гўрўғли", "Алпомиш", "Манас", "Калевела" каби халқ эпосларини кўрсатиш мумкин. Бу йирик бадиий полотнолар аввало миф ва ҳаёт воқеаларининг муштарак талқини тасаввурини бериши,фалсафий-ижтимоий теранлиги, илм-фан ва маънавий аҳамиятининг кўламдорлиги каби жиҳатлари билан интеллектуаллик характерига эга.Ёзма адабиёт тизимида Юсуф Хос Ҳожибнинг "қутадғу билиг", Аҳмад Югнакийнинг "Ҳиббат ул-ҳақойиқ", Носируддин Рабғузийнинг "Қиссаи Рабғузий", Фаридиддин Атторнинг "Мантиқ ут-тайр", Саъдийнинг "Гулистон", Абдураҳмон Жомийнинг "Бўстон", Алишер Навоийнинг "Ҳайрат ул-абро", "Садди Искандарий", "Лисон ут-тайр" каби мумтоз асарлари ҳам интеллектуаллик муҳити билан ўта хослик касб этади.Бу масалада Европа ва Америка қитъалари адабиёт намуналари янада жанрий мукаммаллиги, ғоявий-бадиий етуклиги, образлар ҳаракатининг кенглиги жиҳатидан алоҳидалик хусусиятига моликдир.

Уйғониш даврининг етук адиби,..... мутафаккир сўз санъаткори Алигьери Данте (1265-1321)нинг жасоратли изланишлари, айниқса, "Илоҳий комедия" поэтик эпоси бу жиҳатдан қимматли аҳамиятга эга. Шеърий йўлда, учлик (трио) шаклида яратилган мазкур

асарда интеллектуал асарга, жумладан, интеллектуал романга хос хусусиятлар ва фазилатлар анча кенг равишда ўз ифодасини топган. Ўрта асрларнинг мураккаб ва мустабид даврида ўзининг жасур шахсияти, халқнинг ижоди билан эзгулик ва адолат кўтариб ижод майдонига келган Данте қочоқ-феодал муносабатларининг емирилиб, янги капиталистик тараққиётнинг, илм-фан ва адабиёт-санъатда дунёвий характернинг бўй кўрсатаётган муҳитининг энг илғор вакили сифатида ўзининг қизғин яратувчилик фаолияти билан танилди. Данте инсон ихлос қўйган ва “Илоҳий комедия” яна бошқа асарларида ҳам фаолиятига муносиб ўрин берган улуғ Альберт, Ромер Бекин, Сигерий Брабантий, Жибер де Ля Парде, Гвидо Кваскентолар ҳам Шарқ фалсафасининг, жумладан, Ибн Сино ва Ибн Руйд каби атоқли донишманд олимларнинг ихлосманди эдилар. Масалан, улуғ Альберт жаҳонда ўрта асрлар Европаси билан Шарқ фалсафасининг синтезлаштирган, Шарқ фалсафасининг Ғарбга улкан таъсирини асослаб берган атоқли олим эди. У Ибн Синони ўзининг..... деб билган ва асарларини, улуғ инсонпарварлик ғояларини тинмай тарғиб-ташвиқ қилган. Профессор Н.Комилов ёзадики:

Энди Дўзахга элтгувчи гуноҳларга эътиборни қаратсак: зино, очкўзлик, хасислик ва исрофгарлик, баджаҳллик, даҳрийлик, қотиллик, зўравонлик, худкушлик, санъату табиат қонунлари, илоҳиётга беписандлик, умуман, золимлар, фириб, алдов, фитна ва хиёнатнинг ҳар қандай кўриниши. Таъкидлаш ўринлики, ҳозирда шунчаки камчилик саналувчи бу иллатлар, Ер юзидаги кўп кишилар учун салбий маъно касб этмай қолган. Маданий савиясига нисбатан юқорироқ бўлган баъзи одамлар ҳам уларга майда ахлоқсизлик сифатида қарамоқда. Аммо шу иллатлар эмасми заминга ОИТС, гиёҳвандлик, одам савдоси, қоибатсизлик, шавқатсизлик, эътиқодсизлик каби офатларни ёяётган?! Тинимсиз ўрмонларни ёнғин балоси ямлаётир, бир ёқда сув тошқинлари, яна бир ёқда сув танқислиги, гоҳ зилзила ваҳшат солса, гоҳ цунами ҳамла қилади. дунёнинг бир буржида глобал исишдан, бошқа буржида ногаҳоний қаҳратондан келаётган улкан зарарлар... Буларнинг бари сал қолса фазилат даражасига кўтарилаётган ахлоқсизлик, худбинлик, бефарқликнинг оқибати эмасмикин?!” [1]

Чунончи, Данте “Дўзах”, “Аъроф” оламини кезиб чиқиб, “Жаннат” дунёсига қадам қўйишдан олдин мусаффо ва покиза чашмада чўмилиб, сўнгра “Жаннат” майдонига кириб боради. Бу ҳолатни улкан олимлар, жумладан, Нажмиддин Комилов Дантенинг мантиқ илмини эгаллаганини, яъни, мантиқ илми барча фанлар, дунёни билиш калити эканлигини таъкидлашган. “Чашма” шундай улкан мажозий маъно ифодаси эканлиги билан “Илоҳий комедия”нинг муҳим бир фазилатини – илм ва заковат қудратини улуғлашни билдирадиган поэтик-мажозий талқиндир [2].

Интеллектуал роман тадрижида Ўрта асрлар Италия адабиёти ва фалсафий қарашлар тарихида салмоқли ўринни эгаллайдиган улкан адиб Жованни Бокаччининг (1352-1354) ижоди, айниқса, “Декамерон” асариям муҳим аҳамиятга эга.

“Декамерон”нинг кириш қисмида бир тўда флоренциялик қиз ва йигитларнинг ўлатни мардона руҳда дадиллик билан қарши олиши ҳақида ҳикоя қилинади. Улар ўлат ва ваҳимани айш-ишрат билан енгишга интиладилар. Ўлат тарқалган шаҳардан чиқиб кетган етти ёш қиз ва уч йигит Флоренция яқинидаги боғи Эрамга бориб,ўз вақтларини хушчақчақлик билан ўтказа бошлайдилар. Улар ўн кун турадилар, “Декамерон” сўзи ҳам шундан келиб чиққан (декамерон – грекча сўз бўлиб, ўн кунлик демакдир). Улар ҳар кунги ўтиришни бошқариш учун ўз ораларидан “қирол” ёки “қиролича” сайлаб, ҳикоялар айтиш билан банд бўлганлар. Бир кунда ўн киши биттадан ўнта ҳикоя айтган. Ўн кунда айтилган ҳикояларнинг сони юзтага етади. Гап, албатта, ҳикоялар сони ёки саноғи билан ўлчанмайди. Бу ҳикоятлар, афсоналар ўз бағрида маънавий гўзаллик, инсон эрки, аёллар тақдири, оқибат, эзгулик, меҳнатсеварлик, вафо-садоқат каби фазилатларни, ҳаётбахш ғояларни талқин этишга, улуғлашга хизмат қилади.Инсонпарвар адиб Боккаччо ижодида ишқ-муҳаббат мазуи муҳим ўрин эгаллайди. У севгини тор, шахсий лаззатланиш маъносидагина эмас, балки кенг ижтимоий маънода, одамзот ҳаётига боғлиқ равишда талқин этган. Унинг фалсафий ақидасига муҳаббат ҳар қандай кишини маънан, ақлан чиниқтиради, қийинчиликлар ва зулм-зўравонликни енгишга ўргатади, одамда комил одатларни, ахлоқий фазилатларни шакллантиради.Адиб яратган тўғри йўл ва жўшқин навқирон ёшлар образлари мурувват, адолат, садоқат, ҳамдардлик ғояларини

улуғлаб, инсоннинг қудрати, маънавий даражаси чексиздир, деган юксак эзгулик ғоясини тасдиқлашга ўргатилади. Инсон ва муҳаббат юзага келтирган жасорат ҳар қандай тақдир-қисмат ва тасодифий омаддан юқори қўйилади. Севги инсонни ҳайвоний дағалликдан ҳоли қилида, уни ўз тақдирини ўзи яратувчи кучга айлантиради. Шунинг учун персонажлардан бири Чимоне катта ифтихор билан қизга: "Сен туфайли мен одам бўлдим" дейди. Муҳаббат – "ғафлат уйқуси босаётган ақлларни" ҳушёр қилувчи куч эканлиги Уйғониш даврининг асосий хусусиятидир. Чин муҳаббат кишини мард, жасоратли ва яхши фазилатли қилиб тарбиялай олиш қудратига эга экани Чимоне образида яққол акс этади. Севги туфайлигина у қўпол, жоҳил ва нодон йигитдан доно, чаққон, тадбиркор ва олижаноб инсонга айланади. Севги ва садоқатни қадрлаш даражасига кўтарилади. Боккаччонинг асл ниятларидан бири – севги инсонни тоблаши, ибратли шахс даражасига кўтариши ҳақидаги ахлоқий ва фалсафий ақидани шу каби образлар фаолиятига ғоявий-бадиий талқин этилган. "Декамерон" асари хикояларида қаҳрамонлик, дўстлик, сахийлик ва муҳаббат ҳислари билан тўлган романтик руҳдаги новеллалар қочоқ ва феодал-дворянча урф-одатларига қаттиқ зарба беради, фожиаларга, муҳтожлик ва бахтсизликларга гирифтор қилидиган социал тенгсизлик ҳолатлари аёвсиз қораланади.Шаҳзода Танкроднинг қизи гўзал Гисмонда (тўртинчи куннинг биринчи новеллалари) эри вафот этганидан сўнг отаси саройига қайтиб келади ва ўз отаси саройига қайтиб келади ва ўз хизматчиси бўлган ақлли йигит Гвискардони яхши кўриб қолади. У билан яширинча учрашиб ҳам туради. Танкрад бу воқеани сезиб қолгач, менинг авлодимни ҳақорат қилдинг, деб йигитни зиндонга ташлайди. Шаҳзода иккинчи куни қизи ҳузурига кириб, юз берган кўнгилсиз ҳодисани эслатиб, унга таъна қилади. исмонда ҳам мағрурона равишда ўз ниятларидан қайтмаслигини билдиради. Камбағал оиладан чиққан, лекин ўз иши, қобилияти ва идроки билан дворянлардан юқори турадиган олижаноб бир кишини севишга ҳақли эканини очиқ айтиб, бой ва камбағалларга қаратилган адолатсиз қонунни қаттиқ қоралайди. Инсоний туйғулардан маҳрум шаҳзода Гвискадони ўлдиради ва унинг юрагини олтин идишга солиб, қизи олдига киритади. Воқеани англаган Гисмонда отам ҳақ иш қилибди, бундай қалбга олтин тобут муносиб эди, деб ушбу идишдан заҳар ичиб, фожиали равишда ҳалок бўлади. Бундай мардона севги Зуҳра, Шоҳсанам, Ширин, Лайли, Жульетта каби афсонавий ва ҳаётий адабий образларнинг фожиавий севгисини эслатади. Дарвоқе, ўзи орзу қилган ва интилган висолга ета олмаган гўзал қизлар ўлимни афзал билишган.Маълумки, христиан черковидаги руҳонийлар "Бизнинг қилганимиздан эмас, балки айтганимизни бажар" деган принцип асосида иш тутадилар. Шунинг учун ҳам улуғ инсонпарвар Боккаччо "Декамерон"да жаҳолат уруғини сочувчи христиан дини ва унинг арбобларининг қабоҳатларини фош этиш учун бутун кучи, билими ва талантини сарф этади.Фольклордаги комик элементлардан фойдаланган Боккаччо новеллаларида оддий кишилардаги эпчиллик, донолик, хушчақчақлик каби яхши фазилатларини ҳам бадиий талқин этган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ:

1. Нажмиддин Комилов. Тафаккур карвонлари, 98-бет.

2.Шавкат Мирзиёев Милий тараққиёт йналишни йўналтиришга каратилган қатъият билан давом эттириб, янги вақтга кўтарамиз. 1-жилд. Тошкент- «Ўзбекистон»-2018, 18-бет

УДК 81'373.43

ПОНЯТИЕ НЕОЛОГИЗМА И ЕГО ТРАКТОВКИ В ИСТОРИИ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Г.М.Усманова, преподаватель, Термезский государственный университет, Термез

Annotatsiya. *Ushbu maqolada neologizm tushunchasi va uning tilshunoslik tarixidagi asosiy talqinlari ko'rib chiqiladi. Mahalliy va xorijiy tilshunos olimlarining asarlarida berilgan neologizmga oid turli ta'riflar tahlil qilinadi. Yangi so'zlarning paydo bo'lish sabablari hamda ularning til taraqqiyotidagi o'rni alohida yoritiladi. Tilshunoslik fanining tarixiy rivojlanish jarayonida neologizmlarni o'rganishning asosiy bosqichlari tahlil etiladi. Yangi til birliklarining yangilik darajasi va tilga singib ketish davrini aniqlash masalalari ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *neologizm, tilshunoslik, lingvistika, leksika, lug'at tarkibi, til me'yori, so'z yasalishi, semantika.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается понятие неологизма и основные подходы к его трактовке в истории языкознания. Анализируются различные определения неологизма, представленные в трудах отечественных и зарубежных лингвистов. Особое внимание уделяется причинам возникновения новых слов и их роли в развитии языка. Рассматриваются основные этапы изучения неологизмов в историческом развитии лингвистической науки. Освещаются проблемы определения степени новизны и времени закрепления новых единиц в языке.*

Ключевые слова: *неологизм, языкознание, лингвистика, лексика, словарный состав, языковая норма, словообразование, семантика.*

Abstract. *This article examines the concept of the neologism and the main approaches to its interpretation in the history of linguistics. Various definitions of neologisms presented in the works of domestic and foreign linguists are analyzed. Special attention is paid to the reasons for the emergence of new words and their role in language development. The main stages in the study of neologisms throughout the historical development of linguistic science are considered. The problems of determining the degree of novelty and the period of integration of new linguistic units into the language are discussed.*

Key words: *neologism, linguistics, lexicon, vocabulary, language norm, word formation, semantics.*

Язык как важнейшее средство человеческого общения представляет собой динамическую, непрерывно развивающуюся систему, чутко реагирующую на изменения, происходящие в жизни языкового коллектива. Среди всех уровней языковой структуры наиболее подвижным, открытым и восприимчивым к внешним воздействиям традиционно признаётся лексико-семантический уровень [3] именно словарный состав непосредственно соотнесён с внеязыковой действительностью и первым откликается на появление новых предметов, понятий и явлений. Постоянное пополнение лексикона новыми единицами, наряду с постепенным уходом из активного употребления слов устаревающих, наглядно свидетельствует о неразрывной связи языка с историей и культурой народа – его носителя. Изучение процессов обновления словарного состава, и в первую очередь новых слов, составляет предмет особого раздела языкознания – неологии.

Термин «неологизм» имеет древнегреческое происхождение и образован путём сложения основ *νέος* 'новый' и *λόγος* 'слово, учение', что в буквальном переводе означает 'новое слово'. В научный обиход это понятие вошло сравнительно поздно: его возникновение принято связывать с французской лингвистической традицией второй половины XVIII века, в рамках которой были зафиксированы лексемы *néologie* 'неология' и *néologisme* 'неологизм'. Показательно, что первоначально указанные слова обладали отчётливо выраженной отрицательной коннотацией и употреблялись преимущественно в оценочном значении, характеризуя чрезмерное, неоправданное и не отвечающее нормам вкуса словотворчество. Пуристически настроенные учёные и литераторы рассматривали появление новых слов как явление, «засоряющее» язык и нарушающее его чистоту. Лишь впоследствии, по мере осознания закономерного и объективного характера лексического обновления, термин утратил пейоративную окраску и приобрёл нейтральное терминологическое значение. В русское языкознание понятие «неологизм» проникает в XIX веке, однако предметом систематического научного изучения новая лексика становится значительно позднее.

Становление неологии как самостоятельной научной дисциплины относится к середине – второй половине XX столетия и обусловлено рядом объективных факторов. Научно-техническая революция, стремительное развитие науки, техники, экономических и общественно-политических отношений, а также интенсификация международных контактов привели к небывалому по масштабам росту нового языкового материала, получившему в специальной литературе образное наименование «неологического взрыва». Осмысление этого процесса потребовало разработки соответствующего теоретического и методологического аппарата. Значительный вклад в формирование неологической теории внесла французская

лексикологическая школа, прежде всего труды Л. Гильбера, посвящённые проблемам лексической креативности [3]; аналогичные процессы активного изучения новой лексики характерны и для других национальных лингвистических традиций [6]. В отечественном языкознании основоположником неологии по праву считается Н. З. Котелова, под руководством которой был подготовлен и издан ряд словарей новых слов и значений, а также разработаны принципиальные положения теории новых слов [9; 10]. Наряду с неологией формируется и неография – раздел лексикографии, разрабатывающий теорию и практику лексикографического описания новых слов в специальных (неологических) словарях [1]. Комплексное исследование процессов неологизации в современном русском языке представлено, в частности, в работах Е. В. Сенько [7].

Несмотря на длительную традицию изучения новой лексики, в современном языкознании до настоящего времени не выработано единого, общепринятого определения понятия «неологизм»; более того, отдельными исследователями сама правомерность выделения неологизма как самостоятельного лингвистического понятия ставилась под сомнение [4]. Данное обстоятельство объясняется как сложностью и многоаспектностью самого объекта исследования, так и его принципиальной относительностью: качество новизны не является постоянным, имманентным свойством слова, а обнаруживается лишь при соотнесении языковой единицы с определённым временны́м периодом, с определённым языком или сферой его функционирования, а также с языковым сознанием носителей. В зависимости от того, какой признак кладётся в основу дефиниции, в лингвистической литературе выделяется несколько основных подходов к трактовке рассматриваемого понятия [2].

Согласно денотативному подходу, неологизм определяется как слово, обозначающее новую реалию – новый предмет, понятие или явление действительности; появление нового слова при таком понимании ставится в прямую зависимость от возникновения нового денотата. Данный подход обладает несомненной наглядностью, однако не может быть признан универсальным: он оставляет за пределами рассмотрения многочисленные случаи, когда новое наименование создаётся для уже известного предмета (например, при возникновении стилистических синонимов, эвфемизмов или экспрессивно окрашенных обозначений), а также случаи заимствования слов, называющих знакомые носителям языка реалии.

В рамках стилистического подхода конституирующим признаком неологизма признаётся ощущение новизны, свежести и необычности, сопровождающее восприятие слова носителями языка. Именно наличие стилистической коннотации новизны, а не соотнесённость с новым денотатом, рассматривается здесь как сущностная характеристика неологизма. Подобное понимание нашло отражение, в частности, в трудах Н. З. Котеловой, отмечавшей, что новизна слова осознаётся говорящими и составляет его особую стилистическую окраску. Вместе с тем данный подход не свободен от недостатков: коннотация новизны субъективна, с трудом поддаётся объективной верификации и, что особенно существенно, исторически преходяща — по мере освоения слова языковым коллективом ощущение новизны неизбежно утрачивается.

Психолингвистический подход, получивший развитие в ряде специальных исследований [1], доводит идею относительности новизны до логического предела, осмысляя новизну как явление сугубо индивидуальное, соотнесённое с языковым сознанием отдельного носителя языка. С этой точки зрения неологизмом признаётся любая единица, которая является новой, ранее не встречавшейся для конкретного индивида, независимо от времени её реального появления в языке. Такой подход позволяет учесть субъективную сторону восприятия новых слов и раскрыть психологические механизмы их освоения, однако его последовательное применение сопряжено с крайней степенью релятивизма, при которой понятие «неологизм» фактически утрачивает объективные, общезначимые критерии.

Лексикографический подход связывает статус неологизма с фактом его фиксации в словарях: неологизмами признаются слова, ещё не зафиксированные толковыми словарями

современного литературного языка. Достоинством данного подхода является его операциональность и относительная объективность — принадлежность слова к неологизмам может быть верифицирована путём обращения к лексикографическим источникам. Однако и он обнаруживает существенное ограничение: словари в силу самой природы лексикографической работы неизбежно отстают от живого языкового употребления, вследствие чего значительный массив реально функционирующих новых слов на протяжении длительного времени остаётся за пределами словарной фиксации.

Наконец, в рамках структурного (структурно-семантического) подхода к неологизмам относят лишь те единицы, которые обладают принципиально новой, ранее не существовавшей в языке звуко-графической формой. Подобное понимание, ориентированное на абсолютную новизну означающего, охватывает крайне ограниченный круг явлений (главным образом искусственно создаваемые слова и отдельные звукоподражания) и потому не получило широкого распространения в неологической практике.

Наиболее последовательной, методологически обоснованной и общепризнанной в отечественном языкознании является концепция, разработанная Н. З. Котеловой и получившая наименование конкретно-исторического подхода. Исходя из положения об относительном характере категории новизны, исследователь предложила определять неологизм не по одному, а по совокупности параметров, или конкретизаторов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алаторцева С. И. Проблемы неологии и русская неография: автореф. дис. … д-ра филол. наук. – СПб., 1999. – 40 с.

2. Брагина А. А. Неологизмы в русском языке. – М.: Просвещение, 1973. – 224 с.

3. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.

4. Винокур Г. О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 419–442.

5. Габинская О. А. Типология причин словотворчества. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. – 153 с.

6. Гак В. Г. Новые слова и новые словари // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1983. – С. 15–29.

7. Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 90–141.

8. Земская Е. А. Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 221 с.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

№9/4 (142)
2026 y., Sentabr

O‘zbekcha matn muharriri: Ro‘zmetov Dilshod
Ruscha matn muharriri: Hasanov Shodlik
Inglizcha matn muharriri: Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
Musahhih: O‘rozboyev Abdulla
Texnik muharrir: Shomurodov Jur’at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 07.09.2026
Bosishga ruxsat etildi: 14.09.2026.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 15,7 b.t. Buyurtma: № 9-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru
Telegram **(+998) 97-458-28-18**